

भारत सरकार
GOVERNMENT OF INDIA
राष्ट्रीय पुस्तकालय, कलकत्ता ।
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA.

वर्ग संख्या
Class No. 180·Ec

पुस्तक संख्या
Book No. 89·17

रा० पु० / N. L. 38.

MGIPC—810—69/1842/14 LNL (PB)—25-5-70—150,000.

चक्रदत्तः ।

(चिकित्सासंग्रहग्रन्थः)

श्रीचक्रपाणिना विरचितः ।

श्रीशिवदाससेनविरचितया

तत्त्वचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया समलङ्कितः ।

पण्डितकुलपतिना,

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृतः प्रकाशितश्च ।

तृतीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगर्यां

कलिकातायन्त्रे

मुद्रितः ।

१९२७ ।

पण्डितकुलपति:

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDITA KULAPATI

JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.

सूचीपत्रम् ।

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
ज्वरचिकित्सा । (Fever).		सुप्ताद्यगणः	४१
षडङ्गपानीयम्	१	श्रव्यादिगणः	४२
रससामतालक्षणम्	१८	तृहत्यादिगणः	४३
सामपाकलक्षणम्	२०	अग्निन्यासज्वरचिकित्सा	४४
सर्वज्वरेषु पाचनम्	२२	जीर्णज्वरचिकित्सा	४५
वातज्वरचिकित्सा	२२	विषमज्वरचिकित्सा	४६
पित्तज्वरचिकित्सा	२५	सुप्तकादिः	४६
चातुर्भद्रावलेहिका	२०	अष्टाङ्गधूपः	४८
नवाङ्गः	२१	अपराजिताधूपः	४८
पञ्चभद्रम्	२१	ज्वरे घृतप्रयोगः	५०
पटोलादिः	२१	पिप्पल्याद्यं घृतम्	५२
पित्तश्लेष्माज्वरचिकित्सा	२१	चौरषट्पलकं घृतम्	५४
गुडूच्यादि	२२	दशमूलषट्पलकं घृतम्	५५
चातुर्भद्रक पाठासप्तकौ	२२	वासाद्यं घृतम्	५६
कण्टकार्यादिः	२३	गुडूच्यादि छलानि	५८
अमृताष्टकः	२३	षट्कट्टर तैलम्	६२
पञ्चतक्तम्	२४	अङ्गारक तैलम्	६३
वातश्लेष्माज्वरचिकित्सा	२४	लाक्षादि तैलम्	६३
पञ्चकोलः	२४	आमन्तज्वरचिकित्सा	६३
क्षुद्रादिः	२५	क्रोधकुमादिज्वरचिकित्सा	६३
निष्ठौवनम्	२५	भूतज्वरचिकित्सा	६४
मधुकसारादिः	२८	वर्जनीयविधिः	६५
अष्टाङ्गावलेहिका	२८	ज्वरमुक्ति लक्षणम्	६५
चातुर्भद्रकपञ्चमूलकम्	२८	ज्वरातिसारचिकित्सा ।	
चतुर्दशाङ्गः	२९	उत्पलाषट्कम्	६५
वातश्लेष्माहरीऽष्टादशाङ्गः	२९	नागरादिः	६६
पित्तश्लेष्माहरीऽष्टादशाङ्गः	२९	श्रीविरादिः	६६

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
गुडूच्यादिः	११	कपित्थाष्टकचूर्णम्	६२
उग्रौरादिः	११	दाडिमाष्टकः	६३
पञ्चसूत्र्यादिः	६७	वार्त्ताकु गुडिका	११
कलिङ्गाद्यगुडिका	११	अष्टपलं घृतम्	६४
श्रीषाद्यचूर्णम्	६८	विल्वगर्भं घृतम्	११

अतीसारचिकित्सा ।

(Diarrhoea).

हृहच्छालपण्यादिः	७१	चित्रक घृतम्	६५
स्वल्पशालपण्यादिः	७२	विल्लादि घृतम्	११
धान्यपञ्चकम्	७३	चाङ्गेरौ घृतम्	११
कच्छटादिः	७६	मरिचाद्यं घृतम्	११
अङ्गीठवटकः	७८	महाषट्पलकं घृतम्	६६
वत्सकादिः	८०	स्वल्प चुक्रम्	६७
कुटजपुटपाकः	८३	हृहचुक्रम्	११
श्रीषाकपुटपाकः	११	तक्रारिष्टम्	११
कुटज लेहः	८४	आयामकाञ्जिकम्	६८
कुटजाष्टकः	११	कल्याण गुडः	६८
षडङ्ग घृतम्	८५	कुम्भाष्टगुडकल्याणकम्	११
श्रीरिद्रमाद्यं घृतम्	११	रसपर्पटिका	१००
		तामयोगः	१०१

ग्रहणोचिकित्सा ।

(Chronic Diarrhoea).

खिचगुडिका	८८	प्रलेपः	१०३
श्रीफलदिः	११	दन्धरिष्टम्	१०६
पञ्चपञ्चवम्	११	प्राणदा गुडिका	१०७
नागराद्यं चूर्णम्	८०	कौङ्काक्षिन मोदकः	१०८
भूनिम्बाद्यं चूर्णम्	११	साणिभद्र मोदकः	१०८
भल्लातकचूर्णः	८१	शरण मोदकः	११
पाठाद्यं चूर्णम्	८२	हृहचूर्ण मोदकः	११

अथार्शचिकित्सा । (Piles).

विषयः	प्रमाणः	विषयः	प्रमाणः
शूरणपिण्डी	११०	तीक्ष्णादिचिकित्सा	१३२
व्योषाद्यं चूर्णम्	१११	शाटू लक्षाञ्चिकः	१३५
समैशकं चूर्णम्	"	अग्निमुखं चूर्णम्	"
लवणोत्तमाद्यं चूर्णम्	"	पानीयभक्तमुडिका	१३६
नागार्जुनयोगः	११२	वृद्धदग्निमुखं चूर्णम्	"
विजयचूर्णम्	११३	भास्करलवणम्	१३८
ग्रीवाहृशाली गुडः	११४	अग्निघृतम्	"
गुडभक्षातकः	११५	मस्तुषट्पलकं घृतम्	१३८
अपरी गुडभक्षातकः	११६	वडवान्तचूर्णम्	"
चव्याद्यं घृतम्	११७	वृद्धदग्निघृतम्	"
व्योषाद्यं घृतम्	"	चारगुडः	१४०
उदकमष्टपले घृतम्	"	चित्तकयुडः	१४१
सिंहघृतं घृतम्	"	आमाजीर्णचिकित्सा	"
पिप्पल्याद्यं तैलम्	११८	विदग्धाजीर्णचिकित्सा	"
रक्ताग्निचिकित्सा	११९	विष्टआजीर्णचिकित्सा	१४२
कुटजलेहः	"	पथ्याचिकम्	१४३
कुटजरसक्रिया	१२१	विस्तृचिकाचिकित्सा	१४४
कुटजाद्यं घृतम्	१२२	क्रिमिचिकित्सा । (Worms.)	
सुनिषण्णकचूर्णं घृतम्	"	त्रिफलाघृतम्	१४८
चारः	१२३	विडङ्गघृतम्	"
चारसूतम्	१२५	विडङ्गतैलम्	"
अग्निमुखं लौहम्	१२८	पाण्डुरोगचिकित्सा ।	
भक्षातकलौहम्	१२९	(Jaundice.)	
रसगुडिका	१३०	हेतुग्रन्थनौकचिकित्सा	१५१
अथाग्निमान्यचिकित्सा ।		नरायणं लौहम्	१५२
(Indigestion.)		योगराजः	१५३
हिङ्गुष्टकं चूर्णम्	१३१	विडङ्गाद्यं लौहम्	१५६
अन्नमण्डगुणाः	१३२	चूपणाद्यं मण्डरम्	१५७

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
पुनर्नवामखूरम्	१५८	विन्ध्यवासिनीगः	१८२
वज्रवटकमण्डू रम्	"	रसेन्द्रगुडिका	"
चावारिष्टम्	१५९	एलादिमन्यः	१८३
द्राक्षाष्टतम्	"	सर्पिर्गुडः	१८४
हरिद्राष्टतम्	"	अवमग्राशः	१८६
मूर्वाद्यं घृतम्	"	जैवन्त्याद्यं घृतम्	१८८
व्योषाद्यं घृतम्	१६०	पिप्पलीघृतम्	"
रक्तपित्तचिकित्सा । (Hæmoptysis.)		पराशरघृतम्	"
		कागलाद्यं घृतम्	१८९
एलागुडिका	१६६	अपरं कागलाद्यं घृतम्	"
दूर्वाद्यं घृतम्	१६७	अजापचकं घृतम्	१९०
शतावरीघृतम्	१६८	बलागर्भं घृतम्	"
हृच्छतावरीघृतम्	"	नागबलाघृतम्	"
वासाङ्गं घृतम्	१६९	बलाद्यं घृतम्	१९१
कामदेवघृतम्	१७०	चन्दनाद्यं तैलम्	"
सतप्रस्थघृतम्	१७१	अपरं बलाद्यं घृतम्	१९२
खण्डकुम्भाण्डकः	"	अथ कामचिकित्सा । (Cough.)	
बासाखण्डकुम्भाण्डकः	१७३	वातकासचिकित्सा	१९३
बासाखण्डः	१७४	अपराजितलेहः	"
खण्डकाद्यो लौहः	"	पित्तकासचिकित्सा	"
अथ यक्ष्मचिकित्सा । (Phthisis.)		कफकासचिकित्सा	१९५
		नवाङ्गयूषः	१९६
तयोदशङ्गः	१७९	कट्फलदिः	"
श्रीतीपलादिलेहः	१८०	मरिचाद्यं चूर्णम्	१९७
लवङ्गाद्यं चूर्णम्	"	समशर्करं चूर्णम्	"
तालीशाद्यं चूर्णं भीदकच	"	व्योषान्तिका गुडिका	१९८
प्रश्नर्मुनाद्यं चूर्णम्	१८१	दशमूलघृतम्	१९९
		दशमूलाद्यं घृतम्	"

वर्ण्यः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
दशमूलषट्पलकं घृतम्	१९८	अथ दृष्ट्याचिकित्सा । (Thirst.)	
कण्टकारीघृतम्	२००	वातपित्तजनितदृष्ट्या	२१८
अपरं कण्टकारीघृतम्	२०१	पित्तजनितदृष्ट्या	२२०
हृद्घृतम्	२०२	अथ मूर्च्छाचिकित्सा । (Swooning.)	
रास्नायं घृतम्	२०३	चिकित्सासूत्रम्	२२५
अग्न्यहरीतकी	२०४	अथ मदाल्पयचिकित्सा । Disorder from drunkenness	
व्याघ्रीहरीतकी	२०५	पुनर्नवाद्यं घृतम्	२२८
अथ हिक्काश्वासचिकित्सा । (Hiccup and Asthma.)		अष्टाङ्गलवणम्	२२९
पर्णसपचकम्	२०६	अथ दाहचिकित्सा । (Burning.)	
हिंसायं घृतम्	२०७	कुशाद्यं तैलं घृतञ्च	२३०
तेजोवत्यायं घृतम्	२०८	अथोन्मादचिकित्सा । (Insanity.)	
भार्गोशुङ्गः	२०९	चूषणाद्या वर्तिः	२३३
कुलत्यशुङ्गः	२१०	पानीयकक्षाणकं घृतम्	२३४
अथ स्वरभेदचिकित्सा । (Hoarseness.)		चौरकक्षाणकं घृतम्	२३५
कण्टकारोघृतम्	२११	महाकक्षाणकं घृतम्	२३६
भृङ्गराजयं घृतम्	२१२	ज्वेतसं घृतम्	२३७
अथारोचकचिकित्सा । (Dislike for food.)		महापेशाचिकं घृतम्	२३८
यमान्नीषाङ्गः	२१३	हिङ्गायं घृतम्	२३९
कलहंसः	२१४	लघुनायं घृतम्	२४०
अथ कर्दिचिकित्सा । (Vomiting.)		अथापस्मारचिकित्सा । (Epilepsy.)	
जातीषावी	२१५	स्वल्पपञ्चगव्यं घृतम्	२४२
पलादिचूर्णम्	२१६	उद्धतं पञ्चगव्यं घृतम्	२४३
पत्रकायं घृतम्	२१७		

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
महाचैतसं घृतम्	२४३	महासापतैलम्	२६८
कुष्माण्डकघृतम्	२४४	विशतीयप्रसारणीतैलम्	२७०
ब्रह्मीघृतम्	२४५	वृहन्माषतैलम्	२७१
पल्लवपाद्यं घृतम्	२४६	अपरं महासापतैलम्	२७२
अथ वातव्याधिचिकित्सा ।		मञ्जुसैहः	२७३
(Nervous diseases.)		चतुःसैहः	२७४
कोहलवणम्	२४६	कुलप्रसारणीतैलम्	२७४
कल्याणकलहः	२४८	अपरं विशतीयप्रसारणीतैलम्	२७५
माषबलादिः	२४८	सप्तशतिकं प्रसारणीतैलम्	२७६
स्वल्परसोनपिण्डः	२४९	एकादशशतिकं प्रसारणीतैलम्	२७६
आदिपपाकगुग्गुलुवटकः	२५०	अष्टादशशतिकं प्रसारणीतैलम्	२७८
वयोदशाङ्गगुग्गुलुः	२५५	महाराजप्रसारणीतैलम्	२८१
शालनसैहः	२५८	शुक्लकरणम्	२८५
अश्वगन्धाद्यं घृतम्	२५८	गन्धद्रव्यशुद्धिः	२८५
दशमूलाद्यं घृतम्	२५९	नखीशुद्धिः	२८६
हार्गमूलाद्यं घृतम्	२६०	वल्वाशुद्धिः	२८६
एलादितैलम्	२६०	मुलकशुद्धिः	२८७
बलाशैरीयतैलम्	२६१	शैलजशुद्धिः	२८७
महाबलातैलम्	२६२	खट्वाशीशुद्धिः	२८७
विष्णुतैलम्	२६२	महासुगन्धिलक्ष्मीविलासतैलम्	२८८
नारायणतैलम्	२६३	अथ वातरक्तचिकित्सा ।	
महानारायणतैलम्	२६५	(Leprosy.)	
अश्वगन्धातैलम्	२६६	गुडूचीतैलम्	२८३
मूलकाद्यं तैलम्	२६७	नवकार्षिकः	२८४
रसोनतैलम्	२६७	गुडूचीघृतम्	२८४
केतकाद्यां तैलम्	२६८	शतावरौघृतम्	२८५
सैन्धवाद्यं तैलम्	२६८	अमृताद्यं घृतम्	२८५
स्वल्पमाषतैलम्	२६८	दशपाकबलातैलम्	२८५
आषट्पतैलम्	२६८		

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
गुड्यादितैलम्	२८५	वृहत् सैन्धवाद्यं तैलम्	३१०
खुड्डाकपत्रकृतैलम्	२८६	अजमीदाद्यवटकः	३१
नागक्लृप्ततैलम्	३१	शुण्ठीघृतम्	३११
पिण्डतैलम्	३१	गुडूचीघृतम्	३१
महापिण्डकतैलम्	३१	काञ्जिकघटपलकं घृतम्	३१२
केशोरकी गुग्गुलुः	२८७	शुण्ठीघृतम्	३१३
अश्वत्थागुग्गुलुः	२८८	रसीनपिण्डः	३१
पुनर्नवागुग्गुलुः	२८९	प्रसारणीसन्धानम्	३१३
योगसारासृतः	३००	रसीनसुरा	३१
वृहदगुडूचीतैलम्	३१	शिण्डाकी	३१
		सिन्धुला	३१४

अथोरुस्तम्भचिकित्सा ।

(Paraplegia, Carbuncle
of the thigh.)

अष्टकटुरं तैलम्	३०३
कुष्ठाद्यं तैलम्	३१

अथामवातचिकित्सा ।

(Acute Rheumatism.)

रास्नादशमूलकम्	३०५
रास्नापञ्चकम्	३१
रास्नासप्तकम्	३१
वैशानरं चूर्णम्	३०६
अलम्बुषाद्यं चूर्णम्	३०७
शतपुष्पाद्यं चूर्णम्	३१
हिङ्गुाद्यं चूर्णम्	३१
योगराजगुग्गुलुः	३१
सिंहनादगुग्गुलुः	३०८
वृहत् सिंहनादगुग्गुलुः	३०९
अपरम् अलम्बुषाद्यं चूर्णम्	३१

अथ शूलचिकित्सा ।

(Colic and Neuralgia.)

वातशूलचिकित्सा	३१६
नारिकेलखण्डः	३१७
पित्तशूलचिकित्सा	३१८
अपरनारिकेलखण्डः	३२०
कफशूलचिकित्सा	३१
हिङ्गुादिः	३२२
धातुलौहम्	३१
वृहद्विम्बादिः	३२३
रुचकादिः	३२४
एरण्डसप्तकम्	३१
एरण्डादशकम्	३२५
दाधिकं घृतम्	३२६

अथ परिणामशूलचिकित्सा ।

(Intestinal Colic.)

विडङ्गादिमोदकः	३२८
----------------	-----

[८]

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
सामुद्राय' चूर्णम्	३३०	अथ गुल्मचिकित्सा । (Abdominal Tumour.)	
समाशृतं लौहम्	"		
गुडपिप्पलीघृतम्	३३१	वातगुल्मचिकित्सा	३४७
पिप्पलीघृतम्	"	पित्तगुल्मचिकित्सा	३४८
कोलादिमण्डूरम्	"	कफगुल्मचिकित्सा	३५१
भीमवटकमण्डूरम्	३३२	हृङ्गाद्य' चूर्णम्	३५२
चीरमण्डूरम्	"	वचाद्य' चूर्णम्	३५४
चविकादिमण्डूरम्	"	काङ्गायनगुडिका	३५६
शतावरीमण्डूरम्	३३३	हृषवाद्य' घृतम्	"
तारामण्डूरगुडः	"	पञ्चपलकं घृतम्	३५७
राममण्डूरम्	३३४	ब्राषणाद्य' घृतम्	"
बृहच्छतावरीमण्डूरम्	"	तायमाणाद्य' घृतम्	"
रसमण्डूरम्	३३५	द्राचाद्य' घृतम्	३५८
निफला लौहः	"	चौरषट्पलकं घृतम्	"
लौहगुडिका	३३६	षात्रीषट्पलकं घृतम्	३५९
धात्रीलौहम्	"	भागीषट्पलकं घृतम्	"
लौहाशृतम्	"	भस्मातकं घृतम्	३६०
खण्डामलकी	३३७	रसीनाद्य' घृतम्	"
नारिकेलखण्डः	३३८	दलीहरीतकी	"
कलायगुडिका	३३९	वृक्षीराद्यरिष्टः	३६१
अथोदावर्तचिकित्सा । (Intussusception or In- testinal obstruction.)		हृद्रोगचिकित्सा । (Heart disease.)	
नाराचचूर्णम्	३४१	वल्गुभघृतम्	३६८
अथानाहचिकित्सा । (Epistasis.)		श्वेदद्राद्य' घृतम्	"
शुष्कमूलकाद्य' घृतम्	३४६	बलाद्य' घृतम्	३६९
स्थिराद्य' घृतम्	"	अजु' नूघृतम्	"

अथ मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा ।

(Painful Micturition.)

विषयः	पृष्ठाङ्कः
वातमूत्रकृच्छ्रे	३७००
कफमूत्रकृच्छ्रे	३७०१
शतावरीघृतचूरे	३७०२
त्रिकण्टकाद्यं घृतम्	३७०४
सुकुमारकुमारघृतम्	"

अथ मूत्राघातचिकित्सा ।

(Strangury.)

चित्रकाद्यं घृतम्	३७०६
-------------------	------

अथाश्मरीचिकित्सा ।

(Stone or Calculus.)

वीरतरादिगणः	३८०
पाषाणभेदाद्यं घृतम्	३८१
ऊषकादिः	३८२
कुशाद्यं घृतम्	"
वरुणाद्यं घृतम्	३८३
वरुणादिगणः	"
एलादिः	३८५
पाषाणभेदाद्यं घृतं चूर्णञ्च	"
कुलत्पाद्यं घृतम्	"
शरादिपञ्चमूलादिघृतम्	३८६
वरुणघृतम्	"
वीरतराद्यं तैलम्	३८७
वरुणाद्यं तैलम्	"

अथ प्रमेहचिकित्सा ।

(Diabetes, Spermatorrhœa, Gonorrhœa, Polyuria, &c.)

विषयः	पृष्ठाङ्कः
वशावनेहः	३८८
न्यग्रोधाद्यं चूर्णम्	३८९
त्रिकण्टकाद्यं तैलं घृतं यमकञ्च	३९४
धान्यनरं घृतम्	"
दाडिमाद्यं घृतम्	३९५
वृषणादिगुडिका	३९६
शिलान्तुप्रयोगः	३९७

अथ स्थोलेचिकित्सा ।

(Obesity.)

विडङ्गाद्यं चूर्णम्	३९८
विडङ्गाद्यं लौहम्	"
व्योषाद्यशक्तुप्रयोगः	४००
अमृताद्यगुग्गुलुः	४०१
नवकगुग्गुलुः	"
लोहुरसायनम्	"
त्रिफलाद्यं तैलम्	४०२

अथोदरचिकित्सा ।

(Ovarian Tumour, Ascites, Dropsy, &c.)

सामुद्राद्यं चूर्णम्	४०६
पटोलाद्यं चूर्णम्	४०८
नारायणचूर्णम्	"
दशमूलघटपल्लवां घृतम्	४१३
चित्रकघृतम्	"
विन्दुघृतम्	४१४

विषय'	पृष्ठाङ्क	अथ वृद्धिब्रध्नचिकित्सा ।
दक्षिमण्डाय घृतम्	४१४	(Hypertrophy and Bubo.)
नाराचघृतम्	"	विषय पृष्ठाङ्क.
अथ ग्लोहयकचिकित्सा ।		हृत्तसैन्धवाय तैलम् ४३५
(Spleen and Liver)		शतपुण्याय घृतम् "
माण्डागुडिका	४१७	अथ गलगण्डगण्डमाज्ञापचो-
पिप्पलीवईमानानि	४१८	ग्रन्थार्वदचिकित्सा ।
पिप्पलीचिवकघृतम्	४१९	(Bronchocle, Scrofula,
लोकनाथगम्	"	enlargement of Lymph-
अपर पिप्पलीघृतम्	४२०	hatic Glands, Goitre,
चिवकघृतम्	"	and Tumour.)
रोहितकघृतम्	"	
महारोहितकघृतम्	४२१	तुम्होतैलम् ४३८
अथ शोथचिकित्सा ।		अमृताय तैलम् "
(Dropsy or Anasarca)		कुण्डुन्दरीतैलम् ४२९
क्षारादिगुडिका	४२६	शाखोटकविम्बाय तैले "
पुनर्नवाय घृतम्	"	निर्गुण्डोतैले "
स्वल्पपुनर्नवाघृतम्	"	व्योपाय तैलम् ४४१
पञ्चकोलाय घृतम्	"	चन्दनाय तैलम् "
शुक्लीघृतम्	४२७	गुञ्जाय तैलम् "
चिवकाय घृतम्	"	अथ श्लीपदचिकित्सा ।
चिवकघृतम्	"	(Elephantiasis.)
माणकघृतम्	"	बृहदारकचूर्णम् ४४८
स्थलपद्मघृतम्	४२८	कृष्णाद्यमोदक ४४९
शैल्याय तैलम्	"	सौख्यरघृतम् "
शुष्कमूलाय तैलम्	"	विडङ्गाय तैलम् ४५०
पुनर्नवावली	"	अथ विद्रधिचिकित्सा ।
दशमूलहरितकी	४२९	(Deep-seated Abscess.)
कंसहरितकी	"	व्यवस्थादिधि. ४५१

अथ व्रणशोधचिकित्सा ।
(Boils.)

विषयः	पृष्ठाङ्कः
तिलाष्टकः	४५८
जीरकाद्यं घृतम्	४६१
तिफलागुग्गुलुः	४६५
टिकागुग्गुलुः	"
प्रस्तावटिकागुग्गुलुः	"
जातिकाद्यं घृतम्	४६६
जीराद्यं घृतम्	"
करञ्जाद्यं घृतम्	"
पौण्डरीकाद्यं घृतम्	४६७
तिक्तकाद्यं घृतम्	"
प्रसारक तैलम्	४६८
पौण्डरीकाद्यं तैलम्	"
शोणं तैल घृतञ्च	"
क्षिप्राद्यं घृतम्	४६९
हाटलीतैलम्	"
हृन्नाद्यं यमकम्	"

अथ नाडोव्रणचिकित्सा ।
(Sinus or Fistula.)

साङ्गगुग्गुलुः	४८२
जिंकाद्यं तैलम्	"
जिह्वाकाद्यं तैलम्	४७४
जातकाद्यं तैलम्	"
गुण्डितैलम्	"
सपादितैलम्	"

अथ भगन्दरचिकित्सा ।
(Fistula in Ano.)

विषयः	पृष्ठाङ्कः
नवकार्षिकगुग्गुलुः	४७६
सप्तविंशतिगुग्गुलुः	४७७
विष्यन्ततैलम्	४७८
करवीराद्यं तैलम्	"
निशाद्यं तैलम्	"

अथोपदंशचिकित्सा ।
(Syphilis.)

भूमिम्बाद्यं घृतम्	४८०
करञ्जाद्यं घृतम्	"
आगारधूमाद्यं तैलम्	"

अथ शूकदोषचिकित्सा ।
(On the disease of the
penis; arising from the
application of the
poisonous insects
to promote its
growth.)

शूकदोषवस्थाविधिः	४८१
------------------	-----

अथ भग्नचिकित्सा ।
(Fracture.)

लाक्षागुग्गुलुः	४८६
आभागुग्गुलुः	"
गन्धतैलम्	"

अथ कुष्ठचिकित्सा ।

(Leprosy.)

चित्र	पृष्ठाङ्क
पञ्चकषाय.	४८८
कुष्ठायम्	४८९
पञ्चकषाय	४८८
सप्तसप्तो योग	५००
पञ्चनिम्ब	५०१
एकविंशतिको गुग्गुलुः	५०२
तिक्तप्लवक घृतम्	५०३
पञ्चतिक्तघृतम्	५०४
तिक्तकघृतम्	५०५
महातिक्तक घृतम्	५०६
महाखट्वादिरक घृतम्	५०७
पञ्चतिक्तघृतगुग्गुलु	५०८
वज्रक घृतम्	५०९
आरग्वधाय तैलम्	५१०
वज्रक तैलम्	५११
महावज्रक तैलम्	५१२
वज्रक तैलम्	५१३
मरिचाय तैलम्	५१४
वज्रमरिचाय तैलम्	५१५
विषतैलम्	५१६
करवीराय तैलम्	५१७
वज्रकरवीराय तैलम्	५१८
सिन्दूराय तैलम्	५१९
महासिन्दूराय तैलम्	५२०
आदित्यपाकं तैलम्	५२१
दूर्वाय तैलम्	५२२

विषयः	पृष्ठा
अर्कमन शिलातैले	५
गण्डौरिकाय तैलम्	५
पृथ्वीसारतैलम्	५
सोमराजितैलम्	५
अथोद्वेगकोष्ठशोथपित्तचिकित्सा	
(Urticaria evanida.)	

व्यवस्थाविधिः	५१
अथाम्लपित्तचिकित्सा ।	
(Acidity and Biliousness)	

दशाङ्गः	५२
वासागुग्गुलुः	५३
अधश्चिः	५४
लौहश्चिः	५५
मण्डूश्चिः	५६
रसश्चिः	५७
गन्धश्चिः	५८
शुषावतीगुडिका	५९
जीरकाय घृतम्	६०
पटोलशुष्कीघृतम्	६१
पिप्पलीघृतम्	६२
द्राक्षाघ घृतम्	६३
अतावरीघृतम्	६४

अथ विसर्पविस्फोटचिकित्सा	
(Erysipelas, Boils.)	

नवकषायगुग्गुलुः	६५
शुद्धतादि.	६६

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
आङ्गः	५२८	चन्दनाय तैलम्	५५२
गुःसमम्	"	मङ्गानैलतैलम्	५५५
गद्यं घृतम्	"	भङ्गराजघृतम्	५५६
तिक्तकघृतम्	"	पटोङ्गाद्यं घृतम्	५५७
गणपकघृतम्	"	अथ मुखरोगचिकित्सा ।	
अथ मसूरिकाचिकित्सा ।		(Disease of the mouth.)	
(Small pox.)		ओष्ठरोगचिकित्सा	५५८
आदिः	५२९	दन्तरोगचिकित्सा	५५८
दिराटकः	५३४	विदाय्यादितैलम्	५६४
अथ क्षुद्ररोगचिकित्सा ।		जिह्वारोगचिकित्सा	५६५
गिदिकाचारतैलम्	५२८	कण्ठरोगचिकित्सा	५६७
हरीघृतम्	५४२	कालकचूर्णम्	५७०
मकाय तैलम्	"	पोतकचूर्णम्	"
ग्राय तैलम्	५४५	चारगुलिका	५७१
कतैलम्	५४६	महासङ्घरतैलम्	५७२
क्षय तैलम्	"	हरिमंदाय तैलम्	५७४
माय तैलम्	"	लाचाय तैलम्	"
रं कुङ्कुमाद्यं तैलम्	५४७	वकुलाय तैलम्	५७५
कं घृतम्	५४८	सङ्कारगुडिका	"
ग्राय तैलम्	५४८	खल्लखदिरवटिका	५७६
गलाय तैलम्	"	बृहत्खदिरवटिका	"
गकाय तैलम्	५५०	अथ कर्णरोगचिकित्सा ।	
राजतैलम्	"	(Disease of the ear.)	
हरीकाय तैलम्	"	दौपिकातैलम्	५७८
ग्याय तैलम्	"	चारतैलम्	५८०
ग्राय तैलम्	५५२	अपामार्गचारतैलम्	५८२
दिव्यपाकरुडोतैलम्	५५६	सर्जिकाचारतैलम्	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठा
दशमूलतैलम्	५८२	कुमारिकावर्त्तिः	
विल्वतैलम्	,,	त्रिफलाद्यवर्त्तिः	
जम्बूकाय तैलम्	५८३	चन्दनाद्यवर्त्तिः	
शङ्खूकाय तैलम्	५८४	निशादमञ्जनम्	
धूलूराय तैलम्	,,	तूषण्याद्यवर्त्तिः	
कृष्णाय तैलम्	५८६	नयनसुखावर्त्तिः	
जीवनीयाय तैलम्	,,	चन्द्रप्रभावर्त्तिः	
अथ नासारोगचिकित्सा ।		श्रीनागार्जुनावर्त्तिः	
(Disease of the nose.)		पिप्पल्याद्यवर्त्तिः	
व्योषादिचूर्णम्	५८८	कीकिलावर्त्तिका	
पाठादितैलम्	५८९	त्रिफलाघृतम्	
व्याघ्रीतैलम्	५८९	नह्नात्रिफलाद्य घृतम्	
करवीराय तैलम्	५९३	त्रैफल घृतम्	
शिश्वरितैलम्	,,	भृङ्गराजाय तैलम्	
चित्रकतैलम्	,,	नृपवल्लभ तैल घृतम्	
चित्रकहरीतकी	,,	अभिजित तैलम्	
अथ नेत्ररोगचिकित्सा ।		चूर्णाञ्जनम्	
(Eye disease)		अथ शिरोरोगचिकित्सा	
विम्बाञ्जनम्	६०१	(Headache.)	
षडङ्गगुग्गुलु	६०२	शताह्वाय तैलम्	
वासकादि	६०३	जीवकाय तैलम्	
दन्तवर्त्ति	६०८	वृद्धजीवकाय तैलम्	
पट्टीलाय घृतम्	६१०	षडविन्दुतैलम्	
कृष्णाद्य तैलम्	,,	अपामार्गतैलम्	
शशकघृतम्	६११	यथ्याद्य घृतम्	
द्वितीयशशकाद्य घृतम्	,,	मथूराय घृतम्	
सुखावतीवर्त्तिः	६१२	प्रपौण्डरीकाय तैलम्	
चन्द्रीदयावर्त्तिः	६१३	मायूर घृतम्	

अथासृग्दरचिकित्सा ।

(Menorrhagia.)

विषये.	पृष्ठाङ्क
पुष्पानुगन्धम्	६४७
कुङ्गाद्य' घृतम्	६४८
श्रीतकल्याणक' ततम्	"
वृद्धशुक्तावरीघृतम्	६४९

अथ योनिव्यापचिकित्सा ।

(Uterine disease)

फलघृतं प्रथमम्	६५६
फलघृतम् द्वितीयम्	६५७
नैलोत्पलाद्य' घृतम्	"
वृद्धशुक्तावरीघृतम्	६५८
आरम्बधाद्य' तैलम्	६५९
आरतैलम्	"

अथ स्त्रीरोगचिकित्सा ।

(Disease of women.)

वज्रकाञ्जिकम्	६६५
पञ्चजीरकं गुडः	६६६
श्रीपणितैलम्	६६८
काशीशाद्य' तैलम्	६६८

अथ बालरोगचिकित्सा ।

(Disease of children.)

हरिद्रादिः	६७२
बालचातुर्भद्रिका	"
आतक्यादिः	"
शृङ्गादिः	६७४
अश्वगन्धाघृतम्	६७५

विषयः

पृष्ठाङ्कः

बालचाङ्गे रोघृतम्	६८०
कुमारकल्याणक' घृतम्	"
अष्टमङ्गलघृतम्	६८१
लाक्षादितैलम्	"

अथ विषचिकित्सा ।

(Poisoning)

सूतसंक्षीर्णकोऽगद'	६८४
--------------------	-----

अथ रसायनाधिकारः ।

अक्षौघृतम्	६८९
साध्यसाधनपरिमाणम्	७०१
लौहसारविधिः	७०९
स्थालीपाकविधिः	७१४
पुटपाकविधिः	७१५
पाकविधिः	७१८
अभकविधिः	७२३
लौहभक्ष्यविधिः	७२५
अमृतसारलीहविधिः	७३०
तामयोगः	७३२
अपरस्तामयोगः	७३३
शिलाजतुप्रयोगः	७३६
शिलागुडिका	७४०
अमृतभक्षातकी	७४४

अथ हृष्याधिकारः ।

भारसिंहचूर्णम्	७४८
गोधूमाद्य' घृतम्	७५०
शतभरीघृतम्	७५१
इगुलुआण्डकम्	"
अश्वगन्धातैलम्	७५३

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
अथ स्नेहाधिकारः ।		अथ नस्याधिकारः ।	
व्यवस्थाविधिः	७५५	प्रयोगविधिः	८०४
अथ स्वेदाधिकारः ।		अथ धूमपानाधिकारः ।	
व्यवस्थाविधिः	७६४	प्रयोगविधिः	८१०
अथ वैमनाधिकारः ।		अथ कवलगण्डूषाधिकारः ।	
पञ्चकषायः	७७०	व्यवस्थाविधिः	८१३
अथ विरेचनाधिकारः ।		अथाश्मशोतनाञ्जनतर्पणपुट-	
अभवाद्यी मोदकः	७७६	पाकाधिकारः ।	
अथानुवासनाधिकारः ।		व्यवस्थाविधिः	८१७
व्यवस्थाविधिः	७८०	अथ शिराव्यधाधिकारः ।	
अथ निरुहाधिकारः ।		व्यवस्थाविधिः	८२१
अङ्गमात्रिक.	७८२	अथ सुस्थाधिकारः ।	
चार वस्त्र.	८०१	दिनाचारविधिः	८२५
वैतरणवस्त्रः	८०२	ऋतुचर्या	८२८
पिच्छिलवस्त्रः	८०३		

चक्रदत्तः ।

ज्वरचिकित्सा ।

गुणत्रयविभेदेन मूर्त्तित्रयमुपेयुषे ।

त्रयोभुवे त्रिनेत्राय त्रिलोकीपतये नमः ॥ १ ॥

नानायुर्वेदविख्यातसद्योगैश्चक्रपाणिना ।

क्रियते संग्रहो गूढवाक्यबोधकवाक्यवान् ॥ २ ॥

अः सप्तवर्षदेशीयो दधार धरणीधरम् ।

कंसध्वसकरं वन्दे तं देवं देवकीसुतम् ॥

तातः किमथ मारुति यं दृष्ट्वा दृष्टपूर्वकम् ।

अभूत् 'कन्देऽपि सन्देहस्त' देहं शिवयोर्भजे ॥

टीका रत्नप्रभा चक्रदत्तनिर्मितसंग्रहे ।

यद्यप्यास्मि तथाप्येष संक्षेपाय ममोद्यमः ॥

विस्मरोक्तञ्च संचिष्य प्रतिचिष्य च दुर्वचः ।

व्याख्यानैरञ्च निचिष्य टीकेयं क्रियते मया ॥

विशिष्टशिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकं प्रारम्भितग्रन्थममामिफलकं
तत्प्रतिबन्धकविघ्नध्वंसमावफलकं वा स्वयङ्मृत्तमिष्टदेवतानमस्कारं शिष्यशिष्यार्थमादी
निबध्नाति गुणत्रयेत्यादि ।—गुणत्रयं सत्त्वरजस्तमोरूपम्, मूर्त्तित्रयं ब्रह्महरिहरस्वरू-
पम् ॥ १ ॥

•प्रेक्षावदां ग्रहणार्थं सम्बन्धाभिधेय्यधीजनमाह नानेत्यादि ।—सदिति सिद्ध-
फलम् । गूढवाक्यं गूढार्थं वचनम्, तद्बोधकं तदर्थप्रतिपादकं यद्वचनं तदयुक्तम्,
यथा—ज्वरज्वरे षडङ्गादिभेषजविधानम्, तथा तत्रैव “न दद्यात् तत्र भेषजम्” इति
भेषजनिषेधोऽपि, अतो विधিনিषेधयोरेकविषयत्वेन विरोधः स्यात्, अतस्तत्परि-
परिहारायै “मुख्यभेषजसम्बन्धो निषिद्ध” इत्यादि वचनं निबद्धमिति । संग्रहेषु

रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।

ततः कर्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥ २ ॥

नवज्वरे दिवास्वप्नस्नानाभ्यङ्गान्नमैथुनम् ।

क्रोधप्रवातव्यायामकषायांश्च विवर्जयेत् ॥ ३ ॥

ज्वरे लङ्घनमेवादातुपदिष्टमृते ज्वरात् ।

क्षयानिलभयक्रोधकामशोकश्चमोदवात् ॥ ५ ॥

सह सदयोगाया वाच्य-वाचकलक्षणः सम्बन्धः, सदयोगा एवाभिधेयाः, अवात्तर-
प्रयोजनं चिकित्सितम्, मुख्यन्तु आरोग्यमिति ॥ २ ॥

तत्र चिकित्साक्रममाह रोगमित्यादि । आदौ निदानपूर्वरूपादिभिः, रोग-
परीक्षेत । ततो रोगपरीक्षानन्तरमौषधं परीक्षेत । ज्ञानपूर्वमिति कर्मदर्शन-
जनितज्ञानपूर्वम्, ज्ञायते अनेनेति ज्ञानं शास्त्रं तत्पूर्वकमिति वा ॥ २ ॥

तत्र ज्वरस्य सर्वरोगप्रधानत्वात् प्रथमं तच्चिकित्सिते वक्तव्ये कृतमपि भेषजं
निदानसेवनादकृतमिव भवतीति निदानपरिवर्जनस्वैव गरीयस्त्वात् प्रथमं निदान-
परिवर्जनरूपे चिकित्सितमाह नवज्वर इत्यादि ।—तवान्नं गुर्वन्नं लघुद्रव्यं विधा-
नात्, अत एवोक्तं हारीते “गुर्वन्नभीजनाद्यापि विष्टम्भी दोषकोपनम्” इति ।
कषायायेति न तु कल्पनमुद्दिश्य कषायः प्रतिषिध्यते इति चरकवाक्यस्वरसात्,
कषायशब्देनात्र कषायरसमात्रमुच्यते, न तु स्वरसादिः । अतएव जतुकर्णेऽपि
“कषायश्चगुरुणस्त्रिगुणान्नाभ्यङ्गान् नवज्वरे वर्जयेत्” इत्युक्तम् । हरियन्द्रेणापि
“नात्र स्वरसादीनां निषेधः” इत्युक्तम् तथा “स्तम्भन्ते न विपच्यन्ते कुर्वन्ति विषम-
ज्वरम् । दोषा बद्धाः कषायेण क्षाम्भित्वात् तरुणज्वरे” इति चरकवचने स्तम्भित्वा-
दित्ययं हेतुः कषायरसवर्जनाभिप्रायेणैव सङ्गच्छते । उक्तं हि “कषायः स्तम्भनः
शीतः” इति । वाग्भटेऽप्युक्तं “पित्तश्लेष्महरत्वेऽपि कषायः स न शस्यते । नव-
ज्वरे मलस्तम्भात् कषायो विषमज्वरम् । कुरुतेऽस्त्विहलासहृस्त्राशानादिकानपि”
इति ॥ ४ ॥

नवज्वरस्य लङ्घनसमीपधमित्युक्तम् ; ज्वरोऽप्यामाशयसमुत्पन्नः अत-
स्तत्र लङ्घनमुपदिशति ज्वरे लङ्घनमित्यादि ।—यद्यपि लङ्घनवृद्धये “चतुःप्रकारा
संश्लिष्टाः” इत्यादिना दशविधमेव लङ्घनमुक्तं तथापि व्यायामप्रवातयोर्वर्जनीयत्वे नैवी-

आमाशयस्थौ हृत्वान्निं सामो मार्गान् पिषापयन् ।

विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्तद्धनमाचरेत् ॥ ६ ॥

अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम् ।

कृत्वात् संशोधनादौनाद्यावस्थाविशेषनियतत्वात् पारिग्रह्यादौपवास एव लङ्घन-
शब्देनोच्यते । अतएव लङ्घनमेवैवकारिणः संशोधनादिरूपं लङ्घनं निषिध्यते ।
तेन ज्वरस्य पूर्वरूपे यक्ष्णघृशनादिविधानं तस्य न निषेधः । वाग्भटेनापि “स्नाना-
भ्यङ्गप्रदेहाद्य परिशेषश्च लङ्घनम्” इत्यनेन ज्वरज्वरे अनशनरूपलङ्घनापेक्षया परि-
शेषलङ्घनप्रतिषेधं कुर्वता संशोधनादिरूपं लङ्घनं निषिध्यते । किं वा चरलेण
निदानस्थाने “हितं लघुशनमपतपणं वा” इति यदुक्तम्, तत्पूर्वरूपावस्थायाम् ;
व्यक्तयान्तु लङ्घनमेवैवकारिणः लघुशनमपि निषिध्यते इति श्रेयम् । ननु लङ्घन-
हं हृत्तुये कफपित्तज्वरच्छर्द्यादिषु मध्ये ज्वरं पठित्वा उक्तं “पाचनैस्तान्, भिषक्
प्राक्तः प्रायेणादावुपाचरेत्” इति ; इह तु लङ्घनमेवादाविष्यती विरोधः ? नैवम् ;
तद्भेजप्रयोगस्यादौ पाचनं न तु ज्वरस्यादाविष्यत्यस्यते । किं वा आदावेव लङ्घन
कार्यमिति योज्यम्, तेन जीर्णज्वरे न लङ्घनं कार्यमिति बोधयति । उक्तं हि
वाग्भटे “शुद्धवातचयागन्तुर्जीर्णज्वरिषु लङ्घनम् । नेष्यते तेष्वभिहितं शसनं यत्र
कर्षणम्” इति । हारीतेन तु “पित्तश्लेष्मविशुद्धार्थं कृत्वाहसनमादितः” इति यदुक्तं
तत् कफप्रधानानित्यादिवक्ष्यमाणावस्थार्या श्रेयम् । अयमशब्देन धातुचयकृतं ज्वरं
किं वा राजयक्ष्णकृतं ज्वरं गृह्णाति । अनिलज्वरेन निरामानिलयहणम् ; उक्तं
हि “शुद्धवातचयागन्तुर्जीर्णज्वरिषु लङ्घनम् । नेष्यते?” इति । किं वा अयानिल-
ज्वरेन धातुचयकुपितानिलयहणम् । यदुक्तं “वायोधातुचयात् कीपी मार्गस्था-
वरणेन च” इति । यस्तु वायुर्मागवरणेन कुप्यति, स आवरकधर्मितया प्रायेण
सामो भवति । तत्र लङ्घनं सावया कर्तव्यमेव । यदुक्तं “सामे वातेऽपि लङ्घनम्”
इति । अनिलज्वरमभिधायपि कामादिज्वराभिधानम्, कामादिज्वरेषु
कालाक्षरेण वातसम्बन्धो भवति, तेन प्रथममपि वातासम्बन्धे कामादिज्वराचाम-
लङ्घनीयत्वीपदर्शनार्थम् ॥ ५ ॥

लङ्घनोपपत्त्यर्थं ज्वरस्य सम्यागिमाह आमाशयस्थ इत्यादि ।—वाग्भटस्य । अत्र
यत्तदीर्गत्वसम्बन्धात् यस्यादिति लभ्यते ॥ ६ ॥

लङ्घनफलमाह अनवस्थितेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । अनवस्थितौ सस्थाने समाने

ज्वरघ्नं दीपनं काङ्गारुचिलाघवकारकम् ॥ ७ ॥
 प्राणाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ।
 बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ॥ ८ ॥
 तत्तु मारुतक्षुत्तृष्णामुखशोषभ्रमान्विते ।
 कार्यं न बाले वृद्धे वा न गर्भिण्यां न दुर्बले ॥ ९ ॥
 वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गं गात्रलाघवे ।
 हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते ॥
 स्वेदे जाते रुचौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये ।
 कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥ १० ॥
 पर्वभेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो मुखस्य च ।
 क्षुत्प्राणशोऽरुचिस्तृष्णा दीर्घस्थं श्रोत्रनत्रयोः ॥

चानवस्थितौ दीपाग्नौ यस्य स तथा । काङ्गा अन्नप्रार्थना, रुचिः अभ्यवहारः
 पाटवम् ॥ ७ ॥

एतच्च लङ्घनं तथा कार्यं यथा न बलहानिः स्यादित्याह प्राणाविरोधिनेत्यादि ।
 —प्राणो बलम्, विरोधश्चातिक्षयः ङङ्हीच्यते । हेतुमाह बलाधिष्ठानमित्यादि ।—
 अधिष्ठानमाश्रयः, अत्र बहुव्रीहिः । अत एवीकम्, “यस्माद्वलवत् सर्वक्रियाप्रवृत्ति-
 रुस्माद्वलमेव प्रधानमधिकरणानाम्” इति । यदर्थः आरोग्यार्थः ॥ ८ ॥

अलङ्घनीयानाह तत् त्वित्यादि ॥ ९ ॥

सम्यक् कृतस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह वातसूतेत्यादि ।—हृदयस्य शुद्धिः गौरवादि-
 राहित्यम्, कण्ठस्य शुद्धिः कफलिप्तादिविरहः, आस्यस्य शुद्धिः अविक्ततरसत्वम्,
 तन्द्रा निद्रावत् क्लान्तिः, क्लमी दीषजा ग्लानिः । क्षुत्पिपासासहोदय इति क्षुत्पि-
 पासयोर्युगपदुदय इत्यर्थः । वाग्मटेऽप्युक्तं “क्षुत्क्षुत्सहोदयः शुद्धहृदयोद्गारकण्ठता”
 इति । किन्तु “क्षुत्क्षुत्सहोदयः क्षुत्पिपासासहोदयः लघुम् । असद्राग्नेन्द्रियं चापं
 नरं विद्यात् सुलङ्घितम्” इति सुश्रुतदर्शनात्, क्षुत्पिपासयोरसहोदयस्य उदय इति
 चक्रेण व्याख्यातम् ; किन्तु न सहते इत्यसङ्गः पचाद्यजन्तः कर्त्तरि दृश्यते, तेन
 असङ्गशब्दस्यासङ्गार्थत्वकल्पने कष्टं स्यादिति । कृतमिति सम्यक्कृतम् । अन्त-
 रात्मनीति अन्तरिन्द्रिये मनसोऽर्थः ॥ १० ॥

मनसः सञ्चमोऽभीक्ष्णमूर्ध्वातस्तमो हृदि ।
 देहान्निबलहानिश्च लङ्घनेऽतिक्लृते भवेत् ॥ ११ ॥
 सद्योभुक्तस्य वा जाते ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते ।
 वमनं वमनार्हस्य शस्तमित्याह वाग्भटः ॥ १२ ॥
 कफप्राधानानुत्क्लिष्टान् दोषानामाशयस्थितान् ।
 बुद्ध्वा ज्वरकरान् काले वम्यानां वमनैर्हरेत् ॥ १३ ॥
 अनुपस्थितदोषाणां वमनं तरुणे ज्वरे ।
 हृद्रोगं खासमानाहं मोहञ्च कुरुते भृशम् ॥ १४ ॥
 तृण्यते सलिलञ्चोष्णं दद्याद्वातकफज्वरे ।
 मद्योत्थे पैत्तिके वापि शीतलं तिक्तकैः शृतम् ॥ १५ ॥
 दीपनं पाचनञ्चैव ज्वरघ्नमुभयञ्च तत् ।
 श्रोतसां शोधनं बल्यं रुचिस्वेदप्रदं शिवम् ॥ १६ ॥

अतिलङ्घितलक्षणाहा पर्वभेद इत्यादि ।—अरुचिः, सत्यामपि वसुच्यायाम्
 अनन्नाभिनन्दनम् ; श्रोतनेत्रयोर्दौर्बल्यं सविषयग्रहणासामर्थ्यम् । सञ्चमोऽनवस्थि-
 तत्वं, भ्रान्तिरित्यन्ये । अभीक्ष्णमित्यतिशयेन । ऊर्ध्वातः हिक्काश्वासकर्णस्वनजृम्भा-
 दयः, न पुनरुद्गारविशेषः, अतिलङ्घनेन कफक्षयात् । स च पुनः कफकोपाद भवति,
 यदुक्तम् “अधः प्रतिहन्ती वायुः श्लेष्मणा सारुतेन च । करोति नित्यमुद्गारमूर्ध्वातः
 स उच्यते ।” तमः हृदि सोढ इत्यर्थः ॥ ११ ॥

ज्वरारम्भ एव वमनावस्थामाह सद्य इत्यादि ।—सन्तर्पणोत्थित इत्यत्र “सामं
 विशेषतः” इति वागर्भटः पाठी दृश्यते ॥ १२ ॥

तरुणातरुणज्वरे अवस्थाविशेषे अविशेषेण वमनमाह कफप्राधानानित्यादि ।—
 चरकस्य । कफः प्रधानो येषां ते कफप्राधानाः । उत्क्लिष्टान् हृत्तासादिना बहि-
 र्निर्गमनीन्मुखान् । काले यथोक्तामावस्थायां वम्यानामिति वमनयोग्यानां, तेन
 गर्भिण्यादिनिषेधः ॥ १३ ॥

उक्तावस्थान्तरेकेषु वमने दीपसाह अनुपस्थितेत्यादि ।—चरकस्य । अनुप-
 स्थितदीपस्याम् अनुत्क्लिष्टदीपानामित्यर्थः ॥ १४ ॥

बुद्ध्वा काले तृण्यती जलमाह तृण्यते इत्यादि ।—चरकस्य । वातकफज्वर इति

षडङ्गपानीयम् ।

मुस्तर्पणकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः ।

शृतशोतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ॥ १७ ॥

मुख्यभेषजसम्बन्धो निषिद्धस्तरुणे ज्वरे ।

तोयपेयादिसंस्कारे निर्दोषं तेन भेषजम् ॥ १८ ॥

वातज्वरे कफज्वरे वातकफज्वरे च 'उष्णं' सलिलसङ्गशृतं ज्ञेयम् । यदाह आग्नि-
वेशः “काथ्यमानन्तु यत् तोयं निष्केन निर्मलीकृतम् । भवत्यङ्गावशिष्टञ्च तदुष्णो
दकमुच्यते” । मयीत्य इत्यादि ।—मयस्य अत्युष्णवैर्यत्वादस्त्रत्वाच्च पित्तकसृत्वात्
तज्जन्यज्वरस्य पित्तजत्वेन परियुक्ते सिद्धं ऽपि पुनस्तदभिधानम् अन्वयिन्नपि मयी-
त्यङ्गे तित्तकप्रतजलस्यैव यौगिकत्वबोधनार्थमित्याहुः । तित्तके शृतमिति वक्ष्य-
माणमुक्तादिभित्तिकके, शृतम् । ज्वरप्रसुभयञ्च तदिति 'उभयमुष्णं' तथा तित्तक-
शृतशोतञ्च । छत दीपनमपि न पाचनं, लङ्गनं पाचनमपि न दीपनमित्यतः परं
इतीति, यद्यपि विदोषजकफपित्तज्वरयोः पानीयं नीतं, तथापि सामान्यं न विम-
नस्थाने यदुक्तं “किं नु खनु ज्वरिभ्यः पानीयमुष्णं प्रयच्छन्ति” इत्यादिना तत्प्रमाण-
ग्राह्यमेव जलं देयम् । वातपित्तज्वरेऽत्यर्थाहकारके शीतसङ्गशृतं जलं देयमि-
त्यपि विमान एवात्यर्थपित्तोत्पत्त्यर्थे इत्यादिना ग्रन्थेन सूचितम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

तित्तके शृतमिति यदुक्तं तदाह सुम्नेत्यादि ।—चन्दनं रक्तचन्दनं, “यदुक्तम्
“उक्तं चन्दनशब्दे तु गृह्यते रक्तचन्दनम्” । उदीच्यं बालकम् । अतः तु शुष्कं
अतिक्ताप्यामाशयतुष्टिकारणज्वरहितत्वाद्बहिता । वागभटे तु पद्मकाष्ठं पठयत
न तु शुष्कं ॥ १७ ॥

ननु “ज्वरितं षडङ्गैः शीते” इत्यादिना, सप्ताहानन्तरमेवौषधदानं वक्ष्यति,
अथ तु सप्ताहाभ्यन्तरे एव षडङ्गाद्यौषधविधानम्, अतः पूर्वापरस्यैवौषध-
निराचिकीर्षुराह मुख्यभेषजसम्बन्ध इत्यादि ।—अन्नपानादेरसंस्कारकतया
यदौषधमुपयुज्यते तत् प्रधानं, तद्विन्नं पुनरुपयुज्यते । तेन प्रधानौषधस्यैव
तरुणज्वरे निषेधः, नाप्रधानस्य षडङ्गादिः । उपयुज्यते इत्यनेन भक्षणाविषय-
उपयोगी विवक्षितः, तेन स्वेदादीनामप्रधानत्वात् तरुणज्वरे न निषेधः ।
षडङ्गाद्यवर्तक्योऽपि प्रधानत्वात् तरुणज्वरे देय एव । यतस्त्रिदोषज-
ज्वरे तु सप्ताहाभ्यन्तर एव तस्य विधानं तदपवादरूपमेवेति उक्तार्थापवादरूपतया
विभिन्नविषयोर्न विरोधः ॥ १८ ॥

यदप्सु शृतशीतांसु षडङ्गादि प्रयुज्यते ।
 कर्षमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रास्थिकेऽभसि ॥
 अङ्गैश्च शृतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसंविधौ ॥ १८ ॥
 वमितं लङ्घितं काले यवागूर्भिरुपाचरेत् ।
 यथा स्त्रीषधसिद्धाभिर्मण्डपूर्वाभिरादितः ॥ २० ॥
 लाजपेयां सुखजरां पिप्पलीनागरैः शृताम् ।

उक्तषडङ्गतीयसाधनार्थं तथा वत्तमाणस्य कषायसाध्यपेयादेः साधनार्थञ्च
 भेषजजलमानव्यवस्थापिकां षड्वैद्यव्यवहारसिद्धां परिभाषामाह यदप्सु इत्यादि ।—
 अतशीतं शृतशीतजलनिमित्तं यत् षडङ्गादि द्रव्यं प्रयुज्यते तत् कर्षमात्रम् । आदि-
 शब्देन पेयादिसंस्थापनार्थं जलसंस्कारकधान्यपिप्पलीपञ्चमूलौघान्यपञ्चकादिग्रहः ।
 पेयादिसंविधावित्यादिशब्दात् तु यूपरसादीनां ग्रहणम् । अत्र मध्यवीर्यस्यापि
 षडङ्गादेः कर्षो मन्दानलपुरुषविषयतया श्रेयः, मध्यवीर्यस्य हि द्रव्यस्याङ्गपल-
 प्रमाणस्यैव व्यवस्थापनीयम् । प्रास्थिक इति द्रव्यद्वैगुण्याच्छ्रावचतुष्टये ; “है गुरुं
 कुडवादृङ्गं प्रस्थादिश्रुतिमानतः” इत्युक्तेः । इमाञ्च परिभाषां कायसाध्ययवागू-
 विषयत्वेन वडाः प्रायः समादृत्यन्ते ॥ १८ ॥

वमनलङ्घनयोरनन्तरं यद्विधेयं तदाह वमितमित्यादि ।—चरकस्य । अवस्था
 वशात् कदाचिद्वमितं कदाचिद्वमितं, कदाचिच्च वमितलङ्घितम् । वमनानन्तरं हि
 यदि सस्यस्विशुद्धिर्न भवति, तदा तदहर्लङ्घनमपि क्रियते इत्यत उक्तं,—काले
 इत्यन्नदानयोग्यकाले । यथास्त्रीषधं यस्यां यवाग्वां यङ्गेषजं पिप्पलीनागरादि वाचं,
 तस्मिन्नाभिः । किं वा यस्मिन् ज्वरे यदयङ्गेषजं पाचनं वाच्यं तस्मिन्नाभिः ;
 उक्तं हि सुश्रुते “अन्नकाले हिता पेया यथास्व पाचनैः कृता” इति । यदयत् स्वं
 यथास्वमिति वीषायामव्यधीभावः । मण्डपूर्वाभिरिति मण्डः पूर्वः प्रधानोऽस्त्यया
 यासां ताभिरित्यर्थः । एतेन पेयाया ग्रहणं, तस्या एव बहुद्रवत्वेन मण्डप्रधानत्वात् ;
 विलेप्यास्तु निरासः, तस्या अल्पद्रवत्वेन मण्डप्रधानत्वाभावात् । अन्ये तु मण्डः
 पूर्वः प्रथमाभ्यवहार्यो यासां ता इत्यर्थः, तेन प्रथमं सख्यभानं खादित्वा ततो घन-
 भागः खाद्य इत्याहुः ॥ २० ॥

लाजपेयमित्यादि ।—चरकस्य । अत्र लाजपेयमित्यादिना घृतभृष्टां ज्वरापह-
 न्ति

पिबेज्ज्वरौ ज्वरहरां क्षुद्धानल्यग्निरादितः ॥ २१ ॥
 पेयां वा रक्तशालीनां पार्श्ववस्तिशिरोरुजि ।
 श्वदंष्ट्राकण्टकरीभ्यां सिद्धां ज्वरहरां पिबेत् ॥ २२ ॥
 कोष्ठे विवर्धे सरुजि पिबेत् पेयां शृतां ज्वरो ।
 मृद्धीकापिप्पलीमूलचव्यचित्तकनागरैः ॥ २३ ॥
 पञ्चमूल्या लघ्वीयस्या गुर्वी ताभ्यां सधान्यया ।
 कणया यूपेयादि साधनं स्यादयथाक्रमम् ॥
 वातपित्तं वातकफे त्रिदोषे श्लेष्मपित्तजे ।
 यवागूः स्यात् त्रिदोषघ्नी व्याघ्रीदुष्पशगोचुरैः ॥ २४ ॥
 कर्षाङ्गं वा कणाशुण्डोः कल्कद्रव्यस्य वा पलम् ।
 विनीय पाचयेद्युक्त्या वारिप्रस्थेन चापरागम् ॥ २५ ॥

मित्यन्तेन चरके दृष्टं यवाग्वोऽभिहितः । तत्र पिप्पलीनागरैः श्रुतामिच्छन्तां
 श्लेष्मणीति हरिश्चन्द्रः । अन्ये तु लाजपेयां सुखजरामित्येका, पिप्पलीनागरैः
 श्रुतामिति द्वितीयाम्, एवं श्लेष्माभिः सममेकादश पेया इति व्याचक्षते । किन्तु
 “भाक् लाजपेयां सुखजरां सशुष्कीम्” इति वाग्भट्टदर्शनात् हरिश्चन्द्रपक्षे एक
 समीचीनः यतोऽस्मिन् प्रकरणे तत्र लाजपेया नीच्यते ॥ २१ ॥

पेयामित्यादि । चरकस्य । श्वदंष्ट्रा गोचुरं मृद्धीकाः द्राक्षा चित्रकं रक्तचित्रकं
 मांसलत्वात् । पञ्चमूल्यादि चत्वारी योमा अवचारण्यैव व्याख्याताः । यवागूः
 स्यादित्यादौ व्याघ्री कण्टकारी, दुःस्पर्शी दुरालभा ॥ २२ ॥

कल्कसाध्ययवागूसाधनार्थं परिभाषामाह कर्षाङ्गं, वेत्स्यदि । कर्षाङ्गं वेति
 कर्षाङ्गं प्रत्येकम् । चित्रविधं हि भेषजद्रव्यं वीर्यभेदात् ; तीक्ष्णवीर्यं यथा
 शृण्ठादि, मध्यवीर्यं विल्लाघिमत्यादि, मृदुवीर्यमांसलत्वादि । तत्र
 कणाशुण्डरीरिति तीक्ष्णद्रव्योपलक्षणं, तेन तीक्ष्णद्रव्यमात्रस्यैव कर्षप्रमाणमिति
 ज्ञापितम् । कल्कद्रव्यस्य वा पलमिति मृदुद्रव्योपलक्षणं, तेनान्यस्यापि मृदुवीर्य-
 द्रव्यसामलकारिः पलं यावन्मिति ज्ञापयति । एतेन तीक्ष्णमृदुद्रव्ययोः कर्षपल-
 मानव्यवस्थया मध्यवीर्यस्य विल्लाघिमत्यादेरनुक्तमप्यङ्गं पलमानं सामर्थ्यादेव ज्ञेयम् ।
 यन् पुनर्मध्यवीर्यस्य श्वदंष्ट्रादिः कर्षप्रमाणमुक्तं, भक्ष्यन्दानलपुरुषाभिप्रायेणेत्युक्तमेव ।

घटङ्गपरिभाषैव प्रायः पेयादिसम्भता ॥ २६ ॥

यवागूमुचिताङ्गताच्चतुर्भागकृतां वदेत् ॥ २७ ॥

सिक्थकैरहितो मण्डः पेया सिक्थसमन्विता ।

विनीयेति कल्कीकृत्य, प्रस्थिति वा । अपरमित्यन्याम्, अन्यत्वं कषायसाध्यं यवागूमपेत्य, तेन कल्कसाध्यामित्यर्थः । एवञ्च तीक्ष्णद्रव्यापेक्षया कर्षप्रमाणं, सूदृ द्रव्यापेक्षया च पलप्रमाणं, मध्यवीर्यद्रव्यापेक्षया चार्द्धपलप्रमाणं द्रव्यं विनीय कल्कसाध्यां यवागूं वारिप्रस्थेन द्रव्यद्वैगुण्याच्छ्रावचतुष्टयमानेन साधयेदिति योजना । ननु प्रबलानलबलादौ पुरुषे बहुयवाग्वादि विषयं तत्र कथं वारिप्रस्थेन यवागूसाधनं भविष्यति ? इत्याहु युक्त्येति । एतेन यत्र उत्तमबलानलं बहुयवागू-विषेधा, तत्र युक्ता जलप्रस्थद्वयं तथैव वा तच्छुलानुरूपं दत्त्वा यवागूं साधयेत्, अल्पबलादुले तु वारिप्रस्थेनैत्यर्थः । अपरानिति पाठे यूषादीनिति, । तेन पेया-साधनरीत्या यूषादयोऽपि साधनीया इति प्रतिपादितम् ॥ २३—२५ ॥

अथ कायसाध्ययवागूसाधनायं कथमिह परिभाषा नीक्ता ? इत्यत आह घटङ्ग परिभाषेन इत्यादि ।—अन्ये तु “कायद्रव्याञ्जलिं क्षुण्णं अपयित्वा जलाढके । अङ्ग-शनेन तेनाथ यवाग्वाद्युपकल्पयेत्” इत्येवं परिभाषान्निवेशसंहितोक्तां कायसाध्य-यवागूविषयत्वं नेत्याहुः । अस्यायं । अञ्जलिः पलचतुष्टयं अपयित्वा जलाढके द्रव्यद्वैगुण्यात् जलस्य षोडशशरावे । द्रव्यं तावद्विषयं वीर्यप्रधानं रसप्रधानञ्च । तत्र आद्यं भेषजद्रव्यं, द्वितीयं पुनराहारद्रव्यं मांसादि । तत्र रसप्रधानद्रव्याभि-प्रायेणैव चतुःपलद्रव्याभिधानमत्र ज्ञेयम् । तेन परिभाषायं “सिद्धवराहनिर्णयूङ्ग यवागूर्त्तं हृणी मता” इत्यादि यवागूविषया बोध्या । इन्द्रस्तु “वृद्धवैद्याः पलं द्रव्यं ग्राहयित्वाढकेऽश्मि । भेषजस्यातिवाङ्मत्यात् कदाचिदरुचिर्भवेत्” इति जञ्जङ्-व्याख्यातमेव वृद्धव्यवहारं निजपद्येन लिखितवान् ॥ २६ ॥

इदानीं यवाग्वर्थे कियन्माना दरदलिततच्छुला देया इत्यत आह यवागू-मित्यादि । उचिषादित्यभ्यस्तात्, चतुर्भागकृतामिति चतुर्थभागकृतां तद्विषयीय-बुभुक्षापेक्षया ॥ २७ ॥

पेयादीनां लक्षणमाह सिक्थकैरित्यादि । अत्र द्रवसिक्थसमन्विता, यवागू-रिति यवाग्वाः सामान्यलक्षणम् । सा च द्विविधा पेयावलिपीभेदात् । तत्र यवाग्वा एवीवरितनभागी मण्डः, न तु पृथक्काङ्गः साध्यते । आयुर्वेदशास्त्रेऽदर्शित-

यवागूर्बहुसिक्था स्याद्विलेपी विरलद्रवा ॥ २८ ॥

अन्नं पञ्चगुणे साध्यं विलेपी तु चतुर्गुणे ।

मण्डश्चतुर्दशगुणे यवागूः षड्गुणेऽभ्यसि ॥ २९ ॥

पांशुधाने यथा वृष्टिः क्लेदयत्यतिकर्दमम् ।

तथा श्लेष्मणि संवृद्धे यवागूः श्लेष्मवर्द्धनी ॥ ३० ॥

त्वात् । यस्तु कश्चिन्मण्डगुणो मण्डोपयोगी वा श्रूयते सोऽप्यस्यैव बोध्यः । न
मण्डश्चतुर्दशगुणजलसाध्यः, यवागूस्तु षड्गुणजलसाध्या इत्यनन्तरमेव वक्ष्यति ; तं
कथमुच्यते यवाग्वा उपरितनभागो मण्डः ? नैवम् । तत्र यवागूशब्देन पेयं
विवक्षितम् । तेन पेयायाः पृथक्जलमानं नीतम् । द्रवसिक्थसमन्वितत्वेन
यवागूसामान्यलक्षणं, तेन चतुर्दशगुणजलसिक्तस्यापि मण्डस्य सिक्थसमन्वित
वस्थायं यवागूत्वमेव, तेन सुशुक्तं यवाग्वा उपरितनभागो मण्ड इति । पेया इति
संज्ञाबलात् बहुद्रवत्वमल्पसिक्थत्वञ्च ज्ञेयम् । तेन सिक्थसमन्विता यवागू
पेयति, पेयालक्षणे बहुद्रवत्वमल्पसिक्थत्वञ्च लक्षणतया बोध्यम् । तथा विरलद्रव
बहुसिक्था च यवागूर्विलेपीति विलेपीलक्षणं बोध्यम् । तेन पेयाविलेपीव्यतिरेकेण
प्रथम्यवागूनीतीत्याहुः । अतएव वाभट्टेऽपि यवागूगुणः पृथङ्नीतः । तदुक्तं
“मण्डपेयाविलेपीनामीदनस्य च लाघवम् । यथापूर्वं शिवस्तत्र मण्डो वातातु
लामनः” इति । तथा चरकेऽप्यत्रमाने मण्डपेयाविलेप्येदनानामेव गुणो दर्शितः
न प्रथम्यवाग्वा इति । यत्तु द्रव्यगुणे सधवकरणे पेयाविलेपीगुणं पठितं
लिखितं, “तृणापनयनी लघ्वी दीपनी वल्लिशोधनी । “ज्वरे चैवातिसारे च यवागू
सर्वदा हिता” इति, तत्सामान्यगुणाभिप्रायेण बोध्यं सामान्यचौरगुणवत् । यः
प्रयोगरत्नाकरे “चतुर्विधं भवेत्तु जलदानप्रमाणतः । तत्र भक्तं विनेपी च यवागू
पेयया सह” इति ; तत्र मण्ड एव पेयाशब्देन विवक्षितः, यतस्तदनन्तरमेव पेयाय
चतुर्दशगुणजलसुक्तं तत्रैव “पञ्चगुणे जले भक्तं विलेपी च चतुर्गुणे । यवागू
षड्गुणे तीये चतुर्दशगुणे पराम्” इति ॥ २८ ॥

यवागुपाकार्यं जलपरिमाणमाह अन्नमित्यादि । सूदृशस्तस्य । यवागू
पेया ॥ २९ ॥

यवागूः कश्चिन् विषये न कर्तव्येत्याह पांशुधान इत्यादि । पांशुधाने पांशु
सञ्चये, अतिकर्दमं यथा स्यात् तथा क्लेदयति क्लेदं जनयति ॥ ३० ॥

मदात्यये मदानित्ये ग्रीष्मे पित्तकफाधिके ।

ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च यवागूरहिता ज्वरे ॥

तत्र तर्पणमैवाग्रे प्रदेयं लाजशक्तभिः ।

ज्वरापहैः फलरसेर्युक्तं समधुशर्करम् ॥

द्रवणालोडितास्ते स्युस्तर्पणं लाजशक्तवः ॥ ३१ ॥

मदात्यय इत्यादि । चरकस्य । चरके एतद्वचनस्योपरि “अत्र मद्यसम्-
॥त्” इत्यस्ति, तेन मद्यकारणके ज्वरे यवागूर्निषिद्धैव । तेन मदात्यये व्याधौ
मद्यनित्ये मद्यपे योऽमद्यहेतुकोऽपि ज्वरः सोऽपि पेयानहः । तथा ग्रीष्मे
ज्वरः, तथा पित्तकफाधिको यो ज्वरः, तथा ऊर्ध्वगरक्तपित्तिनो यो ज्वरः, तेषु
॥ यवागूर्नं हितेति । इह मदात्ययादीनां पेयानहत्वेन तेषु ज्ञातोऽपि ज्वरः
अहः । पित्तकफाधिकं इत्यनेन पित्तकफयोरतिमात्रोद्भवे सति पेयाया अदानं
भवति । तेषु कफजे ज्वरे, पित्तजे ज्वरे अनूक्तदोषे पेया देया । उक्तं हि
अत्रोऽपि यदा क्षीणो लङ्घनादिक्रमात् कफः । शक्ता एव यवाग्वस्तु तत्र पित्ते-
॥ क्रमः” इति । अतएव चरके “पैतिके वाथ शीतां मधुयुतां पित्रेदयवागूर्नं”
इति पित्तेऽपि यवागूरुक्ता । पांशुधाने यथा वृष्टिरित्यादि हारीतवचनमपि
॥ बृहत्कफविषयं ज्ञेयम् । अन्ये तु मिलितपित्तकफाधिके पुरुषे यवागूरुप्रतिषेध-

। ऊर्ध्वगे कफपित्ते चेति पाठान्तरमनार्यं ; पित्तकफाधिक इत्यनेनैव तद-
लाभात् । सुश्रुतेऽपि “कफपित्तपरीतस्य ऊर्ध्वाष्टक्पित्तिस्तथा” इत्युक्तम् ।
तु ऊर्ध्वग इति ऊर्ध्वगरक्तपित्ते कफपित्ते चेति कफयुक्तपित्ते पित्तस्थानगते
ऽत्यर्थः । उक्तं हि वागमटे “मद्योद्भवे मद्यनित्ये पित्तस्थानगते कफे ।
तथोर्ध्वकफयोरुद्भवाहच्छर्दिपीडिते । ऊर्ध्वं प्रवृत्ते रक्ते च पेयां नेच्छन्ति
इति व्याख्याय कफपित्ते चेति पाठमुपपादयन्ति । यद्यपि चरके “ऊर्ध्वगे
पूर्वम्” इति वचसा यवागूर्नं बहुधिल्लं ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते तर्पणं विहितमेव,
यूर्ध्वगरक्तपित्तिनोऽपि ज्वरस्तापि तर्पणादिक्रमः कार्यः इत्याह तत्रेत्यादि ।—
पहानि फलानि द्राक्षादादिमादौनि ; उक्तं हि “द्राक्षादादिमखनूरपिथाचैः
षकैः । तर्पणाहंयु कर्तव्यं तर्पणं ज्वरनाशनम्” इति । तर्पणशब्दार्थमाह
लोडितास्ते स्वरित्यादि ॥ ३१ ॥

अमोपवामानिलजे हितो नित्यं रसौदनः ।
 मुद्गयूषौदनश्चापि देयः कफसमुद्भवे ।
 स एव मितया युक्तः शीतः पित्तज्वरे हितः ॥ ३२ ॥
 रक्तशाल्यादयः शस्ताः पुराणाः यष्टिकैः सह ।
 यवाग्वौदनलाजार्थं ज्वरितानां ज्वरापहाः ॥ ३३ ॥
 मुद्गामलकयूषस्तु वातपित्तात्मके हितः ।
 ऋस्वमूलकयूषस्तु कफवातात्मके हितः ॥
 निम्बकूलकयूषस्तु हितः पित्तकफात्मके ॥ ३४ ॥

अमत्यादि । नित्यमिति सर्वदा नवे पुराणे च । रसौ मांसरसः, तेनीप-
 सिक्त औदन, रसौदनः । एवं मुद्गयूषौदनमित्यपि व्याख्येयम् । अथ च रसौ-
 दनः दीताग्निं प्रति बीज्यः, उक्तं हि मनुते “उपवासश्चमकृते ज्वरे वाताधिकं
 तथा । दीताग्निं भोजयेत् प्राज्ञो नर मांसरसौदनम्” इति । मुद्गयूषौदन-
 श्चापोति कफजे मुद्गयूषौदनी देयी यवाग्वौ अहितत्वात् । स एवेति मुद्ग-
 यूषौदनः ॥ ३२ ॥

रक्तशाल्यादय इत्यादि । चरकस्य । चरके पुराणा इत्यत्र ‘शालयः’ इति
 पठन्ति, तेन यवकादीना निरास इत्याहुः । ये तु पुराणा इति, पठन्ति तन्मत-
 गदपि “शुक्रधान्यं शमीधान्यं समातीतम्” इत्यनेन पुराणस्योपयोगी लब्धः, तथापि
 प्रमादादातनवस्य तथातिपुरातनस्य च ग्रहणं मा भूदित्येतदर्थं पुराणा इत्य-
 क्तम् ॥ ३३ ॥

सम्यगिति हन्धजेष्वाहारविधिमाह मुद्गामलकैत्यादि । आमलकापिलया मुद्गस्य
 भ्रूयसी मावा, आहारद्रव्यत्वात् । योगीऽयं यद्यपि सुश्रुतेन अन्नपानाध्याये कफ-
 पित्तज्वरहरत्वेन निर्दिष्टः, तथापीह वातपित्तज्वरैर्दुर्भिघानात् वातपित्तज्वरहरत्वं
 मपि वचनबलादेवाध्यवसीयते । ऋस्वमूलकी बालमूलकः अत्र शमीधान्यस्य यूष-
 योनित्वात् मुद्गाद्यपि बीज्यम् । एवं यत्र नास्ति तत्र सर्वत्र । किंवा व्यञ्जनपरी-
 यूषः । निम्बकूलकैत्यादि । सुश्रुतस्य । निम्बस्य पत्रं, तथा कूलकस्य पटीलस्य
 च पत्रम् ॥ ३४ ॥

मुद्गान् मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समुकुष्टकान् ।
 आहारकाले यूपार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥ ३५ ॥
 पटोलपत्रं वार्त्ताकुं कूलकं कारवेल्लकम् ।
 कर्कोटकं पर्पटकं गोजिह्वां बालमूलकम् ।
 पत्रं गुडूच्याः शाकार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥ ३६ ॥
 ज्वरिती हितमश्रीयाद् यद्यप्यस्यारुचिर्भवेत् ।
 अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽथ वा ॥ ३७ ॥

मुद्गानित्यादि ।—सुश्रुतस्य । मुकुष्टको वनमुद्गः ॥ ३५ ॥

पटोलित्यादि ।—सुश्रुतस्य । वार्त्ताकुः वार्त्ताकुफलं कूलकमपि पटोलिफलं कर्को-
 टकं काकरील इति ख्यातं, गोजिह्वा दार्तीशाकः ॥ ३६ ॥

इदानीं ज्वरितस्यारुच्यपि हितभोजनं नियमयन्नाह ज्वरित इत्यादि ।—अस्या-
 र्चिर्गर्भं यदि भवेत् तर्थापि ज्वरिती हितमेवाश्रीयादेव, इत्युभयवापि नियमः ।
 यतो दिनान्ते भोजयदित्यनेन भुजि क्रिया विहितैव । “न हि तस्याहितं भुक्त-
 मायुषे वा सुखाय वा” इत्यादिना हितमपि विहितम् ; अतः सिद्धे सत्यारुचौ
 नियमाय भवति । विपक्षे दण्डमाह अन्नकालं ह्येत्यादि । यतोऽन्नकाले हितम-
 भुञ्जानं पुरुषः क्षीयते म्रियते वा । अन्ये तु अरुचौ सत्याम् अशितुर्भोजने इच्छा
 भावात् अपिशब्दं भिन्नक्रमेण योजयित्वा नञं प्रश्लिष्यान्वया व्याचक्षते । अस्य यदि
 अरुचिर्भवेत् तदा अहितमप्यश्रीयात्, कुत इत्याह अन्नकालं ह्येत्यादि ; यतोऽभुञ्जा-
 नस्य धातुचयी मरणं वा स्यात् तस्मादहितमश्रीयादित्यर्थः । न चैव व्याख्याने
 पूर्वभिष्यन्धकाले चेत्याद्युत्तरयस्यविरोधः स्यादिति वाच्यम् ; यतस्तेनापि ग्रन्थे-
 ऽहितं न प्रतिषिध्यते अन्यथा व्याख्यानात्, तथा हि ज्वरी ना पुरुषः पूर्वभिष्यन्ध-
 काले च कथञ्चन कादाचिदद्यात् सकृदश्रूतेत्यर्थः । यतो भुक्तं भोजनम् आयुषे
 वा सुखाय वा न अहितं किन्तु हितमेव । हिशब्दस्थाने तुशब्दपाठेऽपि तुशब्द-
 निपातस्थानेकार्थत्वात्, इतौ व्याख्येयः । नन्वेषा व्याख्या तदेव सङ्गच्छते यदि
 अहितार्थमुपदेशः क्तापि आस्ते तिष्ठति किन्तु हिं हितमेव सर्वव्रीपदेशः । अवस्थाया
 इदपि हितमिति चेत् तर्हि अहितमिति व्याहतम् ? सत्यं, प्रायः सर्वदा मुद्गादि-
 ब्रह्म हितमिति कृत्वा अहितमित्युच्यते, अतएवाहुः “मनोऽनुरूपं यदपथ्यं तदपि
 क्रियते एव” इति । यदुक्तं चरके “मनसीऽप्यानुकूल्येन तुष्टिरुर्जो रुचिर्वलम् ।

अरुचौ मातुलुङ्गस्य केशरं साज्यसैन्धवम् ।
 धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमाख्येन धारयेत् ॥ ३८ ॥
 सातत्यात् स्वाहभावाद् वा पथ्यं द्वैष्यत्वमागतम् ।
 कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत् पुनः ॥ ३९ ॥
 ज्वरितं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेत्तु ।
 श्लेष्मन्त्ये विवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा ॥ ४० ॥

सुखोपभोगिता च साक्षादेष्यापि श्लक्ष्ण्ये” इति । किन्तु जेज्जडमते एषा व्याख्या न सङ्गच्छते, यतो ज्वरितोहितमित्यादेरनन्तरमेव हितविधायकमहितप्रतिषेधक “सततं विषमं वापि” इत्यादि “वर्जयेच्च समासत” इत्यन्तं ग्रन्थे जेज्जडः पठति, तन्नाथ्ये च गुर्वभिष्यन्दीत्यादियस्योऽप्यस्ति, ततो गुर्वभिष्यन्दीत्यादिवाक्यस्याहितविधायकत्वव्याख्याने प्रकरणमसङ्गतं स्यात् । तथा चन्द्रिकाकारेणापि “ज्वरितस्य मन्दाग्नेर्गुर्वन्नापाकेऽजीर्णम्, अभिष्यन्दिन, सोतीरीधकत्वेन ज्वरवृद्धिः” इत्यादि व्याख्यातम् । एवञ्च गुर्वभिष्यन्दीत्यादियस्योऽप्यहितप्रतिषेधकपरतया ऋजुसार्गेणैव व्याख्येयः । ज्वरितो हितमग्नीयादित्याद्यपि हितविधायकतया एव व्याख्येयम् । अहितस्य रोगवर्धकत्वेन सर्वत्र निषेधात्, उक्तरीत्या गुर्वभिष्यन्दीत्यादियस्यविरोधाच्चैति ॥ ३७ ॥

इदानीं बलवदुपद्रवत्वेनारुचिः प्रतीकारमाह अरुचावित्यादि ।—योगान्तरमाह धात्रीत्यादि ॥ ३८ ॥

अथ हितमेव यदि सततोपयोगादनभिसतरसादियोगाद्वा रुचिविषयो न स्यात्, तदा किं कार्यम् ? इत्याह, सातत्यादित्यादि ।—दृढबलस्य । सातत्यादिति सततोपयोगात् । सततोपयोगाद्धि स्वादन्नमपि अप्रियं भवतीत्यनुभवसिद्धम् अस्वादु तु सत एवाप्रियम् । स्वादुरभीष्टो रसः । तैलैः कल्पनाविधिभिरिति स्वरसकल्पादिषु शास्त्रीकविधानैः पुनः प्रियत्वं गमयेत् ॥ ३९ ॥

अन्नकालमाह ज्वरितमित्यादि ।—वाग्भटस्य । दिनान्तं इत्युपरान्ते ; सुश्रुतेऽप्युक्तं “सर्वज्वरेषु सप्ताहं मात्रावद्भोजनं हितम् । दिनापायेऽन्यथा तद्धि ज्वर-वेगमिवर्द्धनम्” इति । ज्वरितमित्यादिवाक्यानन्तरं वाग्भटवचनं यथा “यस्योचितेऽथवा काले देशसामान्यारोघतः । प्रागल्पवह्निर्भुज्जानी न ह्यजीर्णेन पीयते”

गुर्वभिष्यन्द्यकाले च ज्वरीं नाद्यात् कथञ्चन ।
 न हि तस्याहितं भुक्तमायुषे वा सुखाय वा ॥ ४१ ॥
 लङ्घनं स्वेदनं कालो यवाग्वस्तिक्तको रसः ।
 पाचनान्यविपक्वानां दोषाणां तरुणे ज्वरे ॥ ४२ ॥
 आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ।
 मध्यं द्वादशरात्रन्तु पुराणमत उत्तरम् ॥ ४३ ॥

इति । तेन यस्य पुरुषस्य य उचित आहारकालः, तस्मिन्नेव तं भोजयेत् । यद्यी-
 चिते हि काले देशसात्मानुरीधतः प्रायः क्षुद्रबीधो भवति तदतिक्रमे च क्षुधाप-
 गमो भवति, तेन तस्य दिनान्तापेक्षा च कर्तव्येत्याह प्रागित्यादि । अल्पवज्जिरिति
 कायाग्नेर्वह्निर्निःसरणात् ज्वरितोऽल्पवज्जिरेव भवति । देशसात्मानुरीधात् अल्प-
 रपि प्रागेव पूर्वाह्नेऽपि भुञ्जानोऽजीर्णेन न पीड्यते न बाध्यते इत्यर्थः ॥ ४० ॥

नन्वरुचावपि सत्त्वां हितमेव भोक्तव्यम्, नाहितमित्युक्तम्, अतस्तत् किमहितं
 यत्र भोक्तव्यम् ? इत्याह गुर्वित्यादि ।—सुयुतस्य । गुरु पिष्टकादि, अभिष्यन्दि,
 दीषधातुमलस्रोतसां क्षेदजनकम् अस्त्रिकादि । नाद्यात् न खादेत् । तथा अकाले
 अप्राप्ते अतीते च काले हितमपि नाद्यात् । कथञ्चन कदाचिदपि, अत हेतुर्नही-
 त्यादि ॥ ४१ ॥

इदानीं लङ्घनमेवादाविति यदुक्तं तस्य पाचनतां दर्शयन्, प्रसङ्गात् स्वेदादीना-
 मपि पाचनतामाह लङ्घनमित्यादि ।—काल इत्यष्टाहः । तिक्तकरसोऽन्नं यवागू-
 पानीयदिसंस्कारकत्वेन ज्ञेयः । स्वतन्त्रमेषजप्रयोगस्य तरुणे निषेधात् । उक्तञ्च
 “मेषजं क्षामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम्” इति । अविपक्वानामित्युक्तापि
 यत् तरुणज्वरे इत्युक्तम्, तदष्टाहार्द्धमतरुणे ज्वरे अपक्वेषु दोषेषु पाचनकषायस्य
 प्राधान्यमावेदयति, न तु लङ्घनादीनाम् । किं वा अविपक्वद्वयमष्टाहार्द्धमपि
 आसत्त्वानुवृत्तिर्भवतीति सूचनार्थम् । अत एवाष्टाहार्द्धमपि आसपाचनार्थं पाचनं
 ज्वरमनीयं वेत्यादि वक्ष्यति ॥ ४२ ॥

अतः ज्वरस्य द्रव्यता कियन्तं कालं तिष्ठति ? इत्याह आसप्तरात्रमित्यादि ।—
 सप्तरात्रं व्याप्य । आङ्ग्यमभिविधौ न मध्यादायाम्, अष्टाहस्य निरामज्वरकालत्वे-
 नोक्तत्वात् । मध्यं द्वादशरात्रमिति पाठः साधीयान्, न तु मध्यं चतुर्दशाहन्विति,
 अनुकर्त्तुं “जीर्णस्योदशदिवसः” इत्युक्तत्वात् । अत उत्तरमिति द्वादशाहानन्तरं

पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत्तु तम् ।

ज्वरितं षड्हेऽतीते लघून्प्रतिभोजितम् ॥ ४४ ॥

चयोदशदिवसमारभ्य, पुराणमिति जीर्णज्वरमाहुः । यत्तु “तिसप्ताहव्यतीतम् ज्वरो यस्तनुता गत । औष्ण्यसिद्धिं कुरुते स जीर्णज्वर उच्यते” इति तत्तान्तरम् तदतिजीर्णमिषायेण बोध्यम् । यद्यपि तद्वज्ज्वर एवान्न प्रकृतस्तथापि मध्यपुराण योरवाभिधानमेकवाक्यनिबद्धत्वात् ॥ ४३ ॥

ननु लङ्घनानन्तरं किं कर्तव्यम् ? इत्याहुः पाचनमित्यादि ।—एतच्च विकल्पद्वययोग्यतया यथाक्रममामदोषपक्षदोषविषयं ज्ञेयम् । तेन पाचनं सामस्यं, निरामस्य शमनमिति ज्ञेयम् । षड्हेऽतीते इति ज्वरोन्माददिनमारभ्य षड्हेऽतिक्रान्तसप्तमेऽहनि लघून्प्रतिभोजितं ज्वरितम् अथादष्टमेऽहनि पाचनं शमनीयं वा पाययेदिति योजना । एवञ्च अष्टाहो निरामज्वरलक्षणमिति पूर्ववाक्येण, तथा “नि सप्ता निरामज्वरलक्षणम्” इति खरनादवाक्येन, तथा सप्तरात्रात् परं केचिन्नान्यन्तं देयमौषधम्” इति सुश्रुतवाक्येन, तथा “सप्ताह्वादां षधं केचित्” इति वाग्भटेन वचनेन सहैकवाक्यता उपपन्ना भवति । अन्ये पुनरसुमेवार्थं प्रकारान्तरेणैच्छन्ति—षड्हे अतीते इति ज्वरोन्माददिनं परित्यज्य गणनां कार्यां वस्तिदिनपरिहारेण परिहारगणनावत्, तेन षड्हे अतीते इत्यस्य सप्तमे अतीते इत्येवार्थो भवति । भृशहरिश्चन्द्रेणापि सप्तमे दिने कषायपानं यद्व्याख्यातं तस्याप्ययमभिप्राय उद्देश्यः अन्यथा सुश्रुतादिविरोधो दुष्परिहर इति । चन्द्रिकाकारेणोक्तम् “अचिरात् दिनचतुष्टयवत् ज्वरस्य सप्ताहं सामताकालं, तत्र न पाचनं वा शमनं न शोधनम् इति । यत्तु पद्याद्यनन्तरं हारीतनीकम् “एतां क्रियां प्रयुञ्जीत षड्रात्रं सप्तमेऽहनि । पिबेत् कषायसयोगकम् ज्वरघ्नान् साधुसाधितान्” इति, तथा “इति षाड्वाहिकं प्रीति नवज्वरहितो विधिः । ततः परं पाचनीयं शमनं वा ज्वरहितम्” इति खरनादवचनञ्च पूर्वोक्तरीत्या अष्टाहप्रतिपादकमेव ज्ञेयम् । अथ यतः सुश्रुते “सप्तरात्रात् परं केचिन्नान्यन्तं देयमौषधम्” इत्याद्यभिप्रायं पैत्तिकेन ज्वरे देयमल्पकालसमुत्थितम् । अचिरज्वरितस्यापि भैषज्यं दोषपाकम्” इत्युक्तम्, वाग्भटेनापि “स्रुदुर्ज्वरी लघुर्देहस्थलताश्च मला यदा । अचिरज्वरितस्यापि भैषज्यं योजयेत् तदा” इति यदुक्तम्, तदपि सुश्रुतसंवादात् पित्तज्वरपरमेव ज्ञेयम् । एतदवचनद्वयं सप्ताहद्वर्गापि पाचनकषायदानप्रतिपादकमनुसूतसाम

निरामे श्मनं स्तब्धे सामे नौषधमाचरेत् ॥ ४५ ॥

रससामतालक्षणमाह ।

लालाप्रसेको हृत्तालहृदयाशुद्धरीचकाः ।

तन्द्रालस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता ॥

क्षन्नाशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवान् ज्वरः ।

आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात् तत्र भेषजम् ॥

भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम् ॥ ४६ ॥

आमपाकलक्षणमाह ।

मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च ।

पक्वं दोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधम् ॥ ४७ ॥

णस्य निवृत्तौ सत्या ग्रन्थलघुभावे मधुभाण्डावलपन्त्याद्येन स्थितस्य कोष्ठोवपः
भागस्य पाकार्थं पाचनं देयम् । निरामे श्मनमिति पाचनेन कोष्ठावलपकस्या
भागस्य पाकात् मस्यद्विरामत्वं सतीत्यर्थः । मस्यद्विरामता च दशरात्रात् परं
दोषामता रसामतायो सर्वथा निवृत्त्या प्रायशी भवतीति । अतएव “दशरात्र
परं केचिदातव्यमिति नियतम्” इति सूत्रेनोक्तम् । किं वा यत्र दोषाणामनं
वृद्धत्वात् सप्ताहानेव रससामतापि निवर्तते तत्र सप्ताहानन्तरमपि श्मनमिदं देयं
“नक्त्ये सामे नौषधमाचरेत्” इति लालाप्रसेकादिरससामतालक्षणानां सत्त्वात्
लघुत्वं सप्ताहानन्तरमपि पाचनं श्मनन्यत्र न देयमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

रससामतालक्षणमाह लालाप्रसेक इत्यादि । हृदयाशुद्धिं हृदयगौरवम्
दद्यादित्यत्र हेतुमाह भेषजमित्यादि ॥ ४६ ॥

पाकलक्षणमाह मृदावित्यादि । मृदुतस्य । मृदौ मन्दोभूते । मान्द्यस्य च
स्यामरसस्य पाकात् स्रोतसि शुद्धे पुनः कोष्ठगते चोष्णिगे भवति प्रचलंषु
बन्धकस्यामरसस्य व्यपगमात् अविरोधे फुल्लिषु, वातपित्तकफशक्त्यादिषु । पक्वं
निरामम् । दोषमित्यनेन दुष्टिकारकत्वात् शक्तदप्युच्यते इत्युक्तम् । देयं तदा
मिति अल्पदोषे अलक्ष्यसामताया पाचनं, सर्वथा निरामत्वे तु श्मनं, शोधनं वा
वस्थं देयम् । एतदनन्तरं अन्यदपि पक्वलक्षणम् एकीयमतेन सूत्रेनोक्तम् ।
“दोषप्रकृतिवैकल्यादेकेषा पक्वलक्षणम्” इति व्यवहारश्चकालं यो दोषस्त्वभावः सन्तः

नागरं देवकाष्ठञ्च धन्याकं वृहतीद्वयम् ।
 दद्यात् पाचनकं पूर्वं ज्वरिताय ज्वरापहम् ॥ ४८ ॥
 सर्वज्वरेषु । पीताम्बुर्लङ्घितः क्षीणोऽजीर्णो भुक्तः पिपासितः ।
 न पिबेदौषधं जन्तुः संशोधनमथेतरत् ॥ ४९ ॥
 वीर्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनम्
 हन्यात् तदामयमसंशयमाशु चैव ।
 तद्दालहृद्युवतीसृदुभिश्च पीतम्
 ग्लानिं परां नयति चाशु बलक्षयञ्च ॥ ५० ॥
 अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुत् दृष्ट्वा सुमनस्कता ।
 लघुत्वमिन्द्रियोद्गारशुद्धिर्जीर्णोपधाकृतिः ॥ ५१ ॥
 क्लामो दाहोऽङ्गसदनं भ्रमो मूर्च्छा शिरोरुजा ।
 अरतिर्जलहानिश्च सविशेषोपधाकृतिः ॥ ५२ ॥

रूपं तन्मात्राणां दल्पत्वादेवैषा मनः प्रकलक्षणमिति । अन्यं तु प्रथमा प्रकृतिः
 कामरससप्तर्चितानां ज्वरजननसमयानां स्वकायस्य ज्वरतीव्रत्व-द्रव्यगुणत्व-सम्बन्ध-
 विवक्षादेकत्वादन ततो विपर्ययो वेक्तव्यम् । प्रथमा प्रकृतिरप्याम एव । यदत्र
 “प्रथमा दोषदुष्टिर्न चिदास प्रचक्षते” इति ॥ ४७ ॥

इदानीं सर्वज्वरसाधनाय पाचनकषाद्यमाह नागरमित्यादि । भलस्य । योगो
 ऽयं द्रव्यगुणपथ्यान्वीचनया वातकफजं इति भट्टः, त्यागप्रत्यनीकतया तु पित्तजं
 हितत्वं सत्याभ्युपगम्य सर्वज्वरविषयत्वं ज्ञेयमित्याह सर्वज्वरेणिति । अतएव तत्रापि
 एतत्प्रभृतियोगान्ते पठ्यते “सर्वज्वरेषु पठ्यन्ते यथादोषबलमात इति ॥ ४८ ॥

ये भेषजं न पेयं तानाह पीताम्बुरित्यादि । भुक्त इति कर्तरि क्तः, अथशब्द-
 समुच्चये निपातस्थानेकार्थत्वात्, तेनेतरत् श्रमनञ्च न पिबेदित्यर्थः ॥ ४९ ॥

परिणामप्रयुक्तभेषजगुणमाह वीर्याधिकमित्यादि । जीजनसमयक्रियमाणो-
 मधापेक्षया वीर्येणोत्कृष्टमित्यर्थः । अन्नहीनमिति हेतुगर्भविशेषणं, यतोऽन्नहीन-
 भेषजमावरकदोषाभावादखिलमेव स्वीतं प्रतिपद्यते कोष्ठञ्च सम्यग्भावयति । अन्न-
 हीन इति पाठान्तरं कोष्ठ इति शेषः ॥ ५० ॥

भेषजपाकलक्षणमाह अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यमित्यादि ॥ ५१ ॥

श्रीषधशेषे भुक्तं पीतञ्च तथौषधं सशेषेऽर्धे ।

न करोति गदोपशमं प्रकीपयत्यन्यरोगांश्च ॥ ५३ ॥

श्रीघ्नं विपाकमुपग्राति बलं न हिंस्यात् ।

अन्नाहतं न च सुहृर्वदनाच्चिरिति ।

प्राग्भुक्तसेवितमथौषधमेतदेव

दद्याच्च तृड्गिशिशुभीरुवराङ्गनाभ्यः ॥ ५४ ॥

मात्राया नास्त्यवस्थानं दोषमग्निं बलं वयः ।

व्याधिं द्रव्यञ्च कोष्ठञ्च वोच्य मात्रां प्रयोजयेत् ॥ ५५ ॥

उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमे ।

जघन्यस्य पलार्धेन स्नेहकाथ्यौषधेषु च ॥ ५६ ॥

कर्षादौ तु पलं यावद्दद्यात् षोडशिकं जलम् ।

भेषजस्यासस्य कृपाकलक्षणमाह क्लृप्तं इत्यादि ॥ ५२ ॥

भेषजाजीर्णं भोजने अन्नाजीर्णंऽपि भेषजोपयोगे दोषमाह औषधशेष इत्यादि ।

भुक्तं भोजन एतच्चाभ्यवहारोपलक्षणं तेन लेहपानधीरपि ग्रहणम्, भुक्तमित्यस्य सस्वन्धे न करोति गदोपशममित्यन्तर्भावितो गद्यर्थो ज्ञेयः, यतः प्रस्तुतत्वादौषधमेव गदोपशमकं युक्तम्, तेनायमर्थः, भेषजाजीर्णं भोजनमौषधमेव गदोपशमं न कारयतीत्यर्थः । पीतमित्यन्तः परिसार्जनाभिप्रायीणीकम्, तेन लेहादीनामपि ग्रहणम् । सशेषेऽर्धे इत्येव पाठः, अन्यथा च्छन्दीभद्रः स्यात् ॥ ५३ ॥

भोजनसमयोपयुज्यमानस्याथौषधस्य विषयविशेषे गुणमाह श्रीघ्नमित्यादि । श्रीघ्नपाकिता बुभुक्षितस्य प्रबलजठरानलसस्वत्वादित्यभिसन्धिः । प्राग्भुक्तसेवितमिति भक्तात् पूर्वमव्यवहितकाले सेवितम् ॥ ५४ ॥

तृड्गजं किंपरिमाणमित्याह मात्राया इत्यादि । अवस्थानमिति नैयत्नम्, अतएव चरकेणाप्युक्तं “मात्रा खलु व्याधिवलापेक्षिणी” इति ॥ ५५ ॥

तर्हि मन्दबुद्धेरनध्यवसायः स्यात् । इत्यतः काथ्यस्य मानं प्रसङ्गं स्नेहस्याप्याह उत्तमसेत्यादि । स्नेहकाथ्यौषधेति स्नेहरूपाणि काथ्यरूपाणि औषधानि तेषु, किंवा औषधं स्वरसगुडादि ॥ ५६ ॥

काथ्यस्य दावत् पलमानं तच्च कियता जलेन कथनीयमतस्तन्मानमाह कर्षादा-

ततस्तु कुड्वं यावत् तोयमष्टगुणं भवेत् ॥
 काथ्यद्रव्यपले कुर्यात् प्रस्थार्द्धं पादशेषितम् ॥ ५७ ॥
 हात्रिंशन्माषकैर्माषश्चरकस्य तु तैः पलम् ।
 अष्टचत्वारिंशता स्यात् सुश्रुतस्य तु माषकः ।
 हादशभिर्धान्यमाषैश्चतुःषष्ट्यां तु तैः पलम् ॥ ५८ ॥
 एतच्च तुलितं पञ्चरक्तिमाषात्मकं पलम् ।

वित्यादि । अग्निवेशस्य काथविषयस्य परिभाषा, पल यावदित्येकपलम् । षोडशिक जलमिति षोडशकर्षादिरूपम्, अतएव कषादमानकाथापेक्षया दीयमानस्य षोडशगुणजलस्य वस्तुगत्या कुडवादिमानत्वेऽपि न हं गुणम्, जलमानस्यापि कषादिरूपतया निर्दिष्टत्वात् । उक्तं हि “रक्तिकादिषु मानेषु यावन्न कुडवी भवेत् । शुष्कद्रवाद्रयोश्चापि तुल्य मानं प्रकीर्तितम्” इति । रक्तिकादिष्विति रक्तिरूपतया निर्दिष्टेऽप्यित्यर्थः । तत इति एकपलादूर्ध्वं पलद्वयमारभ्य कुडवपर्यन्तमित्यर्थः । अतः पल यावदत्यन्तस्यैव वचनस्य पेयकाथविषयता, ततस्तु कुडव यावदित्यादि तु सम्पूर्णश्लोकानुगोधादेवोक्तम्, अतएव पल यावदित्यस्य पेयकाथविषयत्वं द्रष्टव्यं पादावशिष्टत्वञ्च बोधयन् कृष्णात्वे योक्तवचनमुपन्यस्यति काथ्यद्रव्यपले कुर्यादित्यादि । प्रस्थार्द्धमिति द्रवद्वैगुण्यात् षोडश पलानि अतएवोक्तमन्यत्र “काथ्यद्रव्यपले वारि द्विरष्टगुणमिष्यते । चतुर्भागावशिष्टञ्च पेय पलचतुष्टयम्” इति द्विरष्टगुणमिति षोडशगुणमित्यर्थः । एतेन पले काथ्ये दीयमानस्यापि षोडशगुणजलस्य पादावशिष्टताकीदृशनेन कषादी दीयमानस्य षोडशगुणजलस्य पादावशिष्टता कौर्व्येति सूचयति । उक्तञ्चान्यत्र “द्रव्यमापील्यित काथ्यं दत्त्वा षोडशिक जलम् । पादावशिष्ट कर्षव्यमेष काथविधिः स्मृतः” इति ॥ ५७ ॥

इदानीं काथ्यस्य पलत्रिकषादिकमित्यादि यदुक्तं तत् सर्वमकिञ्चित्कर यतो रक्तिकादिज्ञानाधीनं माषकज्ञानं माषकज्ञानाधीनञ्च कर्षपलादिज्ञानं तदेव मूलनिर्णीतम् अतो माषकादिमानं व्यवस्थापयितुं परिभाषामाह हात्रिंशन्माषकैरित्यादि । हात्रिंशद्धान्यमाषकैरित्यर्थः । तेन हात्रिंशता ब्रीहिमाषैः साधारणैः माषकैः, तैश्च माषकैरष्टचत्वारिंशता चरकमते पल स्यादिति योग्यं, सुश्रुतमते पुनर्ब्रीहिमाषैर्हादशभिर्माषकैः, तैर्माषकैश्चतुःषष्ट्या सुश्रुतमते पलमित्यर्थः ॥ ५८ ॥

इदानीं सुश्रुतचरकमते यावतोभौरक्तिभिर्माषकी भवति तदाह एतच्चेत्यादि ।

चरकोऽपलोन्मानं चरके दशरक्तिकैः ॥

माषैः पलं चतुःषष्ट्या यज्जवेत् तत् तथेरितम् ॥ ५८ ॥

तस्मात् पलं चतुःषष्ट्या माषकेदशरक्तिकैः ।

चरकानुमतं वैद्यैश्चिकित्सासूपयुज्यते ॥ ६० ॥

वातज्वरचिकित्सा ।

विल्वादिपञ्चमूलस्य काथः स्याद्वातिके ज्वरे ।

पाचनं पिप्पलीमूलं गुडूचोविश्वजोऽथवा ॥ ६१ ॥

एतदिति द्वादशषान्यमाषकतैश्चतुःषष्ट्या माषकैः सुश्रुतेन यत् पलमुक्तं तत् रक्तिकाभिस्तुलितं सत् पञ्चरक्तिमाषात्मकं भूत्वा चरकोऽपलोन्मानं भवतीत्यर्थः । एतदेव विशदयति चरके दशरक्तिकैरित्यादि । यतश्चरके द्वात्रिंशन्माषकलाय क्तैरेष्टचत्वारिंशन्माषकैः यत् पलमौरितमुक्तं तद्दशरक्तिकैश्चतुःषष्ट्या माषकैस्तुलितं सत् ब्रह्मा तावन्मानमेव भवेत्, यतश्चतुर्विंशत्या माषकलायैर्दशरक्तिकान्तुल्या भवन्ति ततश्च दशरक्तिकमानाश्चतुःषष्टिमाषकाश्चतुर्विंशतिमाषकलायैर्गुणिताः सन्तः षट् त्रिंशदधिकपञ्चदशतमाषकलाया भवन्ति । एवं चरकमतेऽपि द्वात्रिंशन्माषकलाय-प्रमाणा येऽष्टचत्वारिंशन्माषकास्ते द्वात्रिंशता गुणिताः सन्तः षट्त्रिंशदधिकपञ्च-दशतमाषकलाया, स्युरिति दशरक्तिकमाषकतपलमानेन सह द्वात्रिंशन्माषकलाय-प्रमाणाभाषकतपलमानस्य तुल्यता । सुश्रुतमते पुनर्द्वादशमाषकलाया माषकः, ते चतुःषष्टिपलमित्युक्तम् । ते चतुःषष्टिमाषका द्वादशमाषकलायगुणिताः सन्ती ऽष्टषष्ठ्यधिकसप्तशतमाषकलाया भवन्तीति चरकोक्तपलमात्रादहं सुश्रुतोक्तपल मानमिति ॥ ५८ ॥

इदानीं चरकसुश्रुतोक्तमागयोर्मध्ये चरकोक्तमानमेव व्यवहारोपयोगिक-मित्याह तस्मादित्यादि । यस्माच्चरकोक्तमानमेव वैद्यैश्चिकित्सासूपयुज्यते, तस्मा-द्दशरक्तिकैश्चतुःषष्ट्या माषकैर्यत् पलं तदेव व्यवहारसिद्धमिति शेषः ॥ ६० ॥

पाचनयोगइयमाह विल्वादीत्यादि ।—विल्वादिपञ्चमूलं महत् पञ्चमूलम् । अत्र-चारुषाण्यनेन क्रियते पिप्पलीमूल्यादिकान्तु काथविषयमेवेति, काथार्थोक्तिपाचन-योगेन गणरूपेणैव अवचारणा क्रियते, न पुनरगणरूपेण, अवचारणाद्योगेनापि गणरूपेणैव कषायोऽपि क्रियते । तेन धान्यपिप्पल्यादिना कषायविधिरित्याहुः ; केचित्तु काथार्थोक्तिपाचनयोगेनागणरूपेणापि अवचारणमाहुः ॥ ६१ ॥

किराताब्दास्यतीदोच्यवृहतीद्वयगोक्षरैः ।
 सस्थिराकलसीविश्वैः काथो वातज्वरापहः ॥ ६२ ॥
 रास्त्रा हंत्तादनी दारु सरलं सैलवालुकम् ।
 कषायः शर्कराक्षौद्रयुक्तो वातज्वरापहः ॥ ६३ ॥
 प्रक्षेपः पादिकः काथ्यात् स्नेहे कल्कसमो मतः ॥ ६४ ॥
 परिभाषामिमामन्ये प्रक्षेपेऽप्युचिरे यथा ।
 कर्षश्चूर्णस्य कल्कस्य गुड़िकानाञ्च सर्वशः ॥
 द्रवशुक्लया स लेढव्यः पातव्यश्च चतुर्द्रवः ।
 मात्रा क्षौद्रघृतादीनां स्नेहकाथेषु चूर्णवत् ॥ ६५ ॥
 विल्वादि पञ्चमूलो च गुड्यामलके तथा ।

किरातेत्यादि ।—किरातः चिगायितति ख्यातम् ; अच्यो सुलकम् , अस्यता
 गुडूची , उदौच्य बालकम् , स्थिरा शालपर्णी ; कलसी पृथ्वीपर्णी , विश्वः शुगली ,
 विश्वस्थाने विन्वस्य कचित पाठः । “योगवाहः परं वायु ” इति पित्तयुत पाचनीऽय
 योज्य इति निश्चल ॥ ६२ ॥

रास्त्रेत्यादि ।—हंत्तादनी वन्दा ; एलवालुकं खनामख्यातं , हारीतेऽयु योग ,
 किन्तु तच्चीत्तराङ्गसम्यथा पठ्यते, “कीणां सगडसर्पिष्कां पिबेद्वातज्वरापहम्” इति
 एव चन्द्राटिऽपि । शर्कराक्षौद्रपाठान्तु बडसयहपुस्तकेष्वेवान्ति अत आर्षेणापि भवि
 तव्यम् । अतः पित्तघ्ने षयुते तत्प्रक्षेपी बोध्य । अथ योगी गुडमात्रप्रक्षेपादपि
 र्विवर्गमेव न पठ्यते ॥ ६३ ॥

क्षौद्रशर्करयोर्मानार्थं परिभाषामाह प्रक्षेप इत्यादि ।—काथ्यात् कषणीयद्रव्यात्
 रास्त्रादिः उत्तमपुरुषापेक्षया पलात् पादिकः कर्ष इत्यर्थः । स्नेहे कल्कसमो मत इति
 “कल्कस्तु स्नेहपादिकः” इत्युक्तेः कल्कसमः पादिक इत्यर्थः । इमामिति वक्ष्य-
 माणाम् । कर्ष इत्यादावपि क्षौद्रादीनां मात्रा चूर्णवदित्यतिदेशेन कर्ष एवार्थः । अत
 एकमर्थत्वादशुभमेव । एव “सितोपलद्वाङ्गुलारसामान्याश्रकल्पना” इति वचन
 स्यापि. “प्रक्षेपः पादिकः काथ्यात्” इति वचनेन सदैकवाक्यता ज्ञेया । तथा हि
 सितोपलादिकमतीपलक्षणं तेन मध्वादिकमपि ज्ञेयम् ; सामान्यमुक्तुर्गसिद्धं
 पलविकर्षाङ्गपलरूपं यत् काथ्यद्रव्यसार्धं तस्यांशेन वसुभार्गुरपि प्रकल्पना येषा
 ते तथा । तेनापि काथ्यात् पादिक एव प्रक्षेपी ज्ञेयः । समानेषां प्रकल्पनेति

कुस्तुम्बुरुसमो ह्येष कषायो वातिके ज्वरे ॥ ६६ ॥

पिप्पलीशारिवाद्राक्षाशतपुष्पाहरिणुभिः ।

कतः कषायः मगुडो हन्याच्छसनजं ज्वरम् ॥ ६७ ॥

गुडूची शारिवा द्राक्षा शतपुष्पा पुनर्नवा ।

सगुडोऽयं कषायः स्याद्वातज्वरविनाशनः ॥ ६८ ॥

द्राक्षागुडूचीकाश्मर्यत्रायमाणाः सशारिवाः ।

निष्काथ्य सगुडं काथं पिवेद्वातज्वरापहम् ॥ ६९ ॥

पाटपञ्चेऽपि समाना चूर्णसमाना कर्ष इत्यर्थः । तेन “मावा चीद्रुतादीनां सं ह-
काथेषु चूर्णवत्” इत्यनेन सहैकवाक्यता । यत्र काथप्रधानता तत्र प्रक्षेपः पादिक
इत्यादि परिभाषा एवं यत्र चूर्णापिची द्रवः तत्र कर्षचूर्णस्य कल्कस्येति परिभाषा ।
द्रवशक्त्या स लटव्य इति । स लटव्ययेत् तटा द्रवशक्त्या द्रवार्पणं इत्यर्थः । पातव्य
येत् तदा चतुर्द्रवः चतुर्गुणद्रवः षड्वेद्यव्यवहारम् पञ्चपरिमाणैरेति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

विलादीत्यादि ।—कुस्तुम्बुरु धनोद्यकम् । सम इति समभागकृतः कषाय
इत्यर्थः, एतेन “भागोऽप्यनुक्ते समता विधेया” इति परिभाषायाः सूचित । किंवा
शमं ताड्यादिः, तेन नायं पाचनयोगः किं तर्हि शसन इत्यर्थः । चन्द्राटेऽपि शसना-
धिकारेऽयं योगः पठितः । अत्र शसनलक्षणं यथा “न शोधयति यद्दोषान् समान्
नोदीरयत्यपि । समो करोति च क्रुद्धांस्तत् संशसनमुच्यते” इति न शोधयति यद्दोषा-
निति दृष्टान् दोषान् न देहाद्रिःमारयति, एतेन शोधनं व्यवच्छिनत्ति । समान्
नोदीरयत्यपीति अदृष्टान्तिवद्वा न विमार्गगान् करोति अनेन पाचनं व्यवच्छिनत्ति,
पाचनं हि दोषान् विमार्गैर्कुर्वन् पचति यथा अग्निः स्थाल्यां जलतण्डुलादीन्
विमार्गैर्कुर्वन्नेव पचति, न कोपयतीति क्वचित् पाठः, स च न सङ्गतः, नोदीरय-
तोत्यनेन पौनरुक्त्यात् शोधनव्यवच्छेदाय पदान्तरं सग्यम् ॥ ६६ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—सुश्रुतस्य । यत्र शारिवैका पठ्यते तत्रानन्तमूलमेव, एवमन्य-
त्रापि ज्ञेयम् । शसनजमिति वातजम् । पिप्पलीशारिवेत्यादिकमारभ्य वातज्वरे ये
वाच्यास्ते शसनयोगा एव । याः यस्मात् सुश्रुते “अतः संशसनयोगानि कषायाणि
निबोधन्तु” इत्यभिधाय एते योगा उक्ताः ॥ ६७ ॥

गुडूचीत्यादि ।—तन्नाम्नरे गुडूचीस्थाने पिप्पली पठ्यते ॥ ६८ ॥

द्राक्षेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । काश्मर्यं गान्धारीफलम् ॥ ६९ ॥

शतावरीगुडूचीभ्यां खरसो यन्त्रपीडितः ।
 गुडप्रगाढः शमयेत् सद्योऽनिलकृतं ज्वरम् ॥ ७० ॥
 पित्तज्वरचिकित्सा ।
 कलिङ्गं कटफलं मुस्तं पाठा तित्तकरोहणी ।
 पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पैत्तिके ज्वरे ॥ ७१ ॥
 सलीद्रं पाचनं पैत्ते तित्ताब्देन्द्रयवैः कृतम् ॥ ७२ ॥
 लोभ्रोत्पलामृतापद्मशारिवाणां सशर्करः ।
 क्वाथः पित्तज्वरं हन्यादथवा पर्पटोद्भवः ॥ ७३ ॥
 पटोलयवनिष्क्वाथो मधुना मधुरौकृतः ।
 तीव्रपित्तज्वरामर्ही पानात् तृड्दाहनाशनः ॥ ७४ ॥
 दुरगुलभापर्पटुकप्रियङ्गुभूनिम्बवासाकटुरोहिणीनाम् ।
 जलं पिबेच्छर्करयावगाढं तृष्णास्रपित्तज्वरदाहयुक्तः ॥ ७५ ॥
 चायमाणा च मधुकं पिप्पलीमूलमेव च ।
 किराततित्तकं मुस्तं मधूकं सविभौतकम् ।
 सशर्करं पीतमेतत् पित्तज्वरविनाशनम् ॥ ७६ ॥

शतावरीत्यादि ।—चतुर्थोः खरस सम एव यावत् ॥ ७० ॥
 पैत्तिकज्वरे पाचनयोगमाह कलिङ्गमित्यादि ।—कलिङ्गम् इन्द्रयवः । पाठा
 कनधौ सलीद्रमित्यादौ तित्ता कटुकौ ॥ ७१ ॥ ७२ ॥
 लोभ्रोत्पलादि ।—उत्पल लोभ्रोत्पलम्, पद्म च पद्मपुष्पम् । “गुडूचीशारि-
 लोभ्रकमलीत्पलशर्करा” इत्यायुर्वेदसारदर्शनात् । एक एवायं योगः सुश्रुते तु
 गह्वरं पठ्यते “गुडूचीपक्षलीप्राणां शारिबीत्पलयीसथा । शर्करामधुरः क्वाथः
 पित्तज्वरायह” इति । किंवा एतद्वचनं सवादात् सुश्रुतेऽप्ये कयोगी व्याख्येयः ।
 गंडीहव इत्यादि सशर्कर इति योग्यम् ॥ ७३ ॥
 पटोलित्यादि कृतम् ॥ ७४ ॥
 दुरगुलमेत्यादि ।—शर्कराव प्रबोपविभिन्नैव ; अन्ये कषगाढमिति क्लृप्तात्
 मसायुष्यादिका शर्करा दैत्येत्याहुः ॥ ७५ ॥

मृद्वीका मधुकं निम्बं कटुका रोहिणी समा ।
 अवश्यायस्थितं पाक्यमेतत् पित्तज्वरापहम् ॥ ७७ ॥
 एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।
 किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोदीच्यानागरैः ॥ ७८ ॥
 विश्वाम्बु पर्पटोऽशौरघनचन्दनसाधितम् ।
 दध्यात् सुशीतलं वारि दृढकृदिज्वरदाहनुत् ॥
 पपटामृतधात्रीणां काथः पित्तज्वरापहः ॥ ७९ ॥
 द्राक्षारग्वधयाद्यापि काश्मर्यस्याथवा पुनः ॥ ८० ॥
 द्राक्षाभयापर्पटकाब्दतिक्ताकाथं सशम्पाकफलं विदध्यात् ।
 प्रलापमूर्च्छाभ्रमदाहशोषदृष्टान्विते पित्तभवे ज्वरे तु ॥ ८१ ॥

वायमाणादि ।—वायमाणा बलीयालता इति, मधुकं यष्टिमधु ; मधुकं
 मधुकपुष्पं पित्तहन्तृत्वात् ॥ ७६ ॥

मृद्वीकादि ।—मृद्वीका द्राक्षा ; कटुका रोहिणी कटुरोहिणी ; अवश्याय
 स्थितं शिशिरस्थितम्, न तु शीतकषायमत आह प्राक्यमिति । एतेन पाकं कर्तव्यं
 शिशिरे स्थापयेत्, न तु “द्रव्यादापोल्यितात् तोये” इत्यादि शीतकषायावधिना ॥ ७७ ॥
 एक इत्यादि । चन्दनं रक्तचन्दनम् ; नागरं कटुकमपि न पित्ते विकर्य
 मधुरपाकित्वात् ॥ ७८ ॥

विश्वेत्यादि ।—अम्बु बालकम्, घनं सुखम् । पर्पटेत्यादि ।—अमृता गुडं
 कान्दसत्वात् ऋषः ॥ ७९ ॥

द्राक्षेत्यादि ।—सुशुतस्य । आरग्वधः शीनालुः ; अस्य च चरके फलिनी
 सुशुते पत्रवर्गे पाठात् अन्तःपरिसार्जने फलम्, बहिःपरिसार्जने कुष्ठादौ प्र
 ज्ञेयम्, तस्मात् फलमेव, एवं काश्मर्या अपि फलमेव । अथ द्राक्षारग्वधयोऽपि
 त्वे को योगः । काश्मर्यस्याथवेति द्वितीयः । ‘इदञ्च योगद्वयं “गुडूचीपद्मलीप्रा
 शारिवीत्पलयोगश्च । शर्करामधुरः काथः शीतः पित्तज्वरापहः” इत्यस्यान
 सुशुते पठ्यते, तेनाव योगद्वयं शर्करामधुरः काथः इत्यनुवर्त्य टीकाकारैः शर्क
 प्रक्षेपौ विधेय इति व्याख्यातम् ॥ ८० ॥

द्राक्षेत्यादि ।—प्यातमसितप्रभास्य शम्पाकः शीनालुः तस्य मज्जाभागः ॥

व्युषितं धन्याकजलं प्रातः पीतं सशर्करं पुंसाम् ।
 अन्तर्दाहं शमयत्यचिराद् दूरप्ररूढमपि ॥ ८२ ॥
 पित्तज्वरेण तप्तस्य क्रियां शीतां समाचरेत् ॥ ८३ ॥
 विदारौ दाडिमं लोभ्रं दधित्वं वीजपूरकम् ।
 एभिः ब्रदिह्यान्मूर्धानं दृढदाहार्तस्य देहिनः ॥ ८४ ॥
 घृतभृष्टाश्लपिष्टा च धात्रोलेपाश्च दाहनुत् ।
 अश्लपिष्टैः सुशीतैर्वा पलाशतरुजैर्दिहेत् ॥
 वदरौपल्लवोत्थेन फेणेनारिष्टकस्य वा ॥ ८५ ॥
 कालेयचन्दनानन्तायष्टीवदरकाञ्चिकैः ।

ति केचित्, अत्र पक्षः प्रचारी । अन्ये तु तत्फलं सह मिलित्वा काय-
 त्याहुः ॥ ८१ ॥

व्युषितमित्यादि ।—धन्याकाय एव व्युषितः कार्यः इति कथितं, अन्ये तु “द्रव्या-
 ऽपोत्यतात् तीये प्रतप्ते निशि सस्थितात् । कषायो योऽभिनिर्याति स शीतः
 मुदाहृतः । घड्भिः पलैश्चतुर्भिर्वा सलिलाच्छीतफाद्यष्टयोः । आप्रुत भेषजपलं
 साख्यानां पलद्वयम्” इति शास्त्रयुक्त्वा शीतकषायमित्याहुः । इह वैद्यान्तु भेषजाई-
 ले जलपलद्वयेन शीतकषायं कुर्वन्ति ॥ ८२ ॥

पित्तज्वरेण तप्तस्येत्यादि । तप्तस्येत्यनेन वक्ष्यमाणा प्रदेहाद्या शीतलक्रिया जीर्ण-
 षर एव कर्तव्येति बोधयति । अत एवीकं सुश्रुते “परिषेकान् प्रदेहांश्च खेदान्
 शोधनानि च । खानाभ्यङ्गदिवास्वप्नशीतव्यायामयोषितः । कषायगुरुभक्ष्याणि
 षादीनि तथैव च । सारवन्ति च भोज्यानि वर्जयेत् तद्वज्वरी” ॥ ८३ ॥

विदारौत्यादौ ।—दधित्वं कपित्थफलम् ; दाडिमस्यापि फलं वीजपूरकस्य केश-
 न् ॥ ८४ ॥

घृतेत्यादि ।—धात्री आमलकी, आर्दी अश्लकाञ्चिकपिष्टा पञ्चान्मनामृष्टत-
 टेत्यर्थः । अश्लगिष्टैरित्यादि अश्लं काञ्चिकम् ; पलाशतरुजैश्च पलाशनवपल्लवैः
 दित् लिम्पेत् ‘वदरौपल्लवोत्थेनेत्यादि ।—अत्रापि वदरौपल्लवं काञ्चिकेन पिष्टा
 पुरकाञ्चिकेन गोलयित्वा मन्यानदण्डेन प्रमथ्य फेनयुद्धं कर्तव्यम् ॥ एवं निम्ब-
 प्रस्येत्याहुः ॥ ८५ ॥

सद्युतैः स्याच्छिरोलेपस्तृणादाहार्तिशान्तयै ॥ ८६ ॥
 उत्तानसुप्तस्य गभीरतान्त्रकांस्यादिपात्रं प्रणिधाय नाभौ ।
 तन्नाम्बुधारा बहुला पतन्तौ निवृन्ति दाहं त्वरितं सुशीता ॥ ८७ ॥
 पीतकाञ्चिकवस्त्रावगुण्ठनं दाहनाशनम् ॥ ८८ ॥
 जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्ध्नि तु दापयेत् ।
 केशरं मातुलुङ्गस्य मधुसैन्धवसंयुतम् ॥ ८९ ॥
 मातुलुङ्गशिफाविष्वब्राह्मीयन्यिकसम्भवम् ।
 कफज्वरेऽम्बु सत्तारं पाचनं वा कणादिकम् ॥ ९० ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलचव्यचित्तकनागरम् ।
 मरिचेलोजमोदेन्द्रपाठारेणुकजीरकम् ॥
 भार्गी महानिम्बफलं ह्रिङ्गं रोहिणिसर्षपम् ।
 विडङ्गातिविषे मूर्वा चेत्ययं कीर्तितो गणः ॥

कालीयेत्यादि ।—कालीयं कालीयकाष्ठम्, अनन्ता अनन्तमूलम्, बदरं बद
 फलम् । सद्युतैरिति घृतमत्र अतधीतं प्रयच्छन्ति वृद्धाः ॥ ८६ ॥

उत्तानेत्यादि ।—सर्वत्रैव कफसम्बन्धं विना यथा गात्रे अम्बु कणा न पतन्ति
 तथा कार्यम् ॥ ८७ ॥

पीतेत्यादि ।—परन्तु सम्यगालीङयित्वा क्रियते ॥ ८८ ॥

जिह्वेत्यादि ।—सुशुप्तस्य । लेपोऽयम्, क्लोम पिपासास्थानम् ; मूर्ध्नि शिर
 सालुमध्ये ॥ ८९ ॥

मातुलुङ्गेत्यादि ।—शिफा मूलम् ; ब्राह्मी ब्राह्मीशाकम्, यन्यिकं पिप्पलीमूलम्,
 सत्तारमिति मातुलुङ्गशिफाविशेषशमेव, न तु कणादिकमित्यस्य, यतस्तन्नाम
 पिप्पल्यादिकान्तु पाचनं कफजं ज्वर इत्युक्तम् । न तु यवचारप्रक्षेप इति ॥ ९० ॥

कणादिकमिति सुशुतीक्ष्णपिप्पल्यादिगणः अतस्तमेव गणं निर्दिशति । पिप्पली
 म्यादि ॥ ९१ ॥

कटुकमित्यादि ।—तन्मन्तरस्य । सुशुते “हरिद्रा चित्रकं निम्बसुशीरानि
 विषे वचा” इति दर्शनात् कटुकस्थाने सुशीरमिति निम्बः पठितः । कटुकैः
 म्यादि ।—वचान्त एको योगः, कुशादिपटोलान्तो द्वितीयः अतएव इन्द्रे पूर्वार्द्धे परि

पिप्पल्यादिः कफहरः प्रतिश्यारोचकज्वरान् ।
निहन्त्याद्वीपनो गुल्मशूलघ्नस्त्वामपाचनः ॥ ८१ ॥
कटुकं चित्रकं निम्बं हरिद्रातिविषे वचा ।
कुष्ठमिन्द्रियं मूर्वां पटोलञ्चापि साधितम् ॥
पिवन्मरिचसंयुक्तं सक्षौद्रं श्लैष्मिके ज्वरे ॥ ८२ ॥
निम्बविंश्चामृतादारु शटी भूनिम्बपौष्करम् ।
पिप्पल्यौ बृहती चेति काथो हन्ति कफज्वरम् ॥ ८३ ॥
सिन्धुवारदलकाथः सोषणः कफजे ज्वरे ।
जङ्घयोश्च बले क्षीणे कर्णं वा पिहिते पिबेत् ॥ ८४ ॥
आमलक्यभया कृष्णा चित्रकश्चेत्ययं गणः ।
सर्वज्वरकफातङ्गभेदो टोपनपाचनः ॥ ८५ ॥
त्रिफला पटोलवासाक्षिन्नरुहातिक्तरोहिणीषड्ग्रन्थाः ।
मधुना श्लक्ष्मसमुत्थे दशमूली वासकस्य वा काथः ॥ ८६ ॥
मुस्तं वत्सकवीजानि त्रिफला कटुरोहिणी ।

॥ कष्टमित्यादि द्वितीयाईमेव पठ्यते । डल्लणम् एकयोगत एव सुश्रुतटीकाया
व्यातवान् । पटोलमिति पटोलपत्रम्, “पटोलादेः कदम्बया” इति वचनात् ।
प्रतमित्यनन्तर कषायमिति शेष । मरिचसन्धं मधु तु द्रव्यं प्रक्षेप्यं तौल्य-
निर्यत्यादिर्दत्तं चकः ॥ ८२ ॥

निम्बेत्यादि ।—पौष्करमूलम्, तदभावे कुष्ठम्, एव सर्वत्र । बृहती कष्ट-
॥ ८३ ॥

सिन्धुवारित्यादि ।—आयुर्वेदसारस्य । सोषण इति सपिप्पलीकः, अतएव कषाय-
पश्यते, अन्ये तु कषणशब्देन मरिचं व्याख्यानयन्ति व्यवहरन्ति च ॥ ८४ ॥

आमलक्येत्यादि श्लक्ष्मम् ॥ ८५ ॥

त्रिफलाद्यादि ।—क्षिन्नरुहा गुडूची । तिक्तरोहिणी कटुरोहिणी ; षड्ग्रन्था
॥ अयं योगी दशमूलीवासककाथसाहचर्यात् काथ एव, दशमूलीवासकाभ्याम्
॥ ताभ्यां काथः । अत्रापि मधु प्रक्षिपन्ति ॥ ८६ ॥

परुषकाणि च क्षायः कफज्वरविनाशनः ॥ ८७ ॥

चातुर्भद्रविलेहिका—

कटफलं पोष्करं शृङ्गी क्षणा च मधुना सह ।

कासश्वासज्वरहरः श्रेष्ठो लेहः कफान्तकृत् ॥ ८८ ॥

कर्षसूर्णस्य कण्ठस्य गुड़िकानाञ्च सर्वशः ।

द्रव्यशुक्त्या म लेदव्यः पातव्यश्च चतुर्द्रवः ॥ ८९ ॥

ऊर्ध्वजत्रुगुरोगघ्नी सायं स्यादवलेहिका ।

अधोरोगहरी या तु सा पूर्वं भोजनान्तरा ॥ ९० ॥

क्षौद्रोपकुल्यासंयोगः कासश्वासज्वरापहः ।

प्लोहानं हन्ति हिक्काञ्च वालानाञ्च प्रशस्यते ॥ ९०१ ॥

संसृष्टदोषेषु हितं संसृष्टमथ पाचनम् ॥ ९०२ ॥

नवाङ्गः—विश्वासृताद्भूनिम्बैः पञ्चमूलीसमन्वितैः ।

कृतः कषायो हन्त्याशु वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥ ९०३ ॥

त्रिफलाशास्त्रलीरास्त्राराजवृक्षाटरूपकैः ।

शृतमम्बु हरत् तूष्णं वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥ ९०४ ॥

सुस्तिमित्यादि ।—सुशुतस्य । वत्सक कुटजः ॥ ८७ ॥

कटफलमित्यादि ।—कटफलं स्वनामख्यातम्, शृङ्गी कर्कटशृङ्गी ॥ ८८ ॥

कर्ष इत्यादि—परिभाषा व्याख्याता पूर्वमेव, किन्तु इदं कषमानम् उत्तमपुनः
मपेक्ष्य कथितम्, तेन मध्यजघन्यापेक्षया कर्षमानादपकर्षो श्रेयः । व्यवहारं
हि द्वैशूण्यमाशकैरिति ॥ ८९ ॥

अखीपयोगार्थं समयमाह ऊर्ध्वेत्यादि ॥ ९०० ॥

क्षौद्रोपकुल्येत्यादौ उपकुल्या पिप्पली ॥ ९०१ ॥

हन्त्राणां चिकित्सायाह संसृष्टमित्यादि ।—संसृष्टं मिलितं वातहरादिति
॥ ९०२ ॥

विश्वासृतेत्यादि ।—असृता गुडूची, पञ्चमूली स्वस्या पञ्चमूली ॥ ९०३ ॥

त्रिफलित्यादि ।—शास्त्रलीवृक्षस्य मूलम् । राजहन्त्रस्य शोणितवृक्षस्य फलं
अन्तःपरिमारजनत्वादिति प्रागेवोक्तम् ; अटरूपकी वासकः ॥ ९०४ ॥

किराततिक्तममृताद्राक्षामामलकौशटीम् ।
निष्क्रुथ्य पित्तानिलजे क्वाथं तं सगुडं पिबेत् ॥ १०५ ॥
निदिग्धिकावलारास्त्रात्रायमाणामृतायुतैः ।
मसूरविदलैः क्वाथो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥ १०६ ॥
पञ्चभद्रम् । गुडूची पर्पटं सुखं किरातं विश्वभेषजम् ।
वातपित्तज्वरे देयं पञ्चभद्रमिदं शुभम् ॥ १०७ ॥
मधुकं शारिवे द्राक्षा मधुकं चन्दनोत्पलम् ।
काश्मरी पद्मकं लोध्रं त्रिफलां पद्मकेशरम् ॥
परूषकं मृणालञ्च न्यसेदुत्तमवारिणि ।
मधुलाजमितायुक्तं तत् पीतमूषितं निशि ॥
वातपित्तज्वरं दाहहृष्टामूर्च्छावमिभ्रमान् ।
शमयेद्रक्तपित्तञ्च जीमूतानिव मारुतः ॥ १०८ ॥
अथ पित्तश्लेष्मज्वरचिकित्सामाह ।

पटोलादिः—पटोलं चन्दनं मूर्वा तिक्ता पाठामृतागणः ।

किराततिक्तमित्यादि ।—सुयुक्तस्य । अमृता गुडूची ॥ १०५ ॥

निदिग्धिकाद्यादि ।—निदिग्धिका कण्टकारी । मसूरविदलरिति ब्रीहिमसूर-
विदलैरिति वक्तव्यम् । अन्ये तु मसूरविदलं श्यामलतामाहुः, यद्यप्यस्याः पर्यायं
मसूरविदला पठ्यते, तथापि लिङ्गमश्लिष्टं लोकाश्रयत्वात् इति लिङ्गे अनादरः ।
अस्याश्च द्रव्यगुणे ज्वरहन्तृत्वमस्ति, व्यवहारस्तु क्वचिदनया क्वचिदब्रीहिमसूरैरेति
॥ १०६ ॥

पञ्चभद्रस्य पित्तकफहृत्त्वमपि बोध्यम् ; यदाह हारीतः, “किरातं पर्पटं
सुखं गुडूची विश्वभेषजम् । पित्तश्लेष्मज्वरे कुर्यात् पाचनं ज्वरनाशनम्” इति ॥ १०७ ॥

मधुकमित्यादि ।—हे शारिवे श्यामलतानन्तमूलं ; मधुकं मधूकपुष्पम्, उत्पलं
नीलोत्पलम् ; काश्मरी काश्मारी, अस्याः फलं वङ्गीपदेशात् । पद्मस्य केशरं किञ्चलः ;
मृणालमुशीरम् ; उत्तमवारिणि तण्डुलोदकम् । एतत् सर्वं शीतकषायविधिना गृहीत्वा
पेयम् ॥ १०८ ॥

पित्तश्लेष्मारुचिच्छर्दिज्वरकण्डूविषापहः ॥ १०८ ॥
 गुडूच्यादिः—गुडूची निम्बधन्याकं पद्मकं चन्दनानि च ।
 एष सर्वज्वरान् हन्ति गुडूच्यादिस्तु दीपनः ॥
 हृल्लासारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनः ॥ ११० ॥
 चातुर्भद्रकपाठासप्तकौ—
 किरातं नागरं मुस्तं गुडूचीञ्च कफाधिके ।
 पाठीदीच्यमृणालैस्तु सह पित्ताधिके पिवेत् ॥ १११ ॥
 कण्टकार्यादिः—कण्टकार्यमृताभार्गीनागरिन्द्रियवासकम् ।
 भूनिम्बं चन्दनं मुस्तं पटोलं कटुरोहिणी ॥
 कषायं पाययेदेतत् पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।
 दाहलृणारुचिच्छर्दिकामहत्पाश्वशूलनुत् ॥ ११२ ॥
 सप्तपुष्पवामाया रसः क्षौद्रमितायुतः ।
 कफपित्तज्वरं हन्ति मासपित्तमकामलम् ॥ ११३ ॥
 पटोलं पित्तुमर्दश्च त्रिफला मधुकं वला ।

पित्तकफज्वरचित्तिव्यासाद् पटोलमित्यादि ।—सुयुक्तस्य । गणोक्तत्वात् काय
 कल्पादिकल्पनास्य बोध्या ॥ १०८ ॥

गुडूचीत्यादि ।—पद्मकं पद्मकाष्ठम् । यत् पद्ममिलति तत् प्रायः पद्मकेशरमेव
 गृह्णाते । अत्र अत्यलदाहपिपासायां ब्रह्मा, शोतीकृत्य मधु प्रक्षिपन्ति । [तच्च बहुधा
 दृष्टफलम् ॥ ११० ॥

किरातमित्यादि ।—“पाठीदीच्यमृणालैस्तु सह पित्ताधिके पिवेत्” इति किरा-
 तादिभिः सह मिलित्वा पिवेत् ; अतः पाठासप्तकत्वम् । मृणालमुशीरम् । पिप्ता-
 धिक इत्यत्र कफ इति शेषः । अतुकर्णेऽप्युक्तं “भूनिम्बं घन गुडूची-शुण्डरी-
 भाग्यं भयापाठा” इति ॥ १११ ॥

कण्टकार्यादि ।—भार्गी वामनहाटी ; इन्द्र इन्द्रियवः ; यवासकं दुरालभा ।
 एष योगः पित्तीक्षरे कफ इति केचित् ॥ ११२ ॥

सप्तपुष्पादि ।—रसः सरसः तस्य गुरुत्वात् अर्द्धपलं प्रायेणीपयुज्यते । सित-

साधितोऽयं कषायः स्यात् पित्तश्लेष्मोज्ज्वे ज्वरे ॥ ११४ ॥
 अमृताष्टकः—गुडुचौन्द्यवारिष्टपटोलं कटुरोहिणी ।
 नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥
 अमृताष्टकं इत्येष पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।
 हृन्नासरोचकच्छर्दिदृष्टणादाहनिवारणः ॥ ११५ ॥
 पटोलयवधन्याकं मुद्गामलकचन्दनम् ।
 पैत्तिके श्लेष्मपित्तो ज्वरे दृष्टच्छर्दिदाहनुत् ॥ ११६ ॥
 पञ्चतित्तम् ।
 सुद्रामृताभ्यां सह नागरस्य सपौष्करश्चैव किराततित्तम् ।
 पिबेत् कषायन्निह पञ्चतित्तं ज्वरं निहन्त्यष्टविधं समग्रम् ॥ ११७ ॥
 सशर्करामक्षमात्रां कटुकामुष्णवारिणा ।
 पीत्वा ज्वरं जयेज्जन्तुः कफपित्तसमुद्भवम् ॥ ११८ ॥
 दीपनं कफविच्छेदि वातपित्तानुलोमनम् ।

मधुनीन्तु प्रत्येकं चतुर्माषकयोरपि प्रक्षेप इति । पटोलमित्यादौ पिप्पुमर्दो निम्बः ॥ ११२ ॥

पटोलित्यादि ।—स्पष्टम् ॥ ११४ ॥

अमृताष्टके अरिष्टोऽनिम्बः ॥ ११५ ॥

पटोलित्यादि ।—स्पष्टम् ॥ ११६ ॥

सुद्रेत्यादि ।—सुद्रा कष्टकारौ, नागरस्य कृटुत्वेऽपि हविषो गच्छन्तीति न्यायात् पञ्चतित्तकलञ्जा ॥ ११७ ॥

सशर्करामित्यादि ।—सुश्रुतस्य । कल्पकल्पनेयम् । शर्कराकटुरोहिणीः मिलित्वा समभागेन कर्षः । वैद्यप्रसारकेऽपि समभाग एवीकृतः । चक्रस्तु शर्कराया उपसर्जनत्वात् कटुकायाश्च प्राधान्यात् कटुकाया द्वादश भावकाः सितायाश्चत्वार इति तत्र, चायुर्वेदसारे “सितां कटुकया युक्तां पीत्वा चोष्णेन वारिणा । जीर्णज्वरं कथेच्छीम कफपित्तज्ज्वरम्” इत्यत्र सिताया एव प्राधान्येन निर्देशात्, तस्मात् “भागेऽप्यनुक्ते समता विधेया” इति चचनात् समभागतैव युक्ता ॥ ११८ ॥

ज्वरघ्नं पाचनं मेदि शृतं धान्यपटोलयोः ॥ ११८ ॥

वातश्चेज्ज्वरचिकित्सामाह ।

कफवातज्वरे स्वेदान् कारयेद्भूक्षनिर्मितान् ।

स्रोतसां मार्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाशयम् ।

हत्वा वातकफस्तम्भं स्वेदे ज्वरमपोहति ॥ १२० ॥

खर्परभृष्टपटस्थितकाष्ठीकसित्तो हि वालुकास्वेदः ।

शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गादौन् ॥ १२१ ॥

मुस्तनागरभूनिम्बं त्रयमेतत् त्रिकाण्डिकम् ।

कफवातामशमनं पाचनं ज्वरनाशनम् ॥ १२२ ॥

पञ्चकीलः—पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरम् ।

दीपनीयः स्मृती वर्गः कफानिलगदापहः ॥ १२३ ॥

पिप्पलीभिः शृतं तोयमनभिष्यन्दि दीपनम् ।

वातश्चेज्ज्वरघ्नं श्लोहज्वरविनाशनम् ॥ १२४ ॥

दीपनमित्यादि ।—अत्र धन्याकस्य दश भाषकाः पटोलस्य तु षण्माषका इति केचित्, तत्र, समभागवाधकाभावात् । शृतं काथः, व्यवहारस्तु व्यञ्जनेनैव ॥ ११८ ॥

वातकफज्वरचिकित्सामाह ।—कफवातेत्यादि ।—रूचनिर्मितेत्यादि रूचनिर्मितानिति करीषव्युषपाषाणवाष्पनिर्मितान् । यद्यपि वातश्चेज्ज्वरे स्निग्ध रूच एव स्वेदी युक्तः, यदुक्तं “स्वेदीऽनिल् स्निग्धरूची वातश्चेज्ज्वरे शस्यते” इति तथापि आमाशयगतस्यैव दीपस्य ज्वरारम्भकत्वात् वातेऽपि रूच एव स्वेद उक्तः । उक्तं हि “आमाशयगतं वाते रूचपूर्वः प्रशस्यते” ॥ १२० ॥

तमेव रूचस्वेदमाह खर्पर इत्यादि ।—स्त्रियते अनेनेति स्वेदः, वालुका एव स्वेदः वालुकास्वेदः, तेन खर्परभृष्टेत्यादि विशेषणं सङ्गच्छते । वालुकाप्रकर इत्यपि पाठः ॥ १२१ ॥

मुलीत्यादि ।—प्रत्येकं कर्षः ॥ १२२ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—योगीऽवचारणया काथेनापि क्रियते ; प्रत्येकं कीलप्रमाणयोगादस्य पञ्चकील इति संज्ञा ज्ञेया ॥ १२३ ॥

पिप्पलीभिः शृतमित्यादि ।—पिप्पल्यास्तीक्ष्णवीर्यत्वात् काथान्तरवत् अस्य अर्ध-

आरग्वधग्रन्थिकमुस्तित्क्ताहरोतकीभिः कथितः कषायः ।

हामि सशूले कफवातयुक्ते ज्वरे हितो दीपनपाचनश्च ॥ १२५ ॥

क्षुद्रादिः वा कण्टकार्यादिः ।

क्षुद्रास्तानागरपुष्कराह्वयेः कृतः कषायः कफमारुतोद्भवे ।

सखासकासारुचिपार्श्वरुक्करे ज्वरे त्रिदोषप्रभवे च शस्यते ॥ १२६ ॥

दशमूलोरसः पेयः कणायुक्तः कफानिले ।

अविपाकेऽतिनिद्रायां पार्श्वरुक्खासकासके ॥ १२७ ॥

मुस्तं पर्पटकः शुण्ठी गुडूची सदुरालभा ।

कफवातारुचिच्छर्दिदाहशोषज्वरापहः ॥ १२८ ॥

दारुपर्पटभाग्यं ब्रवचाधान्यककटफलैः ।

सामयविश्वपूतकैः काथो हिङ्गु मधुकटः ॥

कफवातज्वरे पीतो हिकाखामगलग्रहान् ।

कासखामप्रसेकांश्च हन्यात् तरुमिवाशनिः ॥

मात्रा क्षौद्रघृतादीनां स्नेहकाथेषु चूर्णवत् ।

पतादिभानेन काथो न युज्यते ; तेन कर्षमेकमल्पं वा गृहीत्वा कषायः कार्यः ।

प्रवले श्लेष्मणि वाते च योज्यः । ब्रह्मास्तु काथेन व्यवहरन्ति, अष्टमाषकं गृहीत्वा षडङ्गवद्वैशतमावस्थाशामपि कुर्वन्ति ॥ १२४ ॥

आरग्वधेत्यादि ।—आरग्वधः शीथालुफलम्, ग्रन्थिक पिप्पलीमूलम्, तिक्ता कटुकौ, दीपनपाचनशैत्यत्, “दीपनभेदनोऽसौ” इत्यपि पाठः ॥ १२५ ॥

क्षुद्रेत्यादि ।—क्षुद्रा कण्टकारी ॥ १२६ ॥

दशमूलित्यादि ।—रसः काथः । अविपाके दीषाणामौषणाके ; तेन पाचन-
त्वमस्य ॥ १२७ ॥

सुस्त्वमित्यादि ।—काथेन ॥ १२८ ॥

दार्पित्यादि ।—पूतिको लाटाकरञ्जः इति निश्चलः । किन्तु भूतीक इति पाठो बहुपुस्तकेषु दृश्यते स च टीकया न व्याख्यातः । भूतीकश्च यमानी । हिङ्गु-
क्षौद्रयोः प्रबोपार्थं परिभाषामाह भावेत्यादि ।—चूर्णवदिति कर्ष इत्यर्थः । उत्तमस्य

माषिकं हिङ्गुसिन्धुज्वरणाद्यास्तु शाणिक्यः ॥ १२८ ॥
 मातुलुङ्गफलकेशरो धृतः सिन्धुजन्ममरिचान्वितो मुखे ।
 हन्ति वातकफरोगमास्त्रगं शोषमाशु जड़तामरोचकम् ॥ १२९ ॥
 सन्निपाते—लङ्घनं बालुकाखेदो नस्यं निष्ठीवनं तथा ।
 भवलेहोऽञ्ज खैव प्राक् प्रयोज्यं त्रिदोषजे ॥
 सन्निपातञ्चरे पूर्वं कुर्यादामकफापहम् ।
 पश्चात् श्लेष्मणि सञ्चीणे शमयेत् पित्तमारुती ॥ १३१ ॥

फलं मात्रेति पचे इयं मात्रा ज्ञेया ; माषिकं हिङ्गुति छेदः । आद्यशब्देन
 सैन्धव सौवर्चलमरिचादयः ॥ १२८ ॥

मातुलुङ्गत्यादि ।—सिन्धुजन्म सैन्धवम् ॥ १२९ ॥

सन्निपातञ्चरचिकित्सासाह लङ्घनमित्यादि ।—यद्यपि, सन्निपातञ्चरस्त्रिदोषा-
 रन्ध्रः, तथापि आमाशयस्य कफस्थानत्वात्, स्थानिस्त्वेन च कफ एव बली, अतः
 सप्तत्यनीकचिकित्सा प्रथमतो विधेया । अतः कफप्रत्यनीकमेव लङ्घनादिकं प्रथमं
 कर्तव्यम् इत्याह लङ्घनमित्यादि । अतएवोक्तमन्यत्र “त्रेष्मनिशङ्खमेवादौ कुर्यात्
 व्याघौ त्रिदोषजे” इति, यत् पुनस्तन्मात्रे “शमयेत् पित्तमेवादी च्वरेषु सम-
 वायिषु । दुर्निवारतमं तद्धि च्वराक्षेपु विशिषतः ।” तथा “वातस्यानु जयेत् पित्तं
 पित्तस्यानु जयेत् कफम् । त्रयाणां वा जयेत् पूर्वं यो भवेदलवचनः” इत्युक्तं,
 तत्पुनरवस्थाविशेषे बोध्यम् । तथाहि सामञ्चरे कफमेवादितः प्रतिकुर्यात्,
 आमपाकान्ते पित्तमेवादौ, च्वरजे मारुतमेवादविति । अत्रार्थं तन्मात्रं “च्वरे
 त्रिदोषजे समे शमयेत् कफमादितः । पाकान्तमागते पित्तं च्वरजे विषमेऽनिलम्”
 इति । अन्ये पुनः “वातस्यानु जयेत् पित्तम्” इत्यादिस्त्रीक्रमतीसारविषयतया
 वर्णयन्ति । ननु वातादीनां विभिन्नसञ्चयप्रकीपादीनां युगपदवस्थानाभावात् कथं
 लङ्घ्य सांनिपातिकव्याध्यायकत्वम् ? अथ मन्यते त्रिदोषकरनिदानवशेन
 प्रकीपादिषां युगपदवस्थितिरिति ; तदपि न भवितुं यतस्तथाविधनिदानोपसेवने
 ऽपि दोषाणां विपरीतैर्गुणैः परस्परौपघातात् युगपत्प्रकीपस्य अनुपपत्तेः । अचो-
 न्यते न खलु दोषाणां निखिल एव गुणो विपरीतः, समानस्यापि कतिपयगुणस्य
 सङ्घातात् समानेन हि गुणेन दोषाणामन्योन्यप्रकीपस्यापि सम्भवात् । तथाहि
 रौच्यलाघवाद्येर्गोपुलैजसं पित्तं प्रकीपयति, पित्तस्यैवमेव वायुः, वायुरपि ईक्ष्वा

द्विरात्रं पञ्चरात्रं वा दशरात्रमथापि वा ।
लङ्घनं सन्निपातेषु कुर्याद्धारोग्यदर्शनात् ॥
दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता ।
न हि दोषक्षये कश्चित् सहते लङ्घनादिकम् ॥ १३२ ॥
निष्ठौवनमाह । आर्द्रकस्वरसोपेतं सैन्धवं कटुकत्रयम् ।
आकण्ठं धारयेदास्ये निष्ठौवेच्च पुनः पुनः ।
तेनास्यहृदयात् श्लेष्मा मन्यापार्श्वशिरोगलात् ।
लीनोऽप्याकृष्यते शुष्को लाघवञ्चास्य जायते ॥
पर्वभेदोऽङ्गमर्दश्च मूर्च्छाकासगलामयाः ।
मुखाक्षिगौरवं जाड्यमुत्कृष्टशब्दोपशम्यति ॥
मज्जद्विचित्रतुः कुर्यात् दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ।
एतद्धि परमं प्रहृद्भर्षजं सन्निपातिनाम् ॥ १३३ ॥
मातुलुङ्गार्द्रकरसं कोष्णं त्रिलवणान्वितम् ।

॥म्. कफोऽपि तथा वायुम्, पित्तञ्च द्रवत्वं न कफम्. कफोऽपि तथा पित्तमिति.
॥सायम्. । न वाच्यम्, विपरीतान् गुणो भूयान् अन्य समानगुणमभिभूय
॥मयत्वेव, कुतो न करोत्येव यतो दूषापेक्षया विदोषकरद्रव्यप्रभावाच्च दोषगुणा
यन्ति परं न शमयन्ति । दृढबलत्वाद् ‘विरुद्धंरपि न त्वंते गुणैर्नान्ति
स्वरम् । दोषा, सहजसात्प्रत्वात् घोर विषमहीनिव” इति । अस्यार्थस्तु
॥दीयचरकतत्त्वप्रदीपिकायामनुसन्धेय” ॥ १३१ ॥

अङ्गन सूचयित्वा दोषभेदेन तद्वधिसाह विगतमित्यादि ।—विगतं लङ्घन-
ध्विकित्वा यथाक्रममुल्लेखवातायपेक्षया ज्ञेयः । कुर्याद्धारोग्यदर्शनादित्यभि
समङ्गदोषवयापेक्षया बलसम्पत्तो न ज्ञेयम् । एतावन्तं कालं कथं लङ्घन
शक्तमित्याशङ्क्य दोषाणामित्यादि । “लङ्घनादिकम्” इत्यत्र ..दिशब्दात्
कास्ते दादौनामपि ग्रहणम् ॥ १३२ ॥

निष्ठौवनमाह आर्द्रकत्वादि ।—आर्द्रकस्वरसमुष्णं कृत्वा सैन्धवदिचूर्णमनुरूपं
निष्ठौवनमुपदिशन्ति ब्रह्माः ॥ १३३ ॥

अन्यद्वा सिद्धिविहितं तोच्छं नस्यं प्रयोजयेत् ॥

तेन प्रभिद्यते श्लेष्मा प्रभिन्नश्च प्रसिच्यते ।

शिरोहृदयकण्ठास्यपार्श्वरुक् चोपशाम्यति ॥ १३४ ॥

मधूकसारादिः ।

मधूकसारसिन्धूत्यवचोषणकणाः समाः ।

श्लेष्मं पिष्ट्वाभ्रसा नस्यं कुर्यात् संज्ञाप्रबोधनम् ॥ १३५ ॥

सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्पपं कुष्ठमेव च ।

वस्तून्तेण पिष्टानि नस्यं तन्द्रानिवारणम् ॥ १३६ ॥

अञ्जनमाह—शिरोष्वीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैन्धवैः ।

अञ्जनं स्यात् प्रबोधाय सरसोनशिलावचैः ॥ १३७ ॥

अष्टाङ्गावलेहिका —

कट्फलं पौष्करं गृङ्गी व्योषं यासश्च कारवी ।

श्लेष्माचूर्णीकृतञ्चेतन्मधुना सह लेहयेत् ॥

नस्यमाह मातुङ्गं त्यादि ।—लवणतय सैन्धवमोवर्चन विडम् । सिद्धिविहितं तस्मिन् । अस्य योगस्य भानुकितलीकृत्वात् भानुकितलस्येव सिद्धिस्थाने ऊषे ॥ १३४ ॥

मधूकसारेत्यादि ।—मधूकं फलविशेषस्य सारः फलास्थि, ऊषण मरिचम् अभ्रसा कीर्णं न ॥ १३५ ॥

सैन्धवमित्यादि ।—श्वेतमरिचं शोभाञ्जनबीजम् ॥ १३६ ॥

अञ्जनमाह । शिरोष्वीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैन्धवैः ।—शिला मनःशिला । सरसोनेत्यादिविशेषादङ्गयोग प्रथक्पाठात् पृथक्योगोऽपि बोध्यः । यदुक्तमायुर्वेदसारे “शकाद्वीज गोमूत्र कृष्णामरिचसैन्धवैः । शिलावचारसोनेर्वा अञ्जनं स्यात् प्रबोधनम्” इति ॥ १३७ ॥

अवलम्बमाह कट्फलमित्यादि ।—यासी दुरालभा, कारवी कृष्णजीरकम् सन्निपाते स्वेदस्य सर्वदा हितत्वेन अभिसम्बन्धसमुद्भूत देहस्य उष्णत्वं मधु उष्णे विरुध्यते, अतस्तत्र मधु त्यक्त्वा आद्रं कम्बरसेनावलेहः कार्यः इत्याह ऊषे इत्यादि । एकमुष्णे इति पदं स्वं दादिविशेषणम् अपरच्छोपपत्त्यर्थम् । यस्मात् उष्णं विरोधि मधु ततो मधु त्यक्त्वा इत्यर्थः । ननु “क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियानाशः”

एषावलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदारुणम् ।

हिक्कां श्वासञ्च कासञ्च कण्ठरोगं नियच्छति ॥

ऊर्ध्वगन्धे भ्रमहरे उष्णे स्वेदादिकर्मणि ।

विरोध्युष्णे मधु त्यक्त्वा कार्थ्येणार्द्रकजै रसैः ॥ १३८ ॥

योजयत् । पूर्वस्थां शक्तवेगायां न क्रियासङ्करी हितः” इत्यनेन सूयुते क्रिया-
ङ्करी निषिद्धः, तत् कथं नस्यनिष्ठीवनादीनां युगपदेव सन्निपातज्वरे विधामम् ?
बोध्यते, क्रियासङ्करी छानेकक्रियामेलकः, तस्य च दूषकत्वं न सङ्करत्वमात्रेण,
न तर्हि अतिमात्रत्वेन अग्निमान्द्यजनकतया तथा परस्परगुणविरोधादुभयोरपि
न फलतया च । एतद्विषयमन्तःपरिमाजनं एव सम्भवति, न पुनर्वह्निपरिमाजने
स्यनिष्ठीवनादौ । एतदेभिस्तथा हन्दीऽपि समाधानमुक्तवान् यथा “क्रियाभि-
न्नरूपानिः क्रियासौङ्ग्यमिष्यते । भिन्नरूपतया यान्तु ताः कुर्वन्ति न दूषणम्”
ति । तुल्यरूपता चाचान्तःपरिमाजनत्वं नैव ज्ञेया । तेनायमर्थः एकस्मिन् अन्तः
परिमाजने उपयुक्ते यद्यपरमन्तःपरिमाजनमुपयुज्यते, तेनैव क्रियासौङ्ग्यस्य उक्त-
त्वा दूषकत्वं न वह्निपरिमाजने न स्यादिति । कषायादिभेषजोपयोगान्तरं
अवलम्ब्येति चेन्न यद्यपि क्रियासौङ्ग्यदोषो भवत्येव, तथापि कषायादिसंज्ञायां न
दोषः । तदङ्गता चानादिद्वयवहारात् दोषानुपलम्भाच्च बोध्यम् । किं वा
क्रियासौङ्ग्यस्य दोषस्याल्पतया कण्ठरीधादिबलवदपायप्रशमकतया च निषिद्धमप्य-
वहादिकमवस्थाविशेषेऽत्रौचित्यम् । यथा पौतविषे बालादौ वसनम् । अन्ये
कल्पनया तुल्यरूपता व्याख्याय कषायावलम्ब्योर्गुणदुपयोगेऽपि कल्पनाभेदाद्
ऊर्ध्वमिष्यते । तन्न, सूयुते अग्निमान्द्यादिहेतुत्वे न क्रियासङ्करमात्रस्यैव दोषत्व-
कम् । तत्र चातुल्यरूपता तुल्यरूपता वेति विशेषो नास्ति । केवलं हन्तेनैव
पायनस्यादीनां सन्निपाते युगपदुपयुज्यमानानामविरोधार्थम्, क्रियाभिन्नतुल्यरूपाभि-
तिवचनं निबद्धम् । तच्च क्रियाद्वयं कल्पनया तुल्यरूपमतुल्यरूपं वा भवतु,
अथवा यतिमात्रादिनाग्निमान्द्यादिहेतुतया निषिद्धमेव । तेनाभिन्नकल्पनात्मके-
भेषजवशे युगपद्भुक्ते अतिमात्रत्वादिना अग्निमान्द्यादिहेतुत्वं दूषकताबीजमस्यै-
त । तस्मात् अन्तःपरिमाजनत्वेनैव तुल्यरूपत्वम्, वह्निपरिमाजनै च भिन्नरूपत्वं
व्याप्य कषायनस्यादिषु क्रियासौङ्ग्यदोषत्वं परिहरणीयम् ॥ १३८ ॥

पञ्चमुष्टिः—यवकीलकुलत्थानां सुत्रामलकशुण्ठयोः ।

एकैकमुष्टिमाहृत्य पचेदष्टगुणे जले ॥

पञ्चमुष्टिक इत्येष वातपित्तकफापहः ।

शस्यते गुल्मशूले च श्वासे कासे क्षये ज्वरे ॥ १३८ ॥

चातुर्भद्रकपञ्चमूलकम्—

पञ्चमूलीकिरातादिर्गणो योज्यस्त्रिदोषजे ।

पित्तोत्कटे च मधुना कणया च कफोत्कटे ॥ १४० ॥

दशमूलम्—विल्वश्लोणाकगाभारीपाटलागणिकारिका

दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिदं महत् ॥

शालपर्णीष्टश्रिपर्णीहृत्तृतीयगोक्षुरम् ।

वातपित्तहरं हृत्थं कनीयः पञ्चमूलकम् ॥

उभयं दशमूलन्तु सन्निपातज्वरापहम् ।

कासे श्वासे च तन्द्रायां पार्श्वशूले च शस्यते ॥

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्ठहृद्ग्रहणाशनम् ॥ १४१ ॥

यवत्यादि ।—प्रत्येकं यवादीनां सुष्टिमन्तान्तरम्, न तु पलं द्रव्यबाहुल्यात्
अयमेव पलं प्रचारी । एकैकं द्रव्यमाहृत्य समुदितानामेषा मिलित्वा पलमा
पचेदित्यन्ते । चक्रं पुनर्यवादीनामाहारद्रव्यत्वात् प्रत्येकं पलमानत्वेऽपि न
इत्याह । अस्मैव योगस्य धान्यशुण्ठीयोगात् सप्तमुष्टिक इत्यपि नाम । य
“यवकीलकुलत्थय सुदृढमलकशुण्ठके । धन्याकविश्वस्युक्तैर्युधैः स्यात् स
मुष्टिकः” ॥ १३८ ॥

पञ्चमूलीत्यादि । वातपित्तोक्तनवाङ्गयोग एवायम् । अत्र पुनर्मधुयोगो
पित्तोत्पलविदोषहन्तृत्वम्, पिप्पलीयोगाच्च कफोत्पलविदोषहन्तृत्वस्य ज्ञेयं
अत्र कनीयस्या एव पञ्चमूल्या व्यवहारः । अन्यं पुन श्लेष्मोन्तये महती पचय
माहु ॥ १४० ॥

दशमूलम् । उक्तत्वादुक्तव्याख्यादयानुरीपाच्च पञ्चमूलद्वयमाह विल्वेत्यादि ।
महातरुसम्भवत्वात् विल्वदिपञ्चमूलस्य महत्त्वं हृत्पित्तरुसम्भवत्वाच्च शालपर्णी

चतुर्दशाङ्गः—

चिरज्वरे वातकफोत्प्लवणे वा त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः ।

किराततिक्तान्दिगणः प्रयोज्यः शुद्धार्थिने वा त्रिहृता विमिश्रः ॥ १४२ ॥

वातश्लेष्महरोऽष्टादशाङ्गः—

दशमूलो शटी शृङ्गी पौष्करं संदुरालभम् ।

भार्गीकुटजबीजञ्च पटोलं कटुरोहिणी ॥

अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः ।

कासहृद्यहृत्पाश्चात्तिश्वासहृत्कावमोहरः ॥ १४३ ॥

पित्तश्लेष्महरोऽष्टादशाङ्गः—

भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्द-

तित्तेन्द्रवीजधनिकेभकणाकषायः ।

तन्द्रीप्रत्नापकसनारुचिदाहमोह-

श्वासादियुक्तमखिलं ज्वरमाशु हन्ति ॥ १४४ ॥

मुस्ताद्यगणः—मुस्तपर्पटकोशीरदेवदारुमहौषधम् ।

त्रिफला धन्वयामञ्च नीलो कम्पिल्लकं त्रिवृत् ॥

किराततिक्तकं पाठा बला कटुरोहिणी ।

मधुकं पिप्पलीमूलं मुस्ताद्यो गण उच्यते ॥

अष्टादशाङ्गमुद्धृतमेतद्वा सन्निपातनुत् ।

॥ ल्पलं ज्ञेयम् । सुश्रुते तु गोलुरस्थाने एरण्डमूलं प्रुठयते, चरके तु गोलुर इति ।

न सुश्रुतप्रयोगेषु एरण्डमूर्त्तन, चरकादिप्रयोगेषु गोलुरेणैव व्यवहार इति शालि-
वादावप्येरण्डमूर्त्तनैवेति ॥ १४१ ॥

चिरज्वर इत्यादि ।—वातकफोत्प्लवण इत्युभयवापि सम्बध्यते । शुद्धार्थिने वा
त्रिहृता विमिश्र इति मलविवक्षे सति शोधनार्थं विचतुरविहसूर्णमाषकाणां प्रत्येप
माहः ॥ १४२ ॥

दशमूलीत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ १४३ ॥

भूनिम्बेत्यादि ।—इन्द्रवीजम् इन्द्रयवः । मुस्तेत्यादि ।—नीलो नीलवृक्षा ;

पित्तोत्तरे सन्निपाते हितञ्चोक्तं मनौषिभिः ।
 मन्यास्तम्भे ऊरुघाते उरःपार्श्वशिरोग्रहे ॥ १४४ ॥
 श्रव्यादिगणः—शटी पुष्करमूलञ्च व्याघ्रो शृङ्गी दुरालभा ।
 गुडूची नागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी ॥
 एष श्रव्यादिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः ।
 कासहृदग्रहपार्श्वार्त्तिश्वासे तन्द्राञ्च शस्यते ॥ १४५ ॥
 बृहत्यादिगणः—बृहत्थ्यौ पुष्करं भार्गी शटी शृङ्गी दुरालभा ।
 वत्सकस्य च वीजानि पटीलं कटुरोहिणी ॥
 बृहत्यादिगणः प्रोक्तः सन्निपातज्वरापहः ।
 कासादिषु च सर्वेषु देयः सोपद्रवेषु च ॥ १४६ ॥
 भार्गी पुष्करमूलञ्च रास्त्रां विल्वं यमानिकाम् ।
 नागरं दण्डमूलञ्च पिप्पलीञ्चाप्सु साधयेत् ॥
 सन्निपातज्वरे देयं हृत्पार्श्वानाहशूलिनाम् ।
 कासश्वासाम्निमन्दत्वं तन्द्रीञ्च विनिवर्तयेत् ॥
 द्विपञ्चमूलो षड्ग्रन्था विश्वगृध्रनखीद्वयम् ।
 कफवातहरः काथः सन्निपातहरः परः ॥ १४७ ॥

काम्पत्रके गुण्डारीचर्नी । बलास्थाने वचेति न पाठः, आयुर्वेदसारादौ बलापाठः ॥ १४४ ॥

शटीत्यादि ।—किरातस्थाने केचित् पटीलं पठन्ति, तन्मै, हारीतकतुक्कणचक्र
 टविदेहेषु किरातस्यैव पाठादिति ॥ १४५ ॥

बृहत्यादित्यादि ।—कासादिष्वित्यत्र आदिशब्दग्रहणात् श्रव्याद्युक्तहृदग्रहादीनां
 ग्रहणम् । चरकेऽपि श्रव्याद्यनन्तरमस्य योगस्य पाठात् ॥ १४६ ॥

भार्गीमित्यादि ।—मेलस्य । विल्वं विल्वमूलं योगिकमन्त्रकालात् । दण्ड
 मूलञ्चेति पाठपक्षेऽपि भागद्वयं तस्य यावत्, किन्तु मेले “नागरञ्च मृणालञ्च पिप्पली
 च” इति पाठो दृश्यते एव चन्द्राटेऽपि, अत एकभागस्येति युक्तम् । द्विपञ्चमूलं

अभिन्यासज्वरचिकित्सामाह ।

कारवीपुष्करैरण्डत्रायन्तीनागरामृताः ।
 दशमूलौशटीशृङ्गीयासभार्गीपुनर्नवाः ॥
 तुल्या मूत्रेण निष्काथ्य पोताः स्तोतोविशोधनाः ।
 अभिन्यासज्वरं घोरमाशु घ्नन्ति समुद्धतम् ॥ १४८ ॥
 मातुलुङ्गाश्मभिविल्व्याघ्नोपाठोरुवूकजः ।
 काथो लवणमूत्राव्योऽभिन्यासानाहशूलनुत् ॥ १४९ ॥
 निद्रोपेतमभिन्यासं क्षीणं विद्याद्धतौजसम् ॥ १५० ॥
 कण्ठरोधकफश्वासहिकास्रव्यासपीडितः ।
 मातुलुङ्गार्द्रकरसं दशमूल्यभसा पिबेत् ॥ १५१ ॥
 व्योषाब्दत्रिफलातिक्तापटोलारिष्टवासकैः ।
 सभूनिष्वाभृतायासेस्त्रिदोषज्वरनुज्जलम् ॥ १५२ ॥

यादि ।—द्विपञ्चसूली दशसूली, दग्ग्या वचा, मृध्नखौदय कानागरकुडकरा-
 र्थिभेदात् रक्तश्चेत्तपुष्पभेदात् ॥ १४७ ॥

सन्निपातज्वरभेदस्याभिन्यासस्य चिकित्सासाह कारवीत्यादि ।—कारवी कृष्ण
 जारकम् ; वायन्ती तायमाणा ; मूत्रेण गोमूत्रम् ॥ १४८ ॥

मातुलुङ्गित्यादि ।—अश्वसभित् पाषाणभेदी, विवस्व सन्, लवण सैन्धवं, मूत्र
 गोमूत्रम् । गोमूत्रसैन्धवे प्रक्षिप्य काथं पेयम् । गतप्रयोगदर्शनात् गोमूत्रेण काथः
 प्रक्षेप्य लवणमित्येके ॥ १४९ ॥

रुग्निनिवृत्तये अभिन्यासलक्षणस्य अनुज्ञात्वात् तल्लक्षणमिहान्वाह निद्रोपेतमित्यादि ।—
 सन्निपातज्वरमेव निद्रोपेतमभिन्यासं विद्यात् । क्षीणं विद्याद्धतौजसमिति क्षीणमिति
 क्षीणघातुगतम् । अभिन्यासज्वरमेव सन्निपातज्वरमेव क्षीणघातुगतं हतौजसं विद्यात् ।
 उक्तं सुश्रुते “अभिन्यासन्तु तं प्राहुर्हतौजसमथापरे । सन्निपातज्वरं कृच्छ्रमसाध्य-
 मपरे जगुः” इति ॥ १५० ॥

कण्ठरोधेत्यादि ।—दशमूलकाथमेव मातुलुङ्गार्द्रकरसे प्रक्षिप्य पिबेदित्यर्थः
 ॥ १५१ ॥

व्योषेत्यादि ।—अरिष्टो निम्बः, तस्य लवः ; जलं काथः ॥ १५२ ॥

विषद्विशालात्रिफलाकटुकारग्वधैः कृतः ।
 सक्षारो भेदनः काथः पेयः सर्वज्वरापहः ॥ १५३ ॥
 स्वेदोद्गमे ज्वरे देयसूणी भृष्टकुलत्यजः ।
 घर्षेज्जिह्वां जडां सिन्धुद्रूपणैः सान्त्वयेतसे ॥
 उच्छुष्कां स्फुटितां जिह्वां द्राक्षया मधुपिष्टया ।
 लेपयेत् सष्टतन्त्रास्यं सन्निपातात्मके ज्वरे ॥ १५४ ॥
 काकजङ्घा जटा निद्रां जनयेच्छरसि स्थिता ॥ १५५ ॥
 सन्निपाते प्रकम्पन्तं प्रलपन्तं न वृंहयेत् ।
 तृष्णादाह्नाभिभूतोऽपि न दद्याच्छीतलं जलम् ॥ १५६ ॥
 सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।
 शोथः सञ्जायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥
 रक्तावसेचनैः पूर्वं सर्पिःपानैश्च तं जयेत् ।
 प्रदेहैः कफपित्तघ्ने वेमनैः कवलग्रहैः ॥
 गैरिकं पांशुजं शुण्ठीवचाकटुककाञ्चिकैः ।
 कर्णशोथहरो लेपः सन्निपातज्वरे भृशम् ॥ १५७ ॥
 कुलत्यकटुफले शुण्ठी कारवी च समांशिकैः ।
 सुखीणैर्लेपनं कार्यं कर्णमूलं मुहुर्मुहुः ॥ १५८ ॥

विषद्विद्यादि ।— विशाला शीरक्षकवाटी , यवक्षारः प्रलेप्यः ॥ १५३ ॥

स्वेदोद्गमे इत्यादि ।—सन्निपातात्मके ज्वरे इत्यन्तं स्पष्टम् ॥ १५४ ॥

काकजङ्घा इत्यादि ।—जटा मूलम् ॥ १५५ ॥

सन्निपात इत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ १५६ ॥

सन्निपातज्वरस्यान्ते शेषे सन्निपातज्वरे वा गते इत्यर्थः । रक्तावसेचनैरिति बहुवचनात् रक्तावसेचनं नैरन्तर्येण बोध्यम् । जलुकणं “शश्वद्रक्तस्य मीक्षणम्” इत्युक्तात् । सर्पिरत्र पञ्चतिक्तविफलाद्युक्तादि । ‘चकारात् वातकफघ्नलक्ष्णोऽपि बोध्यः । यदुक्तं तत्रैव “लेपश्च कफवातघ्नः कार्याः सकवङ्गयक्षाः । विफलाद्युत्तपानं वा बलं ज्ञात्वा समाचरेत्” इति ॥ १५७ ॥

कुलत्येति स्पष्टं दशमूलेनापि सुखीणेनात्र लेपमुपदिशति ॥ १५८ ॥

जीर्णज्वरचिकित्सामाह । निदिग्धिकादिः—
 निदिग्धिकानागरकांस्तानां काथं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकम् ।
 जीर्णज्वरारोचकासशूलश्वासाग्निमान्द्यार्दितपीनसेषु ॥
 हृन्त्यङ्गुं गामयं प्रायः सायं तेनोपयुज्यते ॥ १५८ ॥
 पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः काथश्चिन्तूरहोद्भवः ।
 जीर्णज्वरकफध्वंसौ पञ्चमूलोक्ततोऽथवा ॥
 कासाजीर्णरुचिश्वासहृत्पाण्डुक्रिमिरोगनुत् ।
 जीर्णज्वरेऽग्निसादे च शस्यते गुडपिप्पली ॥ १६० ॥

विषमज्वर-चिकित्सामाह ।

कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ।
 पटोलं शारिषा मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ॥
 निम्बं पटोसं त्रिफला मृद्वीका मुस्तवत्सकी ।
 किराततिक्तममृता चन्दनं विश्वभेषजम् ॥
 गुडूचामलकं मुस्तमर्द्धश्लोकममापनाः ।

जीर्णज्वरचिकित्सामाह निदिग्धिकादिः—निदिग्धिका कण्टकारी, वातकर्फ-
 क्रियत, पित्तानुबन्धं पिप्पली त्यक्ता मधु प्रक्षिपन्ति ब्रह्मा । पिप्पलीचूर्णस्य माष-
 कद्वयं प्रक्षेप्यं प्रचास्यदिति कथितं । पुष्पाण्यप्रतिश्रावेऽप्ययं कीरी दृष्टफलः ।
 अस्यैव योगस्य सोपपत्तिकं वैद्यव्यवहारसिद्धसुपर्योगकालिमाह हन्तीत्यादि ।—किन्तु
 विन्दुसारे प्रातःसमयेऽप्युक्तः । यथा “श्वासकाष्ठविनाशाय मन्दाग्नेर्दीपनाय च ।
 अरुचेश्च निवृत्त्यर्थे प्रातरुत्थाय तं पिबेत्” इति तथा हन्तीऽप्याह “तत्र रात्रिज्वरे
 सायमन्यत्र प्रातरिष्यते” इति ॥ १५८ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—क्षिप्ररुहा गुडूची; पञ्चमूली च महती । योगद्वयेऽपि
 पिप्पलीचूर्णप्रक्षेपः । पित्तानुबन्धे मधु उपदिशन्ति ब्रह्मा । इदञ्च योगद्वयं प्रायः
 सायमुपयुज्यते । कासित्वादौ गुडपिप्पलीः प्रत्येकं माषकद्वयेण व्यवहरन्ति
 ब्रह्माः ॥ १६० ॥

विषमज्वरचिकित्सामाह कलिङ्गका इत्यादि ।—वाग्भटस्य । एते पञ्च बीजः

कषायाः शमयन्त्याशु पञ्च पञ्चविधान् ज्वरान् ॥
 सन्ततं सततान्येद्यस्तृतीयकचतुर्थकान् ॥ १६१ ॥
 गुडप्रगाढां त्रिफलां पिबेद्वा विषमादितः ।
 दीर्घपत्रककर्णस्थनेत्रं खदिरसंयुतम् ॥
 ताम्बूलैस्तद्दिने भुक्तं प्रार्तविषमनाशनम् ।
 गुडूचीमुस्तधात्रीणां कषायं वा समाक्षिकम् ॥ १६२ ॥
 मुस्तकादिः—मुस्तामलकगुडूचीविश्वीषधकण्टकारिकाकाथा
 पीतः सकणाचूर्णः समधुर्विषमज्वरं हन्ति ॥
 महौषधामृतामुस्तचन्दनोशीरधान्यकैः ।
 कायस्तृतीयकं हन्ति शर्करामधुयोजितः ॥
 वासाधात्रीस्थिरादारुपथ्यानागरमाधितः ।
 मितामधुयुतः कायश्चातुर्थकनिवारणः ॥
 मधुना सर्वज्वरनुच्छेकालीदलजो रसः ॥ १६३ ॥

पञ्चमु सन्तत-सततान्येद्युक्त तृतीयक चतुर्थक यथासम्य ज्ञेया । अन्ये तु स-
 ण्व योगा सयव इत्याह । तत्र यथासम्यभव युक्त सततीक्ष्णेन पटीलादि
 योगस्य तथा निम्बादेयान्येद्युक्तान् भवन गुडूचादेय चतुर्थकोक्षे खेन चारपाण
 टटवान् । सन्ततसततान्येद्यस्तृतीयकचतुर्थकानिति पाठः वाग्भटे चरके नाल
 हन्ति अपि नास्ति । तेनायमद्वलीक सयव केनापि प्रसादान लिखितः ॥ १६१ ॥

गुडप्रगाढामित्यादि ।—सुश्रुतस्य । त्रिफलामित्यत्र कथितामिति शेष इति
 उल्लेखः । गुडोऽत्र प्रचेष्टः । दीर्घपत्रक्यादि । कषाख्यं काथाखीड इति
 ख्यातः । तस्य अवशेषणं दीर्घपत्रं इति । नत्र मूलं तदपि शुष्कदेशजातं यास्तमुप
 दिशन्ति वृद्धाः । गुडूचीत्यादि । सुश्रुतस्य अथ योगी यद्यपि पूर्वं चतुर्थके पठितः,
 तथापि मधुयोगान् विषमज्वरमावहन्तृत्वमप्यस्य बोध्यम् । उल्लेखस्तु यद्यपि योगी
 ऽत्र विषमज्वरे पठितः तथापि समानतन्वीकृतात् विषमज्वरविशेषे अनुर्थक एवायं
 बोध्य इत्युच्यते ॥ १६२ ॥

मुस्तादिमहौषधादी स्पष्टो । वासादौ वासास्थने चन्द्राटे पाठा पठ्यते,

अजाजी गुडसंयुक्ता विषमज्वरनाशिनी ।

अग्निसादं जयेत् सम्यग्वातरोगांश्च नाशयेत् ॥ १६४ ॥

रसोनकल्कं तिलतैलमिश्रं योऽग्न्याति नित्यं विषमज्वरात्तः ।

विमुच्यते सोऽप्यचिराज्ज्वरेण वातामयेष्वापि सुघोररूपैः ॥ १६५ ॥

प्रातः प्रातः ससर्पिर्वा रसोऽग्नमुपयोजयेत् ।

पिप्पलोवर्द्धमानं वा पिबेत् क्षीररसाशनः ।

षट्पलं वा पिबेत् सर्पिः पथ्यां वा मधुना लिहेत् ॥ १६६ ॥

पयस्तैलं घृतञ्चैव विदारोक्षुरसं मधु ।

सम्मूर्च्छं पाययेदेतद् विषमज्वरनाशनम् ॥ १६७ ॥

पिप्पलोश्कर्गच्छोद्घृतं क्षीरं यथावलम् ।

खजेन मथितं पेयं विषमज्वरनाशनम् ॥ १६८ ॥

पयसा विषदंशस्य शक्नुवे गागमं पिबेत् ।

वृषस्य दधिमण्डेन सुरया वा ससैन्यवम् ॥ १६९ ॥

व्यवहारन्तु वासयैव । स्थिरा शालपणी । पथ्या हरीतकी मधुनेत्यादौ सर्वे

ज्वरनुत् विषमाविषमज्वरनुत् ॥ १६३ ॥

अजाजीत्यादि ।—मनाग्लष्ट कृष्णजीरकमिति चक्रः । शितजीरकमित्यन्वये ॥ १६४ ॥

रसोनकल्कमित्यादि ।—भक्तात् पूर्वं कर्तव्यं, यदाह चरकः “रसोनस्य सतैलस्य प्राग्भक्तमुपसेवनम्” इति ॥ १६५ ॥

प्रातरित्यादि ।—पिप्पलोत्यादिर्यागौ सीशुती । षट्पल सर्पिरत्रैव बल्य-
माणम् ॥ १६६ ॥

पय इत्यादि ।—दुग्धं शृतं बोध्यम् । विदारोक्षुरसमिति इक्षुरसस्थाने स्वरस इति न पाठः, उक्तं हि हारीते “विदारोक्षुरसः सर्पिर्मधुतैलशृतं पयः । पिबे-
च्चातुर्यं कश्चासकामवातज्वरापहम्” इति । अन्ये तु विदारोक्षुरसौ विषमज्वर-
नाशे, चातुर्ये इक्षुरसात् योगान्तरमाहुः ॥ १६७ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—दुग्धं शृतं बोध्यम् ॥ १६८ ॥

पयसेत्यादि ।—वृषदंशी विज्ञातः । वृषस्यापि शक्नुदित्यर्थः ॥ १६९ ॥

नीलिनीमजगन्धाच्च त्रिवृतां कटुरोद्धिनीम् ।
 पिबेज्ज्वरस्यागमने स्नेहस्वेदोपपादितः ॥ १७० ॥
 सुरां समण्डां पानार्थं भक्ष्यार्थं चरणायुधान् ।
 तित्तिरींश्च मयूरांश्च प्रयुञ्ज्याद्विषमज्वरे ॥ १७१ ॥
 अस्त्रीटजसहस्रेण दलेन सुकृतां पिबेत् ।
 पेयां घृतप्लुतां जन्तुश्चातुर्थकहरां त्रयहम् ॥ १७२ ॥
 सैन्धवं पिप्पलीनाच्च तण्डुलाः समनःशिलाः ।
 नेत्राञ्जनं तैलपिष्टं विषमज्वरनाशनम् ॥
 व्याघ्रोवसा हिङ्गुसमा नस्यं तद्वत् ससेन्धवा ॥ १७३ ॥
 कृष्णाम्बरदृढावहगुग्गुलूलकपुच्छजः ।
 धूपश्चातुर्थकं हन्ति तमः सूर्य्य इवोदितः ॥ १७४ ॥
 शिरीषपुष्पस्वरसो रजनीद्वयसंयुतः ।
 नस्यं सर्पिःसमायोगाच्चातुर्थकज्वरं जयेत् ॥
 नस्यं चातुर्थकं हन्ति रसो वागस्थपत्रजः ॥ १७५ ॥

अष्टाङ्गधूपः—

पलङ्कषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी ।

विषमज्वरे विरेकार्थमाह नीलिनीत्यादि ।—नीलिनी नीलवुड्गा । आगमने
आगमनदिवसे ॥ १७० ॥

सुरामित्यादि ।—चरकस्य सूत्रम् ॥ १७१ ॥

अस्त्रीटजश्चाङ्गिरी ॥ १७२ ॥

सैन्धवमित्यादि ।—चरकस्य । अञ्जनशब्द अभ्यञ्जनेऽपि वर्तते, तन्निगासाय
नेत्रप्रदम् । व्याघ्रीत्यादौ स्त्रीलिङ्गनिदेशात् लिङ्गमेव प्रयोजकं न तु जातिः ॥ १७३ ॥

कृष्णाम्बरेत्यादि ।—अम्बरस्य कृष्णत्वं शङ्खराजस्वरसादिभिः, उलूकं पंचकं
॥ १७४ ॥

नस्यम् अह शिरीषेत्यादि ।—रजनीद्वयचूर्णं सर्पिंश्च प्रवेष्टव्यम् । नस्यमित्यादौ
वागस्थपत्रं वक्त्रसेनपत्रम् ॥ १७५ ॥

सर्षपाः सयंवाः सर्पिधूपनं ज्वरनाशनम् ॥ १७६ ॥

अपराजिताधूपः ।

पुरध्यामवचासर्जनिम्बाकागुरुदारुभिः ।

सर्वज्वरहरो धूपः कार्थ्योऽयमपराजितः ॥ १७७ ॥

वैडालं वा शक्रद्वयोज्यं वेपमानस्य धूपने ।

अपामार्गजटा कक्षां लोहितैः सप्ततन्तुभिः ।

बद्धा वारे रवेस्तूष्णं ज्वरं हन्ति तृतीयकम् ॥ १७८ ॥

काकजङ्घा बला श्यामा ब्रह्मदण्डी कृताञ्जलिः ।

पृश्निपर्णी त्वपामार्गस्तथा भृङ्गराजोऽष्टमः ॥

एषामन्यतमं मूलं पुथेणोद्धृत्य यत्नतः ।

रक्तसूत्रेण संवेष्ट्य बद्धमैकाहिकं जयेत् ॥ १७९ ॥

मूलं जयन्त्याः शिरसा धृतं सर्वज्वरापहम् ॥ १८० ॥

भूतानुबन्धिनीष्टृतीयकचतुर्थकयोश्चिकित्सामाह ।

कर्मसाधारणं यद्यत् तृतीयकचतुर्थकौ ।

आगन्तुरनुबन्धो हि प्रायशो विषमज्वरे ॥ १८१ ॥

पलङ्कपेत्त्यादि ।—पलङ्कवा गुग्गुलु ॥ १७६ ॥

पुरध्यादि ।—पुरी गुग्गुलुः ध्याम गन्धतण्डुलम् ॥ १७७ ॥

वैडालमित्यादि स्पष्टम् । अपामार्गस्य जटा मूलं, पृष्ठे पादं दत्त्वा बन्धः कार्थ्य इत्याहुः बन्धनविधिरायुर्वेदसारे यथा “अपामार्गस्य मूलञ्च सस्यगच्चालिता-
ननः । बध्नीयादवामहस्तेन सर्वज्वरविमोक्षणम्” ॥ १७८ ॥

काकजङ्घेत्यादि ।—काकजङ्घा खनामख्याता, श्यामा हृषदारकः, ब्रह्मदण्डी ब्रह्मयष्टिका, कृताञ्जलिः लाजालिया ॥ १७९ ॥

मूलमित्यादि ।—जयन्त्याः श्वेताया इत्याहुः भूजयन्त्या इत्यर्थः ॥ १८० ॥

भूतानुबन्धिनीष्टृतीयकचतुर्थकयोश्चिकित्सामाह कर्मसाधारणं यद्यत् ।—देवव्यपाश्रयं बन्ध-
मङ्गलादि, युक्तिव्यपाश्रयञ्च कषायादि, एतदुभयमपि चिकित्सकं साधारणशब्दे-
नावोच्यते । जङ्घादिति अन्तर्भूतशब्दमिदं तेन साधारणं चिकित्सितं तृतीयक-

गङ्गाया उत्तरे कूले अपुत्रस्तापसो मृतः ।
 तस्मै तिलोदकं दद्यान्मुञ्चत्यैकाहिको ज्वरः ॥
 एतन्मन्त्रेण चाश्वत्थपत्रहस्तः प्रतर्पयेत् ।
 सोमं सानुचरं देवं ममादृगणभीश्वरम् ॥
 पूजयन् प्रयतः शीघ्रं मुच्यते विषमज्वरात् ॥ १८२ ॥
 विष्णुं सहस्रमूर्द्धानं चराचरपतिं विभुम् ।
 स्तुवन् नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वान् व्यपोहति ॥ १८३ ॥

ज्वरे घृतप्रयोगः ।

ज्वराः कषायैर्वमनैर्लङ्घनैर्लघुभोजनैः ।

चतुर्थकौ कर्मरूपौ जह्यात् हापयेत् निराकुर्यादित्यर्थः । ननु ज्वरान्तरे सर्वत्र
 युक्तव्यपाश्रयम्, कषायादिकर्मत्वापदिष्टम्, न दैवव्यपाश्रयम् अत्र पुनः कर्मार्थं दैव-
 व्यपाश्रयमपि कर्तव्यत्वेन उपदिश्यते इत्याह आगन्तुरित्यादि ।—आगन्तुर्भूतादिः ।
 विषमज्वरशब्देन तृतीयक चतुर्थकावेवाभिमतौ । तृतीयकचतुर्थकशब्देनाव तद-
 विपर्ययस्यापि ग्रहणम् । अन्ये तु यद्यप्यागन्तुरनुबन्धो हि इत्यादिवचनबलात्
 विषमज्वरमात्र एव दैवव्यपाश्रयं कर्म कर्तव्यमित्यायाति तथापि तृतीयकचतुर्थका-
 विति यदुक्तं तद्विशेषार्थम् । तेन तृतीयक-चतुर्थकयोः प्रायेण भूतानुबन्धजन्यत्वात्
 तयोरेव विशेषेण दैवव्यपाश्रयं कर्म कर्तव्यमित्याहुः । अन्ये तु साधारणशब्देन
 दायमात्रसाधारणं युक्तिव्यपाश्रयमात्रं कर्मोच्यते । जह्यादित्यस्य त्यजतीत्यर्थः तेन
 तृतीयकचतुर्थके युक्तिव्यपाश्रयमात्रं न कार्यं किन्तुभयमपि कार्यम् । एवञ्चा-
 गन्तुरनुबन्धो ह्येत्यादि द्वितीयाहमपि सङ्गच्छत इत्याहुः ॥ १८१ ॥

गङ्गाया इत्यादि ।—एकग्रन्थायाः पुष्करिण्या अकाकशदिते पानीयं नूतनवण्या-
 नेतव्यम् ; उदिते च रवौ पालिदिने तर्पणं कार्यम् । अत्र कुशा यवाः कुसुमानि
 च उत्स्त्रिन्नमापभक्तादिना बलिशेष्यपदिशन्ति इडाः । अस्य मन्त्रस्य केचिदाद्य-
 श्लोकं पठन्ति यथा । “अङ्ग वङ्ग-कलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च । वाराणस्याद्य-
 दत्तं तन्न श्वरसि हे ज्वर ।” इति । सोममित्युभया सहितम् ; अनुचरैर्मन्त्रादिभिश्च
 सहितम् ॥ १८२ ॥

विष्णुमित्यादि ।—नामसहस्रेण महाभारताद्यन्तेन ॥ १८३ ॥

रूक्षस्य येन शम्यन्ति सर्पिस्तेषां भिषग्जितम् ॥
निर्देशाहमपि ज्ञात्वा कफोत्तरमलङ्कितम् ।
न सर्पिः पाययेत् प्राञ्जः शमनैस्तमुपाचरेत् ॥
यावन्ननुत्वादशनं दद्यान्मांसरसेन तु ॥ १८४ ॥
मांसार्थमेणलावादीन् युक्त्या दद्याद्द्विचक्षणः ।
कुक्कुटांश्च मयूरांश्च तित्तिरिं क्रौञ्चमेव च ॥
गुरुणत्वाच्च शंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्सकाः ।
लङ्घनेनानिलबलं ज्वरे यद्यधिकं भवेत् ॥
भिषग्नात्राविकल्पञ्चो दद्यात् तानपि कालवित् ॥ १८५ ॥

इदानीं घृतप्रयोगान् विवक्षुः घृतस्य कालविषयश्चाह ज्वरा' कषायैरित्यादि ।—
अत्र कषायैरित्यसमासोर्निर्देशेन व्यस्यैरपि कषायादिप्रयोगैः रूक्षस्य सर्पिः पानं कर्त्त-
व्यमिति दर्शयति । शमनैरित्यनेन अवस्थाविधेयवसनप्रयोगान् सर्पिः षडङ्गपूर्वभावितो
दर्शयति, लङ्घनैरित्यनेन च लङ्घनं स्वेदनं, काल इत्याद्युक्ता लङ्घनसमानफलाः स्वेदाद-
योऽपि गृह्यन्ते । रूक्षस्येति वचनेन कषायादिप्रयोगे सत्यपि यद्यपि सामानुबन्धत्वात्
कफोत्तरतया वा यत्र रूक्षत्वं न भवति, तत्र सर्पिर्न दातव्यमिति दर्शयति । भिषग्-
जितं चिकित्सितम् । दशाङ्गादूर्ध्वं हि घृतपानादीन् चरकैषोक्ता, इदानीं तदप-
वादमाह निर्देशाहमपीत्यादि ।— निर्गतो दशाङ्गान्निर्देशाहः । अलङ्कितमिति अस-
ञ्जातलङ्कितफलम्, इत्येवावस्था प्रबलसामदोषारब्धत्वात् ज्वरस्य, तथा असम्यग्प-
चाराच्च भवतीति ज्ञेयम् । यावन्ननुत्वादिति छेदः । लङ्घने तु जाते कफोत्तरता
अलङ्कितता चापयति, तत्र तदा सर्पिः पानमनुष्ठानं कर्त्तव्यमित्यर्थः । यावदिति
यावन्ननुत्वात् लङ्घयिष्यन्तं शमनैरुपाचरेत् लङ्घनं सति सर्पिरपानम् अथवा यावत्
तावत् नित्ययोगितात् लङ्घत्वात् यावत्पयिष्यन्तं शमनैरुपाचरेत् तावत् मांसरसेन ।
अशनं निर्देशाहज्वरे कफोत्तरेऽप्यलङ्कितेऽपि मांसरसेन दयमित्याहुः अशनं दद्या-
न्मांसरसेनेति । ननु किमर्थमेतादृशमशनं कफविरुद्धमपि कफप्रधानावस्थाया
दीयते ? सत्यं मांसरसस्य बलजनकत्वात्, बलस्य च दोषनिग्रहसमर्थकत्वात्, अत
एवाक्तं तत्रैव “बलं कालं नियन्त्राय दोषाणां बलकृत् तत्” इति ॥ १८४ ॥

एणलावादीनित्यादिशब्दात् कपिजलादीनां ग्रहणम् । मात्राविकल्पश्च इति,

पिप्पल्याद्यं घृतम्—

पिप्पल्यश्चन्दनं सुस्तमुशीरं कटुरोहिणी ।
 कलिङ्गकास्तामलकौ शारिवातिविषे स्थिरा ॥
 द्राक्षामलकविल्वानि त्रायमाणा निदिग्धिका ।
 सिद्धमेतेष्टं तं सद्यो ज्वरं जीर्णमपोहति ॥
 क्षयं कासं शिरःशूलं पार्श्वशूलं हलीमकम् ।
 अङ्गामितापमग्निञ्च विषमं सन्नियच्छति ॥
 पिप्पल्याद्यमिदं कापि तन्त्रे क्षोरेण पच्यते ॥ १८६ ॥

विकल्पी विशिष्टकल्पना संस्कार इत्यर्थः । माताज्ञो विकल्पज्ञश्चेत्यर्थः । तेन तावती
 माता कर्त्तव्या, तादृशः संस्कारः कार्यः, यथा लघुत्वानुणत्वे भवत इत्यर्थः ॥१८५॥

सर्पिःपानावस्थां प्रतिपाद्य सर्पिःप्याह पिप्पल्य इत्यादि ।—‘कलिङ्गक इन्द्रियव’,
 तामलकौ भूष्यामलकौ ; शारिवा अमलमूलम्, विल्वं विल्वशूलः कटुः द्राक्षादिफल
 साहचर्यात् । अत्र यद्यपि घृतस्य मानं नीकं, तथापि तद्वैद्यव्यवहारात् प्रस्यमान
 शृङ्खते, अत एवोक्तम् “अनिर्दिष्टप्रमाणाणां स्नेहानां प्रस्य इष्यते । अनुक्ते काष्ठ-
 माने तु पावमेकं प्रशस्यते” इति । अन्ये पक्तव्यघृतस्य मानानिर्देशे अव्यवस्थित-
 मानमेवेच्छातः पक्तव्यमिति । यत्र तु प्रस्थादिमाननिर्देशं करोति, तत्र तावन्मान-
 न्त्रं स्नेहेन प्रायो रोगोपशमो भवतीति ज्ञेयम् । तथाहि वातव्याध्यादो भूविस्त्रेहं
 साध्यं भ्रूयसीमेव स्नेहेनमात्रा वक्ष्यति । तथा प्रपौण्डरीकाद्यभस्ये योगितया स्नेहस्य
 कुडवमानमेवोक्तम् । कुष्ठोक्तितिक्तषट्पलादौ तु अव्यल्पघृतसविधानेन तथैव पक्तस्य
 घृतस्य कार्यकर्तृत्वं भवतीति भोजप्रभावदर्शी महर्षिर्वोधयति । तत्र यदि कुष्ठस्य
 दीर्घरोगतया भूयसा तिक्तषट्पलेन प्रयोजनं, तदा पुनः पुनः षट्पलमानं घृतं
 पक्तव्यं “यथा कुर्वन्ति स उपाय” इति वचनात् । एवं पानीयकल्याणशस्त्रहरी-
 तकादावपि प्रतिनियतमानकथनप्रयोजनं वाच्यम् । तस्मान्न यादृच्छिकमाचार्यस्य
 कश्चिन्मानाभिधानमनभिधानञ्च कचिदिति । अत्र कचित् पुस्तके हलीमकमिति
 पाठः कचिज्जारीचकमिति पाठश्चयमपि न प्रक्षेपणीयम् । यतः सुश्रुते “जीर्णज्वर-
 शिरःशूलगुल्मीदरहलीमकान्” इति दृश्यते । वाग्भटे च “पिप्पलीन्द्रियवधावनि-
 दिक्ताशारिवामलकतामलकौभिः । विल्वसुक्ताहिसपानिनिसेव्यैः द्राक्षयातिविषया

यत्राधिकरणं नोक्तिर्गणे स्यात् स्नेहमविधौ ।
 तत्रैव कल्कनिर्यूहाविध्येते स्नेहवेदिना ॥
 एतद्वाक्वचलेनैव कल्कसाध्यपरं घृतम् ॥ १८७ ॥
 जलस्नेहोषधानान्तु प्रमाणं यत्र नेरितम् ।
 तत्र स्यादौषधात् स्नेहः स्नेहात् तोयं चतुर्गुणम् ॥
 अनुक्ते द्रवकार्ये तु सर्वत्र सलिलं मतम् ॥ १८८ ॥
 घृततेलगुडादींश्च नैकाह्वादवतारयेत् ।
 व्युषितास्तु प्रकुर्वन्ति विशेषेण गुणान् यतः ॥
 स्नेहकल्को यदाङ्गुल्या वर्त्तितो वर्त्तिवद्भवेत् ।
 वङ्गौ क्षिप्ते च नो शब्दस्तदा सिद्धिं विनिर्दिशेत् ॥
 शब्दस्योपरमे प्राप्ते फेनस्योपरमे तथा ।
 गन्धवर्णरसादीनां सम्पत्तौ सिद्धिमादिशेत् ॥ १८९ ॥

इति च । घृतमाद्य निहन्ति साधित ज्वरमग्नि विषम हलीमकम् । अरुचि
 एतापमसधीर्मयु पाश्चर्यज चयम्” इति दृश्यते तस्मात् पाठव्यस्यैव युक्तम्
 १८६ ॥

अत्र कश्चित् “कल्ककाथावनिर्देशे गणात् तस्मात् समावपेत” इति सुश्रुतवच
 न्निपिपल्यादीनां कल्कत्वं कषायत्वञ्चेच्छन्ति । अन्ये तु कल्कत्वमव नुवन् । अत
 न्तमशयनिरासार्थं परिभाषामाह यत्र त्यादि ।—अधिकरणनेत्वधिकारितया , तन
 विचार्य्येण गणत्वमधिकृतं, तदेव विदारगन्धादिगणादीं कल्ककषायकल्पना ।
 त्वधिकृतगणत्व नास्ति, तव कल्ककल्पनैव । एतेन सुश्रुतीनां “कल्ककाथावनि-
 र्देश” इत्यादिका परिभाषा अधिकृतगणविषयेव, न तु भेषजसमूहमावविषया इति ।
 सा भूदुभयकल्पना अनियमेन कदाचित् कल्ककल्पना कदाचित् कषायकल्पना
 णि न स्यात् ? इति चेन्नैवम्, कषायकल्पनायां द्रव्यं न साक्षात् प्रधानभूतं स ह-
 धने व्यवह्रियते । कल्कस्तु साक्षादेव स्नेहसम्बन्धः पठ्यते इति कल्कस्य प्राधा-
 त् तथा उदबोधव्यवहाराच्च त्याह एतद्वाक्वचलेनैवेत्यादि ॥ १८७ ॥

जलस्नेहोषधादौ जलशब्दो द्रवमादौपलक्षकः ॥ १८८ । १८९ ॥

क्षीरषट्पलकं घृतम्—

पञ्चकोलैः ससिन्धूथैः पलिकैः पयसा समम् ।

सर्पिःप्रस्थं शृतं श्लोहविषमज्वरगुल्मनुत् ॥

अत्र द्रवान्तरानुक्ते क्षीरमेव चतुर्गुणम् ।

द्रवान्तरेण योगे हि क्षीरं स्नेहसमं भवेत् ॥ १८० ॥

दशमूलषट्पलकं घृतम्—

दशमूलैरसे सर्पिः सक्षीरे पञ्चकोलकैः ।

सक्षारेर्हन्ति तत्सिद्धं ज्वरकामाग्निमन्दताः ॥

वातपित्तकफव्याधौ श्लोहानञ्चापि पाण्डुताम् ॥ १८१ ॥

काथ्याञ्चतुर्गुणं वारि पादस्थं स्याच्चतुर्गुणम् ।

पञ्चकोलित्वादि ।—पयसा सममित्यस्य समशब्दस्य तुल्यार्थताम्बीकारेण स्नेहसमं क्षीरम्, त्रिगुणञ्च जलमर्शोधिकारोक्तषट्पलघृतसवादात् । तद्वशं “सक्षारैः पञ्चकोलेस्तु पलिकैस्त्रिगुणादकम् । समक्षीरं घृतं प्रस्थं ज्वराग्निं प्राणं गुल्मनुत्” इति । “क्षीरदध्यारनालेन पाकी यजेत क्वचित् । चतुर्गुणं जलं तत्र वीर्यधानार्थमावपेत्” परिभाषयमनादात् कल्पा कोपतं नाद्रियतम् । अन्ये क्षीरादिसाधनविषयेयमित्याहुः । चक्रान्तु समानत्वस्य सहाय्यतामाश्रित्याहुः अत आदि । एतच्चान्य दूषयन्ति यतः सप्तमीकादयः पाकास्ते ‘षट्पलकऽस्मिन् प्रथमं प्रस्थं तुल्यक्षीरम्’ इति प्रथयन्ति । चक्रकल्पने गन्धे ‘एतद्वशं विपाचयत क्षीरं प्रस्थेन’ इति । व्यवहारान्तु क्वचित् त्रिगुणीकृतं, काथ्याञ्चतुर्गुणादकेनेति ॥ १८० ॥

दशमूलैरसे इत्यादि ।—रसे काथ्यं जज्जमानं चाथ्याञ्चतुर्गुणं क्षीरान्तु सप्तमम् । स हि काथ्याञ्चतुर्गुणं वारीत्यादि परिभाषापञ्चतुर्गुणा क्षीरयोगे सर्वत्रैवमेव पाक आचष्ट । चक्रस्त्वाह यतः काथ्यं क्षीरञ्चान्ति तत्र क्षीरेण सप्त स्नेहं चतुर्गुणां द्रव कार्ये, स्नेहपाकं चतुर्गुणं, श्वद्रव्यं चतुर्गुणं । “क्षीरात् तत्र चतुर्गुणम् इत्यत्र तीयस्य द्रवीपलक्षणत्वात् । अतः काथ्योऽत्र त्रिगुणं क्षीरञ्च स्नेहसममिति । पञ्चकोलयवक्षारा प्रत्येकं पलिका, पूर्वोक्तषट्पलकसाहचर्यात् षट्पलत्वानुपपत्तेरिति ॥ १८१ ॥

दशमूलीकाथार्थं परिभाषामाह काथ्यादित्यादि ।—स्नेहसमं क्षीरमिति श्री

स्नेहात् स्नेहसमं क्षीरं कल्कस्तु स्नेहपादिकः ।
चतुर्गुणत्वष्टगुणं द्रवहैगुण्यतो भवेत् ॥

बालरमसि तत्रेदं केवलक्षीरे तु क्षीरमेव चतुर्गुणं पाकस्य चतुर्गुणद्रव्येणैवीक्ष्य-
ब्रह्मत्वात् इति गयदासचक्रो । अन्ये तु यत्रैव केवलं क्षीरं तत्रैव स्नेहसमं क्षीरम्,
नन्तु चतुर्गुणं क्षीरदध्यारनालैस्तित्वादिवचनादित्याहुः । द्रवहैगुण्यतो भवेदिति
द्यपि “शुष्कद्रव्येष्विदं मानसर्वमादि प्रकीर्तितम् । द्विगुणं तद्वट्वेष्विष्टं सद्य
क्षोभृतं च” इति वचनात् द्रवमात्रं एव हैगुण्यमायाति, तथापि सुनिषण्क-
क्षीरोद्यतं क्षोड्यश्लेषरूपस्य द्रवप्रस्थस्य हैगुण्येन द्वावि श्लेषरूपत्वे द्रवत्वेन सिद्धे
द्रव्यमाचार्यः “त्रि श्लेषानि तु प्रस्थी विजयी द्विपलाधिकः” इति करोति, तेन
“गुण्याभिधायकपरिभाषाव्यभिचार कश्चिदस्तीति ज्ञापयति । अतएव रक्ति-
पादौ विपलपथ्यन्ते कुडवपूर्वमाने द्रवार्द्रयोर्द्वैगुण्यं न काश्यम् । यदाह गोप्र-
कृतं “रक्तिकादिषु मानेषु यावन्न कुडवी भवेत् । शुक्ले द्रवार्द्रयोश्चापि तुल्य-
मानं प्रकीर्तितम्” इति, तथा “द्विगुणं कृडवादी तु शुष्कान्मानं द्रवस्य च । आद्रस्य
मान्यवीथ्येत्वाज्ज्ञेयमन्यत्र ततसमम्” इति तथा जतुकर्णेऽप्युक्तम् “आद्राणाञ्च
प्राणाञ्च द्विगुणाः कुडवादयः ।” एवञ्च कुडवादिसमानयोग्यस्यापि यत्र पल्लोलेखन-
मानं तत्रापि न हैगुण्यं विधेयं तेन “रासासहस्रनिर्गते तैलद्रोणे विपाचयेत्”
इत्यादिषु पल्लोलेखनं जलं गच्छमात्रं द्विगुणं भवति । क्वचित्तु पल्लोलेखविधा-
ऽपि तन्मन्त्रोपयोग्यैकैकवाक्यतया पल्लोलेखागतद्रव्येऽपि कुडवादिविचारा कृत्वा
गुण्यं विधेयम् । यथा चतुर्गुणचिकित्से “सद्युक्ताष्टपल द्वात्रिंशत्प्रस्थकाथ”
इत्यादिना चरकः यः प्रयोग उक्तः, स जतुकर्णे “द्वात्रिंशत् सद्युक्ताष्टप्रस्थकाथ”
इत्यादिना शब्देन पठितः । तेन जतुकर्णे सद्युक्तस्याष्टप्रस्थीलेखपाठान् कृतहैगुण्यमेव
लक्ष्यं भवति । तत्राप्यत्रापि सद्युक्ताष्टपल्लोलेखविहितेऽपि वाक्ये कुडवद्वय-
मेव चतुर्गुण्यमेव जलं देयम् एवमन्यत्र सुसंशोभम् । अत्र केचित् कुडव-
प्रापि हैगुण्यं नेच्छन्ति, यदि हि हैगुण्यः कुडवः स्यात्, तदा काथ्याचतुर्गुण-
त्वादि कल्कश्च स्नेहपादिक इति परिभाषा सर्वतन्त्रमिदं बाधिता स्यादिति ;
ततः मथ्यते “स्नेहकुडव साध्यं भेषजपलं कल्कमिष्टम्” इत्युक्तम्, तथा च कथा
येषां प्लुक्तं “स्नेहपाकविधौ यत्र प्रमाणं नीदितं क्वचित् । स्नेहस्य कुडवं तत्र
चित् कल्कपल्लेन तु” इति अत्र हि यदि कुडवस्य तु पल्लुरूपः स्यात्, तदैव कल्क-

पञ्चप्रभृति यत्र सूद्रवाणि स्नेहसंविधौ ।

तत्र स्नेहसमान्याहुरर्वाक् च स्याच्चतुर्गुणम् ॥ १८२ ॥

वासाद्यंष्टतम्—

वासां गुड्चीं त्रिफलां त्रायमाणां यवासकम् ।

पक्ता तेन कषम्येण पयसा द्विगुणेन च ॥

पलस्य स्नेहपादिकत्वं घटते । अष्टपलरूपत्वं कल्कपलस्य स्नेहापेक्षया अष्टभाग-
मेव स्यादिति । एतच्च नातिसाधु, यतः सुष्ठु त एव “स्नेहकुडवे साध्यो क्वाथ्यद्रव्य-
प्रस्थो विधेयः” इत्युक्तम् तत्र कुडवेनैव यदि स्नेहपलचतुष्टयं गृह्यते तदा चतुःपल-
स्नेहे षोडशपलक्वाथ्यग्रहणं स्यात् । न च तथा व्यवहरति क्वाथ्यषोडशपलं हि
अष्टपल एव स्नेहे गृह्यते, तस्मादसाधकमेतत् कुडवाद्वैगुण्यस्येति हे गुरुषु कुडव-
युक्तम् । अगल्यहरीतक्या मधुनः कुडव यस्त्रकीणां तन्मान्तरं “मधुमन्त्रं पला-
ष्टकम्” इति पठ्यते, तथा तन्मान्तरे “त्रायमाणाचतुःपलं पक्ता दशकेऽभसि शेषितः ।
कुडवे कुडवान् सर्पिं क्षीरधावीरसान् पचेत्” इत्युक्तम् । तत्र यदि चतुःपलं
कुडवं स्यात् तदा चरकीत्रायमाणाष्टतेन सह विरोधः स्यात् । तथाहि “जल-
दशगुणे साध्यं त्रायमाणाचतुःपलम्” इत्यादि यावत् “रसस्यामलकानान्तु क्षीरस्य च
ष्टतस्य च । पलानि पृथगष्टाष्टा दत्त्वा सम्यन्विपाचयेत्” इत्यान्यवाप्युक्तम् ।
“आर्द्रद्रव्यद्रव्यपलैरष्टाभिरव च । शक्कद्रव्यचतुष्कं च कुडवं समुदाहृत-
इति । तस्मात् कुडवे वैगुण्यं साधु, यत् तु अष्टपलं अपि स्नेहे कल्कस्य पलमानतम्,
तत् स्वरससाध्यस्नेहाभिप्रायेण पुष्पकल्काभिप्रायेण वा ज्ञेयम् । यदुक्तं “स्नेह-
सिध्यति शङ्खान्निःक्वाथ्यस्वरसैः क्रमात् । कल्कस्य धीजयदशं चतुर्थं षट्मष्टमम्
तथा “मनस्य कीविदारस्य कर्पुदारस्य शाकलं । कल्काज्जलात् पुष्पकल्कं प्रश-
सन्ति चतुःपलम्” इति । अत्र स्नेहस्यापेक्षया चतुःपलं कल्कं स्नेहादष्टभाग-
एव भवतीत्यादि विशेषवचनेन कल्कस्य स्नेहपादिकं इति सामान्यवचनस्य बाधा
क्वचिद्विषयविशेषे भवतीह न विरोधमावहतीति अलमतिप्रपञ्चनं सर्वथा हृदय्य-
हारागुन्तमेव वक्ष्यामि शोभनस्याभिरिति सत्तप । विस्तरं पुनरस्यदीयचरक-
तत्त्वप्रदीपिकायामेव गवेषणीयं इति ॥ १८२ ॥

पञ्चप्रभृतीत्यादिपरिभाषार्थं पुनर्वासाद्यष्टतव्याख्यावसर एव व्यक्तौकरिष्यामः

पिप्पलीमूलसृङ्गीकाचन्दनोत्पलनागैः ।

कल्कोक्तैश्च विपचेद् घृतं जीर्णञ्चरापहम् ॥ १८३ ॥

सामित्यादि ।—यवासकं दुरालभा । अत्र सुकारादासादिकाद्योऽपि घृताद्विगुण
प्राक्त । युक्तश्चेतत्, यतः स्नेहपाके चतुर्गुणमेव द्रवसुत्सर्गसिद्धम् ; “स्नेहान्
त्र्यं चतुर्गुणम्” इति वचनात् । तीक्ष्णश्चोऽपि तत्र द्रवमात्रोपलक्षक इति । अत्र
आमपि चातुर्गुण्यमित्यादि परिभाषयैव क्षीरकषाययोः प्रत्येकं द्वैगुण्ये सिद्धे
क्षारीयं कायचातुर्गुण्यर्थे इति केचित् । अन्ये तु परिभाषावलात् यद्यपि क्षीर
कायश्च द्विगुण एव लभ्यते, तथापि स्पष्टार्थे क्षीरद्वैगुण्याभिधानमित्याहुः, तत्र,
रस हि मानानुक्तौ “काय्याञ्चतुर्गुणं वारि पादस्य स्याच्चतुर्गुणम् । स्नेहान्
हसम क्षीरं कल्कन्तु स्नेहपादिक.” इति वचनात् क्षीरस्य द्रवान्तरमात्रिण्ये सति
हसमलमेव स्यात् । ततः कषायभागचय क्षीरभागञ्चैक इति कृत्वा द्वाभ्यामपि
तुर्गुण्यमिति परिभाषार्थोऽप्यनुसृत्योती भवति । तस्मात् कर्तव्यं क्षीरद्वैगुण्याभि-
ज्ञम् । अन्ये तु द्वाभ्यामपि चातुर्गुण्यमिति परिभाषाया प्रत्येकमेव द्वैगुण्यं चातु-
गुण्यमिच्छन्ति । ततश्चेह कषायस्य चातुर्गुण्यं क्षीरस्य द्वैगुण्यमेव “पयसा द्विगु-
णं च” इति वचनात् तत्र एकेनापि चातुर्गुण्यम्, द्वाभ्यामपि चातुर्गुण्यं विभि-
न्ना चातुर्गुण्यम्, चतुर्भिः सममिति वचनेन चतुर्भिः स्नेहसमताभिधानेन स्नेहा
तुर्गुण्यमेव द्रवस्योक्तम् । अतो द्वाभ्या विभिरपि तथा चातुर्गुण्यं कार्यम् । यथा
हचातुर्गुण्यं स्यात् तथा च मिलित्वेव चातुर्गुण्यं सिध्यति, न प्रत्येकमित्यर्थः ।
च यदि प्रत्येकं चातुर्गुण्यं विवक्षितं स्यात् तदा द्वयोस्त्रयाणां चातुर्गुण्यमिति
प्रातः । ततोयानिर्देशेन हि साहित्यं सूचयता मिलितयोरेव चातुर्गुण्यं प्रतीयत
॥ अत एवैतत्परिभाषास्वरमात् “पञ्चप्रभृति यत्र स्युर्द्रवाणि स्नेहसन्निधौ । तत्र
हसमान्याहुरवाक् स्याच्चतुर्गुणम्” इति मिलित्वेव चातुर्गुण्यम् । अन्यथा एतद्वच-
नं विरोधी दुष्परिहरः स्यात् । अन्ये तु “अवाक् स्याच्च चतुर्गुणम्” इति प्रत्येकमेव
तुर्गुण्यम् । अन्यथा यत्र यत्र स्नेहपाके चत्वारि द्रवाणि सन्ति तत्र यदि द्रव-
त्रयस्य मिलित्वा चातुर्गुण्यं स्यात् तदा स्नेहसमान्याहुरेतावतापि द्रवचतुष्टयस्य
मिलित्वा चातुर्गुण्यं सिद्धे, अवाक् स्यात् तु चतुर्गुण्यमिति वचनं तावदेकद्विवि-
विषये चरितार्थमेव । यत्र वा द्रवचतुष्टयविषये अचरितार्थमित्युच्यते तावतापि
न्यस्तवति । यस्मादेकेनापि चातुर्गुण्याभ्यामपि चतुर्भिः सममित्यन्तथा परि-

गुडूच्यादिष्टतानि—

गुडूच्याः काथकल्काभ्यां त्रिफलाया वृषस्य च ।

गृहीकाया बलायाश्च सिद्धाः स्नेहा ज्वरच्छिदः ॥ १८४ ॥

ज्वरे पेयाः कषायाश्च सर्पिः क्षीरं विरेचनम् ।

भाषया द्रवचतुष्टयविषये तावन्मिलित्वा चातुर्गुण्यं सिद्धमेव । तदिदानीं प्रत्येकं हसमन्त्रेण साध्यताम्, अर्वाक् स्यात् चतुर्गुणमिति वचनेन साध्यतामिति अन्ते पुनरनर्थवानुपपत्त्या चतुर्गुणतीति पठन्ति । श्रीकण्ठोऽपि गुल्माधिक्यं परिभाषायामस्या चतुर्गुणतीति पाठमेव स्वीकृतवान् ॥ १८३ ॥

गुडूच्या इत्यादि ।—वाग्भटस्य । गुडूच्यादीनां पञ्चानां पृथक् पृथक् का कल्काभ्यां सिद्धानि पञ्चष्टतानि बोध्यानि ॥ १८४ ॥

अथ पेयादिकं यदिहीतं तद्व्याख्येयं कालविशेषापेक्षमिति प्रतिपादयित्वा क्षीरादिकमभिधातुं पीठिकां रचयति ज्वरे पेया इत्यादि ।—अथ पेया-कषाया-क्षीरं-विरेचनानामुत्सर्गविधया ज्वरादादारभ्य षडङ्गे यथाक्रमं देयत्वमुच्यते । तेन “वसितं लङ्घितं काले यवागृभिरुपाचरेत्” इत्यादि विशेषवचनात् लङ्घितं षडङ्गातिक्रमेऽपि यत् पेयादिदानमुक्तं तत्र विरोधभाववृत्तिः, सामान्यविधौ विविधना बाधनस्य सर्वत्रैवानुमतत्वात् । ननु पेयादिप्रयोगे “यावज्ज्वरं दूभावात् षडङ्गं वा विचक्षणः” इत्यादिना षडङ्गं यावत् यवागृद्वयं चरकंणीकं, तथा अत्रापि षडङ्गे पेयादानमुक्तम्, तदयं षडङ्गं ज्वरीत्यादिदिनं गृहीत्वा भवत् लङ्घनविषयदिनं कित्वा वा ? नायं, अनश्वरं लङ्घनवैयर्थ्यात् । लङ्घनं ह्याय एवोपक्रमः । यदुक्तं “ज्वरे लङ्घनमेवादी” इति नापि द्वितीयं, “ज्वरितं षडङ्गेऽतीते लघुन्नप्रतिभीजितं” ज्वरादनादारभ्य पाचनं शमनीयं वा पाययेदित्युक्तत्वात् ज्वरदिनञ्च क्रीडीकृतं वाष्टाहं, यत् “षष्टाहो निरामज्वरलक्षणम्” इति । अत्राहुः ज्वरात्पाददिनं गृहीत्वा वाष्टाहं प्रत्येतव्यः । “यावज्ज्वरं दूभावात् षडङ्गं वा विचक्षणः” इत्यनेनापि ज्वरीत्यादिदिनमारभ्यैव षडङ्गपथ्यं पेयाप्रयोग उच्यते । पेया हि ज्वरे प्राधान्येन दीपाचनार्थं क्रियते ; यदुक्तं “लङ्घनं स्वेदनं कालौ यवाग्वस्तिक्तकौ रसः । पाचनान्यविपक्वानां दीपाणां तद्वर्णे ज्वरे” इति न तु यस्मिन् षडङ्गे पेया, तस्मिन् षडङ्गे लङ्घनादिकमपीति । लङ्घनादिभिर्निर्वकाशतया पेया षडङ्गस्य निर्विषयं

षडहे षडहे देयं कालं वीक्ष्यामयस्य च ॥ १८५ ॥

ति वाच्यम्, तस्य स्वातज्वरविषयत्वात् । वातज्वरी ललङ्घनीय । यदुक्तं “अस्ते
रात चयानिलमृधक्रीधकामशोकशमीहवात्” इति तेनालङ्घनीये वातज्वरे पेया
प्रथमेव षडह व्याघ्राति । एकद्वित्रिदिन लङ्घिते पेया न दीषपाचकार्यं क्रियते ।
अनेऽपि ज्वरे पञ्चचतुस्त्रिदिन यावत् पेयादिकर्मवेति अतो निर्विषयत्वम् ? पेया
हस्य यत्र तु दीषाणामतिसामतया सन्निपातज्वरे वा लङ्घनमेव षड्वातात्क्रियमाणं
यते । तत्र प्रादेशिके विधौ पेयाया षड्वातनियम औत्सर्गिकं प्रवर्तते । ननु
दीषपाचनार्थं क्रियते, तर्हि अतिलङ्घिते पेया कथं क्रियते ? लङ्घनेनैव दीष-
कसिद्धत्वात् । नैवम्, अतिलङ्घिते पेया न दीषपाचनार्थं क्रियते किं तर्हि
पवामक्षीणाग्निसम्बन्धेन । तवाग्निसम्बन्धेन जातं पुनरौषधपानमेव भवति ।
रे पेया, कषायायेत्यादौऽपि समानकार्य्याणां लङ्घनादौमासुपलक्षणभूता पेया ।
पेया यत्र प्रतिविद्धा मयीत्ये ज्वरादौ तर्पणक्रमेणापि षडहो यावत् । तत्र
मषडहे उत्कर्षितलङ्घनादि पाचन कार्य्यमिति पेया षडहे दयेति वचनेनोच्यते,
प्रायषडहोऽपि ज्वरीत्यादात् सप्तमदिन परित्यज्याष्टमाहमारभ्यैव ज्ञेया । सप्तमे
स्य तरुणत्वेन कषायपाननिषेधात्, यत् तु हारीते लङ्घनीयोदकुमुस्तादिषडङ्ग-
जिलपानीयपानपेयाविधानान्तरमुक्तम् “एता क्रिया प्रयुज्जीत षड्वात सप्तम-
दिनि । पिबेत् कषायसयोगान् ज्वरघ्नान् साधुसाधितान्” इति, तथा खरनादे-
पि “लङ्घितालङ्घित तस्माद् वसित वा ज्वरार्दितम् । तस्मात्प्रास्तादतलाभि-
नौ ज्वरमुपाचरेत्” इति यवागृभिर्यथादीषमित्यादि तर्पणद्विक्रमक्रमभिधायीकम्
ति षड्वाचिकः प्रोक्ती नवज्वरङ्घिती विधिः । ततः परं पाचनीयं शसनं वा ज्वरे
॥” इति, तदपि प्रागुक्तरीत्या अष्टाह एव कषायपानविधायकमिति प्रागेव
प्रादितम् । वस्तुतस्तु सप्तमाष्टमाहकषायपानविधायकानां रचनानामदूरान्तर-
॥ एव न परस्परविरोध इत्युक्तम् । एतन्मन्त्रेऽप्यनुज्ञासामताया सप्तमदिन
कषायपानम् । लङ्घनसामतायान्तु अष्टमेऽहनि इति व्यवस्था । तेनैतस्मिन्
व्याने हारीतखरनादवचनं यथाशुतमेव सङ्गच्छते । तथा ज्वरे पेयाः कषाया-
दिनापि पेया षड्वातान्तरमेव सप्तमे दिने यत्र कषायपानमुक्तं तदप्यनुज्ञात
ताभिप्रायेणेति न विरोधमावहति । कालं वीक्ष्यामयस्य चेति ज्वरलक्षणस्या-
भावस्याप्येव कालं वीक्ष्य षडहे यथाक्रमं पेयादि देयमित्यर्थः ॥ १८५ ॥

जीर्णज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादसृतोपमम् ।
 तदेव तरुणे पीतं विषवद्वन्ति मानवम् ॥ १८६ ॥
 कासाच्छासात् शिरःशूलात् पार्श्वशूलात् सपीनसात् ।
 मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलैशतं पयः ॥ १८७ ॥
 द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात् तोयं चतुर्गुणम् ।
 क्षीरावशेषः कर्त्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिः ॥ १८८ ॥
 त्रिकण्टकबलाव्याघ्रगुडनागरसाधितम् ।
 वञ्चो मूलविबम्बघ्नं शोथज्वरहरं पयः ॥ १८९ ॥
 हृश्चोरविल्ववर्षाभूपयश्चोदकमेव च ।
 पचेत् क्षीरावशिष्टन्तु तद्धि सवज्वरापहम् ॥ २०० ॥
 शीतं वोष्णं ज्वर क्षीरं यथास्वैरौषधेयु तम् ॥ २०१ ॥
 एरण्डमूलसिद्धं वा ज्वरे मपरिकर्त्तिके ॥ २०२ ॥
 ज्वरिभ्या बह्वदोषेभ्य ऊर्ध्वं चाधश्च बुद्धिमान् ।
 दद्यात् संशोधनं काले कल्पे यदुपदेक्ष्यते ॥ २०३ ॥

क्षीरपानावस्थामाह जीर्णज्वरे इत्यादि ।—कफे क्षीण इति, कफक्षयात् वा
 पिच्छीक्षरताया क्षीरससृतायत इत्यर्थः । यदुक्तं ‘‘दाहलक्षणापरीतस्य वातपित्तस्य
 ज्वरम् । बन्धप्रच्युतदोष वा निराम पयसा जयत्’’ इति ॥ १८६ ॥

कासादित्यादि ।—पञ्चमूला स्वल्पा वातपित्तहन्तृत्वात् ॥ १८७ ॥

क्षीरसाधनपरिभाषामाह द्रव्यादित्यादि ।—त्रिकण्टकेत्यादौ गुडः प्रत्येक
 गुडपाकस्य निष्पद्यीजनत्वादित्याह ॥ २०८ ॥ १८९ ॥

हृश्चोरित्यादि ।—हृश्चोरं श्वेतपुननवा, वषाभू, रक्तपुननवेति । अलोदकक्षीरं
 वृधाना पूर्ववदेव मानम् ॥ २०० ॥

शीतं वेत्यादि ।—विकल्प इच्छाविशेषकतः, किंवा वाते ज्वरे, पित्ते शीतं
 मिति ॥ २०१ ॥

एरण्डेत्यादि ।—अथ विल्वफलसिद्धं दुग्धसपि बोध्यं चरकोक्तत्वात् ।
 कर्त्तव्यवत् पीडा परिकर्त्तिका ॥ २०२ ॥

संशोधनावस्थामाह ज्वरिभ्य इत्यादि ।—बह्वदोषेभ्य इति अल्पदोषेषु संशो-

मदनं पिप्पलीभिर्वा कलिङ्गैर्मधुकेन वा ।
युक्तमुष्णाम्बुना पीतं वमनं ज्वरशान्तये ॥ २०४ ॥
आरग्वधं वा पयसा मृद्वीकानां रसेन वा ।
विहतां त्रायमाणां वा पयसा ज्वरितः पिबित् ॥ २०५ ॥
ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनम् ।
कामन्तु पयसा तस्य निरुहैर्वा हरेन्मलान् ॥
प्रयोजयेज्ज्वरहरान् निरुहान् सानुवासनान् ।
पक्वाग्रयगते दोषे वक्ष्यन्ते ये च सिद्धिषु ॥ २०६ ॥
गौरवे शिरसः शूले विबद्धेष्विन्द्रियेषु च ।
जीर्णज्वरे रुचिकरं दद्याच्छीर्षविरेचनम् ॥ २०७ ॥
अभ्यङ्गांश्च प्रदेहांश्च सस्नेहान् सानुवासनान् ।
विभज्य शोतोष्णकृतान् दद्याज्जीर्णज्वरे भिषक् ॥
तैराशु प्रशमं याति वह्निर्मांसगतो ज्वरः ।
लभन्ते सुखमङ्गानि बलं वर्णश्च वर्धते ॥ २०८ ॥

पार्थसुक्तम् । काल इति यथोक्तवमन-विरेचनयोग्यज्वरावस्थायाम् । कल्प
कल्पस्थाने ग्रन्थे यदुपदेक्ष्यते तद्वच्यम् ॥ २०३ ॥
वमनयोगव्रयमाह मदनुमित्यादि ।—मदनं पिप्पलीयुक्तं कफे । कलिङ्गं
प्रव. तदयुक्तं पित्तकफे, यष्टिमधुयुक्तं दाहप्राय इत्याहुः ॥ २०४ ॥
चतुरी विरेचनयोगानाह आरग्वधमित्यादि ।—अत्र मृद्वीके वाग्भटे च विहता-
विफलापाठो दृश्यते, टीकाकारैश्च विफलेन व्याख्यायते ॥ २०५ ॥
ज्वरक्षीणस्येत्यादि ।—स्पष्टम् । सिद्धिषु सिद्धिस्थानोक्ताध्यायेषु ॥ २०६ ॥
स्यावस्थामाह गौरव इत्यादि ।—विषयवृत्तिः स्वविषयवृत्त्यासमर्थेषु ॥ २०७ ॥
जीर्णज्वरेऽभ्यङ्गादीनाह अभ्यङ्गानित्यादि ।—विभज्येति शीतोष्णसमुत्पन्नज्वर-
मेनेत्यर्थः तैर्नैः शोतोष्णौ जीर्णज्वरे शीतज्वरश्च ता प्रदेहादयः ; शीतोष्णौ तु
व्यक्ता दैवा इत्यर्थः वह्निर्मांसगत्यादि । उक्तं हि “आखा रक्तादयो क्षीतव
च स क्षीयो रोगमार्गः” इति ॥ २०८ ॥

षट्कोट्टरतैलम्—

सुवर्चिकानागरकुष्ठमूर्वालाक्षानिशालीहिदयष्टिकाभिः ।
तैलं ज्वरेषु गुणकटुसिद्धमभ्यञ्जनाच्छीतविदाहनुत् स्यात् ॥

दध्नः ससारकस्यात्र तक्रं कट्टरमिथते ।

घृतवत् तैलपाकोऽपि तैले फेनोऽधिकः परः ॥ २०६ ॥

अङ्गारकं तैलम्—

मूर्वा लाक्षा दरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी ।

वृहतौ सैन्धवं कुष्ठं रास्ना मांसी शतावरी ॥

आरनालाढकेनैव तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविमोक्षणम् ॥ २१० ॥

लाक्षादितैलम्—

लाक्षाहरिद्रामञ्जिष्ठाकल्कैस्तैलं विपाचयेत् ।

षड्गुणैनारनालेन दाहशीतज्वरापहम् ॥ २११ ॥

यवचूर्णार्द्धकुडवं मञ्जिष्ठार्धपलेन तु ।

तैलप्रस्थः शतगुणे काञ्चिके साधितो जयेत् ॥

ज्वरं दाहं महावेगमङ्गानाञ्च प्रहर्षयुत् ॥ २१२ ॥

सर्जकाञ्चिकसंसिद्धं तैलं शीताम्बुमर्दितम् ।

सुवर्चिकेत्यादि ।—सुवर्चिका सर्जिकाचारः, लोहितयष्टिका मञ्जिष्ठा, सुरकुष्ठं वृद्धवाग्भटादिमृतरतन्त्रसंवादात् । अन्ये तु लोहितं चन्दनम्, यष्टिका मञ्जिष्ठा विदेहसंवादादित्याहुः । व्यवहारस्तु पूर्वव्याख्येयैव । शीतविदाहहन्तृत्वञ्च योक्तव्यमस्ति । तैलपाके विशेषं स्मारयति घृतवदित्यादि ॥ २०६ ॥

मूर्वेत्यादि ।—इन्द्रवज्रवर्णी गोरक्षककटी ; अङ्गारको मङ्गलः, तत्कृतत्वादङ्गारकसंज्ञा ॥ २१० ॥

लाक्षादितैलं स्पष्टम् ।—अत्रापि दाहशीतहरत्वं प्रभावात् ॥ २११ ॥

धवेत्यादि ।—मञ्जिष्ठा अर्धपलेनेत्यत्र द्विपलेनेति न पाठः, सुश्रुतचन्द्रादि-अर्धपलेनेति पाठात् ॥ २१२ ॥

ज्वरदाहपहं लेपात् सद्योवातासदाहनुत् ॥ २१३ ॥

चन्दनाद्यमगुर्वाद्यं तैलं चरककौर्त्तितम् ।

तथा नारायणं तैलं जीर्णज्वरहरं परम् ॥ २१४ ॥

अभिघातज्वरो न स्यात् पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ।

क्षतानां घणितानाञ्च क्षतव्रणचिकित्साया ॥ २१५ ॥

आगन्तुज्वरचिकित्सामाह ।

औषधिगन्धविषजी विषपीतप्रवाधनम् ।

जयेत् कषायैर्मतिमान् सर्वगन्धक्षतैस्तथा ॥ २१६ ॥

अभिचाराभिशापोत्थौ ज्वरो होमादिना जयेत् ।

दानस्वस्थयनातिथ्यैरुत्पातग्रहपीडजौ ॥ २१७ ॥

क्रोधकामादिज्वरचिकित्सामाह ।

क्रोधजे पित्तजित् काम्या अर्थाः सहाक्यमेव च ।

प्रदेहमाह सर्ज इत्यादि ।—सर्जो भूनकः कम्कः, काञ्जिकं चतुर्गुणम्, मिद्धं क्लम । ततः शीताम्बुमर्दितम् शीतलजर्लन तैलं सम्मर्द्य गाढाभ्यङ्गः कार्यः ॥ २१३ ॥
नारायणतैलं वातव्याध्यां वक्ष्यमाणम् ॥ २१४ ॥

अभिघातेत्यादि ।—न स्यात् न भवेत् शाम्यतीत्यर्थः । क्षतानामित्युरःक्षता-
णाम् । अत्रापि ज्वरो न स्यादिति योज्यम् ॥ २१५ ॥

औषधीत्यादि ।—सुश्रुतस्य । प्रवाधनं चिकित्सितम् । विषपीतप्रवाधनैरिति
भेदे, विषपीतस्य यानि चिकित्सितानि तैरित्यर्थः । सर्वगन्धक्षतैरिति सर्वगन्धः
शिशुत एलादिगन्धः, स एवात्र विषहरत्वादुचितः, न तु “चातुर्जातककर्पूरकक्की-
पारुशिक्षकम् । लवङ्गसहितञ्चैव सर्वगन्धं विनिर्दिशेत्” इति निर्घण्टकारोक्तौ
प्राप्यः । तस्योदत्तनादिमात्रविषयत्वात् ॥ २१६ ॥

अभिचारेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । अभिचारोऽधर्ववेदीक्तः स्त्रेणादियागः । अभि-
पापी युवादीनामनष्टाभिर्गन्धसन्तम् । होमादिनेत्यादिशब्दात् प्रायश्चित्तबलिमङ्गला-
यौ गृह्यन्ते । उत्पाती निर्घातादिः । ग्रहपीडजमिति ग्रहपीडाजन्मम् “उत्पातोः
प्राक्कृत्स्नीर्बहुलम्” इति पीडाशब्दस्याकारस्य ऋत्वत्वम् । सुश्रुते तु “उत्पात-
हपोडितम्” इति पाठो दृश्यते ॥ २१७ ॥

पाठेन्द्रयवभूनिम्बमुस्तपर्पटकासृताः ।

जयन्धाममतीसारं सज्वरं समहौषधाः ॥ ३ ॥

नागरादिः—नागरातिविषामुस्तभूनिम्बासृतवत्सकैः ।

सर्वज्वरहरः क्वाथः सर्वातीसारनाशनः ॥ ४ ॥

क्रीवेरादिः—क्रीवेरातिविषामुस्तविल्वधान्यकनागरैः ।

पिबेत् पिच्छाधिवन्धनं शूलदोषामपाचनम् ॥

सरक्तं हन्त्यतीसारं सज्वरं वाथ विज्वरम् ॥ ५ ॥

गुडूच्यादिः—गुडूच्यतिविषाधान्यशुण्ठीविल्वान्दवालकैः ।

पाठाभूनिम्बकुटजचन्दनोशीरपद्मकैः ॥

कषायः शीतलः पेयो ज्वरातीसारशान्तये ।

हृल्लासारोचकच्छूर्दिपिपासादाहनाशनः ॥ ६ ॥

उशीरादिः—उशीरं बालकं मुस्तं धन्याकं विश्वभेषजम् ।

समङ्गा धातकी लोध्रं विल्वं दीपनपाचनम् ॥

हन्त्योचकपिच्छामं विवन्धं सातिवेदनम् ।

सशोणितमतीसारं सज्वरं वाथ विज्वरम् ॥ ७ ॥

त्यादि ।—संश्रुते त्वस्मिन् योगे बालकमपि दृश्यते, यथा “पृश्निपर्णीवत्साविश्वधाकं
कीत्पलबालकैः । सनागरैः पिबन् पेया साधितामुदरामयी” ॥ १ । २ ॥

पाठेत्यादि प्रयोगः कथं न ॥ ३ ॥

नागरेत्यादि ।—वत्सक इन्द्रयवः सिद्धसारं “क्षिन्नाभूनिम्बमुस्तपर्पटकलिङ्गाणि
विषाकृतः” इत्युक्तत्वात् ॥ ४ ॥

क्रीवेरादिर्वातश्लेष्मणीति वृद्धाः । योगोऽयमवचारणयापि । विल्वं विल्वशुण्ठी
क्षामकत्वात् ; एवं वल्यमाणेषु ॥ ५ ॥

गुडूच्यादौ कुटजेन तत्फलं लघुत्वात् ‘पाचकत्वाच्च । अयं योगः पित्तश्लेष्म
णीत्यपि व्याचक्षते ॥ ६ ॥

उशीरेत्यादि ।—यद्यपि समङ्गाशब्देन सञ्ज्ञिष्याप्युच्यते, तथापि वरुणहृल्लासारैः
ज्वरहरिणि वृद्धाः ॥ ७ ॥

पञ्चमूल्यादिः—पञ्चमूलोबलाविल्वगुडूचौमुस्तनागरैः ।
 पाठाभूनिम्बं क्लीबैरकुटजत्वक्फलैः शृतम् ॥
 हन्ति सर्वातीसारान् ज्वरदोषं वमिं तथा ।
 सशूलोपद्रवं श्वासं कासं हन्यात् सुदारुणम् ॥ ८ ॥
 कलिङ्गातिविषाशुण्ठोकिराताम्बुयवासकम् ।
 ज्वरातीसारसन्तापं नाशयेदविकल्पतः ॥ ९ ॥
 वत्सकस्य फलं दारुरोहिणौ गर्जापिप्पली ।
 श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं विल्वं पाठा यमानिका ॥
 हावप्येता मिद्वयोगो श्लोकार्जनाभिभाषितौ ।
 ज्वरातिसारशमनौ विशेषाद्वाहनाशनौ ॥ १० ॥
 नागरामृतभूनिम्बविल्वबालकवत्सकैः ।
 समुस्तातिविषीशीरैर्ज्वरातोमारहज्जलम् ॥ ११ ॥
 मुंस्तकविल्वातिविषापाठाभूनिम्बवत्सकैः काथः ।
 मकरन्दगर्भयुक्तो ज्वरातोमारौ जयेद् घोरौ ॥ १२ ॥
 घनजलपाठातिविषापथ्योत्पलधान्यरोहिणीविश्वैः ।
 सेन्द्रयवेः कृतमम्बः सातोसारं ज्वरं जयति ॥ १३ ॥

कलिङ्गाद्यगुडिकाः—

कलिङ्गविल्वजम्बूास्त्रकपित्तं सरसाञ्जनम् ।
 लाल्लाहरिद्रे क्लीवरं कटफलं शुकनासिकाम् ।
 लोघ्नं मोचरसं शङ्खं धातकीवटशुङ्गकम् ।

पञ्चमूल्यादी यद्यपि “पञ्चमूलीति सामान्याद् याव्या पित्ते कनीयसी । महती
 पञ्चमूलीति वातश्लेष्माधिके तथा” इति हन्द्रनीकम्, तथापि स्वल्पपञ्चमूलैव व्यव-
 हरन्ति वृद्धा ॥ ८ ॥

कलिङ्गेत्यादि यमानिकान् योगतय पित्तोत्तरे इत्याहुः । नागरामृतभूनिम्ब-
 त्यादि जयतीत्यन्तं स्पष्टम् ॥ ९—१३ ॥

कलिङ्गेत्यादी हारीतचन्द्राटसंवादान् कलिङ्गस्थाने कटुङ्गं पठन्ति, कटुङ्गश्च

पिष्टा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसञ्चितान् ।
 छायाशुष्कान् पिबेच्छीघ्रं ज्वरातीसारशान्तये ।
 रक्तप्रमादनाशे ते शूलातीसारनाशनाः ॥ १४ ॥
 उत्पलं दाडिमत्वक् च पद्मकेशरमेव च ।
 पिबेत् तण्डुलतोयेन ज्वरातीसारनाशनम् ॥ १५ ॥

व्योषाद्यचूर्णम्—

व्योषं वत्सकवीजञ्च निम्बभूनिम्बमार्कवम् ।
 चित्रकं रोहिणीं पाठां दार्वभितिविपां समाम् ॥
 शृङ्गावूर्णाकृतान् सर्वांस्तत्तुल्यां वत्सकत्वचम् ।
 सर्वमेकत्र संयुज्य प्रपिबेत् तण्डुलाखुना ॥
 सक्षौद्रं वा लिह्येदेतत् पाचनं ग्राहि मेषजम् ।
 तृष्णारुचिप्रशमनं ज्वरातीसारनाशनम् ॥
 कामलां ग्रहणीदोषान् गुल्मं प्लीहानमेव च ।
 प्रमेहं पाण्डुरोगञ्च श्वयथुञ्च विनाशयेत् ॥ १६ ॥
 दशमूलैकपायेण विश्वमक्षसमं पिबेत् ।
 ज्वरे चेवातिसारे च मशोर्ध ग्रहणीगदे ॥ १७ ॥

श्रीशोक । जम्बूसफलयोरस्थि याह्यम् । दग्धि इति क्षरिद्राहयम् । तण्डुली
 दकञ्च “जलमष्टगुणं दत्त्वा पलं कण्डिततण्डुलात् । भावयित्वा ततो याह्यं तण्डु-
 लादककर्मणि” इत्यनेन याह्यम् । शुकनासिका चर्मकारवृत्कः ॥ १४ ॥

उत्पलित्वादी—दाडिमफलस्य त्वक्, “फलं स्यादाडिमादीनाम्” इति वचनात् ।
 एवमन्यथापि बोध्यम् । अन्ये वत्सकत्वचमाहुः । पद्मस्य पेशरः किन्नल्कम् । सरक्ते
 पित्तोत्तरं योगोऽयमित्याहुः ॥ १५ ॥

व्योषादौ तत्तुल्या वत्सकत्वचमिति मिलितव्योषादिचूर्णतुल्याम् ॥ १६ ॥

दशमूलौत्यादि—अत्र प्रक्षेप्यस्य शृङ्गावूर्णस्य यत् कर्षमानत्वमुक्तम्, तत्र
 काथ्यस्य दशमूलस्य पलरूपासुप्तममात्रमपेक्ष्य, तेन मध्यमाक्षसमावातुसारिण शृङ्गी-

विडङ्गातिर्बिषामुस्तं दारुपाठाकलिङ्गकम् ।
 मरिचेन समायुक्तं शोथातिसारनाशनम् ॥ १८ ॥
 किरातांश्चान्ताविश्वचन्दनोदीच्यवस्तकैः ।
 शोथातिसारशमनं विशेषाञ्ज्वरनाशनम् ॥ १९ ॥
 किरातांश्चान्तोदीच्यमुस्तचन्दनधान्यकैः ।
 शोथातिसारश्चङ्गदाहशमनो ज्वरनाशननः ॥ २० ॥

इति उवरातिसारचिकित्सा ।

अस्य क्रासीऽपि बोध्यः । तेनात्र प्रक्षेपः पादिकः काय्यादित्येव परिभाषा प्रव-
 र्ति । न तु पातव्यस्य चतुर्द्रव इति वचनाद् विश्वचूर्णापेक्षया दशमूलीकायश्चतु-
 र्ग, कार्यः । यतः विश्वचूर्णापेक्षया दशमूलस्य पाचनदोषनत्वेन यौगिकत्वात्
 धान्यम् । अपिच कायकरश्च हि काय्यमानापेक्षम्, काय्यमानञ्च उत्तमपुरुषाय-
 त्वम् । अतस्तत्र पलविकषाहपलमानमुत्सर्गतो व्यवस्थितमस्यैव, तदपेक्षस्य च
 धान्यस्य उत्तमपुरुषायपेक्षया व्याधिनिवृत्त्यै प्रयुज्यमानस्य न्यूनत्वकरणे भेषजस्यान्य-
 त्वलदोषाद् व्याधिनिवृत्तिरेव न स्यादिति विपक्षे, दीषदर्शनाद् यथावस्थितचतु-
 र्गावशिष्टकायप्रयोगाच्च कायस्यैव प्रधानता । ततश्च यदि पातव्यस्य चतुर्द्रव
 अनुसाराद् विश्वचूर्णापेक्षया दशमूलीकायश्चतुर्गुणी गृह्यते, तदा प्रधानस्य कायस्य
 लता स्यात्, चतुर्भागावशिष्टकायानुसारेण वा यदि चतुर्भागं चूर्णं गृह्यते, तदा
 शिवाहृत्य स्यादिति । तेन यत्र कायेन चूर्णपानम्, तत्र प्रक्षेपः पादिकः काय्या-
 दित्यस्यैव विषयः, न तु पातव्यस्य चतुर्द्रव इत्यस्येति सिद्धः । एवमन्यथापि कायेन
 शिष्य कल्कस्य वा पाने कायस्य प्राधान्यमनुमत्तव्यम् । अतएव रुचकादिचूर्णे हन्तो-
 माह “कायेन चूर्णपानं यत् तत्र कायप्रधानता । प्रवर्तते न तेनात्र चूर्णापेक्षी
 तर्द्रव” इति । चूर्णापेक्षी चूर्णमानापेक्षीत्यर्थः ॥ १७ । १८ ॥

किरातेत्यादि स्पष्टम् ॥ १९ । २० ॥

इति उवरातिसारचिकित्साविहितः ।

अथातीसारचिकित्सा ।

आमपक्कमं हित्वा नातिसारे क्रिया यतः ।

अतः सर्वातिसारेषु ज्ञेयं पक्कामलक्षणम् ॥ १ ॥

मञ्जल्यामा गुरुत्वादित् पक्का तूत्प्लवते जले ।

विनातिद्रवसङ्घातशैत्यश्लेष्मप्रदूषणात् ॥ २ ॥

शक्नुहर्गन्धि साटोपविष्टभार्त्तिप्रसेकिनः ।

विपरीतं निरामन्तु कफात् पक्कञ्च मञ्जति ॥ ३ ॥

आमे विलङ्घनं शस्तमादौ पाचनमेव च ।

कार्यञ्चानशनस्यान्ते प्रदेयं लघुभोजनम् ॥ ४ ॥

लङ्घनमेकं मुक्ता न चान्यदस्तीह भेषजं बलिनः ।

समुदीर्णं दोषचयं शमयति तत् पाचयत्यपि च ॥ ५ ॥

ज्वरोपद्रवस्यातीसारस्य चिकित्सामभिधाय सम्प्रति स्वतन्त्रस्यातीसारस्य चिकित्सायाह आमेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । क्रिया चिकित्सा ॥ १ ॥

आमपक्कलक्षणमाह मञ्जतीत्यादि ।—चरकस्य । आमेति आमाम्बिता विजले मञ्जति । गुरुत्वादिति आमोहितगुरुत्वात् । पक्केति निरामा ; प्लवते निरालम्बे न लघुत्वादित्यर्थः । इयोरप्यामपक्कलक्षणयोरपवादमाह विनातिद्रवस्यादि । अतिद्रवत्वात् आमोपि प्लवते, तथा अतिसङ्घातात् अतिकाठिन्यात् पक्कापि मञ्जति तथा शैत्यसङ्घातश्लेष्मप्रदूषणात् कफमन्वन्तगतगौरवेण पक्कापि मञ्जति । शैत्यस्याशैत्यपाठे श्वेतवर्णता । एतेनातिद्रवत्वादिकं विना मञ्जनप्लवने सामनिरामनस्य तथा ज्ञेये इत्यर्थः ॥ २ ॥

सामलनिरामत्वयोः सम्यग्ज्ञानार्थमप्यस्मिन् लक्षणमाह शक्नुहर्गन्धिसाटोपविष्टभार्त्तिप्रसेकिनः । किं वा भार्त्तिः शूलम्, साटोपो रुक्मापूर्वक उत्तचोभः ; विष्टभः सतीदशूलमलाग्रवृत्तिः ; प्रसेकितः कफप्रसेकिनः, किं वा प्रसेकः स्त्रीकस्त्रीकमलसरणम् । कफात् पक्कञ्च मञ्जतीत्यस्य तन्मात्तरीयवचनत्वात् पीककृत्यमशङ्कनीयम् । इह तु सम्पूर्णश्लोकानुरोधोपात् पठितम् ॥ ३ ॥

आमे इत्यादि ।—प्रद्रवमिति प्रकटद्रवम् ; प्रकर्षसाच शास्त्रविहितत्वेन ज्वरे तेनाभावविहितद्रवमिति विधायम्, विहितलाजमण्डादिविधानार्थञ्च प्रशब्दोपादात्

क्लोवेरशृङ्गवेराभ्यां मुस्तपर्पटकेन वा ।
 मुस्तोदीच्यशृतं तोयं देयं वापि पिपासवे ॥
 युक्तेऽत्रकाले क्षुत्क्षामं लघून्यन्नानि भोजयेत् ॥ ६ ॥
 औषधसिद्धाः पेया लाजानां शक्तवोऽतिसारहिताः ।
 वस्त्रप्रसृतमण्डः पेया च मसूरयूषश्च ॥ ७ ॥
 गुर्वी पिण्डी खरात्पथं लघ्वो सैव विपर्ययात् ।
 शक्नूनामाशु जीर्येत मृदुत्वादवलेहिका ॥ ८ ॥

बृहच्छालपर्णादिः—

शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका ।
 बलाश्वदंष्ट्राविल्वानि पाठानागरधान्यकम् ॥
 एतदाहारसंयोगे हितं सर्वातिसारिणाम् ॥ ९ ॥

म। अत “वर्जयेद्वैदल शूली कुष्ठी मास चयी स्त्रियम् । द्रवमन्नमतीसारी
 क्ष तर्लुणश्चरी” इत्यादि वचनेन सहाव न विरोधः । अन्ये तु प्रगतद्रवमिति
 ख्याय विरोधः पारिहरन्ति । अपरे तु निपातस्थानेकार्थत्वात् प्रशब्दस्य ईषदयता
 व्यानयन्ति । अन्ये तु केवलद्रवस्यैव निषेधो न तु लाजमण्डादेरित्याहुः ॥ ४ ॥
 लङ्गुनपाचनयोर्मध्ये लङ्गुनस्य प्राधान्यमाह लङ्गुनमित्यादि ।—स्पष्टम् ॥ ५ ॥
 क्लोवेरत्यादि योगवर्थं षडङ्गविधिना अङ्गशतं बोध्यम् । उदीच्यं बालकम् ॥ ६ ॥
 प्रद्रव लघुभोजनमिति यदुक्तं तदेव दर्शयति औषधसिद्धा इत्यादि ।—औषध
 ग्रन्थाणामलपर्णादि-धान्यपत्रकादिकम् । पेया चेति पेया च वस्त्रप्रसृतमण्डः ।
 एवौक्तम् “वस्त्रस्रुता यवागुवाऽप्रसृतक्षुद्रभक्तकम्” इति ॥ ७ ॥

गुर्वीत्यादि ।—अर्थः खरा कठिना शक्नुपिण्डिका गुर्वी स्यात् । सैव विप
 र्यादिति मण्डो सा लघ्वी भवति । अवलेहिका अवलेहयोग्या पिण्डी ॥ ८ ॥

बृहच्छालपर्णादी—विल्वानि विल्वशलाटवः स्याद्विल्वत् । यदुक्तं “कफा-
 लहर तीक्ष्णं खिन्नं संयाहुः दीप्तम् । कटुतिक्तकषायोष्णं विल्वमासमुदा-
 तम्” इति । एव सर्वत्र सन्धनयोगे बोध्यम् । कुर्यान्तु विल्वस्य मूत्रं ज्ञेयम्,
 विल्वमूलं मरुत्क्षेत्रेच्छदिन्नं न तु पिच्छकम्” इति गुणपाठात् । आहारसंयोगे
 ये आहारस्य संयोजने संस्कार इति यावत् । सर्वातिसारिणामिति आमपच्यमात-

स्त्र्यशालपर्णादिः—

शालपर्णीवलाविस्वैः पृश्निपर्णा च साधिता ।
 दाडिमाम्ना हिता पेया पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ १० ॥
 यवागूमुपभुञ्जानी न तु व्यञ्जनमाचरेत् ।
 शाकमांसफलैर्युक्ता यवाग्वोऽन्नाश्च दुर्जराः ॥ ११ ॥
 धान्यपञ्चकसंमिद्धो धान्यविश्वकृतोऽथवा ।
 आहारो भिषजा योज्यो वातश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ १२ ॥
 वातपित्ते पञ्चमूल्या कफे वा पञ्चकोलकैः ॥ १३ ॥
 धान्योदीच्यशृतं तोयं तृष्णादाहातिसारनुत् ।
 आभ्यामेव सपाठाभ्यां सिद्धमाहारमाचरेत् ॥ १४ ॥
 दोषाः सन्निचिता यस्य विदग्धाहारमूर्च्छिताः ।
 अतिमाराय कल्पन्ते भूयस्तान् सम्प्रवर्त्तयेत् ॥ १५ ॥
 न तु सङ्ग्रहणं दद्यात् पूर्वमामातिसारिणे ।
 दोषा ह्यादौ रुध्यमाना अनयन्त्यामयान् बहून् ॥
 शीथपाण्डूामयङ्गीहकुष्ठगुल्मीदरज्वरान् ।

पक्वातिसारिणाम्, प्रत्येकहन्तसन्निपातातिसारिणा वा ॥ ८ ॥

स्त्र्यशालपर्णादि ।—वाग्भटस्य ॥ १० ॥

यवाग्वोऽन्ना इति अन्ना अन्नविपाका ॥ ११ ॥

धान्यपञ्चकेत्यादि स्पष्टम् । वातपित्ते पञ्चमूल्या इति स्त्र्यपञ्चमूल्या ॥ १२ ॥ १३ ॥

आभ्यामिति आन्योदीच्याभ्याम् ॥ १४ ॥

दोषा इत्यादि ।—सन्निचिता इति सञ्चय प्राप्ता । विदग्धशुब्दे नात्राविपका-
 हारवाचिना चतुर्विधमप्यामविदग्धविष्टव्यरसश्लेष्मरूपमजीर्णमुच्यते । मूर्च्छिता
 इति बर्हिताः । सम्प्रवर्त्तयेदिति स्वयं प्रवर्त्तमानदोषस्य उपेत्या प्रवर्त्तनं कारयेत् ।
 'उक्तं हि तेषूपेक्षैव भेषजम्' इति, तथा स्त्रीकं स्त्रीकं विवक्ष्य वा विरेचनयोगेन
 प्रवर्त्तयेत् । अतएव वक्ष्यति स्त्रीकं स्त्रीकं विवक्ष्य वेत्यादि ॥ १५ ॥

न तु संग्रहणमिदं—पूर्वमिति विशेषणोत्तरकालमामातिसारिणेऽपि अवि-

दण्डकालसकांक्षानग्रहणशीर्गदांस्तथा ॥ १६ ॥
 क्षोणधातुबलार्त्तस्य बहुदोषोऽतिनिस्तुतः ।
 आमोऽपि स्तम्भनीयः स्यात् पाचनाभरणं भवेत् ॥ १७ ॥
 स्तोत्रं स्तोत्रं विबद्धं वा सशूलं योऽतिसार्यते ।
 अभयापिप्लीकल्कैः सुखोष्णैस्तं विरेचयेत् ॥ १८ ॥
 न्यपञ्चकम्—धान्यकं नागरं मुस्तं बालकं विल्वमेव च ।
 आमशूलविबन्धनं पाचनं वज्रिदौपनम् ॥
 इदं धान्यचतुष्कं स्यात् पित्ते शुण्ठीं विना पुनः ॥ १९ ॥
 पिप्लीनीं नागरं धान्यं भूतोकञ्चाभयाञ्चवाम् ।
 क्वावेरभद्रमुस्तानि विल्वं नागरधान्यकम् ॥
 पृश्निपर्णी श्वदंष्ट्रा च समङ्गा कण्टकारिका ।

अतवहुदोषतया क्षोणधातवे सग्रहणं देयमिति दर्शयति । अतएव वक्त्यात्
 क्षोणधातुबलार्त्तस्येति । अन्यं तु पूर्वं संग्रहणं न देयमिति वचनेन प्रधानमन्वहा-
 ल्याल कटजलगादिसग्रहणं न देयमिति बोधयति ; सुखोष्णैश्च तं पाचन-
 इत्यत्र यत्, पूर्वमपि देयमेवेत्याहुः ॥ १६ ॥

अवस्थायामपि संग्रहणं देयमित्याहुः क्षीणेत्यादि ।—पाचनादिति केवल-
 त्वनात्, पाचनसम्भनन्तु क्तितमेव ॥ १७ ॥

विरेचनावस्थासाह स्तोत्रमित्यादि ।—सुशुतस्य । अभयापिप्लीकल्कस्य सुखी-
 ता कदण्ययोगेन ज्ञेया ॥ १८ ॥

धान्यकमित्यादि ।—अयं योगः सामपित्ते बोध्यः । अदुक्तमायुर्वेदसारे “विसर्-
 ग्य घनोदीच्य धान्यकैः कृषितं जलम् । सामपित्तातिसारज्ञं दौपनं धान्यपञ्च-
 कम् ।” धान्यपञ्चकं यदुक्तं ततः शुण्ठीव्यतिरेकेण कर्तव्यमित्येतदर्थमाहुः इदं
 न्यचतुष्कं स्यादित्यादि । भोजिष्युक्तं “धान्यकं बालकं मुस्तं विल्वं पित्ते प्रयो-
 जतम् । आमशूलविबन्धनं पाचनं वज्रिदौपनम्” इति । तथान्यत्राप्युक्तं “धान्यकं
 बालकं मुस्तं विल्वं पित्ते तु दौपनम् । आमशूलविबन्धनं पाचनं नागरान्वितम्”
 इति ॥ १९ ॥

पिप्लीनीमित्यादि । प्रमथ्यावयं चरकस्य । अतः भूतौकं यमानी ; भद्रमुखं

तिस्रः प्रथम्या त्रिहिताः श्लोकार्धैरुतिसारिणाम् ॥
 कफे पित्ते च वाते च क्रमादेताः प्रकीर्तिताः ।
 संज्ञा प्रमथ्या ज्ञातव्या योगे पाचनदीपने ॥ २० ॥
 तूषणातिविषाहिङ्गुबलासौवर्चलाभयाः ।
 पीत्वोष्णेनाभ्रसा हन्यादांमातौसारमुद्धतम् ॥ २१ ॥
 अथवा पिप्पलीमूलपिप्पलीद्वयचित्रकान् ।
 सौवर्चलवचाव्योषहिङ्गुप्रतिविषाभयाः ।
 पिबेत् स्नेहातिसारात्तश्चूर्णिताश्चोष्णवारिणा ॥ २२ ॥
 हरिद्रादिं वचादिं वा पिबेदामेषु बुद्धिमान् ।
 खड्यूपयवागूषु पिप्पल्यादिं प्रयोजयेत् ॥ २३ ॥
 तक्रं कपित्थचाङ्गेरीमरिचाज्जाजिचितकैः ॥

सुप्तकमेव ; समझा बराहकाला । एतास्तिस्रः प्रमथ्याः यथाक्रमं कफपित्त वात
 .चित् चरकटीकाकृती व्याचक्षते । अतस्सर्वथा चर्माऽप्याह कफे पित्ते चत्यादि ।
 यद्यपि त्रौर्वैरमित्यादि द्वितीयो योगो धान्यपञ्चकमेव, तथापि तस्यैव प्रमथ्यासंज्ञा
 विधानार्थं पुनश्चरकवाक्यं निरुद्धतम् । न च वाच्यं प्रमथ्यासंज्ञपठितं त्रौर्वैर
 मित्यादिकमेवास्तु, किं धान्यपञ्चकयोगस्य पृथक्कथनेन ? सत्यम्, धान्यपञ्चक
 संज्ञया हि शास्त्रव्यवहारः कर्तव्यो यथा धान्यपञ्चकमसिद्धं इत्यादि । तथा शुद्धौ
 रहितस्य तस्यैव धान्यचतुष्कसंज्ञयापि, अत एतद्विशेषकथनार्थमेव तस्य पृथक्कथन
 मिति ज्ञेयम् । संज्ञा प्रमथ्या इत्यादि ।—प्रमथ्याशब्दो हि वृद्धपरम्परया पाचन
 दीपन-कषाय वैद्यशास्त्रे परिभाषितः श्रूयते । यथा विडङ्गकषायः शैश्चरिक्कषाय
 शब्देन वैद्यैरुच्यते इति ॥ २० ॥

तूषणेत्यादौ तूषणादीनां चूर्णम् । अथवेत्यादि चित्रकाल एको योगः । सौव
 र्चलेत्यादौ प्रतिविषा प्रतिविषा । हरिद्रादिर्वचादिषाणां सौश्रुती । यदाह 'हरिद्रा
 दाहहरिद्रा कलमी कुटजवीजानि मधुकञ्चेति ।' "वचा सुस्तातिविषाभया भद्र
 दाह नगरञ्चेति ।" खड्यूष इत्यादि । पिप्पल्यादिश्च सौश्रुती गणो ज्वराधि
 कारि चक्रेष्वेवोक्तः ॥ २१—२३ ॥

मुपकः खड्गयूषोऽयमयं कांश्चलिकोऽपरः ।
 दध्यन्तो लवणस्त्रे हतिलमाषसमन्वितः ॥ २४ ॥
 नागरातिविषामुस्तैरथवा धान्यनागरैः ।
 तृष्णातीक्ष्णशूलघ्नं पाचनं दीपनं लघु ॥ २५ ॥
 पाठावस्त्रकवोजानि हरीतक्यो भक्षिषधम् ।
 एतदामममुत्थानमतीसारं सवेदनम् ।
 कफात्मकं सपित्तञ्च वर्ध्नी बध्नाति च ध्रुवम् ॥ २६ ॥
 पयस्युत्काथ्य मुस्ता वा विंशतिं भद्रकाह्वयाः ।
 क्षोरावशिष्टं तन् पोतं हन्यादामं सवेदनम् ॥ २७ ॥
 पक्वोऽमृकदतीमारो ग्रहणीमार्दवादु यदा ।
 प्रवर्तते तदा कार्यः क्षिप्रं माङ्गाहिको विधिः ॥ २८ ॥
 पञ्चमूलोबलाविश्वधान्यकोत्पलविस्वजाः ।

खड्गयूषमाह तक्रमित्यादि ।—अथ च गूषः “कषाई” वा कणाशुण्ठीः कल्कः ।
 द्रव्यस्य वा पलम्” इत्यादिना बोध्यः । तत्र तीक्ष्णवीर्याणां मरीचाजाजीविब-
 काणामल्पमानत्वम् ; कपित्थबाह्वीर्यान् मध्यवीर्यात्वाद बहुमानत्वम् ; तक्रस्य तु
 ग्रन्थमानत्वं कल्पनीयम् । गूषयोनिताश्च सुदोऽपि दीयः । तस्यैव दध्नादियोगात्
 कांश्चलिकमजामाह दध्यन्त इत्यादि ।—दध्यन्तेति दध्ना अस्वीकृतः ॥ २४ ॥

नागरादो मृतमिति शेषः । उक्तं हि चरके “नागरातिविषामुस्तकाथः स्यादा
 मपाचनः” इति ॥ २५ ॥

पाठित्यादि ।—सुश्रुतस्य । अयं योगः काथेन चूर्णेन वा श्रेयः । यतोऽयं
 सुश्रुते विंशतियोगमध्ये पठितः । तदनन्तरं सुश्रुतेनैवोक्तं यथा “प्रयोज्या
 विंशतियोगाः शोकाईविहितस्त्वमी । धान्यान्लोणान्मुमयानां पिबेदन्त्यतमीन वा ।
 निक्वाथान् वा पिबेदेषां सुखोष्णान् सौधुसाचितान्” इति ॥ २६ ॥

पयस्युत्काथ्येत्यादौ त्रिगुणोदकं बोध्यम् ; यदाह वाग्भटः “पयस्युत्काथ्य
 मुस्ता वा विंशति त्रिगुणोऽम्बुसि” इत्यादि । अत्र कागदुग्धमित्याहुर्वाः ॥ २७ ॥

पक्व इत्यादि स्पष्टम् ॥ २८ ॥

वातातिसारिखे देयास्तक्रेणान्यतमेन वा ॥ २८ ॥

कञ्चटादिः—कञ्चटजम्बूदाडिमशृङ्गाटकपत्रविल्वक्रीवैरम् ।

जलधरनागरसहितं गङ्गामपि वेगिनीं रुन्ध्यात् ॥ ३० ॥

कृत्वालबालं सुदृढं पिष्टैर्वामलकैर्भिषक् ।

आर्द्रं कस्वरसेनाशु पूरयेन्नाभिमण्डलम् ।

नदीवेगोपमं घोरमतीसारं निरोधयेत् ॥ ३१ ॥

किराततिक्तकं मुस्तं वत्सकं सरसाञ्जनम् ।

पित्तातिसाररोगघ्नं सञ्जीव्यं वेदनापहम् ॥ ३२ ॥

पलं वत्सकवीजस्य यपयित्वा जलं पिबेत् ।

पञ्चमूलीत्यादौ पञ्चमूली स्वल्पा मङ्गली वा । धान्यकीकलविल्वजा इति विल्वजं
विल्वजलाटवः । अन्ये तु विल्वजा इत्यनन्तरं कल्पना इति शेषः ; अनादिशेषः
सर्वकल्पैव कार्येत्याहुः । तत्र, स्वरसस्य सम्भवात् तत्कल्पनाया गुरुत्वाच्च । अतः
‘कल्पाऽपि न पारिज्यात्, कषायदुर्णी वा योग्यत्वादित्याहुः । अन्यतमनेति किरा-
तजलादीनामन्यतमेन । कायपलं तक्रादौ अर्जुजलं देयम् ॥ २८ ॥

कञ्चट्यादौ—कञ्चटादीनां चतुर्णां पत्रम् । नागरान्नैरष्टाभिः कषात्रः ॥ ३० ॥

कृत्वादि स्पष्टम् ॥ ३१ ॥

किराततिक्तकमित्यादि ।—अथ तण्डुलीदकमपि लोध्यम् । तेन एषा क-
मधुसहिततण्डुलीदकेन पिबेदित्यर्थः । तदाह वागभटः “किराततिक्तकं मु-
स्तं वत्सकं सरसाञ्जनम् । कटुहरेरो क्रीवैरं विल्वस्यं दुरालभा । तिला मोचर-
लोभं समङ्गा कमलीत्पलम् । नागरं धातकीपुष्पं दाडिमस्य त्वगुत्पलम् । अ-
श्लोकैः श्रुता योगाः सञ्जीव्यास्तण्डुलाब्जानां” इति । चरकेऽप्येकं “किराततिक्त-
मुस्तं वत्सकः सरसाञ्जनः । विल्वं दारुहरिद्रालग् क्रीवैरं सदुरालभम् । चन्दन-
मृणालञ्च नागरं लोभमुत्पलम् । तिला मोचरसो लोभं समङ्गा कमलीत्पलम् ।
नागरं धातकीपुष्पमुत्पलं दाडिमत्वचः । कटुफलं नागरं पाठा जम्बूमास्थिदु-
लभा । योगाः षडैते सञ्जीव्यास्तण्डुलीदकसंयुताः । पेयाः पित्तातिसारघ्नाः प्राक्-
र्षेण निदर्शिताः” इति । नित्यलसु वातेत्यादौ काययित्वेति शेष इत्याह ॥ ३२ ॥

यो रसाशी जयेच्छीघ्रं स पैत्तं जठरामयम् ॥ ३३ ॥
 मधूकं कटफलं लोधं दाडिमस्य फलत्वचम् ।
 पित्तातिमारि मंघ्राक्तं पाययेत् तण्डुलाम्बुना ॥ ३४ ॥
 कुटजातिविषामुस्तं हरिद्रापणिनोदयम् ।
 सक्षौद्रशर्करं शस्तं पित्तश्लेष्मातिमारिणाम् ॥ ३५ ॥
 कुटजत्वक्फलं मुस्तं काथयित्वा जलं पिबेत् ।
 अतीसारं जयत्यशु शकरामधुयोजितम् ॥ ३६ ॥
 विल्वचूर्तास्थिनिर्यूहः पीतः सक्षौद्रशर्करः ।
 निहत्याच्छर्द्यतोमारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥ ३७ ॥
 पटालयवधन्याक्रकाथः पेयः सुशोतलः ।
 शर्करामधुसयुक्तच्छर्द्यतोमारनाशनः ॥ ३८ ॥
 प्रियङ्गुचूर्नमुस्त्राभ्यं पाययेत् तु यथाबलम् ।
 तृणातिमारच्छर्दिघ्नं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ॥ ३९ ॥
 कलिङ्गश्लवचामुस्तं टाक सार्तिविधं समम् ।
 कल्कं तण्डुलपायनं पिबेत् पित्तानिलामयी ॥ ४० ॥
 कुटजं दाडिमं मुस्तं पातकाविल्वशानकम् ।
 लाब्रचन्दनपाठाश्च कषायं मधुना पिबेत् ॥

पलासत्यादि । — वागमटस्य । रसाशी जाङ्गलसमरसन भुञ्जान् ॥ ३३ ॥

मधूकमित्यादि । — चूर्णावधया योगीऽयम् ॥ ३४ ॥

कुटजत्यादा हरिद्रादयम्, पणिनोदयः शालपत्रादिपण्याः । काथनायं
 ॥ ३५ ॥

कुटजवर्गत्यादि योगवयः ३० टम् ॥ ३६ ॥

विल्व व्याद ख्यातम् ॥ ३७ ॥

पटोलत्यादि ख्यातम् ॥ ३८ ॥

प्रियङ्गुत्यादा चूर्जनम् रसाञ्जनम् । चूर्णतिघया योगीऽयम् ॥ ३९ ॥

कलिङ्गत्यादौ सार्तिविषमिति कलिङ्गादिविशेषणम् ॥ ४० ॥

सामे सशूले रक्तेऽपि पिच्छास्त्रावेषु शस्यते ।
 कुटजादिरिति ख्यातः सर्वातिसारनाशनः ॥ ४१ ॥
 समङ्गातिविषा मुस्तं विश्वं ह्रीविरधातकी ।
 कुटजत्वक्फलं विल्वं काथः सर्वातिसारनुत् ॥ ४२ ॥
 दलोत्थः स्वरसः पेयो हिज्जलस्य ममाक्षिकः ।
 जयत्याममतीसारं काथो वा कुटजत्वचः ॥ ४३ ॥
 वटारोहन्तु सम्पिथ्य श्लक्ष्णं तण्डुलवारिणा ।
 तत् पिबेत् तक्रसंयुक्तमतीसाररुजापहम् ॥ ४४ ॥
 तण्डुलजलपिष्टाङ्कोठमूलकर्षादिपानमपहरति ।
 सर्वातिसारग्रहणैरोगसमूहं महाघोरम् ॥ ४५ ॥
 कल्कः कोमलवल्बोलदलात् पीतोऽतिमारहा ॥ ४६ ॥
 कुटजत्वक्कृतः काथो घनीभूतः सुशोतलः ।
 लोहितोऽतिविषायुक्तः सर्वातीसारनुद्भवः ॥ ४७ ॥
 वदन्यत्राष्टमांशेन काथादतिविषारजः ।

कुटजं दाडिमसित्यादौ दाडिमफलवल्कलम् ॥ ४१ ॥

समङ्गेत्यादौ समङ्गा वराहकान्ता । काथ इत्यत्र एषामात शेषः ॥ ४२ ॥

दलोत्थ इत्यादि स्पष्ट ॥ ४३ ॥

वटारोहमित्यादौ आरौहः अस्थायो भागः । सर्वातिसारग्रहणैरित्यत्र मर्यादा
 देरपि रफस्य लघुत्वान्न क्न्दोभङ्गः । तदुक्तं “यदा तीव्रप्रयत्नेन सयोगादेरगोरवम
 न क्न्दोभङ्ग इत्याहुस्तददोषाय सूरयः” इति ॥ ४४ । ४५ ॥

कल्क इत्यादौ—कोमलवल्बोलदलः वल्बोत्कृष्टश्लयः ॥ ४६ ॥

कुटजत्वक्कृतः काथ इत्यादौ घनीभूत इति चतुर्थभागावशिष्टः काथ एव पुन
 पाकात् तथा घनः कार्यः, यथा चूर्णे प्रक्षिप्ते लहः स्यात् ; अतएव सुशीभन इव
 त्तम् ॥ ४७ ॥

अतिविषाचूर्णं कियद्देयमित्येतदर्थमाह वदन्तीत्यादि ।—चतुर्थभागावशिष्टं
 काथापिद्विधा अष्टमांशेनातिविषाचूर्णे देयमिति वदन्ति ब्रह्माः । चक्रान्तु स्वमतम् ।

प्रक्षेप्यत्वात् पादिकन्तु लेहादिति च नो मतिः ॥ ४८ ॥

अङ्गोठवटकः—

मदाव्यङ्गोठपीठानां मूलं त्वक् कुटजस्य च ।
शास्त्रलोशालनिर्यासधातकीलोभ्रदाङ्गिमम् ।
पिष्टाक्षसम्भितान् कृत्वा वटकांस्तण्डुलाम्बुना ॥
तेनैव मधुसंयुक्तानि कैकान् प्रातरुत्थितः ।
पिबेदत्ययमापन्नो विङ्गविसर्गेण मानवः ।
अङ्गोठवटको नाम्ना सर्वातोसारनाशनः ॥ ४९ ॥
पयस्यर्हादके च्छागे ङ्गोवेगेत्पलनागरैः ।
पेया रक्तातिमारघ्नी पृश्निपर्ण्या च साधिता ॥ ५० ॥

लेह्यत्वादित्यादि ।—तदतिविषाचूर्णे पादिकं चतुर्भागावशिष्टकाथापेक्ष्यत्यर्थः ।
त इत्याह प्रक्षेप्यत्वादिति । लेहादिति ल्यब्लापे पञ्चमी, लङ्मुद्दिश्य प्रक्षेप्यत्वा-
त्यर्थः । तदुक्तं “लेहं यव तूनी भागो निर्दिष्टा द्रवकल्कयोः । तवापि पादिकः
कल्को द्रवात् काथ्यो विज्ञानता” इति । “कल्को दृशदि पेषितः” इति हि कल्क-
लक्षणम् । अतः कल्कशब्देन चूर्णस्यापि ग्रहणम् । द्रवादिति चतुर्भागवशिष्टात् ।
अतः काथ्यपलचतुष्टयं दत्तस्य शरावचतुष्टयजलस्य पादशेषादष्टपलं काथे अतिविषा-
क्षपलत्रयमित्यर्थः । लेहाकारोक्तकाथापेक्षया पादिकमिति तु न व्याख्येयम् ।
द्रवात् पादिकः काथ्य इत्युक्तेः । तवापि लेहाकारात् द्रवादित्वात् व्याख्यानं कष्ट-
कल्पना स्यात् । अतिविषायुक्त इति घनीभूतकाथस्य विशेषणम् ; तेन काथे घनी-
भूते अतिविषाचूर्णे प्रक्षेपे इत्यर्थः । वृहवैद्यान्तु मधुनापि लेहं कारयन्ति सायं
मिसयेऽपि ॥ ४८ ॥

मदार्वीत्यादौ दार्वी दारुहरिद्रा ; अङ्गोठः अङ्गोड इति ख्यातमूलः । तस्य
मूलमेव । उक्तं हि हारीते “पलच्चाङ्गोडमूलस्य पाठा दार्वञ्च तत्समम् । पिष्टा
तण्डुलतोयेन वटकानक्षसम्भितान्” इत्यादि ॥ ४९ ॥

पयसीत्यादि ।—चरकस्य । नागरमव मुस्तं, न तु गुग्गुली ; रक्तातिसारे “अजा-
चीरकोष्ठीघनज्जलोत्पलेः” इति जतुकर्णसंवादात् । क्रीष्टो पृश्निपर्ण्या । अतएव
पृश्निपर्ण्यन्त एको योगः । अन्ये तु पृश्निपर्ण्या च साधित इति पृथक्पाठः ; पृश्नि-

रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलं त्वचम् ।
 धातकीशृङ्गवेरञ्च प्रपिबेत् तण्डुलाम्बुना ॥
 क्षौद्रेण युक्तं नुदति रक्तातिसारमुख्यम् ।
 मन्दं दौपयते चाग्निं शूलञ्चापि निवर्त्तयेत् ॥ ५१ ॥
 विडङ्गातिविषा मुस्तं दारु पाठा कलिङ्गकम् ।
 मरिचेन समायुक्तं शोथरतिसारनाशनम् ॥ ५२ ॥

वत्सकादिः—

सवत्सकः सातिविषः सवित्स्वः सोदीच्यमुस्तश्च कृतः कषायः ।
 साप्ते मशूले सहशोणिते च चिरप्रवृत्तेऽपि हितोऽतिसारे ॥ ५३ ॥
 कषायो मधुना पोतस्त्वचो दाडिमवत्सकात् ।
 मद्यो जयेदतोमारं सरक्तं दुर्निवारकम् ॥ ५४ ॥
 गुडेन खादयेद्विल्वं रक्तातिमारनाशनम् ।

पर्णीकार्थेन साधित इत्यर्थः । तनाशोदकच्छागदुग्धं पृथ्निपर्णीकाथैर्मिलित्वा पाकं
 'काथ' । उक्तं ऋग्वाग्भटे "पयस्योदिके कागे ज्ञीवराभ्यलगागरेः । पशु
 रक्तातिसारघ्नौ पृथ्निपर्णी रसान्विता" इति ब्रुवते ॥ ५० ॥

रसाञ्जनमित्यादि ।—अत्र कुटजस्य फलं त्वक् च । मुशुतऽप्युक्तं "रसाञ्जनं
 सातिविषं त्वग्जं काटजं तथा । धातकी नागरश्चैव पाययत् तण्डुलाम्बुना ।
 सशूलं रक्तजं हन्ति योगी मधुसमन्वितः" इति ॥ ५१ ॥

विडङ्गादित्यादि ।—अत्र मरिचस्य प्रत्येकत्वमित्याहुः ॥ ५२ ॥

वत्सकादी वत्सकः कुटज । तस्य लगिति चन्द्रकलाटौकाकारः, वेद्यप्रसार
 कथः । अन्यं तु "विल्वशुभ्रवाग्नीदबालकातिविषाकृतः । कषायो हृन्त्यतोसार
 सामं पित्तसमुद्भवम्" इति मुशुतसंवादात् फलमेवत्याहुः । किन्तु प्रायो व्यवहार
 स्वत्वा, फलनापि ज्वरे रक्तप्रावणं च । यदुक्तं, "कुटजः कफवाताद्यक्लेशदोषाणां
 ऽतिसारजित् । तदौज रक्तपित्तातोसारज्वरहर हिमम्" इति ॥ ५३ ॥

कषाय इत्यादि—दाडिमात् कीमलत्वम् ॥ ५४ ॥

ग्रामशूलविबन्धनं कुक्षीरोगविनाशनम् ॥ ५५ ॥
 वित्वाब्धातकीपाठाशुण्ठोमोचरसाः समाः ।
 पोता रुन्धन्त्यतोसारं गुडतक्रेण दुर्जयम् ॥ ५६ ॥
 शल्लकोवदरोजम्बूपियालाम्बार्जुनत्वचः ।
 पोताः क्षीरेण मध्वाब्धाः पृथक् शोणितनाशनाः ॥ ५७ ॥
 जम्बूअमलकीनान्तु पल्लवानथ कुट्टयेत् ।
 संगृह्य स्वरसंतेषामजाक्षीरेण योजयेत् ।
 तं पिवेन्मधुना युक्तं रक्तातोसारनाशनम् ॥ ५८ ॥
 वित्वा छागपयःसिद्धं सितामोचरसान्वितम् ।
 कलिङ्गचूर्णमंयुक्तं रक्तातिसारनाशनम् ॥ ५९ ॥
 ज्येष्ठाश्विना तण्डुलीयं पोतञ्च ससितामधु ।
 पीत्वा शतावरीकल्कं पयसा क्षीरभुगजयेत् ।
 रक्तातिसारी पीत्वा वा तया सिद्धं घृतं नरः ॥ ६० ॥

गुडेनेत्यादि ।—अथ गुडविन्धनीः समभागः, वित्वा तन्त्रशलाटुः, नक्ष
 त्रान्नीयनीतस्त्रिधा ग्राह्यम् । उत्प्लेदनशेषजलक्षानुपेयम् ॥ ५५ ॥

वित्वाब्धात्यादि । गुडेन मधुरोक्तं तक्र गुडतक्रम् । पेषणमपि तक्रेण । आयु-
 र्दमारसवादात् ॥ ५६ ॥

शल्लकीत्यादौ—क्षीरसाज ग्राह्यमित्याहुः ॥ ५७ ॥

जम्बूअेत्यादौ स्वरसच्छागक्षीरयोः समभाग मध्वन्धेऽपि सावा चूर्णवटव, सावा
 मोदद्रष्टादीना कोष्ठकाधेषु चूर्णवदित्युक्तेः ॥ ५८ ॥

वित्वा छागपयःसिद्धमित्यादि ।—वित्वाशलाटूतस्वेदनयोग्येन छागदुग्धेन
 कृत्वा पानीयसहितेनीतस्त्रिधा ततः सितादिना संयोज्य लेह्यम् । अथ वित्वा-
 शलाटुमाषकाटुक, सिताया एकमाषकः,* मोचरसकलिङ्गयोर्द्वयं मिलित्वा माष-
 कम् इति वृद्धव्यवहारः । आजदुग्धमुतस्वेदनावशिष्टमनुपेयम् ॥ ५९ ॥

ज्येष्ठाश्विनेत्यादावपि रक्तातिसारनाशनमिति धीज्यम् । ज्येष्ठाश्वि, तण्डुलाश्वि ।
 तण्डुलीयकस्य क्षुद्रमारीसस्य मूलम् । पीत्वेत्यादि ।—चरकस्य । दातदिपौचरे

कुटजस्यै पलं ब्राह्मणमष्टभागजले शृतम् ।
 तथैव विप्रचेद्भूयो दाडिमोदकसंयुतम् ॥
 यावच्चैव लसीकाभं शृतं तमुपकल्पयेत् ।
 तस्यार्धैर्कर्षं तक्रणं पिबेद्रक्तगतिमारवान् ॥
 अवश्यमरणोऽपि मृत्योर्याति न गोचरम् ।
 काथतुल्यं दाडिमाख्यं भागानुक्तौ समं यतः ॥ ६१ ॥
 कल्कस्त्रिलानां कृष्णानां शर्कराभागसंयुतः ।
 भाजेन पयसा पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति ॥ ६२ ॥
 गुददाहं प्रपाके वा पटोलमधुकाख्यं वा ।
 सेकादिकं प्रशंसन्ति छागीन पयसापि वा ।
 गुदभ्रं श्रे प्रकर्तव्या चिकित्सा तद्व्रकोर्त्तिता ॥ ६३ ॥
 श्वेदनं सुसम्पन्नं दौषाग्नेः सुचिरोत्थितम् ।

योगोऽयमिति वदन्ति । पयसा पीत्वैतन्वयः । शीरभृगिति शीरेण भृशान्
 तथेति शतावध्यां कल्कखरसहपतया घृतं पीत्वैतन्वयः ॥ ६० ॥

कुटजस्य पलमित्यादि ।—कुटजकल ३१, पा पानीय ३१, शेष ३१ ।
 कल्ककल्क ३१, पा पा ३१, शेष ३१ । एतत् काथद्वयं मिश्रीकृत्य तावत् पक्वम्
 यावत् लसीकाभं स्यात्, ततोऽष्टमाषकं गृहीत्वा तत्तत्कर्षद्वयेन सह पातय-
 मित्यर्थः ॥ ६१ ॥

कल्कस्त्रिलानामित्यादि ।—शर्कराभागसंयुत इति शर्कराया भागयुतार्थः, तत्र
 संयुत इत्यर्थः । तत्र शर्करायाश्चत्वारो भागाः, एकस्त्रिलस्येति । उक्तं हि जतु-
 कर्षे “कृष्णतिलान् शर्करापादिकान् छागीपयसा” इति एव खरके व्यवहार-
 यथा “कल्कस्त्रिलानां कृष्णानां शर्करापञ्चभागिक” इति । शर्करा-
 भागस्त्रिलकल्कस्येत्यर्थः ॥ ६२ ॥

गुददाह इत्यादि ।—पटोलमधुकाख्यं नेत्यर्थः शृतम् । सेकादिकमित्युपादिशब्दा-
 प्रलीपादियुक्तः । चिकित्सा तद्व्रकोर्त्तितेति गुदभ्रश्चिकित्सा, सा च कुद्वरी-
 चाख्या ॥ ६३ ॥

नानावर्णमतौसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ॥ ६४ ॥

पुटजपुटपाकः—स्निग्धं घनं कुटजवल्कलमजन्तजम्ब-

मादाय तत्क्षणमतौव च पोथयित्वा ।

जम्बूपलाशपुटतण्डुलतोयसिक्तम्

बडं कुशिन च वह्निर्वनपङ्कलिप्तम् ॥

सुखिन्नमेतदवपीड्य रसं गृहीत्वा

क्षौद्रेण युक्तमतिभारवते प्रदद्यात् ।

कृष्णात्रिपुलमतपूजित एष योगः

सर्वातिभारहरणे स्वयमेव राजा ॥

स्वरसस्य गुरुत्वे । पुटपाकपलं पिबेत् ।

पुटपाकस्य पाकोऽयं वह्निरारक्तवर्णता ॥ ६५ ॥

श्लोणाकपुटपाकः—

त्वक्पिण्डं दीर्घवृन्तस्य काश्मरीपत्रवेष्टितम् ।

सृदावलिप्तं सुकृतमङ्गारेष्ववकूलयेत् ॥

स्विन्नमुद्धृत्य निष्पीड्य रसमादाय यत्नतः ।

तीक्ष्णं मधुयुतं पाययेदुदरामये ॥ ६६ ॥

पातीयकः

पुटपाकयोग्यावस्थामाह अवेदनमित्यादि ।—सुयुतस्य । अवेदुनसंश्लेषसंश्लेषा । उल्लङ्घनं नानावर्णमित्यनेन सामिपातिकाऽतिसारः पुटपाकस्य विषय इति दर्शितमित्याह ॥ ६४ ॥

स्निग्धमित्यादि ।—अजन्तजम्बमिति न किमिभिर्भक्षितम् । पोथयित्वा क्षौद्र-
तः जम्बूपलानिर्मितपुटे तण्डुलतोयसिक्तमित्यर्थः । योगोऽयं रक्तपिण्ड-
कश्चित् पानी ॥ ६५ ॥

श्लोणाकपिण्डमित्यादि ।—कस्यचित् तत्रस्य । त्वक्ः पिण्डरूपकत्वात् । दीर्घवृन्तः
श्लोणाकः । काश्मरी गारारी । सुकृतमिति कृशवेष्टनेन सुप्तं बद्धमित्यर्थः । अव-
कूलयेत् अङ्गारैराच्छादयेत् । कूल आवरणे इत्यस्य रूपम् । दह्निदित्यन्ते । उदरा-
मयप्रकारादतिसारे सुयुते पुनरयं योगोऽन्यथा पश्यते, यथा “त्वक्पिण्डं दीर्घ-

कुटजलेहः—शतं कुटजमूलस्य क्षुण्णं तोयार्मणे पचेत् ।

क्वाथे पादावशेषेऽस्मिन् लेहं पूते पुनः पचेत् ॥

मौवर्चलयवक्षारविड्मेन्धवपिप्लो ।

धातकीन्द्रयवाजाजोचूर्णं दत्त्वा पलहयम् ।

लिङ्गाद्वदरमात्रं तत् शीतं क्षौद्रेण संयुतम् ।

पक्वापक्वमतीमारं नानाघर्णं सवेदनम् ।

दुर्वारं ग्रहणीरोगं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ॥ ६७ ॥

कुटजाष्टकः—

तुलामथाद्रां गिरिमल्लिकायाः संचुद्य पक्त्वा रसमाददीत ।

तस्मिन् सुपूते पलसम्मितानि श्लक्ष्णानि पिष्ट्वा सह शाल्मलेन ॥

पाठां समङ्गातिविषां समुस्तां विल्वञ्च पुष्पाणि च धातकीनाम्

प्रक्षिप्य भूयो विपचेत् तावद्वर्षप्रलेपः स्वरमस्तु यावत् ।

पीतस्वमौ कालविदा जलेन मण्डेन वाजापयमाथवापि ।

निहन्ति सर्वत्वन्तिमारमुद्यं कृष्णं मितं लोहितपीतकं वा ॥

दोषं ग्रहण्यां विविधञ्च रक्तं शूलं तथाशांसि सशोणितानि ।

इतस्तस्य पक्षकेशरसयुतम् । कास्तस्यैष पक्षपचैथावेत्य सत्रेण तं दृढम् ॥” शेषं तुल्य-
मेवेति । श्लीशाकस्य त्वच पक्षकेशरञ्च समभागं कृत्वा समिप्य, तं पिष्ट्वा गान्धारो-
पचपक्षपत्रयोः पुटं मिलिप्य, दूत्रेणावेण्य स्थितिकया चावलिप्य निधुमखदिराङ्गारेषु
पुटपाकत्रिभिना पक्त्वा रसीः पाञ्च इति व्याख्यानयन्ति टीकाकृतः । अत्र श्लीशाक
पुटपाके वाग्मटसवादान् सधस्थाने शर्कराप्रलेपोऽपि बीज्यः ॥ ६६ ॥

अरुमिव्यादिः—अरुमणी द्रोणः । लेहमिति लेहाकारः यथा भवति तथा
पचेत् । पलहयमिति मिलित्वा । आसन्नपाके चूर्णप्रलेपः । यवक्षारस्थाने गुरु-
क्षारपाठो न प्रसिद्धः । वदरमात्रमिष्टमाषकम् । माषचतुष्टयेन व्यवहारः ।
क्षौद्रपुष्कमित्युपयोगकाले अशुद्धं मधु दत्त्वा उपयोक्तव्यम् ॥ ६७ ॥

तुलामिव्यादिः—तुलाद्रव्ये जलद्रोण इति वक्ष्यति । रसस्य पादावशिष्ट एवो
स्वर्गसिद्धः । पलसम्मितानीति प्रत्येकं, द्रव्यप्रधानत्वादिर्देशस्य । समङ्गा वराह-
क्रान्ता । शाल्मलेनेति शाल्मलीवेष्टकेन । अत्र केचिन् चूर्णं दत्त्वा पाकः, “प्रक्षिप्य

अतिसारविधिः ।

चन्द्ररश्मिचमसध्वरूपं निहन्स्वयं कुटजाष्टकोऽयम् ॥

तुलाद्रव्यं जलद्रोणो द्रोणे द्रव्यतुला मता ॥ ६८ ॥

प्रदुग्धतम्—वत्सकस्य च बीजानि दार्याश्च त्वच उत्तमाः ।

पिप्पली शृङ्गेरश्च लाक्षा कटुकरोहिणी ॥

षड्भिरभिर्घृतं सिद्धं पेयं मण्डावचारितम् ।

अतीसारं जयेच्छोभ्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ॥ ६९ ॥

क्षीरिद्रुमाद्यं घृतम्—

क्षीरिद्रुमाभीरसे विपक्वं तज्जैश्च कल्कोः पयसा च सर्पिः ।

सितोपलाहं मधुपादयुक्तं रक्तातीसारं शमयत्युदीर्णम् ॥ ७० ॥

जीर्णोऽमृतोपमं क्षीरमतीसारं विशेषतः ।

ह्यगं तज्जैः सिद्धं देयं वा वारिसाधितम् ॥ ७१ ॥

‘‘पूयो विपचेत्’’ इति वचनात् प्रचाराच्चत्याहुः । अन्ये तु तस्मिन् सुपूते भूय पचन्तु ,
इती मनाक् दर्वीं प्रलेपनावस्थायां शालासीवेष्टकादिभूयं प्रचिप्य, ततो रसः पीत
इति योज्यम् । एतेन ‘‘प्राची न पाकशूलानां भूरिभूषंस्वी योगतः’’ इत्यपि वचन-
निगुह्यते भवतीत्याहुः । व्यवहारश्चानेनेति । जलेनेति शीतलजलेनाग्निमान्ये
मण्डेन वसिष्ठोऽयं ; ह्यगीदुग्धेन रक्ते ॥ ६८ ॥

षड्दुग्धे दार्याश्च त्वच उत्तमा इति सर्वत्र दार्यास्तत्र एव यास्याः सप्तमयुक्त-
त्वात् । तस्य दुर्लभत्वात् अथ काष्ठमेव गृह्यते । षड्भिरिति पदं यथासाध्यमव-
निवेशायम् । एभिः कल्केर्याद्यद्वयं यमैश्च जलं देयम् । ‘‘इदमेव, घृतं कुटजत्वचा
समाहं भवति, तदुक्तं वैद्यप्रदीपे ‘‘मण्डेन पेयं तत्क्षीरं, सप्ताहं कुटजत्वचा’’
इति ॥ ६९ ॥

क्षीरिद्रुमादी—क्षीरिणी द्रुमाः वटीकुम्भरादयः । एषामन्यतमस्य ससुदितस्य
त्रा कायः । इतावरीरसश्च घृतापेक्षया मिलित्वा विगुणः । कल्कोऽप्येषामेव ।
श्वश्व सप्तमम् । घृतमपेक्ष्य च सितार्था चर्द्धं पीडयन्मिलयन् । मधुनीऽपि
घृतमपेक्ष्यैव पादिकत्वं ज्ञेयम् ॥ ७० ॥

क्षीरपाकविषयमाह जीर्णं इत्यादि ।—तदमेव क्षीरं इति अतिसारहन् भूषणैः । दीपं
त्रा वारिसाधितमिति केवलेन विगुणेन केवलेन साधितमित्यर्थः । उक्तं हि सुश्रुते

कालं विल्वं गुडं तैलं पिप्पली विश्वभेषजम् ।
 लिङ्गाद्भाते प्रतिष्ठते सशूले सप्रवाहिके ॥ ७२ ॥
 पयसा पिप्पलीकल्कः पोतो वा मरिचोद्भवः ।
 ब्रह्मात् प्रवाहिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनौम् ॥ ७३ ॥
 कल्कः स्याद्बालविल्वानां तिलकल्कश्च तत्समः ।
 दध्नः सरास्त्रः स्नेहाब्धः खड्गो हन्यात् प्रवाहिकाम् ॥ ७४ ॥
 विल्वोषणं गुडं लोभ्रं तैलं लिङ्गात् प्रवाहणे ॥ ७५ ॥
 दध्ना ससारेण समाक्षिकेण भुञ्जोत निश्चारकपीडितस्तु ।
 सुतप्तकुप्यकथितेन वापि क्षीरेण शीतेन मधुप्लुतेन ॥ ७६ ॥
 दीप्ताग्निनिष्पृरोषो यः सार्यते फेनिलं शक्नुत ।
 स पिबेत् फाणित शुण्ठीदधितैलपयोष्ठितम् ॥ ७७ ॥
 शोथं शूलं ज्वरं तृष्णां कामं श्लाममरोचकम् ।

“यथाश्रुतं तथा चौरमतीसारेषु पूजितम् । चिरात्प्रितुषु तत् पयसपा भागैर्लिङ्गं
 श्रुतम्” ॥ ७१ ॥

बालविल्वमित्यादि ।—चरकस्य । वाने प्रतिष्ठते इति विवक्ष्यते ॥ ७२ ॥

पयसेत्यादि ।—दुग्धं ३१, पिप्पली माष ४, अथवा मरिचचूर्णं माष २ ।
 व्यवहरन्ति । सविबन्धाया प्रवाहिकायामय योगः ॥ ७३ ॥

कल्कः स्यादित्यादि ।—चरकस्य । अत्र स्नेहाब्धता तिलदधिसरयोगः
 खड्ग इत्यस्यैव योगस्य क्षमा । चरके खड्गस्थाने सद्य इति पाठान्तरम् ॥ ७४ ॥

विल्वोषणेत्यादी विल्वं विल्वशलाटुः, कषण मरिचम् । यदुक्तं “विल्वं
 गुडं लोभ्रं तैलं मरिचयोजितम्” इति । तैलं लोभ्रः ॥ ७५ ॥

दध्नेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । ससारेण असुश्रुतमवशौतेन । निश्चारकः प्रगल्भा
 यदाह पराशरः “निर्वाहयेत सफेनञ्च पुरीषं यो सुश्रुसुडु । प्रवाहिकेति ।
 ख्याता कौश्लिनिश्चारकश्च स” इति । “सुतप्तकुप्यकथितेनेति अत्यन्ततप्तसुषुप्त
 सरलोदप्रवेपात् कथितेन । अथे तु अघटितं रूप्यादि कुप्यमाचक्षते । केषां
 कुप्यस्थाने कूर्पं पठन्ति, व्याचक्षते च । कूर्पं पाषाणमिदी दक्षिणापथे ख्यातं
 नाम्नाङ्गमिति ॥ ७६ ॥

कुटिं मूर्च्छाञ्च हिक्काञ्च दृष्टातीसारिणं त्यजेत् ।
बहुमेहो नरो यस्तु भिन्नविट्को न जीवति ॥ ७८ ॥
स्नानाभ्यङ्गावगाहंश्च गुरुस्त्रिधातिभोजनम् ।
व्यायाममग्निमग्नापमतोसारौ विवर्जयेत् ॥ ७९ ॥
इत्यतीसारचिकित्सा ।

अथ ग्रहणौचिकित्सा ।

ग्रहणौमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ।
अतोसारोक्तविधिना तस्यामश्च विपाचयेत् ॥ १ ॥
शरीरानुगते सान्ने रसे लङ्घनपाचनम् ।
विशुद्धामाशयायाम्ने पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
दद्यात् पेयादि लघुन्नं पुनर्योगांश्च दौषकान् ॥ २ ॥
कपित्थविल्वचाङ्गे रीतक्रदाङ्गिमसाधिता ।

दीप्ताग्निरिति ।—सुश्रुतस्य । एतत्सर्वमालोच्य पेयम् ॥ ७७—७९ ॥
इति अतीसारचिकित्साविहति ।

ग्रहणौतीसारयोः परस्परं कार्यकारणभावसम्बन्धोऽस्तीत्यनन्तरं ग्रहणौचिकि-
तमुच्यते ग्रहणौमाश्रितमित्यादि ।—वाग्भटस्य । ग्रहणौ अग्न्याधाननाडी, तदु-
क्तं “अग्न्याधानमग्नस्य ग्रहणादग्रहणौ मता” इति । अजीर्णवदुपाचरेदिति,
मादाजीर्णेण यथा वसनमद्युपचारी दौषनपाचनचौषधम्, तथेत्यर्थः । अतीसारीक्त-
विनेति लङ्घनलघुन्नपाचनादिना ॥ १ ॥

शरीरानुगत इत्यादि ।—चरकस्य । शरीरानुगते शरीरव्यापके । साने रस
ति आमशब्दोऽत्र भावप्रधानः, तेन आमतासङ्घितोऽपक्व इत्यर्थः । रस इत्याहार-
ति । विशुद्धामाशययेति—वसनविरचनलघुन्नैर्यथादीप्यतया निर्वृतामदीपात्र ॥ २ ॥
कपिलेत्यादि ।—चरकस्य । कपित्थविल्वयोः फलम्, दाङ्गिमफलम् तु त्वक्,

पाचनी ग्राहिणी येया सवाते पाचमूलिकी ॥ ३ ॥
 ग्रहणीदीपिकां तक्रं दीपनं ग्राहि साववात् ।
 पथ्यं मधुरपाकित्वाच्च च पित्तप्रकोपणम् ॥
 कषायोष्णविकाशित्वाद्ग्रीवाश्चेव कफे हितम् ।
 वाते स्वाहन्तसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहि तत् ॥ ४ ॥
 ग्रहणीं समुत्सातिविषां गुडूर्चीं पिबेज्जलेन कथितां समांशान्
 मन्दानलत्वे सततामतायामानुबन्धे ग्रहणीगदे च ॥ ५ ॥

अन्ये तु फलमेवेत्याहुः । कपित्वादीनां चतुर्णां स्रुद्रव्यत्वेन मिलित्वा पक्वं कम्बु
 तक्रञ्च द्रवस्थाने, तस्य तावज्ज्ञेयम् यावता यवागूः सिध्यति । इह वैद्यास्तु अन्य
 गुरुत्वमिषा तक्रजलाभ्यां तुल्याभ्यां पाकमिच्छन्ति । ग्राहिणीत्वना एका यवागू
 एषा च वातकफे । सवाते पाचमूलिकीति द्वितीया, वातातिसारे स्वल्पपचमूलसि
 सवागूर्हितेति शेषः, “ध्रुवाद्यैर्वायुतीसार” इति जतुकर्णसवादात् ॥ ३ ॥

तक्रस्य ग्रहणीदीपकसाम्राता दीपवयदितलच्च स्रुतुकमाह ग्रहणीदीपिका
 मित्यादि ।—दीपनं ग्राहि लाघवादिदि पथ्यत्वे हेतुः । मधुरपाकित्वाच्च च पित्त
 प्रकोपणमिति, अस्रत्वात् पित्तप्रकोपणे प्राप्ते मधुरपाकितया पित्तं न प्रकोपयति
 चकारान्नापि पित्तं शमयतीति आकृतम्, किं वा ‘सर्वैर्नवान्न प्रायेण ह्यस्य विद-
 ह्यते’ इति उक्तेर्विदाहजनकं यदस्ति, तदपि तक्रप्रयोगे विदाहकञ्च भवति, मधुर
 पाकित्वात् तक्रस्य । न तु जातास्रत्वेन पित्तप्रकोपनिषेधार्थमयं द्रव्यः, सद्यस्कस्य
 योगेन पित्तकारिणोऽस्त्रस्रस्याभावात् । अस्रच्च न न प्रयोज्यं विदाहिलादेव
 अतएवाह सद्यस्कमविदाहीति सद्योमथितमेव तक्रं पच्यमानावस्थायां विदाहकञ्च
 भवति । किञ्चित्कालस्थितं पुनरस्रत्वादविदाहं भवत्येव । यत्तु स्वाहन्तसान्द्र-
 त्वादित्यनेन अस्ररस्रत्वमुक्तं तदस्त्रानुरसतया ज्ञेयमित्याहुः । विकाशित्वादिति
 दीपावतचोतीविशोधकत्वादित्यर्थः । रौक्ष्यादित्येव वैश्यादित्यपि पाठान्तरम्,
 ऐच्छित्यरहितत्वादित्यर्थः । एतच्च बलिनो जीर्णविस्थायां ग्रहण्या दीयमित्याहुः ॥
 ग्रहणीमित्यादि ।—सततामतायामिति सर्वदा आत्मकीठतायां । आमानुबन्ध
 इति अग्निं प्रवर्णमानं इत्याहुः । ग्रहणीगदविशेषतया पुनरामानुबन्ध इति कश्चि
 पाठो दृश्यते ॥ ५ ॥

श्रीश्रीचिकित्सा ।

धान्यकातिविषोदौष्यमानौसुखनागरम् ।

बलादिपर्णविल्वश्च दद्याद्दौषनपाचनम् ॥ ६ ॥

चित्रगुड़िका—चित्रकं पिप्पलीमूलं हौ चारौ लवणानि च ।

व्योषहिङ्गुजमोदाश्च चैव्यश्चैकत्र चूर्णयेत् ॥

गुड़िका मातुलुङ्गस्य दाडिमास्त्रसेन वा ।

कृता विपाचयत्यामं दीपयत्याशु चानलम् ॥

सौवर्चलं सैन्धवश्च विङ्गमौद्गिदमेव च ।

सामुद्रेण समं पञ्च लवणान्यत्र योजयेत् ॥ ७ ॥

श्रीफलदादिः—

श्रीफलशलाटुकल्पो नागरचूर्णेन मिश्रितः सगुड़ः ।

ग्रहणोगदमत्युग्रं तक्कभुजा शीलितो जयति ॥ ८ ॥

पञ्चपल्लवम्—जम्बूदाडिमशृङ्गाटपाठाकष्टपल्लवैः ।

पक्कं पर्युषितं बालविल्वं सगुड़नागरम् ।

हन्ति सर्वानतोसारान् ग्रहणोमतिदुस्तराम् ॥ ९ ॥

धान्यकत्यादिधीगः कायेन ॥ ६ ॥

चित्रकमित्यादि ।—चरकस्य । अत्र कपिञ्जलाधिकरणकन्यायात् केचिन्नवधे-
॥ क्लृप्ति, तत्र, “पटूनि पञ्च हौ चारौ मरिच पञ्चकीलकम् । दीप्यकं हिङ्गु-
॥ डिका वीजपूरसे कृता । कीलदाडिमसीये वा पर पाचनदीपनौ” इति वाक्-
॥ ष्टवचनात् । अतएव चक्रोऽप्याह सौवर्चलमित्यादि ।—मौद्गिदं शम्बरिलवणम्,
॥ त्कारिकेत्यन्ये । सामुद्रकं करकचम् । गुडिकेयमार्द्रकरसेनापि बोध्या आयु-
॥ ष्टसारदर्शनात् ॥ ७ ॥

श्रीफलत्यादिः—नागरचूर्णं कटुत्वमावहत् । सगुड़ इति समगुड़ः । अथ
॥ गी वाते हृत्पाहुः ॥ ८ ॥

जम्बूदाडिमित्यादि ।—एषा पल्लवैः सा रणं कृत्वा अनुरूपञ्च जल दत्त्वा बाल-
॥ लमुत्सेद्य पर्युषितं कार्यम् । सगुड़नागरमिति विल्वसमी गुड़ः, नागरचूर्णमु-
॥ त्तुलमात्रकारकम् । रक्ते तु नागरं न देयम् । उत्सेहमशेषजलमनुपेयमित्याहु-
॥ ष्टाः ॥ ९ ॥

नागरातिविषामुस्तकाद्यः स्वादामपाचनः ।

चूर्णं हिङ्गुष्टकं वातग्रहस्थान्मुष्टानि च ॥ १० ॥

नागैराद्यं चूर्णम्—

नागरातिविषामुस्तं धातकीं सरसाञ्चनाम् ।

वत्सकत्वक्फलं विष्वं पाठां कटुकरोहिणौम् ॥

पिवेत् समांशं तच्चूर्णं सच्चौद्रं तण्डुलाब्जना ।

पैत्तिके ग्रहणीदोषे रक्तं यद्योपवेश्यते ॥

अर्शांस्थथ गुदे शूलं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ।

नागराद्यमिदं चूर्णं कृष्णातेयेण पूजितम् ॥

शीतकषायमानेन तण्डुलोदककल्पना ।

केऽप्यष्टगुणतोयेन प्राहुस्तण्डुलभावनाम् ॥ ११ ॥

भूनिम्बाद्यं चूर्णम्—

भूनिम्बकटुकाव्योषमुस्तकेन्द्रयवान् समान् ।

द्वौ चित्रकाद् वत्सकत्वग्भागान् षोडश चूर्णयेत् ॥

गुडशीताब्जना पीतं ग्रहणीदोषगुल्मनुत् ।

नागरेत्यादि स्पष्टम् । हिङ्गुष्टकमभिमान्ये वक्ष्यमाणम् ॥ १० ॥

नागराद्यचूर्णे सच्चौद्रमिति मधुप्रतिपद्युक्तम् । कृष्णातेयः पुनर्वसुः । तस्य
सान्नेत्यादि । तण्डुलाब्जना तण्डुलभावनाब्जना । तच्च तण्डुलाब्जना का
कर्षव्यमिति जिज्ञासायां स्वमतं इन्दमतस्तीत्यस्यति शीतकषायमानेनेत्यादि ।—
शीतकषायविधानञ्च “लुण्ठमुष्णाभसि व्युष्टं शीतमाहुश्चिकित्सकाः” इति । जलमा
मण्डुलमपेक्ष्य षड्गुणं यावत् । उक्तं हि “षड्भिः पलैस्तुर्भिर्वा सुलिताच्छीत
काष्टयोः” इति । इन्दमतसाह केऽपीत्यादि । अन्ये तु हिगुलमन्त्रु तण्डुलं
समे चित्रं स्थितं तण्डुलाब्जना वदन्ति । त्वपरं तु अनियततण्डुलमनियतत्रलं
अचाल्य जलं गृह्णन्ति ॥ ११ ॥

भूनिम्बेत्यादि ।—द्वौ चित्रकात् तथा वत्सकत्वग्भागान् षोडशेति अथमभाग
पैचया द्विभागषोडशभागपरिग्रहः । गुडयुक्तं शीताब्जना गुडशीताब्जना गुडशी

कामलाज्वरपाण्डुत्वमेहाक्षतिसारानुत् ।
 गुडयोगाद् गुंडाम्बु स्वाद् गुडवर्णरसान्वितम् ॥ १२ ॥
 ग्रहण्यां श्लेष्मदुष्टायां वमितस्य यथाविधि ।
 कटुस्त्रलवणक्षारैस्तोष्णैश्चाग्निं विवर्धयेत् ॥ १३ ॥
 समूलां पिप्पलीं क्षारौ द्वौ पञ्चलवणानि च ।
 मातुलुङ्गाभयारास्त्राशटीमरिचनागरम् ।
 कृत्वा संमाशं तच्चूर्णं पिबेत् प्रातः सुस्नाम्बुना ॥
 श्लेष्मिके ग्रहणीदोषे बलवर्णान्निवर्धनम् ।
 एतैरेवोषधैः सिद्धं सर्पिः पेयं समारुते ॥ १४ ॥

भस्मातकक्षारः—

भस्मातकं त्रिकटुकं त्रिफला लवणत्रयम् ।
 अन्तधूमं द्विपलिकं गोपुरोषाग्निना दहेत् ॥
 स क्षारः सर्पिषां पेयो भोज्ये वाप्यवचारितः ।
 हृत्पाण्डुग्रहणीदोषगुल्मोदावर्त्तशूलनुत् ॥ १५ ॥
 सर्वजायां ग्रहस्थान्तु सामान्यो विधिरिष्यते ॥ १६ ॥

इवसंतामाधुर्यापत्तिजनकी देय इत्याह गुडयोगादित्यादि । वैद्यप्रसारके तु सर्व-
 षोसमा गुड शीतलजलेन च पानमित्युक्तम् । व्यवहारस्तु पूर्वमेव । पौष्टिकग्रहण्या-
 ष्वपित्तचिकित्सितमपि बोध्यम् । तदुक्तं वैद्यप्रदौषे “अक्षपित्तहितं यच्च पान
 ॥ जनमेघजम् । पौष्टिके ग्रहणीदोषे तत्सर्वमुपकल्पयेत्” इति ॥ १२ ॥

ग्रहण्यामित्यादि स्पष्टम् ॥ १३ ॥

समूलानित्यादि । मातुलुङ्गस्त्राव मूलम् । एतैरिति पिप्पलीमूलादिभिः
 स्फिरूपे ॥ १४ ॥

भस्मातकमित्यादि ।—चरकस्तु । गोपुरोषाग्निनेति अचिन्त्यप्रभावात् सद्यो-
 क्षारजशक्तौनामिति । स क्षार इति भस्मातकादीनामन्तधूमदाह्यात् यः क्षारः
 एव सर्पिषा पीत इत्यर्थः । भोज्ये व्यञ्जने वा स क्षारी देयः ॥ १५ ॥

सर्वजायामित्यादि ।—सामान्यो विधिरिति प्रत्येकदोषोक्तचिकित्सामुल्लेखेन
 ग्रहणीग्रहणीचिकित्सा कार्येत्यर्थः ॥ १६ ॥

चूर्णे मरिचमहीषधकुटजत्वग्भवं क्रमाद्दिगुणम् ।

गुडमिश्रमथितपीतं ग्रहणीदोषापहं ख्यातम् ॥ १७ ॥

* पाठाद्यं चूर्णम् ।—

पाठाविखानलव्योषजम्बूदाडिमधातकी ।

कटुकातिविषामुस्तदार्वीभूनिम्बवत्सकैः ॥

सर्वैरतैः समं चूर्णं कौटजं तण्डुलाम्बुना ।

सक्षौद्रञ्च पिबेच्छुर्दिज्वरातिसारशूलवान् ।

दृङ्गदाहग्रहणोदोषारोचकानलसादजित् ॥ १८ ॥

कपित्थाष्टकचूर्णम् ।—

यमानोपिप्लीभूलचातुर्जातकनागरैः ।

मरिचाग्निजलाजाजोधान्यसौवर्चलैः समैः ॥

वृक्षान्मधातकीकृष्णाविव्वदाडिमतिन्दुकैः ।

त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः कृतः ॥

चूर्णमित्यादि ।—गुडमिश्रतक्रैणालीङ्ग पीतमित्यर्थः ॥ १७ ॥

पाठादिचूर्णे जम्बू फलास्थि, एतस्माच्चव्यात् दाडिमफलस्यापि बीजम् । वक्त्रं
हृन्मुखः ॥ १८ ॥

यमानौल्यादि ।—अथ योमी वाग्भट्टे अतीसारचिकित्सिते लिखितः । अपि
श्विकः, जलं बालकम् । समैरिति समभागैः । वृक्षान् महाद्रुकम् । त्रिगुणै
रिति एकभागापेक्षया वृक्षान्मादीनं षष्ठां प्रत्येकं त्रिगुणत्वम् । षड्गुणसितैः कपि
त्थाष्टगुणैः कृत इति सिताकपित्थयोरपि षड्गुणाष्टकगुणत्वे एकगुणाधिक्येव, एतं
कृतचूर्णं इति धेयः । अरुणस्तु वाग्भट्टोकाया षड्गुणसितैरिति पदं वृक्ष
ान्मादितिन्दुकान्नानां विशेषणं व्याख्याय मिलितवृक्षान्मादिद्रव्यषट्कापेक्षया सिताया
षड्गुणत्वमाह । तथा सति सिताभागान्तरं शतमष्टाधिकं भवति । अन्ये तु
षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—एकभागापेक्षया
कपित्थस्याष्टगुणत्वम्, षड्गुणकपित्थापेक्षया च सितायाः षड्गुणत्वमिति ; तथा
सति सिताया षट्चत्वारिंशद्भागा भवन्तीति । अपरे तु षड्गुणसितैः कपित्थाष्ट

चूर्णोऽनीसारग्रहणोक्षयगुल्मगलामयान् ।

काषं श्वासांरुचिं हिक्कां कपित्याष्टमिदं जयेत् ॥ १९ ॥

दाडिमाष्टकः —

कर्षोन्मिता तुगाक्षीरी चातुर्जातं द्विकार्षिकम् ।

यमानौधान्यकाजाजौघान्यब्योषं पलांशिकम् ॥

पलानि दाडिमादष्टौ सितायाश्चेकतः क्षतः ।

गुणैः कपित्याष्टकवच्चूर्णोऽयं दाडिमाष्टकः ॥ २० ॥

वार्त्ताकुगुडिका —

चतुष्पलं सुधाकाण्डात् त्रिपलं लवणत्रयात् ।

वार्त्ताकुकुडवच्चार्कादष्टौ वै चित्रकात् पले ॥

दग्ध्वा रसेन वार्त्ताकोर्गुडिका भोजनोत्तराः ।

भुक्त्वा भुक्तं पचन्त्याशु कासश्वासांशसां हिताः ।

विस्त्रुचिकाप्रतिश्लायहृद्रोगघ्नस्य ता हिताः ॥ २१ ॥

शोकत इति चूर्णविशेषश्च कृत्वा समुदितश्चापेक्षया सिताकपित्ययोः षड्गुणाष्ट-
कत्वमित्याहुः । एतन्मृतवयमपि न व्यवहारसिद्धम्, शर्कराकपित्ययोरिति बहुवृत्ता-
दिति । तस्मादेकभागापेक्षया षड्गुणाष्टगुणत्वमिति । कपित्यभागाधिक्यादस्य
पित्याष्टक इति सङ्गा ॥ १९ ॥

कर्षोन्मितेति ।—वाग्भटस्य । तुगाक्षीरी वशलीचना, चातुर्जातं त्वगीला
केशम् । द्विकार्षिकमिति प्रत्येक, निर्देशस्य द्रव्यप्रधानत्वात् । एव यमान्या-
कमपि प्रत्येक पलांशिकम् । यन्मिक पिप्पलीमूलम्, दाडिमस्याव फल,
कृत्वा दाडिमादीनाम् इत्युक्ते । एवमन्यथापि । चकारात् सिताया अपि
ष्टौ पलानि ॥ २० ॥

चतुष्पलमित्यादि ।—वाग्भटस्य । त्रिपलं लवणत्रयादिति मिलित्वा, निर्दे-
श्य मानप्रधानत्वात् । त्रिफली लवणानि चेति ये पठन्ति, ते त्रिफलालवणै-
रिति चतुष्पलं वदन्ति । पूर्वोक्तचतुष्पलमित्यस्यापि सम्भवात् । लवणान्यविशेषात्
विशेषाद् । वार्त्ताकुकुडव इति शुष्कवार्त्ताकुपलचतुष्टयं, व्यवहारान् ।* अका
इति शर्करासूत्रात् । दग्ध्वा रसेन वार्त्ताकीरिति अमर्ध्म दग्ध्वा चारीकृत्य वार्त्ताकु

अष्टपलं घृतम् ।—

तृषणत्रिफलाकल्के विल्वमात्रे गुडात् पले ।

सर्पिषोऽष्टपलं पक्वा मातां मन्दानलः पिबेत् ॥ २२ ॥

विल्वगर्भघृतम्—संस्रस्य कषायेण विल्वगर्भं पचेद्घृतम् ।

हन्ति कुक्ष्यामयां सर्वान् ग्रहणीपाण्डुकामलाः ।

केवलं ब्रीहिप्राण्यङ्गकाथो व्युष्टस्तु दीषलः ॥ २३ ॥

शुण्ठीघृतम्—विश्वोषधस्य गर्भेण दशमूलजले शृतम् ।

घृतं निहन्त्याच्छयथं ग्रहणीसामतामयम् ॥ २४ ॥

नागरघृतम्—घृतं नागरकल्केन मिद्धं वातानुलोमनम् ।

ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं ब्रीहिकासञ्चरापहम् ॥ २५ ॥

रसेन गुडिका काथ्या इत्यर्थः । दग्धानि वार्त्ताकुरस इति च पाठः । भोजनी
तरा इति भोजनमुत्तरं पयात्कालीन यासां तथा । किंवा भोजनादुत्तरा । भुक्त
भुक्त पचन्तीत्यत्र भुक्त भुक्तमित्यपि पाठः ॥ २१ ॥

वृषणेत्यादौ—विन्वसाव इति षड्भिर्मिलित्वा पलमात्रे, कल्कस्य पादिक
त्वात् । चतुर्गुणजलनाष्टपलघृतस्यात्र पाकः । इत्यनेन फलदानक्षमत्वस्य भव
क्षीति मरुधिवचनादुद्गीयते । भावामिति अग्निबलानुरूपपरिमाणम् ॥ २२ ॥

संस्रस्यत्यादि ।—संस्रस्य काथोऽत्यन्तश्लथिलपीडलकं बद्धा कार्यम् । एवं
भाषकृत्यादीनामपि । विल्वगर्भमिति विल्वशलाटुककल्कम् । घृतमत्र प्रस्थमानमेव
ब्रीहिसासकाथस्य तदहं कार्यतामाह केवलत्यादि ।—जन्वङ्गं छागादिमासम् ।
केवलमिति पाठे केवलं सम्पद्यथा स्थात् तथा व्युष्टी रात्रिव्युषितो दीषल
यावता कालेन व्यङ्गीभवति स एव दीषल इत्यर्थः । केवलब्रीहजन्वङ्गपाठो
द्रव्यान्तरसयुक्तब्रीह्यादिकाथस्य न दीषलत्वमित्याहुः । तच्च न व्यवहारसिद्धम्
अतएव वन्दे “ब्रीहिप्राण्यङ्गयोः काथ व्युषित दीषल मतम्” इत्येवोक्तम् । व्युष्टि
पदसिद्धित्वं व्युष्टादिभ्योऽन् इति सूत्रनिर्देशात् ॥ २३ ॥

विश्वोषधस्येत्यादि ।—ग्रहणीसामतामयमिति ग्रहणीनाद्यान्त्रितो यः सामताम
आमयो रोगघ्नमित्यर्थः ॥ २४ ॥

घृतमित्यादौ जलं चतुर्गुणम् ॥ २५ ॥

चित्रकटुतम्—चित्रककायकल्काभ्यां ग्रहणीघ्नं मृतं हविः ।

गुल्मशोथोदरक्षीहशूलार्शोघ्नं प्रदोषनम् ॥ २६ ॥

विल्वादिष्टुतम्—

विल्वाग्निचव्यार्द्रकशृङ्गेरकाथन कल्केन च सिद्धमान्यम् ।

तच्छागदुग्धं ग्रहणोदोषशोघ्नाग्निमान्द्यार्कचिनुहरिष्ठम् ॥ २७ ॥

वाङ्मेरोष्टुतम्—नागरं पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पलो ।

श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं विल्वं पाठा यमानिका ।

चाङ्गेरोस्वरसे सर्पिः कल्केरेतैर्विपाचितम् ।

चतुर्गुणेन दध्ना च तदुष्टुतं कफवातनुत् ॥

अर्शांसि ग्रहणोदोषं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ।

गुदभ्रं शार्त्तिमानाहं घृतमेतद्वपोहति ॥ २८ ॥

मरिचाद्यं घृतम् ।—

मरिचं पिप्पलीमूलं नागरं पिप्पली तथा ।

भक्ष्मातकं यमानो च विडङ्गं हस्तिपिप्पलो ॥

हिङ्गु मौवर्चलञ्चैव विडमैश्वर्यव्यथ ।

चित्रकटुत स्पष्टम् ॥ २६ ॥

विल्वाग्नीत्यादी—आर्द्रं कति शृङ्गेरविशेषणं, तेन शुष्कस्य शृङ्गेरूपस्य निरासः ।

विल्वादीनां कायस्त्रिगुणं, चतुर्गुणं इत्येके । कागचीरं स्त्रे हसमम् ॥ २७ ॥

नागरमित्यादि ।—अत्र हस्तिपिप्पली चवी, अतृकर्णसंवादात् । तद्वयथा 'दधिधान्यविल्वापाठयमानिकापचकीर्णगुणैः ॥' चाङ्गेरीस्वरसे सर्पिर्गुद-
न घृतिसृवात्सिनुदं याहि" इति । इत्यानञ्चाच्च हस्तिपिप्पली चवीपथ्यायत्वेन
हस्यते "चविकाकीर्णवल्ली च हस्तिपिप्पलीपथ्यते" इति । विल्वस्थानं विषापाठोऽपि
अतृकर्णसंवादादेव न भवति । चाङ्गेरीस्वरसोऽप्यत्र चतुर्गुणः । चतुर्गुणेन
दध्ना चेत्यत्र चरकस्य समुच्चयार्थत्वात्, आशुषदसारोऽपि "चतुर्गुणेन दध्ना च चाङ्गे-
रीस्वरसेन च" इत्युक्तम् । अन्ये तु "स्वरसे क्षीरवदविधिः" इति वचनात्
चाङ्गेरीस्वरसश्च के हसम इत्याहुः, व्यवहारस्तु पूर्वव्याख्यस्यैव ॥ २८ ॥

मरिचाद्यघृते विडङ्गसैश्वर्यवतीति समाहारद्वयः । किंवा विडङ्गसैश्वर्यवत्ता

क्षामुद्रं सयवक्षारं चिचको वचया सह ॥
 एतैरक्षपलैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 दशमूलैरसे सिद्धं घयसा द्विगुणेन च ॥
 मन्दाग्नीनां हितं सिद्धं ग्रहणोदोषनाशनम् ।
 विष्टम्भमासं दौर्बल्यं प्रोहानमपकर्षति ॥
 कासं श्वासं क्षयश्चैव दुर्नामसभगन्दरम् ।
 कफजान् हन्ति रोगांश्च वातजान् क्रिमिसम्भवान् ।
 तान् सर्वान् नाशयत्याशु शुष्कं दार्वनलो यथा ॥ २६ ॥

महाषट्पलकं घृतम् ।—

सौवर्चलं पञ्चकोलं सैन्धवं हवुषां वचाम् ।
 अजमोदां यवक्षारं हिङ्गुजीरकमौझिदम् ॥
 कृष्णाजाजोसभूतौकं कल्कीकृत्य पलार्द्धकम् ।
 आर्द्रकस्य रसं चुक्रं क्षीरं मसृक्स्त्रकाञ्चिकम् ॥
 दशमूलकषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 भक्तेन सह दातव्यं निर्भक्तं वा विचक्षणेः ॥
 क्रिमिप्लोहोदराजोर्णज्वरकुष्ठप्रवाहिकाम् ।
 वातरोगान् कफव्याधीन् हन्याच्छूलमरोचकम् ॥
 पाण्डुरोगं क्षयं कासं दौर्बल्यं ग्रहणीगदम् ।
 महाषट्पलकं नाम वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥ २७ ॥

प्रवीति मध्यपदलोपी समासः । द्विगुणेन चेति चकारादृशमूलैकाद्याः अपि द्विगु-
 ण्ये तु दशमूलैरसस्तुर्गुणं इत्याहुः, व्यवहारस्तु पूर्वेष्वेव ॥ २८ ॥

सौवर्चलव्यादा—पञ्चकोलं मिलिताईपलं, कश्कस्य षट्पलरूपत्वात् । इति
 स्वनामख्याता, कृष्णाजाजौ कृष्णजीरकम्, भूतौकं यमानौ । क्षीवक्षलादीनां
 प्रत्येकमष्टपलम् । अथ वदन्ति न पाठः, किन्तु विडम्बितं व, चन्द्राटादीनां
 त्वात् । आर्द्रकखरसादीनां वक्षा द्रवाणां प्रत्येकं, क्षौद्रसमल “पञ्चप्रश्नति ॥
 २९” इत्युक्तेः ॥ २० ॥

वल्गुचक्रम्—यन्मस्वादि शुचौ भाण्डे सगुडचौद्रकाञ्चिकम् ।

धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ।

द्विगुणं गुडमध्वारनालमस्तु क्रमादिह ॥ ३१ ॥

वृहच्चक्रम्—प्रस्थं तण्डूलतोयतस्तुषजलात् प्रस्थत्रयञ्चान्नतः

प्रस्थाङ्गे दधितोऽस्त्रमूलकपालान्यष्टौ गुडान्मानिके ।

मान्यौ शोधितशृङ्गवेरशकलाद् द्वे सिन्धुजाज्योः पले

द्वे कृष्णोषणयोर्निशापलयुगं निक्षिप्य भाण्डे दृढे ॥

स्निग्धे धान्ययत्रादिराशिनिहितं त्रीन् वासरान् स्थापयेद्

ग्रोष्मे तोयधरात्यये च चतुरो वर्षासु पुष्यागमे ।

पट् शीतेऽष्टदिनान्यतः परमिदं विस्त्राव्य सञ्चूर्णयेत्

चातुर्जातपलेन संहितमिदं शुक्तञ्च चुक्रञ्च तत् ॥

हत्याद्वातकफामदोषजनितान् नानाविधानामयान्

दुर्नामानिलगुल्मशूलजठरान् हत्वानलं दीपयेत् ॥ ३२ ॥

क्रारिष्टम्—यमान्यामलकं पथ्या मरिचं त्रिपलांशकम् ।

लवणानि पलांशानि पञ्च चैकत्र चूर्णयेत् ॥

स्वचक्रमाह यदित्यादि ।—मस्वादीत्यस्य विशेषणं सगुडेत्यादि । आदिशब्दा-
धि तत्तत्तत् ; मस्तुस्थाने यत्, तदापि मस्तुसमं यावन्मिति । अन्यं तु आदिभूत मस्तु
अनीलित मस्तुत्याहः । विरात्रस्थमिति यौष्माभिप्लव्येण ; वर्षादिषु पुनर्वस्य-
गुडचक्रवदवस्थापनकालव्यवस्था । अस्त्रं यावद्भवतीति ॥ ३१ ॥

वृहच्चक्रमाह प्रस्थमित्यादि ।—तुषजलाहिति सतुषयुक्तरसत्वात्, तदभाके-
भञ्जिकात् । अस्त्रत इति तुषजलस्य दधश्च विशेषणम् । अस्त्रमूलकं काञ्चिकाध-
ममूलकमित्यहं जा । मानिके इति मानिकादयम्, मानिका पलान्यष्टौ, तेन
अष्टपलमित्यर्थः । शोधितशृङ्गवेरशकलादिति निस्तुषाद्रकखण्डात् । द्वे कृष्णो-
षोरिति कृष्णं मरिचम् । तोयधरात्यये चेति चकारादतापि त्रीन् वासरान्
दीपयेत् । शीत इत्यनेन हेमन्तशिशिरयोरेव ग्रहणम् । विस्त्राव्येति वस्त्रं पूतं कृत्वा
चातुर्जातपलेन मिलित्वा पलमात्रेण । सञ्चूर्णयेत् अवचूर्णनं कारयेदिति ॥ ३२ ॥

तक्रकंसासुतं जातं तक्ररिष्टं पिवेन्नरः ।

दौपनं शोथगुल्मार्शः क्रिमिमहोदराघ्नम् ॥ ३३ ॥

आ-यामकाञ्चिकम्—

वायस्य दद्याद्द्वयवशक्तुकानां पृथक् पृथक् त्वादकसंस्मितम् ।
मध्यप्रमाणानि च मूलकानि दद्याच्चतुःषष्टिसुकल्पितानि ॥
द्रोणेऽश्वसः प्लाव्यघटे सुधीतं दद्यादिदं भेषजजातयुक्तम् ।
क्षारहयं तुम्बुरुवस्तगन्धाधनौयकं स्याद्विद्वंसम्भवम् ॥
सौवर्चलं हिङ्गुशिवाटिकाञ्च चव्यञ्च दद्याद्विपुलप्रमाणम् ।
इमानि चान्यानि पलोन्मितानि विजर्जरीकृत्य घटे क्षिपेच्च ॥
क्षणांमजालोमपकुञ्चिकाञ्च तथासुरीं कारविचित्रकञ्च ।
पक्षस्थितोऽयं बलवर्णदेह-वयस्करोऽतीव बलप्रदश्च ॥

कान् जोवयामीति यतः प्रवृत्त-

स्तत्काञ्चिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।

आ यामकालाञ्जरयञ्च भक्त-

मा-यामकेति प्रवदन्ति चेनम् ॥

दकोदरं गुल्ममथ प्लिहार्नं हृद्रोगमानाहमरोचकञ्च ।

मन्दान्नितां कोष्ठगतञ्च शूलमर्शोविकारान् सभगन्दराञ्च ।

वातामयानाशु निहन्ति सर्वान् संसेव्यमानं विविधान्नराणाम् ॥३॥

तक्ररिष्टे विपलांशकं तथा पलांशानीत्यपि प्रत्येकं ज्ञेयम् । तक्रस्य कर्ष
आदके आसुतं कृतसम्मानम् । जातमिति अक्षरसङ्ख्या जातम् ॥ ३३ ॥

आ-यामकाञ्चिके वायस्येति निस्तुषदरदलितवयवमण्डलस्य, तथा यवशक्तुकानां
पृथक् पृथक् त्वादकसंस्मितमित्यादकप्रमाणम् । संस्मितमिति भावं क्तः । चतुःषष्टीणां
कृतमानिन । सुकल्पितानीति इष्टांशखण्डीकृतानि । प्लाव्येत्याप्लाव्य । तुम्बुरु
वर्षागृह्यम् ; वस्तगन्धा कौकान्धी ; शिवाटिका वंशपत्री (हिङ्गुपत्री) ; कर्णा
पिपली ; अपकुञ्चिका स्थूलकर्णजीरकः ; आसुरी राजिका ; कारविचित्रिका
सूक्ष्मकर्णजीरकम् । आ यामकालादिति यामः प्रहरद्वयः कालः, तस्यवधीकृत्य ॥३॥

कल्याणगुडः—

प्रस्थत्रयेणामलकोरसस्य शुद्धस्य दत्त्वाष्टितुलां गुडस्य ।
 चूर्णीकृतेर्ग्रन्थिकजीरचव्यव्योषेभक्त्याहवुषाजमोदैः ॥
 विडङ्गसिन्धुत्रिफलायमानी पाठाग्निधान्यैश्च पलप्रमाणैः ।
 दत्त्वा त्रिविचूर्णपलानि चाष्टावष्टौ च तैलस्य पचेद् यथावत् ॥
 तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं यथेष्टचेष्टं त्रिसुगन्धियुक्तम् ।
 अनेन सर्वे ग्रहणीधिकाराः संश्रामकामस्वरभेदशोधाः ॥
 शाम्यन्ति चायं चिरमन्यराग्नेर्हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ।
 स्त्रोणाश्च वेन्ध्यामयनाशनोऽयं कल्याणको नाम गुडः प्रदिष्टः ॥
 तैले मनाग् भर्जयन्ति त्रिवृदत्र चिकित्सकाः ।
 अत्रोक्तमानसाधर्म्यात् त्रिसुगन्धं पलं पृथक् ॥ १५ ॥

कुष्माण्डगुडकल्याणकम्—

कुष्माण्डकानां रुढानां सुखिन्नं निष्कुलत्वचाम् ।
 मपिःप्रस्थे पलशतं ताम्रभाण्डे शनैः पचेत् ॥
 पिप्पलो पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
 धान्यकानि विडङ्गानि यमानी मरिचानि च ॥

प्रस्थत्रयेणेत्यादि ।—अयं शीतः मृशुते कासप्रतिषेधे पठितः । अत्र ग्रन्थिकं
 पिप्पलीमूलम्, अजमोदा यमानी, अन्तःपरिमार्जनत्वात्, अती यमान्या भाग-
 दयम् । अग्निशिवकः । पलप्रमाणैरिति प्रत्येकम् । त्रिविचूर्णं तैले मनाग्भर्ज-
 नीयम् ; भर्जनेन च तस्य मन्धोर्ध्वत्वादतिविरेचकत्वं न भवति । अक्षफलप्रमाणं
 कर्णम् ; व्यवहारस्तु चतुःपञ्चमाषकैरिति । त्रिसुगन्धं त्वगोलापत्रकम् । त्रिविचूर्णं
 सहित एव तैले गुडसामलकोरसगोलितं प्रदाय पाकः, सिद्धे च लिङ्गे ग्रन्थिकादि-
 चूर्णप्रलेप इति व्यवहारी वैद्यभ्याम् । अत्रोक्तमानसाधर्म्यादिति ग्रन्थिकादिचूर्णस्य
 प्रत्येकं पलमानं युक्तम् तूष्णाद्वच्यं दित्यर्थः ॥ १५ ॥

कुष्माण्डकानामित्यादि ।—रुढानामिति सत्यक्पक्वानाम् ; सत्यक्पक्वस्य सब-
 क्षरातीतत्वे नेव भवतीति । तादृशस्य कुष्माण्डस्य खण्डितवन्तीकृतस्य त्वक्तीज

त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाज्जिसेन्धवम् ॥
 एकैकस्य पलस्यैव त्रिवृदष्टपलं भवेत् ।
 तैलस्य च पलान्यष्टौ गुडपञ्चाशदेव तु ॥
 प्रस्थैस्त्रिभिः समेतन्तु रसेनार्मलकस्य तु ।
 यदा दार्वीप्रलेपस्तु तदैवमवतारयेत् ॥
 यथाशक्ति गुडान् कुर्यात् कर्षकपर्द्धिमानकान् ।
 अनेन विधिना चैव प्रयुक्तस्तु जयेदिमान् ॥
 प्रसङ्गग्रहणीरोगान् कुष्ठान्यर्शोभगन्दरान् ।
 ज्वरमानाहहृद्रोग-गुल्मोदरविसूचिकाः ॥
 कामलापाण्डुरोगांश्च प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ।
 वातशोणितवीसर्पान् दद्रुचर्महलीमकान् ।
 कफपित्तानिलान् सर्वान् प्ररूढांश्च व्यपोहति ॥
 व्याधिक्षीणा वयःक्षीणाः स्त्रीषु क्षीणाश्च ये नराः ।
 तेषां वृष्यञ्च बल्यञ्च वयःस्थापनमेव च ।
 गुडकल्याणकं नाम बन्ध्यानां गर्भदं परम् ॥ ३६ ॥

रसपर्पटिका—

याम्बुपित्ते विधातव्या गुडिका च क्षुधावती ।
 तत्र प्रोक्तविधा शुद्धौ समानी रसगन्धकौ ॥
 सम्मर्द्य कज्जलाभन्तु कुर्यात् पात्रे दृढाश्रये ।

मञ्जरीवल्लकस्य तत्रा कृतास्तरणस्य किञ्चित् पानैयं दत्त्वा उत्स्विन्नस्य निषीद
 गलितरसस्य पिष्टस्यातपे किञ्चिच्छुष्कस्य पलशतं यावद् ॥ ततस्तस्य घृतशराव-
 चतुष्टये तैलस्य षाष्टपलं सत्तलनं कार्यम् । तत आसलकस्तरसस्य द्वादशशराव-
 पञ्चाशद्गुडपलान्यालीड्य, ततः पूत्वा सन्तलितकुम्भाच्छादिकनेकीकृत्य पक्तव्यम्
 ततो गुडपाकविधया अवतारिते पिप्पल्यादिचूर्णस्य प्रक्षेप इत्यर्थः । भक्ष्यमात्रा
 च प्रायः कर्षार्द्धेनेत्याहुः ॥ ३६ ॥

सिद्धफला रसपर्पटीमाह याम्बुत्यादि ।—तत्रेति तत्र क्षुधावत्यां या विधा

ततो वादरवह्न्यलौहपात्रे द्रवीकृतम् ॥
 गोमयोपरि विन्यस्तकदलीपत्रपातनात् ।
 कुर्यात् पर्पटिकाकारमस्य रक्तिद्वयं क्रमात् ॥
 द्वादशरक्तिकां यावत् प्रयोगः प्रहरार्हतः ।
 तदूर्ध्वं बड्ढपूगस्य भक्षणं दिवसे पुनः ॥
 तृतीयं एव मांसाज्यदुग्धाद्यत्र विधीयते ॥
 वर्ज्यं विदाहिस्त्रीरभ्यामूलं तैलञ्च सार्धपम् ।
 क्षुद्रमत्स्याम्बुजखगांस्त्यक्तोन्निद्रः पयः पिबेत् ॥
 ग्रहणीक्षयकुष्ठार्शःशोषाजीर्णविनाशिनी ।
 रसपर्पटिका ख्याता निबद्धा चक्रपाणिना ॥ ३७ ॥

ताम्रयोगः—

स्थाल्यां सम्मर्द्य दातव्यौ माषिकौ रसगन्धकौ ।
 नखक्षुण्णं तदुपरि तण्डुलोयं द्विमाषिकम् ॥
 ततो नैपालताम्रादि पिधाय सुकरालितम् ।

गन्धकशुद्धिप्रकारी वक्तव्यः, तेन शुद्धावित्यर्थः । तत्र सगन्धकं रसं दृढाश्रये
 न्वशिलायां सम्मर्द्य कज्जलाभं चूर्णे कुर्यात् । वादरवह्न्येति वदरदारुसन्धु-
 ताग्रिभ्य इत्यर्थः । शुद्धपारदकर्षः, शुद्धगन्धककर्षः, एतद्वयं खल्वे तावद्वर्षणीयं
 रुदण्डेन पाषाणदण्डेन वा, यावत् कज्जलाभं भवति । ततो लोहदर्विकाया-
 न्चूर्णं दत्त्वा वदराङ्गारीपरि विन्यस्त लोहदण्डेन सञ्चाल्य यदा द्रवीभूतं भवति,
 आह गोमयापिण्डपरिस्थामितकीमलकदलीपत्रे ढालनीयम्, अपरकदलीपत्रा-
 रिण सम्पीड्य पर्पटिकाकृतिः कार्या । रक्तिद्वयं क्रमादिति प्रथमं गुञ्जायुगलं,
 तदिदमेकैकद्विती भक्ष्यमिति क्रमादित्यर्थः । पथे कृत्वा सम्मर्द्य हिङ्गुगुञ्जा-
 कां जीरकगुञ्जाद्वयञ्च भक्षणौघम् । ततः क्षणं स्थित्वा दन्तादिलघ्नं प्रक्षाल्य जख-
 लकं पातव्यमित्युपदेशः । प्रहरार्हत इति प्रहरार्हान्तरं । तदूर्ध्वमिति ग्रह-
 णीदूर्ध्वम्, तृतीये दिवसे इति सम्मन्धः ॥ ३७ ॥

ताम्रयोगमाह स्थाल्यामित्यादि—अत्रापि रसगन्धकौ शुधावतीगुडिकी-
 त-

पांशुना पूरयेदूर्ध्वं सर्वां स्थालीं ततोऽनलः ॥
 स्थाल्यधो नालिकां यावद्देयस्तेन मृतस्य च ।
 ताम्बोताम्बस्य रक्तेका त्रिफलाचूर्णरक्तिका ॥
 त्रूषणस्य च रक्तेका विडङ्गस्य च तन्मधु ।
 घृतेनालोका लेद्व्यं प्रथमं दिवसे ततः ।
 रक्तिवृद्धिः प्रतिदिनं कार्या ताम्बादिषु त्रिषु ॥
 स्थिरा विडङ्गरक्तिस्तु यदा भेदो विवक्षितः ।
 तदा विडङ्गन्वधिकं दद्याद्रक्तिद्वयं पुनः ॥
 द्वादशाहं योगवृद्धिस्ततो ऋसक्रमोऽप्ययम् ॥
 ग्रहणीमन्त्रपित्तञ्च क्षयं शूलञ्च सर्वदा ।
 ताम्बयोगो जयत्येष बलवर्णाग्निवर्द्धनः ॥ ३८ ॥
 इति ग्रहणीचिकित्सा ।

विषया शोधितौ याज्ञौ । सुकरालितमिति पिष्टभक्तसिक्थकेन नीरमुत्प्लुपितमित्यर्थः । पांशुना वालुकया । नालिकां घटीमैकां यावदनलज्वाला स्थाल्यधो देयेत्यर्थः । त्रिफलाया मिलित्वा चूर्णरक्तिका ; एवं त्रिकटोरपि । सर्वमिदं चूर्णं विडङ्गान्तं मधुघृताभ्यामालोका लेद्व्यः । विडङ्गरक्तिस्तु पुनः स्थिरा न नूनाधिकमावा इत्यर्थः । यदा पुनः कोष्ठविबन्धाभ्यानादिषु विरेकोऽपेक्षितो भवति, तदेतत् परं विडङ्गस्य रक्तिद्वयं याज्ञमित्यर्थः । अस्य च पत्रौ यथा—शोधितरसगन्धः । प्रमा १, एतद्वयं कज्जलस्य दहनतनपातिलिकायां स्थाप्यम् । तदुपरि तण्डुलीयकशकभूलचूर्णस्य माषकद्वयमङ्गुलीद्वयेन गृहीत्वा देयम् । अनन्तरमेतत् सा कण्टकवेधयोगेन नैपालताम्रपञ्चदशमाषकेण कृतताम्रं चम्बरोलिखितसमावृतं दहनीयम् । दहित्वा पिष्टभक्तसिक्थकेन ताम्रिकाया रन्ध्रनिर्घनं कार्यम् । ततः स्थालीमध्यस्थितायास्ताम्रिकाया उपरि तं स्थालीं वालुकया पूरयित्वा, तदधी चटिकां यावत् ज्वाला देया । एव कृतताम्राद्रक्ति १, मिलितत्रिफलाचूर्णरक्ति १, तथा मिलितत्रिकटुचूर्णरक्ति १, विडङ्गचूर्णरक्ति १, एतत् सर्वं घृतमधुभ्यामालोका लेद्व्यम् ; शीतलजलमनुपेयम् ; प्रथमदिने । एवं द्वादशदिनपर्यन्तं रक्तिमेकां कृत्वा वृद्धिः । वृद्धित्वा ऋसक्रमोऽपि एवमेव श्रेयम् । रसगन्धकलक्षणञ्च योग

अथार्थचिकित्सा ।

दुर्नाम्नां साधनोपायश्चतुर्धा परिकीर्तितः ।
 भेषजचारशस्त्राग्निसाध्यत्वादाय उच्यते ॥
 यद्वायोऽनुलोम्याय यदग्निबलवृद्धये ।
 अनुपानौषधद्रव्यं तत् सेव्यं नित्यमर्शसैः ॥
 शुष्कार्शसां प्रलेपादिक्रिया तीक्ष्णा विधीयते ।
 स्राविणां रक्तमालोक्य क्रिया कार्यास्रपैत्तिकी ॥ १ ॥
 प्रलेपमाह—क्षुक्क्षीरं रजनीयुक्तं लेपाद् दुर्नामनाशनम् ।
 कोषातकौरजोघर्षान्निपतन्ति गुदोद्भवाः ॥ २ ॥
 अर्कक्षीरं सुधाक्षीरं तिक्ततुम्बराश्च प्लवाः ।
 करञ्जो वस्तमूत्रञ्च लेपनं श्रेष्ठमर्शसाम् ॥ ३ ॥

ब्रह्मकरे यथा—“सुक्ताफलसमं स्निग्धं घनं निष्पटलं गुरु । चपलं अपलं शूलं
 मदन्ति भेषजां वराः” चपलमिति रसं, द्वितीयं अपलमिति चञ्चलम् । “शुक्-
 पक्वसमच्छायो नवनोतसमप्रभः । मृदुः कठिनः स्निग्धः श्रेष्ठो गन्धक उच्यते ।’
 हितसांस्तरसादीनाञ्चाचारविधिर्बोध्यः ॥ ३८ ॥

इति ग्रहणीचिकित्सा ।

पूर्वोक्तसङ्गत्यैव ग्रहणनन्तरमर्थचिकित्सितमुच्यते । दुर्नामनामित्यादि ।—आय
 इति भेषजीपायः । *विस्तरेण वक्ष्यमाणां चिकित्सां सारोद्धारिणाह यद्वायो-
 रित्यादि ।—चरकस्य । अर्शमैरित्यर्शरोगयुक्तैः । शुष्कार्शसामित्यादि—आदिशब्दात्
 खेदादीनां ग्रहणम् ॥ १ ॥

लेपादीनाह क्षुक्क्षीरमित्यादि ।—क्षुक्क्षीरेण हरिद्राचूर्णमाद्रं कृत्वा लेपः ।
 उक्तं हि वाग्भटे “क्षुक्क्षीराद्रं निशालेपः” इति । कोषातकौ घोषकः ॥ २ ॥

अर्कल्यादौ ।—करञ्जस्य त्वक्, सुधाक्षीरमित्यत्र सुधाकाण्डशरके वस्त्रभटे च
 दृश्यते ॥ ३ ॥

अर्शोघ्नी गुदगा वर्त्तिर्गुडघोषाफलीहवा ।
 ज्योत्स्निकामूलकल्केन लेपो रक्तार्शसां हितः ॥ ४ ॥
 तुम्बीबीजं सोद्भिदन्तु काञ्चीपिष्टं गुडीत्रयम् ।
 अर्शोहरं गुदस्थं स्याद्दधि माहिषमश्रुतः ॥ ५ ॥
 महाबोधिप्रदेशस्य पथ्या कोषातकीरजः ।
 कफेन लेपतो हन्ति लिङ्गवर्त्तिमसंशयम् ॥ ६ ॥
 अपामार्गाङ्गुजः क्षारो हरितालेन संयुतः ।
 लेपनं लिङ्गसम्भूतमर्शो नाशयति ध्रुवम् ॥
 वातातीसारवद्विन्नवर्चास्पर्शास्युपाचरेत् ।
 उदावर्त्तविधानेन गाढविट्कानि चासक्तम् ॥ ७ ॥
 विड्विबन्धे हितं तक्रं यमानोविडसंयुतम् ।
 वातश्चेष्पार्शसां तक्रात् परं नास्तौह भेषजम् ॥
 तत् प्रयोज्यं यथादोषं सस्त्रे हं रूक्षमेव वा ।
 न विरोहन्ति गुदजाः पुनस्तक्रसमाहताः ॥ ८ ॥
 त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ।
 तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्शोहरं पिबेत् ॥ ९ ॥

वर्त्तिः फलवर्त्तिः । गुडं जलन द्रवीकृत्य घोषफलचूर्णे प्रक्षिप्य पक्ता वर्त्ति
कार्या । ज्योत्स्निका घोषकः ॥ ४ ॥

उद्भिदमुत्कारिकालवर्णं शास्त्रलिखणं वा ॥ ५ ॥

महाबोधिप्रदेशस्येति ।—महाबोधिसंगधे प्रसिद्धः । पथ्या हरितकी । कफे
शेषणा ; समुद्रफेनेनेत्यन्वये, उदधिकफत्वादिति भावः । सुट्टीगताया ध्रुव्याला
साध्वी । लिङ्गवर्त्तिलिङ्गाशः ॥ ६ ॥

अपामार्गोदस्येति । वातातीसारधेदिति वातातीसारचिकित्सा ॥ ७ ॥

विड्विबन्ध इत्यादि स्युष्टम् । वातश्चेष्पार्शसानित्यादि—चरकस्य ॥ ८ ॥

त्वचमित्यादि—तस्यैव । चित्रकमूलत्वचं पिष्ट्वा तिलोत्सेधमात्रः कुम्भं
लेपो देयः ॥ ९ ॥

पित्तश्चेत्प्रशमनी कच्छकच्छूजापङ्क ।
 गुदजान् नाशयन्त्यांशु योजिता सगुडाभया ॥
 सगुडां पिप्पलीयुक्तामभयां घृतभर्जिताम् ।
 त्रिवृहन्तियुतां वापि भक्षयेदानुलोमिकाम् ॥ १० ॥
 तिलारुक्करसंयोगं भक्षयेदग्निवर्धनम् ।
 कुष्ठरोगहृरं श्रेष्ठमर्शसां नाशनं परम् ॥
 तिलभस्मातकं पथ्या गुडश्चेति समांशिकम् ।
 दुर्नामकासश्वासघ्नं भ्रीहपाण्डुज्वरापहम् ॥ ११ ॥
 गोमूत्रव्युषितां दद्यात् सगुडां वा हरीतकीम् ।
 पञ्चकोलकयुक्तं वा तक्रमस्त्रै प्रदापयेत् ॥ १२ ॥
 मृत्क्षिप्तं शीरणं कन्दं पक्ताग्नी पुटपाकवत् ।
 अद्यात् सतैललवणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥ १३ ॥
 खिलं वार्त्ताकुफलं घोषायाः क्षारजेन सलिलेन ।
 तद्घृतभृष्टं युक्तं गुडेनाढ्यमितो योऽस्ति ॥

गुदजानित्यत्र सांसारिकुरानिति शेषः, तेन पु लिङ्गता उपपन्ना । सगुडामित्यादि
 ॥ १० ॥

तिलारुक्करेत्यादि ।—अयुज्यते प्रयुज्यतेऽयमिति संयोगः प्रयोग एव । अन्यं तु
 तिलारुक्करयोः संयोगो भवेत्याहुः ॥ ११ ॥

गोमूत्रव्युषितामित्यादि ।—चरकस्य । रावो गोमूत्रस्थितमिति चक्रः ।
 उक्तमित्यत्र एको योगः । वाशब्दः पूर्वयोगापेक्षया ; चरके हि “सगुडामभयां
 श्च प्राशयेत् पौषभक्तकीम्” इत्यभिधाय तदनन्तरमयं योग उक्तः, अतो भिन्नयोग-
 न न पौषरक्त्यं स्यादिति । एतेन गोमूत्रव्युषितामिति प्रयोगानुरोधात् पुनरपि
 भिन्नयोगगुडहरीतक्यभिहितेति * निश्चिन्तनीयमस्त्वितम्, योगव्यस्यैव चरकोक्त-
 त् इति । पञ्चकोलकयुक्तमिति पञ्चकोलचूर्णयुक्तम् ॥ १२ ॥

मृत्क्षिप्तमित्यादि ।—वाग्भटस्य । शीरणं कन्दमिति वन्यशूरणसूत्रम्, एव
 वार्त्तासि, तदभावे श्याम्यशूरणोऽपीत्यन्ये ॥ १३ ॥

पिबति च तक्रं नूनं तस्याश्वेवातिवृद्धगुदजानि ।
 यान्ति विनाशं पुंसां सहजान्यपि संसरात्रेण ॥ १४ ॥
 असितानां तिलानां प्राक् प्रकुञ्चं शीतवार्यनु ।
 खादतोऽर्शांसि नश्यन्ति द्विजदार्याङ्गपुष्टिदम् ॥ १५ ॥
 दन्त्यरिष्टम्—दन्तोच्चित्रकमूलानामुभयोः पञ्चमूलयोः ।
 भागान् पर्लाशानापोथ्य जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 त्रिपलं त्रिफलायाश्च दलानां तत्र दापयेत् ॥
 रसे चतुर्थशेषे तु पूतशीते प्रदापयेत् ।
 तुलां गुडस्य तत् तिष्ठेन्माषाढं घृतभाजने ॥
 तन्मात्रयः पिवेन्नित्यमर्शोभ्यो विप्रमुच्यते ।
 बह्वणीपाण्डुरोगघ्नं वातवर्चोऽनुलोमनम् ।
 दीपनञ्चारुचिन्नञ्च दन्त्यरिष्टमिदं विदुः ॥
 पात्रेऽरिष्टादिसन्धानं धातकीलोघ्नलेपिते ॥ १६ ॥
 सेनागरारुक्करवृद्धदारकं गुडेन यो मोदकमत्यदारकम् ।
 अशेषदुर्गामकरोगदारकं करोति वृद्धं सहसैव दारकम् ।

स्विन्नमित्यादि —जीवकचारीदकेन षड्गुणैकविंशतिवारपरिक्षुतेन उत्तु-
 ष्ठेन भृष्टा अनुरूपगुडेन संयोज्य भक्षयेदिति ॥ १४ ॥

असितानामित्यादि—तिलानां प्रकुञ्चं पलम्, प्राक्प्राकृतः अनु पया-
 वारि खादत इति योज्यम् । द्विजदार्याम् दन्तदार्याम् ॥ १५ ॥

दन्तोत्थादि—चरकस्य । अत्र उभयोरिति वचनद्वलात् पञ्चमूलयोः प्र-
 भागा याच्याः ; त्रिपलं त्रिफलाया इत्यत्र तु निर्देशस्य मूलप्रधानत्वात् निषि-
 त्रिफलाया एव पलत्रयं याच्याम् । मासाहमिति तन्मात्रे तु मासमित्यु-
 क्ता—“त्रिफलादशमूलाग्निक्वाणां पलं पलम् । वाग्निद्रोणे स्थितः पाद-
 गुडतुलायुतः । आज्यभाण्डे स्थितो मासं दन्त्यरिष्टो निषवितः” इति ; उभय-
 प्रमाणं स्मृतिर्भवत् ॥ १६ ॥

सेनागरेत्यादि—अरुक्करं भक्षातकम् । वृद्धमित्यत्र आत्मानमिति शेष-

चूर्णे चूर्णसमो भूयो मोदके द्विगुणो गुडः ॥ १७ ॥

प्राणदा गुड़िका ।—

त्रिपलं शृङ्गवेरस्य चतुर्थं मरिचस्य ।

पिप्पल्याः कुण्डवार्षश्च चव्यायाः पलमेव च ॥

तालीशपत्रस्य पलं पलाहं केशरस्य च ।

द्वे पले पिप्पलीमूलादर्द्धकर्षश्च पत्रकात् ॥

सूक्ष्मैलाकर्षमेकन्तु कर्षं त्वगमृणालयोः ।

गुडात् पलानि तु त्रिंशच्चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥

अक्षप्रमाणा गुड़िका प्राणदेति च सा स्मृता ।

पूर्वं भक्ष्या तु पश्चात् भोजनस्य यथाबलम् ।

मद्यं मांसरसं यूष्णं क्षीरं तोयं पिबेत् तथा ॥

हृन्वादेशसि सर्वाणि मंहजान्यस्रजानि च ।

वातपित्तकफोत्थानि मन्निपातोद्भवानि च ॥

पानात्यये सूत्रकृच्छ्रे वातरोगगलग्रहे ।

कमिति महाफलम् । अस्य योगस्य चतुःसमसंज्ञासाह भव्यदत्तः । तन्नाते
व गुडेन किञ्चिज्जलं दत्त्वाग्नौ विपक्वेन मोदकविधानम् । चक्रस्तु मोदकत्वात्
इति गुण्यमाह । अन्ये तु “मोदके द्विगुणो गुडः” इति कस्यचित् अभियुक्तस्य
मनार्थमिति क्त्वा नाद्रियन्ते, उक्तरीत्या समेनापि गुडेन मोदकतोपपत्ते-
ः ॥ १७ ॥

त्रिपलमित्यादि ।—चतुर्थं मरिचस्येति पलमेकमित्यर्थः । केशरस्य नागकेशरस्य ।
मृणालयोरिति त्वक् गुडत्वक्, मृणालमुशीरम् ; अनयोर्मिलित्वा कर्षः । पूर्वं
तु पश्चाच्च भोजनस्येति भोजनस्य पूर्वं भोजनाव्यवहितपूर्वकानि गुड़िका
नि, पश्चाच्च भक्ष्यादिकं पिबेदिति गौज्यम् । न तु मण्डूरादिवत् भोजनस्य
पश्चात् भव्येति कल्पनीयम्, अशंसि क्वचिदप्यस्य विधेरदृष्टत्वात् । मद्यं
कफेऽनुपेयम्, मांसरसी वाते, पित्ते क्षीरं मुद्गयूषः कफे, तोयमुष्णं वातकफे,
न्यवाप्यनुपानमेद्धी दीपमेदिन कल्पनीयः । वाग्भटे पुनरयं योगो ब्रह्म-
च-

विषमज्वरे च मन्देऽग्नौ पाण्डुरोगे तथैव च ॥
 क्रिमिहृद्रोगिणाञ्चैव गुल्मशूलार्त्तिनां तथा ।
 श्वासकासपरीतानामेषा स्यादमृतोपमा ॥
 शुण्ठ्याः स्थानेऽभया देया विड्ग्रहे पित्तपायुजे ॥
 प्राणदेयं सितां दत्त्वा चूर्णमानाच्चतुर्गुणाम् ।
 अक्षपित्ताग्निमान्द्यादौ प्रयोज्या गुदजातुरे ॥
 अनुपानं प्रयोक्तव्यं ध्याधौ श्लेष्मभवे पलम् ।
 पलद्वयन्त्वनिज्जं पित्तजे तु पलत्रयम् ॥ १८ ॥

काङ्कायनमोदकः—

पथ्यापञ्चपलान्येकमजान्या मरिचस्य च ।
 पिप्पलीपिप्पलीमूल-चव्यचित्रकनागराः ॥
 पलाभिवृद्धाः क्रमशो यवक्षारपलद्वयम् ।
 भस्मातकपलान्यष्टौ कन्दस्तु द्विगुणो मतः ।
 द्विगुणेन गुडे नैपां वटकानंक्षसम्भितान् ।

त्रिकलिते पच्यते, तत्र चातुर्जातमुशीरञ्च प्रत्येकं कर्षमानमुक्तं, यथा—“तालेषु
 पत्रमरिचचव्यानां पलं पलम् । ज्ञायादम्बूलयोर्द्वे पलं शुण्ठीपलद्वयम् । अ-
 जातमुशीरञ्च कर्षांशं श्लक्ष्णचूर्णितम् । गुडेन वटकं कृत्वा त्रिगुणेन सदा भजे-
 सुहृद्यूषरसाविष्टमस्तुपेयापयोऽनुपः । वातश्लेष्मील्वणां हृदि यद्वृणौ पाण्डुदुजा-
 गदश्लयपुण्ड्रुत्वगुल्मपानात्ययाशंसाम् । प्रसिकपीनसश्वासकासानाञ्च निवृत्ता-
 अभयां नागरस्थाने दद्याच्चान्नेन विड्ग्रहे । कृदादिषु च प्रैलेषु चतुर्गुणसितान्ति-
 पक्त्वां गुडिका काय्या गुडेन सितयामि वा । परं हि वक्रिसम्पत्कालिषक्त-
 भजन्ति ताः” इति । शुण्ठ्याः स्थान इत्यादि—चूर्णमानादिति समुदित-
 मानात् । केचित्तु गुडमानाच्चतुर्गुणमिति पठन्ति, तन्न, बाग्भटविरोधा-
 प्रभृत्यर्थकंप्रसङ्गाच्च । अत्र दोषभेदेनानुपानमात्राभेदमाह अनुपानमित्यादि ॥१८॥
 पथ्येत्यादौ—मरिचस्येत्याप्येकमिति सम्बध्यते । तेन मरिचस्य पलम्

कृत्वेन भक्षयेत् प्रातस्तक्रमभ्योऽनु वा पिबेत् ॥
मन्दाग्निं दीपयत्येष ग्रहणौपाण्डुरोगनुत् ॥
कङ्कायनेन शिथेभ्यः शस्तचाराग्निभिर्बिना ।
भिषग्जितमिति प्रोक्तं श्रेष्ठमर्शोविकारिणाम् ॥ १८ ॥

माणिभद्रो मोदकः—

ङ्कसारामलकाभयानां पलं पलं स्यात् त्रिहतात्रयञ्च ।
स्य षड्दादशभागयुक्ता मासेन त्रिंशद्गुडिका विधेयाः ॥
मारणे यत्नवरेण सृष्टः स माणिभद्रः किल शाख्यभिन्नवे ।
हि कासक्षयकुष्ठनाशनो भगन्दरप्लावजलोदरार्शसाम् ।
ट्वेष्टान्नविहारसेवो अनेन वृद्धस्तरुणो भवेच्च ॥ २० ॥

स्वल्पशूरणमोदकः—

मरिचमहौषधचित्रकस्य शूरणभागा यथोत्तरं द्विगुणाः ।
सर्वसमो गुडभागः सेव्योऽयं मोदकः प्रसिद्धफलः ॥
ज्वलनं ज्वलयति जठरमुन्मूलयति शूलगुल्मगदान् ।
निःशेषयति श्लेपदमर्शांसि नाशयत्याशु ॥ २१ ॥

वृहच्छूरणमोदकः—

शूरणषोडशभागा वङ्गेरष्टौ महौषधस्यातः ।

।। पलाभिहताः कर्मण इति यथाक्रमं पलनं षडाः ।। कन्दस्तु द्विगुण इति
मलः । द्विगुणेन गुडं नेति समुदितनृणांपिचया । अचसन्निधानिति कर्म-
णान्, व्यवहारस्तु षड्दशमासकैरिति ॥ १८ ॥

ङ्कसारेत्यादौ—त्रिहतात्रयमिति त्रिहतायाः पलत्रयम्, गुडस्य च षट्पञ्चानि,
भागयुक्ता इति षादशपलरूपविभागेन युक्ताः कृताः । मासेनेति मासेनीप-
मिति शेषः । अयमर्थः—षादश पलानि, विभज्य मासेनोपयोज्यम् । त्रिंशद्-
शः समभागेन कुर्यात् इति तेन एकैकगुडिका षड्भक्तिकाधिकमवसाधकीयेत-
ता भवति । कर्ष १, माष ८, रति ६ । व्यवहारस्तु दशभिरष्टाभिर्वा माषके-
निवारण इत्यत्र गुदजानामिति शेषः । द्वैश इत्यन्ते ॥ २० ॥

स्वल्पशूरणमोदकः सृष्टः ॥ २१ ॥

अर्धेन भागयुक्तिर्मरिचस्य च ततोऽपि चार्धेन ॥
 त्रिफलाकणाममूलातालीशार्कशर्कराक्रिमिघ्नानाम् ।
 भागा महीषधममा दहनांशा तालमूलौ च ॥
 भागः शूरणतुल्यो दातव्यो हृद्ददारकस्यार्धपि ।
 भृङ्गैले मरिचांशे सर्वाण्येकत्र सञ्चर्य्य ॥
 द्विगुणेन गुडे । युतः सेव्योऽयं मोदकः प्रकामधनेः ।
 गुरुवृषभोज्यरहितेष्वितरेषूपद्रव्यं कुर्यात् ॥
 भस्मकमनेन जनितं पूर्वमगस्त्यस्य योगराजेन ।
 भीमस्य मारुतेरपि येन तौ महाशनौ जातौ ॥
 अग्निबलवाद्दहेतुने केवलं शूरणो महावीर्य्यः ।
 प्रभवति शस्त्रक्षाराग्निभिविनाप्यशसामिषः ॥
 श्वयथुगोपदजिद् ग्रहणीमपि कफवातमम्भूताम् ।
 नाशयति बलोपलितं मेधां कुरुते वृषत्वञ्च ॥
 ह्रिकाश्वासकासं सराजयस्त्रप्रमेहान्श्च ।
 ग्रीहानश्चाथोय हन्ति च रमायनं पुंसाम् ॥ २२ ॥

शूरणपिण्डी—

चूर्णीकृताः षोडश शूरणस्य भागास्ततोऽर्धेन च त्रिबकसः ।
 महीषधाह्वै मरिचस्य चेको गुडेन दुर्नामजयाय पिण्डी

शूरणषोडशभागा इत्यादौ—त्रिफलाकणाममूलातालीशार्कशर्कराक्रिमिघ्नानाम्
 महीषधममा इति त्रिफलादीनां प्रत्येकं महीषधममा भागा, त्रिफलायाश्च
 कसः । कणा समूला इति पिण्यल्यां फल इत्येत्यर्थः । समूला इत्यत्र किं
 पु वहावितपु स्कादृण्ड इत्यादौ पु वहावो नौहावनाथः । तस्मात्तरपदे की
 खान् परतो विधानात् । विशषण्णत्वादस्य पुषानपाताऽपि नाह्वयनीयः, विवचा
 दस्यैव विशेषणत्वात् । दहनाश्वकः, भृङ्गैले मरिचांशे प्रत्येकम्, भृङ्ग गुरु
 गुरुविभ्रभोज्यरहितेष्वितरेष्विति प्रकामधनप्राप्त्यर्थोक्तिरयं दारद्रु च
 स्यर्पणम् ॥ २२ ॥

गुडी मोदकवत् पिण्डत्वापत्तिकारकः ॥ २३ ॥

व्योषाद्यं चूर्णम्—

व्योषाम्यरुष्करविडङ्गतिलाभयानाम्

चूर्णं गुडेन महितन्तु सदोपयोज्यम् ।

दुर्नामकुष्ठगरशोथशकटिबद्धा-

नग्नेजयत्यबलतां क्रिमिपाण्डुताञ्च ॥ २४ ॥

समशकरं चूर्णम्—

शुण्ठीकषामग्निनागदलत्वगेलम्

चूर्णीकृतं क्रमविवर्धितमूर्द्धमन्यात् ।

खादेदिदं सममितं गुदजाग्निमान्य-

कासारुचिखमनकण्ठहृदामयेषु ॥ २५ ॥

लवणोत्तमाद्यं चूर्णम्—

वृणोत्तमवर्जिकलिङ्गयवांश्चिरविल्वमहापिचुमर्दयुतान् ।

पत्रं सप्तदिनं मथितालुलितान् यदि मर्दितुमिच्छसि पायुरुहान्

॥ २६ ॥ .

चूर्णकृता इत्यादि ।—वाग्भटस्य । मोदकवादाति दिग्गन्ध इत्यर्थः ॥ २३ ॥

व्योषाभ्रीत्यादि ।—अत्र गुडस्यैकभागत्वं चूर्णयोगत्वात् इति । किन्त्वयं योगो भातकामलकयागात् गुडिकापि क्रियत, यदाह वाग्भटः—“गुडव्याघवरारिण-
ज्जाकृष्करचिवकैः । अशांसि हन्ति गुडिका त्वग्निकारच शूलिता” इति ॥ २४ ॥

शुण्ठीत्यादि ।—नागं नागकेशचूर्णम् ; दलं तेजएवम् । क्रमविवर्धितमूर्द्ध-
न्यादिति अन्तस्थितद्रव्यादारभ्य तदुपरितनद्रव्यसंकटिचरादिक्रमणं वर्धयदित्यर्थः ।
सममितमिति मिलितं सर्वचूर्णसमशकरम् ; असनमिति आसः ॥ २५ ॥

लवणोत्तमेत्यादि ।—वाग्भटस्य । लवणोत्तमं सैत्यवम् , वर्जितविक- , कलिङ्ग-
इन्द्रियः । चिरविल्वः करङ्गः, तस्य मूलम्, यत पुनरस्य मुमुने फलयुक्त-
त्वं तच्छीघ्रमेवेत्यम् । महापिचुमर्दः पर्वतनिम्बः, निम्बसदृशहृत्पत्रो हस्तः,
प्रायणीति लोकोप्यातः । यामनिम्ब एव पर्वतभवत्वेन पर्वतनिम्ब इत्याहुरन्ये,
अत्र लम् पाश्चात् । मथितालुलितानिति तत्क्षेपः क्लृप्तान् ॥ २६ ॥

नागार्जुनयोगः—

त्रिफला पञ्चलवणं कुष्ठं कटुकरोहिणी ।
 देवदारुविडङ्गानि पिचुमर्दफलानि च ॥
 बला चात्रिबला चैव हरिद्रे द्वे सुवर्चला ।
 एतत् सन्धृतसम्भारं करञ्जत्वयसेन च ॥
 पिष्ट्वा च गुडिकां कृत्वा वदरास्थिसमां बुधः ।
 एकैकां तां समुद्धृत्य रोगे रोगे पृथक् पृथक् ॥
 उष्णेन वारिणा पीता शान्तमग्निं प्रदीपयेत् ।
 अर्शांसि हन्ति तन्नेन गुल्ममस्त्रेण निर्हरेत् ॥
 जन्तुदष्टन्तु तोयेन त्वग्दोषं खदिराम्बुजा ।
 मूत्रकृच्छन्तु तोयेन हृद्रोगं तैलसंयुता ॥
 इन्द्रस्वरससंयुक्ता सर्वज्वरविनाशिनी ।
 मातुलुङ्गरसेनाथ सद्यः शूलहरौ स्मृता ॥
 कपित्थतिन्दुकानान्तु रसेन सह मिश्रिता ।
 विषाणि हन्ति सर्वाणि पानाशनप्रयोगतः ।
 गोशकटद्रमसंयुक्ता हन्यात् कुष्ठानि सर्वशः ।
 श्यामाकषायमहिता जलोदरविनाशिनी ॥
 भक्तच्छन्दं जनयति भुक्तस्योपरि भक्षिता ।
 अक्षिरोगेषु सर्वेषु मधुनाष्टथ चाञ्जयेत् ॥
 लेहमात्रेण नारीणां सद्यः प्रदरनाशिनी ॥

त्रिफलेत्यादी—अत्रिबला च तबला ; सुवर्चला सूर्यावर्चः । सन्धृतसम्भारमिति
 पाठः । सन्धृत्य सम्भारमिति पाठेऽपि सम्भारं त्रिफलाद्यौषधजातं सन्धृत्य मेलयित्वा
 करञ्जत्वयसेन पिष्टेति वीज्यम् । पृथक् पृथक् इत्यस्य पानाशनप्रयोगत इत्यनेन
 वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । तेन रोगे रोगे पृथक् पृथक् पानाशनप्रयोगत उपयुक्तमिति
 शेषः । गुल्ममस्त्रेणेति काश्चित्केच ; जन्तुदष्टिकादिः ; इन्द्रस्वरस चाकाशनमिति

व्यवहारे तथा द्यूते संग्रामे नृगयादिषु ।
 समालभ्य नरो ह्येनां क्षिप्रं विजयमाप्नुयात् ॥ २७ ॥
 त्रयचूर्णम्—त्रिकवयवचाहिङ्गपाठाक्षारनिर्मादयम् ।
 चयतिक्ताकलिङ्गान्निशताङ्गालवणानि च ॥
 ग्रन्थिविल्बजमोदा च गणोऽष्टाविंशतिर्मतः ।
 एतानि समभागानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥
 ततो विडालपदकं पिबेदुष्णेन वारिणा ।
 एरण्डतेलयुक्तन्तु सदा लिह्यात् ततो नरः ॥
 कासं हन्यात् तथा शोथमर्शांसि च भगन्दरम् ।
 हृच्छूलं पाश्वशूलञ्च वातगुल्मं तथोदरम् ॥
 हिक्काश्वासप्रमेहंश्च कामलां पाण्डुरोगताम् ।
 आमान्वयमुदावर्तमन्त्रहृदि गुदं क्रिमीन् ॥
 अन्ये च ग्रहणोदोषा ये मया परिकीर्त्तिताः ॥
 महाज्वरोपमृष्टानां भूतोपहतचेतसाम् ।
 अप्रजानान्तु नारोणां प्रजावर्द्धनमेव च ।
 विजयो नाम चूर्णोऽयं कृष्णात्रेयेण पूजितः ॥ २८ ॥

प्राकषायस्त्रिहताकाशः ; भक्तच्छन्दः भक्ताकाङ्क्षाम् । व्यवहार इति वाग्व्यव-
 हारं वार्दः ; समालभ्येति आलिप्य ॥ २७ ॥

त्रिकवयमित्यादि—त्रिकटु विफला त्रिजातं त्रिकवयम् । ये तु विजात-
 णि सुलविङ्गुचिचक्ररूपं त्रिसदमाहुः, तन्मते चयतिक्ताकलिङ्गाग्नोष्णवाग्नि-
 र्भक्तातकं श्रेयम् । लवणानेति पञ्च लवणाणि, अन्यथा अष्टाविंशतिसंख्या
 पश्यते । ग्रन्थिः पिप्पलीमूलम् ; अजमोदा यमानौ । विडालपदकमिति कर्षम् ।
 इमिति केवलं श्वासम् ; हिक्काश्वासेति हिक्कासहितः श्वास इत्यर्थः ; अतो न पौन-
 रम् । अन्ये तु श्वाससिन्धुश्च कासमिति पठन्ति । रोगान् जयतीति कृत्वा विजय-
 त् ॥ २८ ॥

श्रीबाहुमालो गुडः—

विहत् तेजोवती दन्ती खदंष्ट्रा चित्रकं शटी ।
 गवाक्षीमुस्तवित्वाङ्गविडङ्गानि हरीतकी ॥
 पलोन्मितानि चैतानि पलान्यष्टावरुष्करात् ।
 षट्पलं वृद्धदारस्य शूरणस्य तु षोडश ॥
 जलद्रोणव्ये काथ्यं चतुर्भागावशेषितम् ।
 पूतन्तु तं रसं भूयः काथ्येभ्यस्त्रिगुणो गुडः ॥
 लेहं पचेत् तु तं तावद् यावद्दूर्वाप्रलेपनम् ।
 अवतार्य ततः पञ्चाक्षूर्णानीमानि दापयेत् ॥
 विहत्तेजोवतीकन्दचित्रकान् द्विपलांशिकान् ।
 एलात्वक्शरिचञ्चापि गजाङ्गाञ्चापि षट्पलाम् ।
 हात्रिंशतं पलान्येवं चूर्णं दत्त्वा निधापयेत् ।
 ततो मात्रां प्रयुञ्जीत जीर्णं क्षीररसाशनः ॥
 पञ्च गुल्मान् प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं हलीमकम् ।
 जयेदर्शांसि सर्वाणि तथा सर्वोदगाणि च ॥
 दीपयेत् ग्रहणीं मन्दां यक्ष्माणञ्चापकर्षति ।
 अपोनसं प्रतिश्लायमाव्यवातं तथैव च ॥

विहत् तेजोवतीत्यादि ।—कस्याचित् तन्वस्य । तेजोवती चवौ ; एवं सर्वत्र ।
 यत्र पुनश्चौ तेजोवती चास्ति तत्र पर तेजोवत्या ज्यातिर्मातौ गृह्यते, यथा गुणकु-
 पञ्चातकके कृते । गवाक्षी गौरचककटी, तस्या मूलम् ; एवं सर्वत्र । न तु गवाक्षी
 श्लेषापरजिता, कापि टीकाकाङ्क्षिरव्याख्यातत्वात् । काथ्येभ्यस्त्रिगुणी गुड इति
 एकचत्वारिंशत्पलकाथ्यापेक्षया त्रैगुण्येन गुडस्य त्रयोविंशतिपलाधिकशतपल भवति ।
 कन्दः शूरणः, विहदादीनां द्विपलत्वम्, एलादीनाञ्च षट्पलत्वम् । यद्यपि निद-
 शस्य द्रव्यप्रधानत्वादेव प्रत्येकं सिध्यति, तथापि हात्रिंशत्पलानीति यदुक्तं तत्
 कश्चित् द्रव्यप्रधाननिर्देशोऽपि प्रत्येकता नास्तीति सूचनार्थम् । तेन कक्षीरकगुणौ
 विकटीयूथे षडक्षपरिमितमित्यत्र निमित्तेन विकटूथेष्वक्षपरिमिता इत्यत्र

अयं सर्वगदेष्वेव कल्याणो लेह उत्तमः ।
 दुर्नामारिरयश्चाय दृष्टो वारसहस्रशः ॥
 भवन्त्वेनं प्रयुञ्जानाः शतवर्षं निरामयाः ॥
 आयुषो दैर्घ्यं जननो बलीपलितनाशनः ॥
 रसायनवरश्चैष मिधाजनन उत्तमः ।
 गुडः श्रोबाहुशालोऽयं दुर्नामारिः प्रकीर्तितः ॥
 तीयपूर्णे यदा पात्रे क्षिप्तो न भ्रूवते गुडः ॥
 क्षिप्तश्च निखलस्तिष्ठेत् पतितस्तु न शीर्यते ।
 यदा दर्वीप्रलेपः स्याद् यावद्वा तन्तुलीभवेत् ॥
 एष पाको गुडादोनां सर्वेषां परिकीर्तितः ।
 सुखमर्दः सुखस्पर्शो गुडः पाकमुपागतः ॥
 पीडितो भजते मुद्रां गन्धवर्णरसान्वितः ॥ २६ ॥

गुडभक्षातकः—

भक्षातकसहस्रे द्वे जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 पादशेषे रसे तस्मिन् पचेद्गुडतुलां भिषक् ॥

परिचितं बोध्यम् । द्वाविंशत् पलान्येव पाठाऽन्यथा च्छन्दीभङ्गः स्यात् कश्चिच्च
 त्रिंशच्च पलान्यवमिति पाठः । अपीनसर्मात् प्रतिश्यायभदः । पीनसं च प्रति-
 शय इति पाठेऽपि स एवार्थः । अत्र अनुपानमनुक्तमपि वातकफे कोष्णान्त्र्य, पिप्पे
 रीरादिकं श्रेयम् । न चात्र भक्षातकप्रवेशादुष्णजलम् अयुक्तमिति शङ्कनीयम्,
 तो भक्षातकसहस्रे एव उष्णजलनिषिद्धो न भक्षातकयोगमात्रे । तथा चीकम्—
 च गोदकानुपानान्त्र्ये द्वाणामथ शस्यते । अतः भक्षातकसहस्रेणात् तत्र तीयन्तु शीत-
 त्वम् इति । इहास्तु शीततीयेन व्यवहरन्ति । तीयपूर्णे यदा पात्र इत्यादि गुड-
 क्षिप्तश्च ॥ इहास्तु तीयपूर्णपात्रपरि कोसलकदलीपत्रं दत्त्वा, गुडस्य मुद्रा-
 त्कं निरूपयन्ति । न भ्रूवते न भवति पतितः । पात्राभोगतोऽपि न शीर्यते न बिलौ-
 ता याति ॥ २६०॥

गुडभक्षातके भक्षातकसहस्रे द्वे इति भक्षातकानां सहस्रद्वयम्, एवं सर्वम् ।

भङ्गातकसहस्राङ्गं क्षिप्त्वा तत्रैव दापयेत् ।
 सिद्धे ऽस्मिन्निफलाब्धोपयमानौमुस्तसैश्वर्यम् ।
 कर्षांशसम्मितं दद्यात् त्वगिलापत्रकेशरम् ॥
 खादेदग्निबलापेक्षी प्रातरुत्थाय मानवः ॥
 कुष्ठार्शःकामलालेह-ग्रहणीगुल्मपाण्डुताः ।
 हन्यात् प्लीहोदरं कामक्रिमिरोगभगन्दरान् ।
 गुडभङ्गातको ह्येष श्रेष्ठश्चार्शोविकारिणाम् ॥ ३० ॥

अपरो गुडभङ्गातकः—

दशमूलान्वृता भार्गी खदंष्ट्रा चित्रकं शटी ।
 भङ्गातकसहस्रञ्च पलांशं क्वाथयेद् बुधः ।
 पादशेषे जलद्रोणे रसे तस्मिन् विपाचयेत् ।
 दत्त्वा गुडतुलामिकां लेहोभूतं समुद्धरेत् ॥
 माचिकं पिप्पलीं तैलमौखूकञ्च दापयेत् ।
 कुडवं कुड्वञ्चात्र त्वगिला मरिचं तथा ॥

पलादिभानविरुद्धः ; यथा सैश्वर्याद्यतैलं भङ्गातकास्थौनि विंशतिरिति । यव ५
 पलादिशु तिलाव तथैव व्यवहर्त्तव्यम् । यथा बोहुशालगुडः ; “पलात्यष्टावरुण-
 दिति ।” एव हरीतक्यादावपि ज्ञेयम् । भङ्गातकसहस्राङ्गं क्षिप्त्वेति हिष्ठा कला
 मुहुरहितक्वाथ एव पक्तव्यं हरीतकीवत् । विफलादीनाञ्च प्रत्येकमेव कर्षमानम्
 ॥ ३० ॥

द्वितीयगुडभङ्गातके पलांशमिति । दशमूलादिभिः सम्बध्यते । भङ्गातकसहस्रं
 पूर्ववदाकृतिमानात् । क्वाथयेदिति पूर्वोक्तभङ्गातकगुडसंवादात् ; अत्रापि कलद्रोणं
 किंवा क्वाथद्रव्येभ्योऽष्टगुणे जले । माचिकं मधु । मौखूकञ्च तैलमेरुञ्च तैलम् ; एतत्
 प्रथमतः क्षिप्तुं व गुडः पक्तव्यः । सिद्धे सधुपिप्पलीक्षुणादि प्रचेप्यम् । एकः कुष्ठ-
 वशब्दी माचिकादिभिः सम्बध्यते ; अपरश्च त्वगिलादिभिः । माचिकैरुद्धतैलयोगो
 द्रवत्वात् प्रत्येकमष्टौ पलानि । त्वगिलामरिचादीनां कुडवं मिलित्वेति कर्त्तव्यं
 प्रत्येकमित्यर्थः । एतदेव युक्तं द्रवप्रधानत्वात् निर्देशस्य । आयुर्वेदसारेऽप्युक्तम्—
 “भङ्गातकसहस्रं हि शटीदहनगोचरान् । दशमूल्यमराभार्गीः पलांशाः संविपाच-

अर्थः काजमुदावर्तं पाण्डुत्वं शोथमेव च ।
नाशयेद्वह्निर्मादश्च गुडभक्तातकः स्मृतः ॥ ३१ ॥

चव्याद्यं घृतम्—

चव्यं त्रिकटुकं पाठां चारं कुस्तुम्बुरुणि च ।
यमानो पिप्पलीमूलमुभे च विडसेन्धवे ॥
चित्रकं विस्वमभयां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।
शक्रदातानुलोम्यार्थं जाते दध्नि चतुर्गुणे ॥
प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं परिस्रवम् ॥
गुदवङ्कणशूलञ्च घृतमेतद्वपोहति ॥ ३२ ॥

व्योषाद्यं घृतम्—

व्योषगर्भं पलाशस्य त्रिगुणे भस्मवारिणि ॥
साधितं पिवतः सर्पिः पतन्त्यर्गस्यसंशयम् ॥ ३३ ॥

उदकषट्पलं घृतम्—

सक्षारेः पञ्चकोलैस्तु पलिकैस्त्रिगुणोदके ।
समक्षीरं घृतप्रस्थं ज्वराशःप्लीहकासनुत् ॥ ३४ ॥

सिंहामृतं घृतम्—

पचेदारिचतुर्दशे कण्टकार्यमृताशतम् ।

। दत्त्वा गुष्ठतुला तत्र लहवत् साधु साधयेत् । पिप्पल्या मधुनः सिद्धं तैलस्थी-
वकस्य च । प्रत्येकं कुडवं दत्त्वा त्वगेलामरिचस्य च । मिश्रितं भक्ष्यं त्रिगुणं
“सोदरापहम्” इति । अतएव आयुर्वेदसारसंज्ञादात् कुडवाश्च त्वगेलामरिचमिति
गठान्तरमपि प्रतिषेधनीयम् ॥ ३१ ॥

चव्यमित्यादि ।—चरकस्य । कुस्तुम्बुरु धनौयकम् । जाते दध्नीति सुजाते ।
तत्र केचित् “स्वस्मक्षीरमाङ्गुल्यैः पाको यमैरितः क्वचित् । चतुर्गुणं जलं तत्र
पियांघानार्थमावधेत्” इत्याहुः । परिस्रवमिति गुदपरिस्रावम् ॥ ३२ ॥

व्योषाद्यं घृतं स्पष्टम् ॥ ३३ ॥

उदकषट्पलघृतं स्पष्टम् ॥ ३४ ॥

तत्राग्निविफलाव्योषपूतिकत्वक्कलिङ्गकैः ॥
सकाश्मर्थविङ्गैस्तु सिद्धं दुर्नाममेहवृत् ।
घृतं सिद्धमृतं नाम बोधिसत्त्व न भाषितम् ॥ ३५ ॥

पिप्पल्याद्यं तैलम्—

पिप्पलो मधूकं विष्णुं शताह्वां मदनं वचाम् ।
कुष्ठं शटौ पुष्कराख्यं चित्रकं देवदारु च ॥
पिष्टा तैलं विपक्तव्यं द्विगुणक्षौरसंयुतम् ।
अश्वमां मूढवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् ॥
गुदनिःसरणं शूलं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ।
कट्यू रूष्टदौर्बल्यमानाहं वङ्गणाश्रयम् ॥
पिच्छास्रावं गुदे शोथं वातवर्चोविनिग्रहम् ।
उत्थानं बहुदोषञ्च जयेस्सेवानुवासनात् ॥ ३६ ॥

पञ्चेदियादौ—कण्टकारीगुडूचीर्मिलित्वा शत, निर्देशस्य मानप्रधानत्वात्
अन्ये तु द्रवभयान्नदर्शनात् । प्रथं कमेव शतमाहः । चतुर्द्रोणे द्रोणावशेषः, अतो
ऽत्र घृताढकं बाध्यम् । चतुर्गुणं पाकस्याश्वसिद्धत्वात् । प्रथमपक्षे तु क्षौद्रं
बुधत्वमेव पाकस्य । अप्रतिरत चित्रकः ; पूतीकस्य करञ्जस्य त्वक् ; काष्मण
गाभारोफलम् ; कल्कस्य तु खं हापिचया पादिकत्वमेव बोधिसत्त्व इति योगिनि
शेषिण, अन्ये तु लोकाचार्येभ्यः ॥ ३५ ॥

पिप्पल्यादितेन विष्णुं त्रिलशलाटुः ; पुष्कराख्यमिति पुष्करमूलं, तदभा
कुष्ठमेव द्विगुणं यावत् । अत्र द्रवान्तरस्यानिर्दिष्टत्वात् द्विगुण एव पाक इति
केचित् । अन्ये तु चतुर्गुणपाकस्य अश्वसिद्धत्वात् जलमप्यत्र द्विगुणमिच्छन्ति
अपरे तु “क्षौरदध्यारनालेषु पाको यवेरितः कश्चित् । जलं चतुर्गुणं तत्र वीणा
धानार्थमावपेत्” इति वचनात् जलमपि चतुर्गुणमाचक्षते ; युक्तञ्चेत्तत्, यदा
तद्वसुधुतः “शटौपुष्करकृष्णासदनासरदारुभिः । शताह्वाकुष्ठवङ्गणावचाविल
कृताश्वनैः । सुपिष्टं द्विगुणं क्षौरं तैलं तीक्ष्णचतुर्गुणम् । पक्ता बलौ निधातव्यं
मूढवातानुलोमनम्” इति ॥ ३६ ॥

रक्तार्शचिकित्सा ।—

रक्तार्शसामुपेक्षेत रक्तमादौ सवर्णिकम् ।

दुष्टास्रे निगृह्यते तु शूलानाह्वावसृग्गदाः ॥ ३७ ॥

लाजेः पेया पीना चक्रिकाकेशरोत्पलैः सिद्धा ।

हन्यस्रस्त्रावं तथा बलाष्टशिपणीभ्याम् ॥ ३८ ॥

शक्रकाथः सविश्रो वा किंवा विल्वशलाटवः ।

योज्या रक्तार्शसैस्तद्वज्ज्योत्स्निकामूललेपनम् ॥ ३९ ॥

नवनीततिलाभ्यासात् केशरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।

दधिसरमथिताभ्यामाद् गुदजाः शस्यन्ति रक्तबहाः ॥ ४० ॥

रक्तार्शसा चिकित्सामाह रक्तार्शसामित्यादि ।—उपेक्षेत, न तु सम्मर्थत् ।

निगृह्यते इति लभ्यते । असृग्गदा इति वीसपाटयः ॥ ३७ ॥

लाजैः पेय्यादि । चक्रिका चाङ्गुरी, केशर नागकेशरम् । तथा बलाष्टशिपणीभ्यामिति द्वितीयो योगः । तथैव नम्र लाजैः पेय्यन्ववर्त्तते ॥ ३८ ॥

शक्रकाथ इत्यादि ।—शक्रः कुटजः, उक्तं हि रत्नकोषे “वचकः शक्रपर्यायो वृषका गिरिमल्लिका” इति । तद्वन्मल्लकाथः, उक्तं चरके “कुटजत्वज्जुनिर्धूहः सनागरः स्निग्धो रक्तसमृद्धयः” इति । वाग्भट्टोऽप्युक्तं “सकफे प्रपिबेत पाक्व शण्डीकुटजवन्मलम्” इति । निम्बलम् इत्यथवाकाथ इत्याह । सनागर ईष-
प्रागरः स च प्रक्षेपविधिर्नैति केचित् । अन्ये तु उक्तवाग्भटवचनसंवादात् शण्डी-
कुटजवन्मलयो काथ इत्याह । तिलशलाटव इत्यापि सनागर इति रीज्यम् ।
अथे तु केवलं विल्वं पिष्ट्वा पेयमित्याह । अमृतसिका कोषातकी चोषक-
मेदः ॥ ३९ ॥

नवनीततिलाभ्यासादित्यादि ।—योगवर्धनतः । अथ केशरं पञ्चकेशरं, रक्त-
लम्बनत्वात् ; यदाह वाग्भट्टः ‘मूत्रार्थाजकिञ्चल-सोदत सङ्गं वा तिलैः ।
अभ्यासा रक्तगुदैजान् नवनीतं नियच्छति’ इति ; आधुनिकान्त नामकेशरेण व्यव-
हरन्ति । दधिसरस्य मथितं तत्र दधिसरमथितम्, उक्तं हि जतुकर्णे “नवनीतं
तिलैर्पुक्तं शर्करा केशरेण वा । नवनीतं घृतं वाज दधी वा खजितं सरः”
इति ॥ ४० ॥

समङ्गोत्पलमीषाङ्ग-तिरीटतिलचन्दनैः ।

झागचौरं प्रयोक्तव्यं गुदजे शोणितापहम् ॥ ४१ ॥

कुटजलेहः—

कुटजत्वक्पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत् ।

अष्टभागावशिष्टन्तु कषायमवतारयेत् ॥

वस्त्रपूतं पुनः क्वाथं पचेल्लेहत्वमागतम् ॥

भक्ष्मातकं विडङ्गानि त्रिकटु चिफलां तथा ।

रसाञ्जनं चित्रकञ्च कुटजस्य फलानि च ।

वचामतिविषां विल्वं प्रत्येकञ्च पलं पलम् ॥

त्रिंशत्पलानि गुडस्य चूर्णीकृत्य निधापयेत् ।

मधुनः कुडवं दद्याद् दृतस्य कुडवं तथा ॥

एष लेहः शमयति चार्शं रक्तममुद्भवम् ।

वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं मान्निपातिकम् ॥

ये च दुर्नामजा रोगास्तान् सर्वान् नाशयत्यपि ।

अम्लपित्तमतोमारं पाण्डुरोगमरोचकम् ॥

ग्रहणोमार्दवं काश्यं श्लयथुं कामलासपि ।

अनुपानं घृतं दद्यान्मधु तक्रं जलं पयः ।

समङ्गत्यादि ।—समङ्गा वराङ्गान्ता. उत्पलं नीलीत्पलम्; भीष्मकं शाखलं
वैष्टकम्; तिरीटं पट्टिकालीनम्. एषा कल्कम्भागचौरेणालोच्य पेयः । उक्तं
हि वाग्भटे “लोघ्नं तिलं सोचरमं समङ्गं चन्दनोत्पलम् । पाययित्वाजडुत्पे
शाखीलेनैव भोजयेत्” इति । अन्ये तु चौरपरिभाषया झागचौरं पञ्चा पेयं
मित्याहुः ॥ ४१ ॥

कुटजत्वक्पलशतमित्यत्र केचित् पलस्थाने फलमिति पठन्ति, तन्मते कुटजत्वक्
फलयोर्निर्लिख्यैव पलशतम् । चन्द्राटेऽष्टभागावशिष्टमित्यत्र चतुर्भागावशिष्टमिति
वच्यते । अत्र घृतकुडवं प्रथमं दत्त्वा लेहः पक्तव्यः, सिद्धे तस्मिन् भक्ष्मातकादि

रोगानीकविनाशाय कौटुम्भी लेह उच्यते ॥ ४२ ॥

कुटजरसक्रिया—

कुटजत्वचो विपाच्यं शतपलमाद्रं महेन्द्रमलिलेन ।
यावत् स्यादरमं तद्व्यं स रसस्ततो ग्राह्यः ॥
मोचरमः समङ्गा फलिनी पलांशिभिस्त्रिभिस्तैश्च ।
वत्सकबीजं तुल्यं चूर्णकृतमत्र दातव्यम् ॥
पृतोत्कथितः मान्द्रः सरसो दर्वीप्रलेपनो ग्राह्यः ।
मात्राकालोपहिता रसक्रियैषा जयत्यसृक्स्त्रावम् ॥
कागलीपयसा युक्ता पेया मण्डेनाथवा यथाग्निबलम् ।
जीर्णैर्प्रधश्च शालीन् पयसा कागिन भुञ्जीत ॥
रक्तगुदजातोसारं शूलं सासृग्रजो निहन्त्याशु ।
बलवच्च रक्तपित्तं रसक्रियैषा ह्युभयभागम् ॥ ४३ ॥

प्रचप । मधुन कुडवीऽष्टो पलानि, घृतकुडवीऽप्येवम् कुडवद्वैगुण्यन् पूर्वमेव
पतमिति ॥ ४२ ॥

कुटजत्वच इत्यादि—अथ पलशतं तुला, तेन “तुलाद्रव्ये जलद्रीण” इति
ज्ञात द्रीणमात्रं जलं ग्राह्यम् । तच्च “यावत् स्यादरमम्” इति वक्ष्येनात्रतुर्भागाव-
त् कायम्, उक्तं हि “चतुर्भागजलं प्रायो द्रव्यं गतरसं भवेत्” इति । अन्ये
नान्तर्रीययोगान्तरे ‘त्रेयोऽंशसः पलशतं विपाच्यं कुटजत्वचोऽष्टभागस्थ’ इत्यष्ट-
ावशिष्टदर्शनात् अत्राप्यष्टभागावशेषं काथी यावत् इत्याहुः । व्यवहारस्तु पूर्वे-
महेन्द्रसंगिलमान्तर्यजलम्, तदभावे भूमिस्थजलं तदनुकारि ग्राह्यम् ।

॥ — “किञ्चित्पुवरानुं सतन् लघुं शीतं सुगन्धिं सुरसञ्च । अनभिष्यन्दि च यत्
चित्तिस्थैर्द्रवजज्ञेयम्” । फलिनी प्रियङ्गुः । दर्वीप्रलेपनो ग्राह्य इति
प्रलपातस्यायामवतारणीय इत्यर्थः । तेन रसक्रिया लिपद्रूपैव, वाग्भटे-
क्तम्—“पक्वावलहं लौढा च तैदयथाग्निबलं पिबेत्” इत्यादि । उभयभागमिति
पि पुगपदूर्द्धाधं प्रहणरक्तपित्तस्यासाध्यत्वं, तथाप्युभयभागं हन्तीत्यस्य क्रमयोर्ध-
ीगश्च हन्तीत्यर्थः, तत्राप्यधोगस्थं याप्यत्वात् तत्प्रतिधापनमेव निहन्त्यादित्य-
र्थः । अन्ये तु योनशक्तेरपित्तत्वादसंध्यमपि—हन्तीत्यर्थमाहुः ॥ ४३ ॥

कुटजाद्यं दृतम्—

कुटजफलवल्ककेशरनीलोत्पललोघ्रधातुकोवल्कः ।

सिद्धं दृतं विधेयं शूलरक्तार्णसां भिषजा ॥ ४४ ॥

सुनिषण्णक-चाङ्गेरीदृतम्—

अवाक्पुष्पो बला दर्वी पृश्निपर्णी त्रिकण्टकम् ।

न्यग्रधोडुम्बराश्वत्थशुङ्गाश्च द्विपलोन्मिताः ॥

कषाय एष पेश्यास्तु जीवन्तो कटुरोहिणी ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं देबदारु च ॥

कलिङ्गं शाक्यलोपुष्पं वीरा चन्दनमञ्जनम् ।

कट्फलं चित्रकं मुस्तं प्रियङ्गुतिविषे स्थिरा ॥

पद्मोत्पलानां किञ्चल्कः समङ्गा सनिदिग्विका ।

विल्वं मोचरसं पाठा भागाः स्युः कार्ष्णिकाः पृथक् ।

चतुःप्रस्थशृतं प्रस्थं कषायमवतारयेत् ।

त्रिंशत् पलानि तु प्रस्थो विज्ञेयो द्विपलाधिकः ॥

सुनिषण्णक-चाङ्गेर्योः प्रस्थौ द्वौ स्वरसस्य च ।

सर्वैरेतैर्यथोद्दिष्टैर्दृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

एतदर्थः स्वतीसारे त्रिदोषे रुधिरस्रुतौ ।

प्रवाहणे गुदभ्रंशे पिच्छासु विविधासु च ॥

उत्थाने चातिबहुशः शोथशूलगुदामये ।

मूत्रग्रहे मूढवाते मन्दाग्नावरुचावपि ॥

कुटजाद्यदृते कुटजस्य फलं वल्कलस्य ; वल्कलशब्दो वल्कलवचनः, को वल्कलमिति पाठः । अत्र जलं चतुर्गुणमर्थवशात् ॥ ४४ ॥

अवाक्पुष्पीत्यादि ।—अवाक्पुष्पी द्विठमहली । एषाद्यांशानां प्रत्येकं इयमिति । मालत्वा षोडशफलं काय्यं भवति । तस्मात् सुनिषण्णकचाङ्गेर्योर्भिर्भिः प्रस्थद्वयं, मानप्रधानत्वान्निर्देशस्य । वीरा अत्र चौरकाकोली । चतुःप्रस्थशृतं च

प्रयोज्यं विधिवत् सर्पिर्बलवर्णीग्निवर्धनम् ।
विविधेष्वन्नपानेषु केवलं वा निरत्ययम् ॥ ४५ ॥

चारः ।

प्रशस्तेऽहनि नक्षत्रे कृतमङ्गलपूर्वकम् ।
कालमुष्ककमाहृत्य दग्ध्वा भस्म समाहरेत् ॥
आदकन्त्वेकमादाय जलद्रोणे पचेद्भिषक् ।
चतुर्भागावशिष्टेन वस्त्रपूतेन वारिणा ॥
शङ्खवूर्णस्य कुडवं प्रक्षिप्य विपचेत् पुनः ।
शनैः शनैर्मृद्वग्नौ तु यावत् सान्द्रतनुर्भवेत् ॥
सर्जिकायवशूकाभ्यां शुण्ठो मरिचपिप्पली ।
वचा चातिविषा चैव हिङ्गुचित्रकयोस्तथा ॥
एषां चूर्णानि निक्षिप्य पृथक्त्वेनाष्टमाषकम् ।

आदि यद्यपि षोडशपले काथी चतुःप्रस्थं जलमुत्सर्गसिद्धमेव तथा शेषोऽपि
षो भागः प्रस्थ एव भवति, तथापि यदेतच्चतुःप्रस्थशतमित्यादि वचनं, तत्
प्राञ्चतुर्गुणं वरौल्यादिपरिभाषायाः सूचकं ज्ञेयम् । तथा “विंशत्पलानि तु
ति विंशे यो द्विपलाधिकः” इत्यपि वचनं द्रवहैगुणपरिभाषासूचकत्वेनैव ज्ञेयम् ।
देव दृष्टा दृढबलसंस्कारोऽपि द्रवहैगुणमुक्तम् । किंवा परिभाषासिद्धमपि
हैगुणं यदिह निर्दिशति, तद्रवहैगुणपरिभाषा कश्चिद्वाधितापि भवतीति
यति । तेन कुडवप्रस्थादिकं मृदौत्वेव हैगुणं, न कुडवादवाक् इत्यर्थः सिद्धा
ति । अन्ये तु दार्ढ्यार्थसंशयितशिष्यबुद्धिद्वयार्थमेतद्वचनमित्याहुः । विंशत्पल-
विषयतया यद्यपि द्विपलाधिकानीति निर्देशो युज्यते, तथापि प्रस्थविशेषतया
इहैव एकवचनस्य च निर्देशः समर्थनीयः । उक्त्याने वज्रश्च इतिश्लोकस्तीकाति-
शे ॥ ४५ ॥

इदानीं चारपाकविधिमाह प्रशस्त इत्यादि । कालमुष्ककः कृष्णपुष्पो घण्टा-
क्षि, स एव श्रेष्ठगुणः, यदाह विश्रामितः “श्वेतपुष्प कृष्णपुष्पो रक्तपुष्पस्तथैव
पीतोऽन्योऽपि वरस्तेषु कृष्णपुष्पः प्रकीर्तितः” इति । तस्य च काष्ठं

दर्ष्या सङ्घटितश्चापि स्थापयेदायसे षटे ।

एष वज्रिसमः चारः कोर्त्तितः काश्यपादिभिः ॥ ४६ ॥

तोये कालकमुष्ककस्य विपचेदभस्मादकं षड्गुणे

पात्रे लोहमये दृढे विपुलधीर्दर्ष्या शनैर्घट्टयन् ।

दग्धान्नौ बहुशङ्खनाभिश्चकलान् पूतावशेषे क्षिपेद्

यद्येरण्डजनालमेष दहति चारो ववो वाक्शतात् ॥

प्रायस्त्रिभागशिष्टेऽस्मिन्नच्छपैच्छिखरक्तता ।

सञ्जायते तदास्त्राय चाराभ्यो ग्राह्यामिष्यते ॥

तुर्य्येणाष्टमकेन षोडशभवेनांशेन संव्यूहिमो ।

मध्यः श्रेष्ठ इति क्रमेण विहितः चारोदकाच्छङ्कः ॥

तिलनालेर्दग्धा भस्म कर्त्तव्यम्, इत्यमेव सुश्रुताभिधानात् । आठकमिति भस्म
अतुःषष्टिपलानि । जलद्रोण इति वैगुण्याच्चतु षष्टिशरावे, अन्ये तु अत्र वैगुण्य
नैच्छन्ति । शङ्खचूर्णस्य कुडवचतुःपलः, षोडशशनाक्तवैगुण्यात् । परिसावित
पादावशिष्टचारीदकाठकादिति चन्द्रिका । आगमप्रामाण्यसिद्धवैगुण्याच्चेतु हाति
शंशनेति बोध्यम् । आयस इति लोहमये ; एतच्च पात्रविशेषकथने गुणीत्कषार्थम्
“यथा कुर्वन्ति स उपायः” इत्युक्तेः । चार इति प्रतिसारणीयः चार इत्यर्थः
प्रतिसारणीयश्च सत्तणीय इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तोये कालकमुष्ककस्येति ।—षड्गुणेति षडादके व्यवहारादक्तवैगुणे, अतएव
इन्द्रेनीक्त—“वैगुण्यं नादकेऽप्यत्र भागमावोपलक्षणात्” इति । एतद्वान्मे दूष-
यन्ति, आठकादिशुद्धा द्रवे यद्वैगुण्यं सर्वांगमसिद्धं तत् कथं वाचनीयम् ; न
कचित् तन्मे भागमावसुक्तम्, येन भागमावोपलक्षणमिति वाच्यम्, अतएव चक्रोणा-
स्वरसादेव वैगुण्यार्थं न किमपि लिखितम् । दग्धान्नौ बहुशङ्खनाभिश्चकलान्
पूतावशेषे क्षिपेदिति त्रिभागशेषेणाच्छपैच्छिख्यादिलक्षणीदये कलकमपनीय इति
यित्वा चारान् पात्रान् ; ततः पुनः पचेत् ; पश्चादासन्नपाके बहुशङ्खनाभिश्चकलान्
नग्नौ दग्धा तस्य चूर्णे तुर्य्येणेत्यादि वक्ष्यमाणानुसारेण क्षिपेत् । अन्ये तु त्रिभाग-
शेषे अतुर्भागावशेषे वा चारीदके वस्त्रपूते शङ्खचूर्णे दत्त्वा पुनः पक्तव्यं, यथा नाति-
सान्द्रमतितरलञ्च स्यादित्याहुः । पूतावशेष इत्यत्र पूतादिशेषे इति केचित् पठन्ति,

नातिसास्त्रो नातितनुः चारपाक उदाहृतः ।
दुर्नामकादौ निर्दिष्टः चारोऽरं प्रतिमारणः ॥
पानोयो यस्तु गुल्मादौ तं वारानेकविंशतिम् ।
स्त्रावयेत् षड्गुणे तोये केचिदाहुश्चतुर्गुणे ॥ ४७ ॥

चारसूत्रम्—

भावितं रज्जनीचूर्णैः स्रुहोक्षीरे पुनः पुनः ।

तस्मिन् च चतुर्थांशवशेषे चारोदक इत्यर्थः । सम्यक् सिद्धचारलक्षणमाह यद्ये-
रल्लज्जनालमित्यादि ।—एष इति पक्वः शीतः चारो यदि निस्त्वचमेरल्लज्जनाल सपेन
वाक्शताच्छोटिकशताद् दहति, तदा वरः श्रेष्ठ इत्यर्थः । पूतावशेषे इत्युक्तं, तच्च
क्रियदवशिष्टं स्थाप्यम् इत्याह प्रायस्त्रिभाग इत्यादि । आस्त्राव्येति वस्त्रेण गाल-
यित्वा । इदानीं प्रलेप्यशङ्खचूर्णस्य मानभेदेन प्रतिसारणीयचारस्य स्रुहादिभेद-
माह तुर्येणेत्यादि ।—चारोदकात् इति त्रिभागावशिष्टचारोदकमपेत्य शङ्खकः
शङ्खचूर्णं यदि तुर्येण चतुर्थांशेन विहितः प्रयुक्तो भवति, तदा संव्यूहिम इति स्रु-
चारी भवति । संव्यूहिम इति स्रुचारसंज्ञा । अष्टमकेनाष्टमांशेन यदि शङ्ख-
चूर्णं दीयते, तदा स-यः चारः ; षोडशभवेनांशेन यदि शङ्खचूर्णं दीयते, तदा श्रेष्ठः
चार इत्यर्थः । यद्यपि संव्यूहिमे चारोदकाच्चतुर्थांशेन दीयमानं शङ्खचूर्णं मध्य-
श्रेष्ठचारे दीयमानशङ्खचूर्णापेक्षया प्रभूतमेव, तथापि चारस्य स्रुत्वमेव भूयसा
शङ्खचूर्णेन चारोदकस्य तीक्ष्णताया अभिभूतत्वात् । पानीयचारे तु न शङ्खचूर्णयोग
इति तस्य नैते भेदाः । 'प्रतिसारणीयचारपाकलक्षणं तथा तद्विषयश्चाह नाति-
सान्द्र इत्यादि ।—प्रतिसारण इति स्रक्षणप्रयोजकः । पातव्यचारोदकस्य विधानं
विषयश्चाह पानीय इत्यादि ।—पानीय इति पातव्यो यः चारः, तं चारं षड्गुणे
चतुर्गुणे वा जले पाकं विनैव एकविंशतिवारान् प्रतिस्राव्य चारोदकं यास्यम् ।
अने तु चतुर्गुणे जले पक्त्वा अर्द्धावशिष्टं कृत्वा कलकमपसार्य चारोदकम् एक-
विंशतिवारान् परिस्त्रावयेदेव ; न प्रतिसारणीयचारवत् अस्य पुनःपाक इति तात्-
पर्यार्थं इत्याहुः । विश्वामित्रोऽप्याह "पानाय भावनायाथ परिस्त्राव्यं चतुर्गुणे ।
अने चार्द्धावशिष्टे च चाराभ्यो यास्यमिच्छते" इति पानाय यद्भावनं चारोदकविधानं
ऽदर्शयित्वार्थः । पानीयचारमात्रा च पल्लिकपर्षाईपल्लुपा क्रमादुत्तममध्यमाधमव-
तानलविषया ज्ञेया ॥ ४७ ॥

बन्धनात् सुदृढं सूत्रं भिनक्ष्यशीं भगन्दरम् ॥
 प्राग्दक्षिणं ततो वामं पृष्ठजञ्चाग्रजं क्रमात् ।
 पञ्चतिक्तेन संस्त्रेष्ट्य दहेत् चारेण वज्रिना ॥
 वातजं श्लेष्मजञ्चार्यः चारेणास्रजं पित्तजं ।
 महान्ति तनुमूलानि च्छिच्छ्वेव बलिनो दहेत् ।
 चर्मकोलं तथा च्छिच्छ्वा दहेदन्यतरेण वा ।
 पक्वजम्बूपमो वर्णः चारो दग्धः प्रशस्यते ॥ ४८ ॥
 गोजोशेफालिकापत्रैरर्शः संलिख्य लेपयेत् ।
 चारेण वाक्शतं तिष्ठेद् यन्त्रद्वारं पिधाय च ॥
 तञ्चापनीय वीक्षेत पक्वजम्बूफलोपमम् ।
 यदि च स्यात् ततो भद्रं नो चेक्षिष्येत् तथा पुनः ॥
 तत् तुषाम्बुद्भुतं साज्यं यष्टीकल्केन लेपयेत् ।
 न निम्नं तालवर्णाभं वज्रिदग्धं स्थितासृजम् ॥
 निर्वाप्य मधुसर्पिर्भ्यां वज्रिसञ्जातवेदनाम् ।

चारसूत्रमाह भावितमित्यादि ।—पुन पुनरिति सप्ताहमित्यर्थः । प्राग्दक्षिण
 मित्यादि ।—एतच्च क्रमोपदर्शनं मङ्गलार्थं सकृद्विशिष्टपुरुषस्य वा , एष च क्रमो
 यस्य चतुर्वेव पार्श्वेष्वशीसि सन्ति त प्रत्येकं बोध्यं , यस्य पुनरेकतमपार्श्वे , तस्य तदा
 दहनीयम् , एष च क्रमः चारे चारसूत्रेऽप्योच्यते । अयजमिति अष्टकोष समीप
 स्थितम् , अस्य च दाहो ब्रह्मवेद्यैर्न क्रियते शास्त्राभयात् । पञ्चतिक्तेनेति पञ्चतिक्ते
 छतेन पानादिना स्नेहयित्वेत्यर्थः । चारेण वज्रिना च उभयमेव श्लेष्मजं वातजं
 दहेत् । रक्तजं पित्तजं पुनः चारेणैव दहेत् । चारो हि सर्ववैवीचितः । यदा
 सुयुत —“चारस्तु सर्ववैवातिप्रसिद्धो नत्वग्निः” इति । अन्यतरेणेति चारेण वज्रिना
 वा । चारेण सम्यग्दग्धस्य लक्षणमाह पक्वमित्यादि ।—पक्वजम्बूपमः क्षिण्वल्लवण
 इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

प्रतिसारणीयचारो यद्योपयुज्यस्तदाह गोजीत्यादि ।—गोजी श्राखोटक
 चारेण लेपयेदित्यन्वयः । लवुचरीसारणकोषो वाक् , तस्याः अतः ह्योटीयत वा

सम्यग्दग्धे तुगाक्षीरीप्लवचन्दनगैरिकैः ॥
 सान्द्रतैः सर्पिषा युक्तेरुलेपं कारयेद्विषक् ।
 मुहूर्तमुपवेश्यासी तोयपूर्णंऽथ भाजने ॥
 चारमुष्णाम्बुना पाय्यं विबन्धे सूत्रवर्चसोः ।
 दाहे वस्त्रादिजे लेपः शतधीर्तेन सर्पिषा ॥
 नवान्नः माषतक्रादि सेव्यं पाकाय जानता ।
 पिबेद्व्रणविशुद्ध्यर्थं वराकायं सगुगुलुम् ॥
 जीर्णं शाख्यन्नमुह्नादि पथ्यं तित्ताज्यसैन्धवम् ।
 रूढमवव्रणं वैद्यः चारं दत्त्वानुवामयेत् ।
 पिप्पल्याद्येन तैलेन सेवेदोपनपाचनम् ॥ ४८ ॥

अन्वहार गुदस्थितयन्त्रस्य हारं पिषाय कर्पटादिना ढक्कवित्वा । पक्कजम्बूलोपमं
 सम्यग्दग्धे ; ह्रीनदग्धे तु लोहितं भवति । यदाह वाग्भटः—“पक्कजम्बूनिभ
 एतत् सम्यग्दग्धं विपर्येयात् । ताम्राभ तौदकम्प्लाकं दुर्गन्धं तत् पुनर्दहेत् ।
 अतिदग्धे सवेद्वक्तं मूर्च्छादाहज्वरादयः । गुदं विग्रेषाद्विष्मूवसरोधी वातिवर्त्तनम् ।
 मातृपितृप्रशमनी शीता तत्र क्रिया हिता” इति । तुषाम्बु काञ्चिकम् । न
 निवमिष्यादिना सम्यग्दग्धलक्षणम् । वज्रिदग्धमिति वज्रिना सम्यग्दग्धं, न
 निवमिष्यादि लक्षणयुक्तं भवतीत्यर्थः । तालवर्णाभमिति पक्कतालसमवर्णम्, ताल
 कलाभमिति पाठेऽपि पक्कतालवर्णसमवर्णमित्यर्थः । स्थिदासजमिति स्थितरक्तम्,
 एतच्च यदा अशिक्षिता दह्यते तदा ज्ञेयम् । दाहश्च शिरासद्धोचत्वेन रक्तसम्भक्त
 इति । दाहानन्तरं यद्विधेयं तदाह निवाप्यत्यादि ।—सम्यग्दग्धेऽर्शसीत्यर्थः । तुगा-
 क्षीरी वंशलीचना, तदभावे तालक्षीरी, प्लवः पकटिः, तस्य वल्कलम्, अमृता
 गुडवी, यद्यपि गुडूची पाकादुष्णवौय्या तथापि स्पर्शच्छीतेषु, यथा काञ्चिकमन्त्रमपि
 भवणात् पित्तकरम् स्पर्शेन शीतमिति कृत्वा पित्तहरं भवति, तेन गुडूच्या निर्वा-
 पणत्वं चित्तमिति केनचिदुक्तम्, तदप्यपास्तम्, किं वा उष्णवौय्याया अपि गुडूच्या
 द्रव्यान्तरसंयोगमहिम्नैवात्र दाहप्रशमकत्वं ज्ञेयम् । तीयपूर्णं इति कीचतीयपूर्णं
 इत्याहुः । चारमुष्णाम्बुनेति, चारं यवचारम् । वराकायमिति वरा विफला,

अग्निमुखं लौहम्—

त्रिवृच्चित्रकनिर्गुण्डी-सुहीमुखितिकाज्जटाः ।

प्रत्येकशोऽष्टपलिका जलद्रोणे विपाचयेत् ॥

पलत्रयं विडङ्गस्य व्योषात् कर्षत्रयं पृथक् ।

त्रिफलायाः पञ्चपलं शिलाजतुपलं न्यसेत् ॥

दिव्यौषधिहतस्यापि वैकङ्कतहतस्य वा ।

पलद्वादशकं देयं रुक्मलौहस्य चूर्णितम् ॥

पलैश्चतुर्विंशतिभिर्मधुशर्करयोर्युतम् ।

घनोभूते सुशीते च दापयेदवतारिते ॥

एतदग्निमुखं नाम दुर्नामान्तकरं परम् ।

सममग्निं करोत्याशु कालाग्निसमतेजसम् ॥

पर्वता अपि जीर्यन्ति प्राशनादस्य देहिनः ।

गुरुवृथान्नपानानि पयो मांसरसो हितः ॥

दुर्नामपाण्डुश्वयथुकुष्ठग्लोहोदरापहम् ।

अकालपलितश्चैतदामवातगुदामयम् ॥

न स रोगोऽस्ति यच्चापि न निहन्त्यादिदं क्षणात् ।

रकाराञ्जिकादीनि ककारदीनि वर्जयेत् ।

स्रवत्यतोऽन्यथा लोहं देहात् किट्टश्च दुर्जरम् ॥ ५० ॥

तिकाज्यं पञ्चतिकावृतम् । चारं दहति चारवस्तिं दत्त्वा चारवस्तिदामानन्तरं
पिपल्याद्येन तैलनातुवासयेदित्यर्थः ॥ ४९ ॥

प्रसिद्धफलमग्निमुखलौहमाह त्रिवृच्चित्रकेत्यादि ।—अत्र मुखितिका मुखिणी,
अज्जटा भ्रम्यामलकी, अस्याः स्थाने जटिति पाठे त्रिहदादीनां मूलमित्यर्थः । एषाश्च
जलद्रोणे क्षायथतुर्थभागाविशिष्टः षोडशशरीररूपोऽयं वशादेव सिद्धः । पृथग्वि-
जेन व्योषस्य प्रत्येकं त्रिकर्षमानत्वम् ; त्रिफलायाश्च मिलित्वा पञ्च पलानि । एषाश्च
विडङ्गादिशिलाजत्वन्तश्चूर्णानां पाकावतारसमये प्रक्षेपः । दिव्यौषधिः स्वर्णमाहिक
मनःशिला वा शालिकीककनी वा, अन्यत्र तु मनःशिलाहतस्येति पाठान्तरदर्शनात्

भस्मातकलौहम्—

चित्रकं त्रिफला मुस्तं ग्रन्थिकं चविकाऽमृता ।
हस्तिपिप्पल्यपामार्गदण्डोत्पलकुठेरकाः ॥
एषां चतुश्चलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ।
भस्मातकसहस्रे द्वे कृत्वा तत्रैव दापयेत् ॥
तेन पादावशेषेण लोहपात्रे पचेद्विषक् ।
तुलाद्वै तौल्यलौहस्य घृतस्य कुडवहयम् ॥
त्राषणं त्रिफला वक्त्रिः सैन्धवं विड़मौह्निदम् ।
सौवर्चलविड़ङ्गानि पलिकांशानि कल्पयेत् ।
कुडवं वृद्धदारस्य तालमूल्यास्तथैव च ॥
शूरणस्य पलान्यष्टौ चूर्णं कृत्वा विनिक्षिपेत् ।
सिद्धे शीते प्रदातव्यं मधुनः कुडवहयम् ॥
प्रातर्भाजनकाले च ततः खादेद्यथाबलम् ॥
अर्शांसि ग्रहणोदोषं पाण्डुरोगमरोचकम् ।

अन.श्रिन्ति युक्तम् । लौहमारकत्वात् तु सवाख्येवाविरुद्धानि । वैकङ्कतहतस्य
वेति राठायां वहिष्हीति ख्यातम्, वारेन्द्रादिषु वयोक्छीलिरिति ख्यातम् । किन्तु
वर्णमाक्षिकादिकं विना सम्यग् लौहमाणं न सिध्यति ; अवश्यं तत्साधनद्वयसमु-
त्थेनापि कर्तव्यम् । रुक्मलौहं कान्तव्यतिरिक्तं वज्रपाण्ड्यादिकृष्णलौहम् ; तदुक्तं
निघण्टौ “तौल्यमथसमुत्तरापथपिण्डं रुक्मं रुक्मकुट्टिः कृष्णलौहनामानि” । अत्रा-
शुक्लापि गन्धघृतस्य चतुर्विंशतिपलानि पाकारम्भसमये एव तद्वैद्येर्दीयन्ते, घृतं
विना क्वचिदपि लौहस्य पाकादर्शनात्, अन्त एव क्वचित् पलैश्चतुर्विंशत्याज्यशर्करयो-
रपीति पाठान्तरं केचित् पठन्ति । मधुशर्करयोश्चतुर्विंशतिपलानि मिलित्वा ;
शर्कराघृताभ्यां पाके रात्रिपर्युषिते शीते मधुनः प्रक्षेपः, तेन शर्करायां द्वादशपलानि,
मधुनो द्वादश पलानि, घृतस्य च चतुर्विंशतिपलानीति । भक्षणविधिरमृतसार-
लौहवत् ॥ ५० ॥

भस्मातकलौहं कुठेरकः पर्णाशः । भस्मातकसहस्रे द्वे इत्याहृतिसानात् । तत्रै-

क्रिमिगुल्माश्मरोमेहान् शूलञ्चाशु व्यपीडति ॥

करोति शुक्रोपचयं बलीपलितनाशनम् ।

रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं परम् ॥ ५१ ॥

रसगुड़िका — रसस्तु पादिकस्तुल्या विडङ्गमरिचाभ्रकाः ।

गङ्गापालङ्कजरसे खल्वयित्वा पुनः पुनः ॥

रक्तिमात्रा गुदाशोथी वज्जेत्यर्थदीपनी ।

षेगावरोधस्त्रोष्ठयानमुत्कटुकासनम् ॥

यथास्वं दोषलञ्चान्नमर्शसः परिवर्जयेत् ॥ ५२ ॥

इति अर्शश्चिकित्सा ।

इति जलश्रीषे । तीक्ष्णलौहस्येति वज्रपाण्ड्यादिलौहस्य । गव्यघृतस्य कुडवद्वय
मिति हं गुल्मात् षोडश पलानि ; एवं मधुनीऽपि । सिद्धे च वृषण्यादीनां प्रक्षेप
सर्वमपरममृतसारवत् । अमृतसारोक्तविधिना पुटितं यथाव्याधि प्रत्यनीकद्रव्य
पुटितस लौह साक्त, भक्षणादिविधिरपि तथैव ५१ ॥

रसस्तु पादिक इति विडङ्गादीनामिक्तमभागापेक्षया ; तेन विडङ्गमरिचाभ्र
काणां प्रत्येकं त्रयो भागाः, पारदस्यैकी भाग इत्यर्थः । शोधितपारद २ माषा,
मरिताभ्रचूर्णं विडङ्ग मरिच प्र ६ माषा । अन्यान्तरेऽपि रसभागापेक्षया विडङ्ग
मरिचाभ्रकाणां प्रत्येक भागत्रयमुक्तम् । गङ्गापालङ्किति पालङ्कसदृशपत्रं गङ्गा-
पालङ्कं, गङ्गारा इति ख्यातम् । पुनः पुनरिति सप्ताहमात्रं कृतं नियम इत्यर्थः
रसायकशीघ्रनञ्च क्षुधावत्युक्तविधयेव विधेयम् । पृष्ठयानं हृत्पत्रादिपृष्ठे गमनम्
५२ ॥

इति अर्शश्चिकित्सा ।

अथाग्निमान्यचिकित्सा ।

समस्य रक्षणं कार्यं विषमे वातनिग्रहः ।

तीक्ष्ण पित्तप्रतीकारो मन्दे अविशोधनम् ॥ १ ॥

हिङ्गुष्टकं चूर्णम्—

विकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे

समधरणधृतानामष्टमो हिङ्गुभागः ।

प्रथमकवड्भुक्तं सर्पिषा चूर्णमेत-

ज्जनयति जठराग्निं वातरोगांश्च हन्यात् ॥ २ ॥

समयवशूकमहौषधचूर्णं लीढं घृतेन गोसर्गे ।

कुरुते क्षुधां सुखोदकं पीतं विश्वौषधं वैकम् ॥ ३ ॥

अन्नमण्डं पिवेदुष्णं हिङ्गुसौवर्चेलान्वितम् ।

विषमोऽपि समस्तेन मन्दो दीप्येत पावकः ॥ ४ ॥

अर्थः कार्यत्वात् तदनन्तरमग्निमान्यादिविकित्सायाह समस्येत्यादि । रक्षणे-
मिति पालनम् । वातनिग्रहो वातस्य प्रशमनमित्यर्थः ॥ १ ॥

विकटुकमित्यादि । वाग्भटेनायं योगो गुल्माधिकारि पठितः । अजमोदा
यमानो, एवं सर्वत्रातःपरिसार्जने ; वहिःसम्भार्जने पुनरजमोदेव, उक्तं हि “अन्तः-
सम्भार्जने प्रायोऽजमोदः” च यमानिका । वहिःसम्भार्जने ज्ञेया चाजमोदाऽज-
मोदिका” इति । समधरणधृतानामिति धरणं तुला, तथा समं यथा ख्यात् तथा
धृतानाम् ; अन्ये तु पलदशमांशो धरणम्, समाश्च ते धरणधृताश्चेति विग्रहः ।
अष्टमो हिङ्गुभाग इति विकटुादीनां समभागास्तदेकभागसमा हिङ्गुभाग इत्यर्थः ।
वातरोगांश्च हन्तीत्यत्र वाग्भटे वातगुल्माय हन्तीति क्वचित् पाठः ॥ २ ॥

सम्यग्वादी—यवशुकी यवचारः । विश्वौषधं वैकमिति वाशब्दः । पूर्वयोगा-
पेक्षया इवार्थं वाशब्दो वा । गौसर्गे गौः सूर्यकिरणस्य सर्गेऽङ्गीकृते प्रातरित्यर्थः ॥ ३ ॥

अन्नमण्डमित्यादि ।—अन्नस्य मण्डः अन्नमण्ड इति क्वचित् । अन्ये तु चतुर्दश-
गुणान्वुसाधित एव मण्डोऽन्नमण्डशब्दो नोच्यते, अन्नपदं सुरामण्डादिनिरासार्थ-
मित्याहुः ॥ ४ ॥

अन्नमण्डगुणाः—

‘क्षुब्धो धनो वस्तिविशोधनश्च प्राणप्रदः शोणितवर्द्धनश्च ।

ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायुं जयेदष्टगुणो हि मण्डः ॥५॥

तीक्ष्णाग्निचिकित्सा ।

नारीक्षीरेण संयुक्तां पिबेदौडुम्बरीं त्वचम् ।

आभ्यां वा पायसं सिद्धं पिबेदत्यग्निशान्तये ॥

यत्किञ्चिद् गुरु मेध्यञ्च श्लेष्मकारि च भेषजम् ।

सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा प्रस्वपनं दिवा ॥ ६ ॥

मुहुर्मुहुर्जीर्णैःपि भोज्यमस्योपकल्पयेत् ।

निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न निपातयेत् ॥ ७ ॥

विश्वाभयागुडूचीनां कषायेण षडूषणम् ।

पिबेत् श्लेष्मणि मन्देऽग्नौ त्वक्पत्रसुरभीकृतम् ॥

क्षुब्धो धन इत्यादि ।—अष्टगुणी हि मण्ड इति सूतखडुनां प्रसृतद्वयश्च तदं
मुक्त कटकतक्र कुम्भुसुरौ सम्यक्लिङ्ग्य तलम् । एभिश्च सर्वे मण्ड इत्यस्यानन्तरं
मेव यद्यपि माधवकरेण द्रव्यगुण सूतखडुलैत्यादिवचनान्तरं क्षुब्धो धनेत्यादि पक्ष
पठितं तथाप्यन्नमण्डस्यापि मण्डत्वसामान्यादततः गुणाष्टकं ज्ञेयम् । कुम्भुसुरौ
षल्याक तच्च मनागभृष्टं यास्यम्, विविधं पुनरस्य यद्योक्तमानौ तखडुलमुद्धौ तत्रैव
युक्त्या दत्त्वा विपाच्य मण्डो यास्य । पश्चात् विगट्टकादिभिर्नृपा सखा
इति ॥ ५ ॥

अत्यग्निचिकित्सायाश्च नारीक्षीरेणेत्यादि ।—उडुम्बरत्वच कर्षं पायसपत्रैः
उडुम्बरत्वच पलम् तखडुलं नारीक्षीरेणानुरूपं दत्त्वा पायसं काय्य । यत्किञ्चिद्
दित्यादि महिषौदुग्धादि ॥ ६ ॥

मुहुर्मुहुरित्यादि ।—तथाजीर्णैःपि मुहुर्मुहुर्भोज्यमस्योपकल्पयेत्, यथा निरे
न्धनोऽग्निः, अन्तरमित्यवकाशं लब्ध्वा, एनमातुरं न निपातयेत् न मारयेत्, धातुं
पाक्तादिति भावः । उ ॥ हि ‘आहारमग्निं पचति दीपानाहारं वर्जितं । धातुं
क्षीयेषु दीपेषु न जीवेद्वातुसत्तयः’ इति ॥ ७ ॥

विश्वाभयेत्यादि ।—लक् मुडलक्, त्वक्पत्रं सुरभिमावलकारके दीये । पञ्च

अक्षकोलं समरिचं षडूषणमुदाहृतम् ॥ ८ ॥
 हरौतकौ भस्त्रमाणा नागरिण गुडैर्न वा ।
 सैन्धवोपहिता वापि सातत्येनाग्निदीपनी ॥ ९ ॥
 सिन्धूत्यपथ्यमगधोद्ववक्लिचूर्ण-
 सुष्णाम्बुना पिबति यः खलु नष्टवक्त्रिः ।
 तस्यामिषेण सष्टतेन वरं नवान्नम्
 भक्षौभवत्यशितमात्रमिह क्षणेन ॥ १० ॥
 सिन्धूत्यद्विष्टुत्रिफलायमानी-
 व्योषैर्गुडांशेर्गुडिकान् प्रकुर्यात् ।
 तैर्भक्षितेस्तृप्तिमवाप्नुवन् ना
 भुञ्जीत मन्दाग्निरपि प्रभूतम् ॥ ११ ॥

कोलं समरिचं षडूषणमिति, तदुक्तं “मरिचं पिप्पली गुण्ठी चूषणं समुदा-
 हृतम् । पिप्पलीमूलसयुक्तं चतुर्षणमुच्यते । साग्निं पक्षीषणञ्चैव सचव्यञ्च षडू-
 षणम्” इति । एतच्च षडूषणं प्रक्षेपविषयेऽत्रियम् ॥ ८ ॥

हरौतकौत्यादि ।—सुश्रुतस्य । योगवयमेतत्, गुण्ठ्या कफे, गुडैर्न वाते,
 सैन्धवेन दोषसंश्लेषेऽपि विशेषाज्ञातकफे ॥ ९ ॥

सिन्धूत्येत्यादि ।—पथ्या हरौतकौ, ऋस्वत्वमिह क्वान्दसत्वात् । मगधोद्ववा
 पिप्पली, अत्रापि पूर्ववद्भस्त्रत्वम् । वरं प्रकृष्टमिति यावत्, मासच्छताभ्यामधिक-
 मपीत्यर्थः । केचिदिह सैन्धवादीनां मानमेदार्थं नातिप्रसिद्धं हरिश्चन्द्रमतं वर्ण-
 यन्ति । तद्वयथा—हरौतकौ हरिहरतुल्यषड्गुणा चतुर्गुणा चतुरविना सपिप्पली ।
 विचित्रकं वरवदनैकसैन्धवं रसायनं कुरु वृषं वक्त्रिदीपनम्” इति । व्यवहारस्तु
 समभागेनेति ॥ १० ॥

सिन्धूत्येत्यादौ—गुडाग्रैरिति एकद्रव्यसमीक्षितं गुडभागं, प्रायेण हि श्लेष्मा-
 धिकेऽग्निसादे श्लेष्माणि च गुडां बहुतरो न युक्तं इत्याहुरेके । अन्ये तु सर्वचूर्णा-
 पेक्षया द्विगुणो गुडः, तस्माद् गुडादर्थं समुदितचूर्णम्, तेन गुडाश्रमिति, नोदके
 द्विगुणो गुड इति वचनमनुगृहीतं भवतीत्याहुः । तस्मिन्वाप्नुवन्निति मन्दाग्निरपि

विडङ्गभङ्गातकचित्काश्रुताः
 सनागरास्तुल्यगुडेन सर्पिषा ।
 लिङ्गन्ति ये मन्दङ्गताशना नरा
 भवन्ति ते वाङ्मवतुल्यवक्त्रयः ॥ १२ ॥
 गुडेन शुण्ठीमथवोपकुल्याम्
 पथ्यां तृतीयामथ दाडिमं वा ।
 आमेष्वजीर्णेषु गुदामयेषु
 वर्ज्योर्विब्रज्येषु च नित्यमद्यात् ॥ १३ ॥
 भोजनाग्रे सदा पथ्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ।
 अग्निसन्दौपनं हृद्यं लवणार्द्रकभक्षणम् ॥ १४ ॥

तावत् प्रभूत भुङ्क्ते यावत् तस्मिन्वाप्नोति । अनाप्रवन्निति पाठे पुनरत्यग्नित्वात्
 प्रभूतभोजनेऽपि न तस्मिन्वाप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

विडङ्गेत्यादि—तुल्यगुडेनेत्यत्र युक्ता इत्यध्याहार्यम्, तेनैव भागसमी गुडः ।
 केवलघृतेनैव लिङ्गन्तीति व्याख्यानयन्ति केचित् । अन्ये तु तुल्यगुडेनेति पदं सर्पि-
 र्विशेषणं वर्णयित्वा समुदितचूर्णापेक्षया त्रिगुणेन मिलित्वा गुडसर्पिषा लेह इति
 व्याचक्षते, युक्तञ्चेति नागार्जुनीकवचनसंवादात् ; तथा हि “सञ्चूर्णिता गुडून्
 विडङ्गभङ्गातकनागरङ्गताशाः । ज्वलयन्ति जठराग्निं सनेन गुडसर्पिषा लीढाः”
 इति ॥ १२ ॥

गुडेन शुण्ठीमित्यादि ।—पथ्यां तृतीयामिति समस्तसमस्तस्य । तत्र समस्त-
 पक्षे गुडेनेति पदम्, तथा पथ्यां तृतीयामिति पदञ्च शृण्वादिषु प्रत्येकं धीज्यम्,
 तेन गुडेन पथ्यां तृतीयां शुण्ठीमित्येकी योगः । तथा गुडेन पथ्यां तृतीयामुप-
 कुल्यामिति । द्वितीयः । तथा गुडेन पथ्यां तृतीयं दाडिममिति लिङ्गविपरि-
 षामिनं योज्यमिति योगवचं यथासंख्यमानांशौर्णादिषु रोगेषु योज्यम् । यत्तु गुड-
 शुण्ठीभक्षणं गुडपिप्पलीभक्षणं वा, तदस्मिन् व्याख्याने प्रयोगान्तरमेव । यदा तु
 पथ्यां तृतीयामित्यसमस्तपाठस्तदा गुडेनेति पदं शृण्वादिषु चतुर्षु प्रत्येकं धीज्यम्,
 तेन चत्वारो योगा यथाक्रममानादिषु चतुर्षु धीज्याः । अस्मिन् पक्षे तृतीयामिति
 पदं धीज्यवच्छेदार्थं ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

कपित्थतक्रचाङ्गेरोमरिचाज्जिचित्रकैः ।

कफवातहरो ग्राही खड्गो दीपनपाचनः ॥ १५ ॥

शार्दूलकाञ्चिकः—

पिप्पली शृङ्गवेरञ्च देवदारु सचित्रकम् ।

चविकां विल्वपेषोञ्चाजमोदाञ्च हरीतकीम् ॥

महौषधं यमानीञ्च धान्यकं मरिचं तथा ।

जोरकञ्चापि हिङ्गुञ्च काञ्चिकं साधयेद्भिषक् ॥

एष शार्दूलको नाम काञ्चिकोऽग्निबलप्रदः ।

सिद्ध्यर्थतैलसम्भृष्टो दश रोगान् व्यपोहति ॥

कासं श्वासमतीसारं पाण्डुरोगं सकामलम् ।

शामञ्च गुल्मशूलञ्च वातगुल्मं सवेदनम् ॥

अर्शसि श्लयद्युच्चैव भुक्ते पीते च सात्म्यतः ।

क्षीरपाकविधानेन काञ्चिकस्यापि साधनम् ॥ १६ ॥

अग्निमुखं चूर्णम्—

हिङ्गुभागो भवेदेको वचा च द्विगुणा भवेत् ।

पिप्पलो त्रिगुणा चैव शृङ्गवेरं चतुर्गुणम् ॥

भोजनाद्ये इत्यादि स्पष्टम् ।—इमन्तु योग सर्वेऽप्याद्रियन्ते प्रत्यक्षफलत्वात् सङ्ग-
तलभत्वाच्च ॥ १४ ॥

कपित्थत्वादी—कफवातहर इत्येव पाठः, न तु कफपित्तहर इति, द्रव्यगुण-
ध्यालोचनया कपित्थादीनां वातकफहन्तृत्वात् । खड्ग इति यूषविशेषस्य पारि-
भाषिको संज्ञा, अथ विधानश्चातीसाराधिकार एवोक्तम् ॥ १५ ॥

पिप्पलीत्यादी—विल्वपत्रौ विल्वशलाटु, शृङ्गवेरम् आर्द्रकम् । पाकात्
विभागश्चे काञ्चिके कटुतैले समूलनम्, हिङ्गुक्षीरकयीच प्रक्षेप इत्युपदिशन्ति
वृद्धाः । साम्प्रतीऽभ्यासादिस्थैः । क्षीरपाकविधानेनेति द्रव्यादष्टगुणं क्षीर-
गिण्यादिपरिभाषया ; अतएवोक्तमन्वय “क्षीरमस्वारनालानां नास्ति पाकीऽन्वया
विना । सम्यक् पाकी न गच्छेत्तु तस्मात् तीय चतुर्गुणम्” इति ॥ १६ ॥

यमानिका पञ्चगुणा षड्गुणा च हरीतकी ।
 चित्रकं सप्तगुणितं कुष्ठञ्चाष्टगुणं भवेत् ॥
 एतद्वातहरं चूर्णं पीतमात्रं प्रसजया ।
 पिबेद् दध्ना मस्तुना वा सुरया कोष्णकारिणा ॥
 सोदावर्तमजीर्णञ्च ग्रीहानमुदरं तथा ।
 अङ्गानि यस्य शीर्यन्ते विषं वा येन भक्षितम् ॥
 अर्शोहरं दीपनञ्च श्लेष्मघ्नं गुल्मनाशनम् ।
 कासं श्वासं निहन्त्याशु तथैव यक्ष्मनाशनम् ॥
 चूर्णमग्निमुखं नाम न कंचित् प्रतिहन्यते ॥ १७ ॥

पानीयभक्तगुड़िका—

रसोऽर्द्धभागिकस्तुल्या विडङ्गमरिचाभ्रकैः ।
 भक्तोदकेन सम्मर्द्य कुर्याद् गुञ्जानिभान् गुडीन् ॥
 भक्तोदकानुपानैका सेव्या वङ्गिप्रदीपनी ।
 वार्यन्नभोजनञ्चात्र प्रयोगे सात्त्व्यमिष्यते ॥ १८ ॥

वृहदग्निमुखं चूर्णम्—

द्वौ क्षारौ चित्रकं पाठाकरञ्जलवणानि च ।
 सूक्ष्मैलापत्रकं भार्गी क्रिमिघ्नं हिङ्गु पौष्करम् ॥
 शटी दार्वी त्रिहनुस्तं वचा सेन्द्रयवा तथा ।

हिङ्गुभाग इत्यादौ—हिगुणीत्याद्यभागापेक्षया एव विगुणेति । प्रसन्नयेति ।
 सनिरुद्धवाते, दध्नेति शुद्धवाते, मस्तुनेति अत्यक्तफवाते, सुरया, कफवाते, कोष्णकारिणा
 सामवाते कफे च ॥ १७ ॥

पानीयभक्तगुड़िकायां—रसोऽर्द्धभागिक इत्येकभागापेक्षया ; केचिदंशं कल्पलि-
 कार्थं रसस्यार्धं गन्धकं क्षिपन्ति । विडङ्गादीनां प्रत्येकं रसापेक्षया विगुणी भागः ।
 अर्शोऽधिकारीकरसगुड़िकायाम् विडङ्गादीनां रसापेक्षया प्रत्येकं विगुणी भागः
 इति भेदः । भक्तोदकेनेत्यत्र भक्तपानीयेन ॥ १८ ॥

वृहदग्निमुखे—करञ्जं करञ्जमूलस्य त्वक् ; यत् एतस्य संयुतेन कीविदार-

धात्रीजीरकवृक्षाक्षं श्रेयसी चोपकुक्षिका ॥
 अम्लवेतसमन्त्रीका यमानी सुरदारु च ।
 अभयातिविषा श्यामा हवुषारग्वधं समम् ॥
 तिलमुष्ककशिष्टूणां कोकिलाक्षपलाशयोः ।
 क्षाराणि लौहकिष्टं तप्तगोमूत्रसेचितम् ॥
 सर्वाणि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 मातुलुङ्गरसेनैव भावयेच्च दिनत्रयम् ॥
 दिनत्रयञ्च शुक्तेन चार्द्रं कस्त्रसेन च ।
 अत्यग्निकारकं चूर्णं प्रदीप्ताग्निसमप्रभम् ॥
 उपयुक्तविधानेन नाशयत्यचिराद्दान् ।
 अजीर्णकमथो गुल्मं प्लीहानं गुदजानि च ॥
 उदराखन्धवृद्धिञ्च अष्टौलां वातशोणितम् ।
 प्रणुदत्युल्लणान् रोगान् नष्टमग्निञ्च दौपयेत् ॥
 समस्तव्यञ्जनीपेतं भक्तं दत्त्वा सुभाजने ।
 दापयेदस्य चूर्णस्य विडालपदमात्रकम् ।
 गोदीहमात्रात् तत् सर्वं द्रवीभवति सोष्णकम् ॥ १८ ॥

ग्राणां फलमित्यनेन फलशुद्ध्यसुपदिष्टम्, तच्छीधनविषयं श्रेयम् । लवणानि
 वलवणाणि, वृक्षाक्षं महाद्वकं श्रेयसी गजपिप्पली, एवं सर्ववाग्निदीपनयोगे,
 तं पर श्रेयस्यां राक्षा गृह्यते । उपकुक्षिका खलपुष्पजीरकम् ; अम्लिका
 लिङ्गी, एवं सर्ववाग्निदीपनयोगे पुरीष-सग्रहादी, पुनरम्लिका चाङ्गुरी गृह्यते ।
 श्यामा वृद्धदारकः ; भारग्वधः श्यामाकफलम्, तिलशब्देनात्र तिलनालशुद्ध्यं
 पार्थिवात् ; मुष्ककः खट्वापारुली, लोहकिष्टं मण्डूरम्, तच्च पुराणं शास्त्रम् ।
 लटसु किष्टं पृथगेव पार्थिवक्रव्यं मूष्णं रादिति । तप्तं गोमूत्रसेचितमिति
 प्रवर्णं कृत्वा सप्तधा गोमूत्रनिर्वापितमित्यर्थः ; एवं सर्वत्र मण्डूरशोषणं श्रेयम् ।
 इति च शङ्खुक्तसन्धानविशेषेण, तदभावे काक्षिकेन, एवमन्यत्रापि बोध्यम् ।
 दीहमात्रात् गोदीहनमात्रकालात् ॥ १८ ॥

भास्करलवणम्—

पिप्पली पिप्पलीमूलं धन्याककृष्णजीरकम् ।
 सैन्धवञ्च विडञ्चैव पत्रं तालीशकेशरम् ॥
 एषां द्विपलिकान् भागान् पञ्चसौवर्चलस्य च ।
 मरिचाज्जिण्डादीनामेकैकस्य पलं पलम् ॥
 त्वगले चार्द्धभागे च सामुद्रात् कुडवद्वयम् ।
 दाडिमात् कुडवञ्चैव द्वे पले चास्त्रवेतसात् ॥
 एतच्चूर्णीकृतं श्लक्ष्णं गन्धाढ्यममृतोपमम् ।
 लवणं भास्करं नाम भास्करेण विनिर्मितम् ॥
 जगतस्तु हितार्थाय वातश्लेष्मामयापहम् ।
 वातगुल्मं निहन्त्येतद् वातशूलानि यानि च ।
 तक्रमस्तु सुरासीधुशुक्तकाष्ठिकयोजितम् ॥
 जाङ्गलानान्तु मांसेन रसेषु विविधेषु च ।
 मन्दाग्नेरश्रुतः शक्तो भवेदाश्वेव पावकः ॥
 अर्शांसि ग्रहणीदोषं कुष्ठामयभगन्दरान् ।
 हृद्रोगमामदोषाञ्च विविधानुदरस्थितान् ॥
 ग्रीहानमश्मरौञ्चैव खासकासोदरक्रिमीन् ॥
 विशेषतः शर्करादीन् रोगान् नानाविधांस्तथा ।
 पाण्डुरोगाञ्च विविधान् नाशयत्यशनिर्यथा ॥ २० ॥
 अग्निघृतम्—पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्तको हस्तिपिप्पली ।
 हिङ्गुचव्याजमोदा च पञ्चैव लवणानि च ॥

भास्करलवणे—केशरं नागकेशरपुष्पम् । पञ्चसौवर्चलस्येति पञ्चपलानि सौ-
 वर्चलस्येत्यर्थः । त्वगले चार्द्धभागिके इति पलापेक्षया, तेन त्वगलंयः प्रत्येकमंश-
 मित्यर्थः । मन्दाग्निमिति पक्वतालोषादिद्रव्ययोगादेव, न पुनरपरचातुर्जातम्
 पेष ॥ २० ॥

द्वौ चारौ हवुषा चैव दद्यादर्द्धपलोन्मितान् ।
 दधिकाञ्जिकशुक्तानि स्नेहमात्रासमानि च ॥
 आर्द्रकस्वरसप्रस्थं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते ॥
 अर्घसां नाशनं श्रेष्ठं तथा गुल्मोदरापहम् ।
 ग्रन्थार्वुदापचौकासकफमेदोऽनिलानपि ॥
 नाशयेद् ग्रहणौदोषं श्वयथुं सभगन्दरम् ॥
 ये च वस्तिगता रोगा ये च कुक्षिसमाश्रिताः ।
 सर्वास्तान् नाशयत्याशु सूर्यस्तम इवोदितः ॥ २१ ॥

मस्तुषट्पलकं घृतम्—

पलिकैः पञ्चकोलैस्तु घृतं मस्तुचतुर्गुणम् ।
 सत्तारैः सिद्धमल्पाग्निकफगुल्मं विनाशयेत् ॥ २२ ॥

वड़वामुखचूर्णम्—

पथ्यानागरकृष्णाकरञ्जविल्वान्निभिः सितातुल्यैः ।
 वड़वामुखं विजयते गुरुतरमपि भोजनं चूर्णम् ॥ २३ ॥
 बृहदग्निघृतम्—भस्मातकसहस्राहं जलद्रोणे विपाचयेत् ।

अष्टभागावशेषञ्च कषायमवतारयेत् ॥

घृतप्रस्थं समादाय कल्कानीमानि दापयेत् ।
 ब्रूषणं पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ॥
 हिङ्गुचव्याजमोदा च पञ्चैव लवणानि च ।
 द्वौ चारौ हवुषा चैव दद्यादर्द्धपलोन्मितान् ॥

पिप्पलीत्यादि ।--स्वल्पाग्निघृते हस्तैः पिप्पली गजपिप्पली ; अजमोदा वस्त्रगन्धा
 वनयमानी), द्वौ चारौ यवचारः सर्जिकाचारश्च ॥ २१ ॥

मस्तुषट्पलके—घृतस्य प्रस्थः, “अतिर्दिष्टप्रमाणानां स्नेहानां प्रस्थ इत्यतः”
 इत्युक्तेः । पलिकैः प्रत्येकशः, कल्कस्तु स्नेहपादिक इत्युक्तेः ॥ २२ । २३ ॥

दधिकाञ्चिकशुक्तानि स्नेहमात्रासमानि च ।
 भार्द्रकस्वरसञ्चैव शोभाञ्जनरसं तथा ॥
 तत्सर्वमेकतः कृत्वा शनैर्हृद्गन्धिना पचेत् ॥
 एतदग्निवृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते ॥
 अशसां नाशनं श्रेष्ठं मूढवातानुलोमनम् ।
 कफवातोद्भवे गुल्मे श्लोपदे च दकोदरे ॥
 शोथं पाण्डुमयं कासं ग्रहणीं खासमेव च ।
 एतान् विनाशयत्याशु तमः सूर्य इवोदितः ॥ २४ ॥
 चारगुडः—हे पञ्चमूले त्रिफलामर्कमूलं शतावरीम् ।
 दन्तीं चित्रकमास्कोतां रास्नां पाठां सुधां शटीम् ॥
 पृथग्दशपलान् भागान् दग्ध्वा भस्म समावपेत् ।
 त्रिःसप्तजलस्तद्भस्म जलद्रीणे च गालयेत् ॥
 तद्रसं साधयेदग्नौ चतुर्भागावशेषितम् ।
 ततो गुडतुलां दत्त्वा साधयेन्मृदुनाग्निना ॥
 सिद्धं गुडन्तु विज्ञाय चूर्णीनीमानि दापयेत् ।
 वृश्चिकालीं द्विकाकोत्थीं यवक्षारं समावपेत् ॥
 एते पञ्चपला भागाः पृथक् पञ्च पलानि च ।
 हरीतकी त्रिकटुकं सर्जिकां चित्रकं वचाम् ॥
 हिङ्गुस्त्वैतसाभ्याश्च हे पले तत्र दापयेत् ।
 अक्षप्रमाणं गुडिकां कृत्वा खादेद् यथाबलम् ॥
 अजीर्णं जरयत्येष जीर्णं सन्दीपयत्यपि ।

वृहदग्निवृते—भस्मातकसङ्ख्याहमित्याकृतिसानात्, शोभाञ्जनरसः शोभा
 जलस्य मूलत्वच स्वरस ॥ २४ ॥

चारगुडः भास्कोता नवमल्लिका हाफरमालि इति ख्याता, सुधा कुड्दी, तस्या
 मूलम् । त्रि सप्तजल इत्येकविंशतिवारान् वारमभिधेये जलस्य प्रत्ययः । त्रिकाकी
 वृश्चिकपत्री, काकीली काकीलीचौरकाकीली । एते पञ्चपला भागाः पृथगिति

सुक्तं भुक्तञ्च जीर्यते पाण्डुत्वमपकर्षति ॥
 भ्रूहार्शः श्वयथुश्चैव श्लेष्मकासमरोचकम् ।
 मन्दाग्निविषमानीनां कफे कण्ठीरसि स्थिते ॥
 कुष्ठानि च प्रमेहांश्च गुल्मश्चाशु व्यपोहति ।
 र्ख्यातः क्षार गुडो ह्येष रोगयुक्तो प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥

चित्रकगुडः—

नासारोगे विधातव्या या चित्रकहरीतकी ।
 विना धात्रीरसं सोऽस्मिन् प्रोक्तश्चित्रगुडोऽग्निदः ॥ २६ ॥

आमाजीर्णचिकित्सा ।

वचालवणतोयेन वान्तिरामे प्रशस्यते ॥ २७ ॥

विदग्धाजीर्णचिकित्सा ।

त्रिं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शीताम्बुना वै परिपाकमेति ।
 ह्यस्य शैत्येन निहन्ति पित्तमाक्लेदिभावाच्च नयत्यधस्तात् ॥ २८ ॥
 दह्यते यस्य च भुक्तमात्रं दह्येत हृत्कोष्ठगलञ्च यस्य ।

। पचपलानीत्यत्र एषामिति शेषः, तेन हरीतकादीनां वचान्नानां मिलित्वा
 पलानीत्यर्थः । हिङ्गुः कवेतसयीरपि मिलित्वैव हे पले । रोगयुक्त इति न तं
 श्लेष्मिकासुतुल्यमभयात् ॥ २५ ॥

नासारोग इत्यादि स्पष्टम् ॥ २६ ॥

अग्निमान्द्यजीर्णयोः परस्परकारणत्वाद् अग्निमान्द्यप्रकरणे एवाजीर्णचिकित्सा माह
 इत्यादि ।—वचालवणकल्कयुक्तोनीषोदकेन किंवा वचया अर्द्धशतनीषोदकेन
 वणेन वा वसनम् ॥ २७ ॥

विदग्धाजीर्णचिकित्सा माह अन्नमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । शीताम्बुना परिपाक-
 इति यदुक्तं तद्विषयपादयति अतद्व्यवस्थेत्यादि । हिंशब्दो हेतौ । तदिति
 शीताम्बु, अस्याजीर्णिनः पित्तं निहन्तीत्यन्वयः । आक्लेदिभावादिति द्रव-
 ति ॥ २८ ॥

विदह्यत इत्यादि ।—सुश्रुतस्य । भुक्तमात्रमिति मात्रशब्दः कार्त्तिकेन यावद

द्राक्षासितामाक्षिकसम्प्रयुक्तां लीढाभयां वै स सुखं लभेत ॥
 हरीतको धान्यतुषोदसिद्धा सपिप्पली सैन्धवहिङ्गु युक्ता ।
 सोऽन्तारधूमं भृशमप्यजीर्णं विजित्य सद्यो जनयेत् क्षुधाञ्च ॥२६॥

विष्टब्धाजीर्णचिकित्सा—

विष्टब्धे स्वेदनं पथ्यं पेयञ्च लवणोदकम् ॥ ३० ॥

रसशेषे दिवास्वप्ने लङ्घनं वातवर्जनम् ।

व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतक्लान्तानतीसारिणः

शूलश्वासवतस्तृषापारिगतान् हिक्कामरुत्पौडितान् ।

भुक्तमित्यर्थः, भुक्तसाकल्ये मावाशब्दो वर्तते । किंवा भुक्तमात्रमिति भीष्म
 नन्तरं, तत्कालमेवेत्यर्थः । “अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रम्” इत्यादि वाक्यं, त
 “विदग्धतं धस्य तु भुक्तमात्रम्” इत्यादि वाक्यं, तथा “भवेदजीर्णं प्रति यस्तं शत
 इत्यादि वक्ष्यमाणान् सींश्चुतवचनमनार्थमिति, अजीर्णे मेषजनविषयस्य सत्
 सुश्रुतेनोक्तत्वात्, लङ्घनाद्युपदेशाच्च ; तत्तस्य केनाप्यश्ववैद्येन चकारवैद्येन प्रकृति
 योगवयनिदमित्याह औज्जडः । अपरे तु प्रचारादभूरिपाठदर्शनाच्च योगवयमेत
 मन्वन्त एव, किन्तु स्वल्पाजीर्णे बोध्यमेतत्, प्रभृताजीर्णे तु मेषजनसंख्यं न कुर्वन्
 अल्पाजीर्णे तु बीषधं सेव्यमिति । हरीतकीत्यादौ ।—धान्यतुषोदं सुस्वानवि
 तदभावे काक्षिकं, तेन सिद्धा उत्स्विन्ना ॥ २६ ॥

विष्टब्धाजीर्णचिकित्सायां विष्टब्धं इत्यादि । लवणीदकं सैन्धवयुक्तसुषु
 मित्यर्थः । रसशेषे दिवास्वप्ने इत्युपदेशोपेक्षया ; मङ्गति च लङ्घनमुचितं
 लङ्घनमित्युपवासः ; अन्ये तु लङ्घनशब्देनावलाघवकारी विधिरिष्यते, तेन ह
 यथा जरणाथं कालप्रतीक्षया पाचनीषधं तथा स्वेदश्च प्राप्यते, न पुनर्लङ्घनमुप
 कीचस्थान्पत्वादित्याहुः । वातवर्जनमिति वातस्थोसेवनम् । व्यायामेत्यादि । ए
 भावे क्तः, रतमनुरक्तिरासक्तिरिति यावत्, तेन व्यायामादावतिरतत्वेन ये क
 क्षान्तित्यर्थः ; न तु रतं सुरतं, तस्य प्रमदाद्यहयेनैव लब्धत्वात् । वाहनञ्च इत्य
 धानम् । व्यायामादिलानाञ्च धातुपुङ्गवम् । यदक्तं “स्वप्नप्रसङ्गाच्च नरो
 ह्वय पुष्यति” इति । अतीसारे दिवास्वापः कफवह्नेकतया क्षीतःसरीष
 प्रभावाद्वा हितः, स च सर्वातीसारे कफवर्ज्यं श्रेयः । शूलश्वासवतस्तृषादिषु
 शूलान्वा प्रभावाद्वा हितः । औषधानि धातुचीषान् ; तेन सुश्रुतीकारणानि

हीणान् क्षीणकफाब्धिशून् मदहतान् वृद्धान् रसाजीर्णानो
रात्रौ जागरितान्नरात्रिरशनान् कामं द्विषा स्वापयेत् ॥ ३१ ॥

शालिष्य जठरं प्राज्ञो हिङ्गुलूषणसैन्धवैः ।

दिवास्वप्नं प्रकुर्वीत सर्वाजीर्णप्रणाशनम् ॥ ३२ ॥

धान्यनागर्सिद्धन्तु तोयं दद्याद्विचक्षणः ।

शामाजीर्णप्रशमनं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥ ३३ ॥

यात्रिकम्—पथ्यापिप्लिसंयुक्तं चूर्णं सौवर्चलं पिबेत् ।

मस्तुनोष्णोदकेनाथ बुद्ध्वा दोषगतिं भिषक् ॥

इति दिवास्वापः प्राप्यते । क्षीणकफानिति स्वतन्त्रं किंवा व्याधामादिष्वपि
प्राप्यते, तेन व्याधामादिक्रान्तान् क्षीणकफानेव दिवा स्वापयेत्, शिशूनाञ्च निद्रा
प्राप्ताञ्च दिवानिद्रा । मदहतानिति प्रमत्तान्, तेषाञ्च मद्यजरणार्थं दिवास्वाप ।
रात्रौ प्रति धातु-पुष्ट्यर्थम् । रसाजीर्णानी रसविशेषपाकार्थं दिवानिद्रा रात्रावपि,
द्रवस्यैवाहारपाकस्य दृष्टत्वात् । किञ्च निद्राणस्य स्त्रीत सङ्गीचादनिर्गच्छन्
प्राज्ञा जठरानलमुद्दीपयति, तेन शीघ्रमजीर्णस्य पाकः । न च दिवास्वप्नात् कफ
पित्तयोः प्रकीर्णो भवति, तदुक्तं चरके—“दिवास्वप्नात् श्लेष्मपित्तं प्रकुप्यते” इति
प्रकीर्णान्म्युपघात एव कथं न स्यादिति वाच्यः ; यतः स्त्रीत, सङ्गीचादुपजात-
रात्रिजठराजीर्णपाचक एव, न तदा कफपित्तयोः प्रकीर्णः, प्रतिनियतशक्तिक
मेषजनानामिति । अस्तु वा कफपित्तप्रकापस्तथापि नाग्निमान्द्यं, तथाविध-
द्रव्यसंयोगाभावात्, न चायं नियमः यत् कफप्रकीर्णोऽवश्यमन्युपघात इति
पित्तप्रकीर्णजन्यतिमिरादौ सत्यपि कफपित्तप्रकीर्णोऽन्युपघातादृष्टत्वादिति । रात्रौ
रितानां जागरणजनितवातक्षीभप्रशमनार्थमेव दिवास्वप्नः, स च रात्रिजागरण
प्रादुर्भूतः कार्यः, यदाह वाग्भट—“असात्मग्राज्जागरादहं प्रातः सुष्यादत-
” इति । निरश्नानामिति । अतएव इहारीते—“भुक्त्वा स्वप्नमेवेति स्वस्थोऽप्य-
प्रती भवेत् इति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

शालिष्येत्यादि स्पष्टम् ॥ ३२ ॥

धान्यनागरेत्यादि ।—कषाई वा कणाशुशुकीरित्यादिवचनेन तीक्ष्णद्रव्यस्याल्प-
विमुक्तं, तेनैवापि तीक्ष्णातीक्ष्णयोर्धान्यनागरयोरेकमावादां पक्षे गृह्यमाणे आन्ध-
विक्रमेण नागरान् कषाईमानं दाह्यम् । यत्तु धान्यशुद्धपथ्योर्गृह्यमाण्य

चतुर्विधमजीर्णञ्च मन्दानलमथारुचिम् ।

आधानं वातगुल्मञ्च शूलञ्चाशु नियच्छति ॥ ३४ ॥

भवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का

स्निग्धस्य जन्तोर्बलिनोऽन्नकाले ।

पूर्वं सशृण्वोमभयामशङ्कः

स प्राश्य भुञ्जीत हितं हिताशी ॥ ३५ ॥

किञ्चिदामेन मन्दान्निरभयागुडनागरम् ।

जग्ध्वा तत्रेण भुञ्जीत युक्तं नान्नं षडूषणैः ॥ ३६ ॥

विस्त्रिचार्चिकत्सा ।

विस्त्रिचक्रायां वमितं विरिक्तं सुलङ्घितं वा मनुजं विदित्वा ।

पेयादिभिर्दीपनपाचनैश्च मम्यक् क्षुधात्तं समुपक्रमेच्च ॥ ३७ ॥

कुष्ठसैन्धवोः कल्कं चुक्रतैलसमन्वितम् ।

धान्यतल्लयमिति केनचिदुक्तं, तदानार्पत्वान्नाद्रियते । वैद्यप्रचारस्तु शृण्वो
षणापकाः, धान्यस्य दश एव कर्षेणेति ॥ ३३ ॥

पथ्येत्यादि ।—पथ्यादीनां त्रयाणां समो भागः, तच्च मिलित्वा कर्षप्रमाणं यत्
कर्षयूष्णस्य कल्कस्येत्यादिवचनात् ॥ ३४ ॥

भवेदजीर्णमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । रसशेषाजीर्णविषयकमिदं वाक्यं
भोजनीपदेशात् रसशेषे हि स्वल्पदोषः, तेन तद्विषयपूर्वकं भोजनं सम्भवतीति । पूर्वं
मिति प्रातःकाले, यस्य पुरुषस्याजीर्णं प्रति शङ्का भवेत् सोऽन्नकाले यस्य पुरुषस्य
यं भोजनकालः तस्मिन् सशृण्वो शृण्वोसहिताम् अमया सम्प्राश्य भुञ्जीत
योजना ; न तु पूर्वं सम्प्राश्य भुञ्जीतेति योज्यम्, सम्प्राश्येत्यनेनैव पूर्वकालस्य त्वं
त्वादिति ॥ ३५ ॥

किञ्चिदित्यादि ।—यद्यपि गुडेन शृण्वोऽतीत्यादि वचनं पूर्वसुक्तं तथापि तदर्थं
अथसन्ध्याद् योगान्तरमिवैतद्विध्यम् ॥ ३६ ॥

विस्त्रिचक्राचिकित्सामाह, विस्त्रिचक्रायां निष्ठादि ।—सुश्रुतस्य । पेयादीणां
दीपनपाचनत्वम्, दीपनपाचनं धान्यपञ्चकादि-संस्कारात् ॥ ३७ ॥

कुष्ठेत्यादि ।—पातुरस्य तात्कालिकी पीडा मृदती, तद्वद्दे च तैलं प्रकुर्वन्

विस्त्र्यां मर्दनं कोष्णं खल्वोशूलनिवारणम् ॥ ३८ ॥

करञ्जनिम्बं शिखरीगुडूच्यर्जकवत्सकैः ।

पीतः कषायो वमनाद्धोरां हन्ति विस्त्रिकाम् ॥ ३९ ॥

व्योषं करञ्जस्य फलं हरिद्राम्

मूलं समावाप्य च मातुलुङ्गाः ।

कायाविशुष्का गुड़िकाः कृतास्ता-

हन्युर्विस्त्रिं नयनाञ्जनेन ॥ ४० ॥

गुडपुष्पसारशिखरितण्डुलागिरिकर्णिकाहरिद्राभिः ।

अञ्जनगुड़िका विलयति विस्त्रिकां त्रिकटुसनाथा ॥ ४१ ॥

त्वक्पत्रास्त्रागुरुशिग्रुकुष्ठैरन्तेन पिष्टैः सवचाशताङ्गैः ।

कम्, अतः किञ्चित्सुकं तैलञ्च दत्त्वा कुष्ठसैन्धवयोः कल्केन कटुश्लेन मर्दनं कार्यं
मिल्याद्बुद्धाः । तैलपाकपक्षे तु कुष्ठसैन्धवयोः कल्कः पादिकः ; चुक्रञ्च चतु-
र्गणम् । खल्वो हृन्नादो शिरासोटनरूपा वेदना ॥ ३८ ॥

करञ्जेत्यादि ।—करञ्जस्य फलम् ; शिखरी अपामार्गस्य बीजम् । अर्जकः,
शतपर्वाश् इति डल्बः, तथा वृन्दटीकाया चन्द्राट्टऽप्यर्जक इति पठ्यते तस्मात्
अर्जकस्थाने अर्जुनेति प्रसादपाठः । वत्सकः कुटजः । पीतः कषायो वमनादिति
वमनायञ्च कषायः “काथ्यद्रव्याञ्जली क्षुषा अपशित्वा जलादके । अर्द्धभागावशेषञ्च
वमनैववचारयेत्” इति पूर्वाभाषया अर्द्धशतः कार्यः । अर्द्धभागावशेषमित्यत्र चतु-
र्भागावशेष इति पाठो दृश्यते तच्च नियन्तो नानुमन्यते । वमनञ्चातीक्ष्णम्, श्लोक-
लोकवमिकारकाजीर्णनिरासार्थम् ॥ ३९ ॥

व्योषमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । सा जलद्वी मधुकुट्टी । विस्त्रिंशब्देनात्र विस्त्रि-
नितमूर्च्छाप्रसौलकशिखरीरागादयो गृह्यन्ते, कारणे कार्योपचारात् । किं वा
अञ्जनेन प्रभावादेव विस्त्रिं हन्यते । इति सुश्रुतटीकाकृती व्याचक्षते ॥ ४० ॥

गुडपुष्पेत्यादि ।—गुडपुष्पं मधुकुट्टं तस्य सारी ग्राह्यः । शिखरितण्डुला
अपामार्गबीजानि । गिरिकर्णिका श्वेतापराजिता तस्या मूलं ग्राह्यम् । त्रिकटुकान्त
एको श्लोकः । विलयति श्लेषयति ॥ ४१ ॥

त्वक्पत्रेत्यादि ।—त्वक् गुडलक् ; पत्रं तेजःपत्रम् । अन्तर्पिष्टैरिति काञ्चिक-

उद्धर्तनं खल्विविसृचिकापत्रं तैलं विपक्वञ्च तदर्थकारि ॥ ४२ ॥

पिपासायामनूत्कृष्टे लवङ्गस्याम्बु शस्यते ।

जातीफलस्य वा शीतं शृतं भद्रघनस्य वा ॥ ४३ ॥

विस्त्र्यामतिवृद्धायां पाण्योर्दीहः प्रशस्यते ॥ ४४ ॥

वमनन्त्वलसे पूर्वं लवणेनोष्णवारिणा ।

स्वेदो वर्त्तिलङ्घनञ्च क्रमश्चातोऽग्निवर्धनः ॥

सरक् चानद्भुदरमम्बपिष्टैः प्रलेपयेत् ।

दारुहैमवतीकुष्ठशताङ्गाहिङ्गुसैन्धवेः ॥

तन्नेन युक्तं यवचूर्णमुष्णं सञ्चारमर्त्तिं जठरे निहन्त्यात् ।

स्वेदो घटैर्वा बहुवाष्पपूर्णैरुष्णैः स्थान्यैरपि पाणितापैः ॥ ४५ ॥

पिष्टैः । शताङ्गाः सुल्लुफा इति ख्याता, शताङ्गैरित्यत्र जटाङ्गैरित्यन्ये पठन्ति यथा—“राक्षापवागुरुमासीकुष्ठं शिशुलची वचा । पिष्टमम्बेन तच्छ्रेष्ठं विस्त्र्यामन्नमर्दनम्” । सुश्रुते तु शतपुष्पो जटामासी चेति हयमपि न दृश्यते, यथा—“कुष्ठश्चागुरुपत्रञ्च राक्षा शिशुलचा वचा । पिष्टमम्बेन तच्छ्रेष्ठं विस्त्र्यामन्नमर्दनम्” इति । तैलं विपक्वञ्च तदर्थकारीति, त्वक्पवादिभिः कल्कीकृतैः काश्चिकेन द्रव्यैश्चतुर्गुणेन तैलं पक्वं खल्विविसृचिकापत्रं भवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

पिपासायामित्यादौ ।—अनूत्कृष्टे इत्युत्कासिका, ठिकरीति लोके ख्याता इति निश्चलः ; अन्ये त्वनूत्कृष्टे इवौषदुत्क्रिष्ट-दोष इत्याहुः । शवङ्गाम्बु अर्द्धशतशीतम्, एवं जातिफलाम्बु भद्रघनाम्बु च ज्ञेयम् । भद्रघनं भद्रसुसक्तम् ; अत्रान्तरे योगान्तरं दृष्टफलमत्र बोद्धव्यम्—“आप्राय तद्विशेषज्ञी मातुलुङ्गफलत्वचम् । पीता भद्रघनकायमनूत्कृष्टादिमुच्यते” । पाण्योर्दीह इति पादपाणिं युगदाहस्तु सूच्यां शान्त्यर्थम्, सूक्ष्मेतरलक्षणाभावे सति सप्तशरादिशलाकया पाददाहः । स च प्रभावात् पाददेशे एव कृतो हितो भवतीति वचनादुच्यते । सुश्रुतेऽप्युक्तं “आध्यासं प्रशस्तं पाण्योर्दीहनम्” इति । चन्द्राटेऽप्युक्तं “वृद्धायां विस्त्र्यां पाणिं देशे दाहः” इति । अतः पाणिं देश इत्यत्र पार्श्वदेश इति ये पठन्ति ते आत्मा । पाणिं दाहस्य सर्वतन्त्रविहितत्वात् ॥ ४३ । ४४ ॥

अलसकाचिकित्सानाह वमनमित्यादि ।—लवणेन सैन्धवेन । वर्त्तिरिति कृत्

तौत्रात्तिरपि नाजीर्णीं पिबेच्छूलघ्नमौषधम् ।
दोषाच्छूलोऽनलो नालं पक्तुं दोषौषधाशनम् ॥ ४६ ॥
इत्यग्निमान्द्यचिकित्सा ।

अथ क्रिमिचिकित्सा ।

पारसीबमानीका पीता पथ्युषितवारिणा प्रातः ।
गुडपूर्वा क्रिमिजातं कोष्ठगतं पातयत्याशु ॥ १ ॥
पारिभद्रकपलोत्थं रसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।
केवुकस्य रसं वापि पत्तूरस्याथवा रसम् ॥
लिङ्घ्यात् क्षौद्रेण वैडङ्गं चूर्णं क्रिमिविनाशनम् ॥ २ ॥

इति सा चोदावर्त्ते वक्तव्यमाणा । अत इति अत ऊर्ध्वमित्यर्थः । सरुगिति सश-
लम् । हैमवती वक्त्रा । तन्त्रेणेत्यादि ।—चरकस्य । सचारमिति सङ्घट्टवचारम्,
तस्य घटे प्रविष्य उदरे स्वेद इत्याह कथितः । तन्न, चरकेऽस्य योगस्य प्रदेष्टुमक-
रते पठितत्वात् । तस्याद् यवचूर्णयवचारौ तन्त्रेण पिष्टा किञ्चिदुष्णं कृत्वा उदरे
लेप कार्यः । स्वेदी घट्टेण बहुवाष्पपूर्णैरिति तत्तत्कालिकादिभिर्वाष्पपूर्णघट्टैस्तथा-
प्येषैर्वस्त्रपुटकादिभिस्तथा हस्ततापैरपि स्वेद इति वीज्यम् । तौत्रात्तिरित्यादि ।—
भाग्भट्टस्य । ना पुरुषः । दोषाच्छूल इति आमदीषाभिभूतः । नालमिति
समर्थः ॥ ४५ । ४६ ॥

इत्यग्निमान्द्यचिकित्साविहतिः ।

पजीर्णात् क्रिमिसम्पन्न इत्यजीर्णानन्तरं क्रिमिचिकित्सामाह पारसीत्यादि ।—
पारसी यमानी खोराबनी यमानीति स्थिता । गुडपूर्वति गुडः पूर्वं यस्या इति,
गुड भक्षयित्वा जनाक् बिलम् कृत्वा सा पातयत्यर्थः । पेषणमपि पथ्युषितवारि-
णिति ॥ १ ॥

पारिभद्रेत्यादि ।—पारिभद्रकः मन्दारविशेषः । केवुकसेति केवुकस्य केउ-

मुस्ताखुपर्णीफलशिपुदारुकायः सक्लणाक्रिमिश्रकल्कः ।
मार्गद्वयेनापि चिरप्रवृत्तान् क्रिमौन् निहन्ति क्रिमिजांश्च रोगा

॥ ३ ॥

आखुपर्णीदलैः पिष्टैः पिष्टकेन च पूषिकाम् ।
जग्ध्वा सौवीरकञ्चानु पिबेत् क्रिमिहरं घरम् ॥ ४ ॥
पलाशबीजस्वरसं पिबेद्वा क्षौद्रसंयुतम् ।
पिबेत् तद्बीजकल्कं वा तन्नेत्रेण क्रिमिनाशनम् ॥ ५ ॥
सुरसादिगणं वापि सर्वथैवोपयोजयेत् ।
विडङ्गसैन्धवक्षारकम्प्लवकहरीतकीः ।
पिबेत् तन्नेत्रेण सम्पिथ्य सर्वक्रिमिनिवृत्तये ॥ ६ ॥

ताडा इति ख्यातस्य तस्य मूलस्वरसं याज्यम्, एषं पक्षुरस्य, पक्षुरः शालिश,
क्षौद्रयुतमिति पदं केवुकरसे पक्षुररसेऽपि योज्यम् । लिङ्गादित्यादि स्पष्टम् ॥ २ ॥
मुक्तेत्यादौ ।—आखुपर्णी मृषिकपर्णी, दलीभेदी वा, फलशब्देनात्र विपना
याद्या रविगुप्तसवादात् । क्रिमिशत्रुविडङ्गसारः ॥ ३ ॥

आखुपर्णीदलैरित्यादि ।—आखुपर्णी इवन्ती मृषिकपर्णी दलीभेदी क,
मण्डुकपर्णीत्यर्थः ; दलं कीमलदलम् । यदाह वाग्भटः “आखुपर्णीकिसलवे
सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः । पक्ता पूषुलिका खादेद् धान्याञ्चैव पिबेदनु” इति । पिष्ट
केनेति यवपिष्टकेन क्रिमिहरत्वादिति सुश्रुतटीकाकृतः । शालितण्डुलपिष्टकेनेति
निबलः । आखुपर्णीपत्रस्य भागवयः पिष्टकस्य त्वेकी भाग इत्याहुः । सौवीर
काञ्चिकम्, यद्यपि सुश्रुते वाग्भटे च क्षीराणि मांसानित्यादिनाम्नमावस्थैव
वर्जनमुक्तं तथापि विशेषवचनादत्र काञ्चिकानुपानमिति न विरोधसावहति ॥ ४ ॥

पलाशबीजमित्यादि ।—पलाशबीजस्य स्वरसः ; तद्बीजकल्को वा तन्नेत्रेण
तण्डुलाभ्यामुपाययं योगो श्रेयः । तदुक्तं सुश्रुते “पलाशबीजस्वरसं कल्कं वा
तण्डुलाभ्याना” इति ॥ ५ ॥

सुरसादिगणः सौश्रुतः ; सर्वथैवेति कल्ककषायकल्पनया । विडङ्गसैन्धव
त्यादौ ।—कम्प्लवकी गुच्छारीचनी कमुलागुडी इति ख्याता ॥ ६ ॥

विडङ्गपिप्पलीमूलशिशुभिर्मरिचेन च ।
 तक्रसिद्धा यवांगूः स्यात् क्रिमिघ्नो समुवर्चिका ॥
 पोतं विम्बीष्टतं हन्ति पक्तामाशयगान् क्रिमौन् ॥ ७ ॥
 त्रिफलाष्टतम्—त्रिफला त्रिवृता दन्ती वचा कम्पिष्ककं तथा ।
 सिद्धमेभिर्गवां भूत्रे सर्पिः क्रिमिविनाशनम् ॥ ८ ॥
 विडङ्गष्टतम्—त्रिफलायास्त्रयः प्रस्था विडङ्गप्रस्थ एव च ।
 द्विपलं दशमूलञ्च लाभतः समुपाचरेत् ॥
 पादशेषे जलद्रोणे मृते सर्पिर्विपाचयेत् ।
 प्रस्थोन्मितं सिन्धुयुतं तत्परं क्रिमिनाशनम् ॥
 विडङ्गष्टमेतच्च लेह्यं शर्करया सह ।
 सर्वान् क्रिमौन् प्रणुदति वज्रं मुक्तमिवासुरान् ॥ ९ ॥
 रसेन्द्रेण समायुक्तो रसो धुस्तूरपत्रजः ।
 ताम्बूलपत्रजो वापि लेपो यूकविनाशनः ॥ १० ॥
 विडङ्गतैलम्—
 विडङ्गगन्धकशिलासिद्धं सुरभीजलेन कटुतैलम् ।
 आजम्भ नयति नाशं लिख्यासहितास्तु यूकाश्च ॥ ११ ॥
 इति क्रिमिचिकित्सा ।

विडङ्गत्वादि ।—चक्षुस्तस्य । तक्रसिद्धेति तक्रमन्त्राद्धोदकं यावत्, अन्वया-
 क्षता स्यादित्याहुः । सुवर्चिका सर्जिकाचारः, त दत्त्वा भक्षयेत् । विम्बीष्टतं
 इति ।—विम्बीष्टते विपक्वविम्बीफलस्य कल्कचतुर्गुणं जलम् ॥ ७ ॥

त्रिफलाष्टते दन्ती नागदन्ती, सा च स्थूलमूलेष्व्याहुः । तदुक्तं “विष्टकम्पिष्कक-
 नागदन्तीफलत्रयैः । गीमूत्रसाधितं सर्पिः पानतः क्रिमिनाशनम्” इति ॥ ८ ॥

त्रिफलादि स्पष्टम् । विडङ्गष्टतं कश्चित् पुस्तके; तथा वन्दे च तत्र टीका-
 त्तं हृतं इत्यधिकमेवेति शेषम् ॥ ९ ॥

रसेन्द्रेणेत्यादौ ।—रसेन्द्रः पारदः । ताम्बूलपत्रं पत्रे क्षिपन् बीकनाशनमिति
 यौक्तं यूकवन्दम् ॥ १० ॥

अथ पाण्डुरोगचिकित्सा ।

साध्यन्तु पाण्डुरामयिनं समीक्ष्य स्निग्धं घृतेनोद्धर्मधंस्य शुद्धम् ।
सम्पादयेत् क्षौद्रघृतप्रगाढैर्हरीतकीचूर्णमयेः प्रयोगैः ॥ १ ॥

विडङ्गेत्यादी—शिक्षा मन शिखेति केचिदाहुः ; अन्ये तु गन्धकशिक्षा गन्ध
पाषाणमेवेति वदन्ति । सुरभीजल गोमूत्रं तच्च चतुर्गुणं यावत् ॥ ११ ॥

इति क्रिमि चिकित्साविहतिः ।

परीषक्रिमितः पाण्डुरोगस्य प्रादुर्भावात् क्रियन्तरं पाण्डुरोगचिकित्सा
साध्यमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । समीक्ष्येति अङ्गवस्थानुबन्धरूपं तद्दोषविशेषं स
गुणलभ्य स्निग्धमेव, न स्निग्धं पाण्डुरोगे स्वं दनिषेधात् । उक्तं हि सुश्रुते “पाण्डु
मही रक्तपित्तौ तृषातः क्षतक्षोणी दुर्बलोऽजीर्णभुक्तः । दकोदरी गर्भिणी पीत
मद्यो नैते स्व व्याः यस्य मत्तोऽतिसारी” इति । घृतेनेति न तु तैलादिना सा
पाण्डुरोगाणां पित्तप्रधानत्वात् रक्तद्रव्यत्वाच्च । उक्तं हि सुश्रुते “व्यायामस्य
त्वणानि मद्यं मृदु हिवास्वप्रमत्तोऽव तोत्तम् । निषेवमाणस्य प्रदृश्य रक्तं दोषास्त
पाण्डुरतां नयन्ति” इति । पित्ते घृतस्यैव प्रधानत्वात् घृतेनैव स्नेहनं युक्तम्, इत्थं
भेषजसंस्कृतमेव देयं बहुगुणत्वात् । उक्तं हि चरके “कल्याणकं पञ्चगव्यं मह
तिक्तमथापि वा । स्नेहनार्थं घृतं दद्यात् कामलापाण्डुरोगिणं” इति । उक्तं हि
सुश्रुते च “केवलमेव घृतेनेत्याहुः ।” ऊर्द्ध्वमिति वमनेन, अध इति विरेचनेन
यद्यपि पाण्डुरोगे वमनं निषिद्धम्, यदुक्तं “न वामयत् तैमिरिकं न गन्धि
चापि पाण्डुरोगपीडितम्” इति तथापि पीडितमिति वचनेन प्रवृद्धपाण्डुरोगविष
तद्वचनं श्रियम्, उपक्रमे तु कालर्तुदोषापेक्षया कफोद्रेकावस्थायां रुदुर्बल
श्रियम् । तथाच हारीतः “कालर्तुदोषप्रकृतिं शरीरं समीक्ष्य दद्याच्च मन विधि
इति । सुश्रुतेऽप्युक्तम् “एतेऽप्यजीर्णं व्यथिता बस्या ये च विषातुराः । अतो
चोत्प्लवणकफास्तौ च मधुकाष्ठानां” इति । विरेचनं तु तीक्ष्णमेव ; यदुक्तं “वात
तीक्ष्णान्यनुलोमनानि कफोपदिष्टानि भिषग्विदध्यात्” इति ॥ इदानीं सशरीर
नन्तरं कृतसंसर्जनक्रमस्य दोषविशेषशमनार्थमाह सम्पादयेदित्यादि ।—हरीतकी

पिबेद्दृष्टं वा रजनीविपक्तं सदैफलं तैलकमेव चापि ।
विरेचनद्रव्यकृतान् पिबेद्वा योगांश्च वैरेचनिकान् घृतेन ॥२॥

हेतुप्रत्यनीकचिकित्सा ।

विधिः स्निग्धस्तु वातोत्थे तिक्तशीतस्तु पैत्तिके ।
श्लेष्मिके कटुरुक्षोष्णेः कार्थ्यो मिश्रस्तु मिश्रके ॥ ३ ॥
द्विशर्करं त्रिविचूर्णं पलाङ्गं पैत्तिके पिबेत् ।
कफपाण्डुस्तु गोमूत्रक्लिन्नयुक्तां हरीतकीम् ॥
नागरं लौहचूर्णं वा कृष्णं पथ्यां तथाश्मजम् ॥
गुग्गुलुं वाथ मूत्रेण कफपाण्ड्वामयी पिबेत् ॥
सप्तरात्रं गवां मूत्रे भावितं वाप्ययोरजः ।
पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा प्रपिबेन्नरः ॥ ४ ॥

कणमयैः प्रयोगैर्वैद्यमाणैर्नवायसादिभिर्हरीतकीचूर्णमहुलैरित्यर्थः । हरीतकीचूर्णे
घृतेरिति पाठान्तरम् ॥ १ ॥

रजनीविपक्तमिति हरिद्राकल्फकायाभ्यां सिद्धमिति गयदासः । तत्र, कल्फ-
कायकरणस्य गणविषयत्वात् । तस्मात् हरिद्राकल्फसिद्धमित्यन्ये, अन्ये तु वक्ष्यमाण-
हरिद्राघृतमित्याहुः । तत्र, चरककृतत्वात्, इदं वाक्यं सौश्रुतमिति । वैफल-
मिति विफलाकायकल्फसिद्धम् ; विफलापटोलपिचुसर्देयादि कुष्ठोक्तम्, वात-
शीतोक्तं वा ज्ञेयम् । तैलकमिति वातव्याध्युक्तम् । विरेचनद्रव्यकृतमिति क्लि-
प्तादिद्रव्यसंस्कृतं घृतम् ; इदं हि वाक्यं सौश्रुतम् । योगांश्च वैरेचनिकानिति
सौश्रुतविरेचनाध्यायोक्तान् घृतेन पिबेदिति ॥ २ ॥

हेतुप्रत्यनीकचिकित्सामाह विधिरित्यादि । मिश्रक इति इन्द्रज ॥ ३ ॥

द्विशर्करमित्यादि ।--त्रिविचूर्णमेव द्विगुणशर्करां सत् पलाङ्गमानं पिबेत्, तेन
शर्करा कर्ष १ मा ५ रक्ति ४ । त्रिविचूर्णं माषा १० रक्ति ८ एवं मिलित्वा पलाङ्ग-
मित्यर्थः ; न तु त्रिविचूर्णे पलाङ्गं सत् द्विशर्करं पलमेकम्, एवं मिलित्वा साहपलमेक
क्लिप्तोपयोगेऽस्या मावाया अनर्हत्वात् । गोमूत्रक्लिन्नयुक्तमिति गोमूत्रेण क्लिप्ता पिष्टा
नितु गोमूत्रेणैव युक्तामालोडितां पिबेदित्यर्थः ; उद्धवाग्भटेऽप्युक्तं “गोमूत्रेण
हरीतकीः कल्फिताः” इत्यादि ; अन्ये तु गोमूत्रेण क्लिप्तामुत्सेदितमित्याहुः ;

फलत्रिकावृतावासातिक्ताभूनिम्बनिम्बजः ।

काथः क्षौद्रयुतो हन्यात् पाण्डुरोगं सकामंलम् ।

अयस्तिलचूषणकोलभागैः सर्वैः समं माक्षिकधातुचूर्णम् ।

तैर्मोदकः क्षौद्रयुतोऽनुतक्रः पाण्डुमये दूरगतेऽपि शस्तः ॥ ६ ॥

अयोमलन्तु सन्तप्तं भूयो गोमूत्रसेचितम् ।

मधुसर्पिर्युतं चूर्णं सह भक्तेन योजयेत् ॥

दीपनश्चाग्निजननं शोथपाण्डुमयापहम् ॥ ७ ॥

नवायसं लोहम्—

तूप्रपणं त्रिफलामुस्तविडङ्गचिचकाः समाः ।

अथे तु चरकवक्ष्यमाणयोगे आरग्वधरसेनेति पठित्वा आरग्वधरसेन हरीतकौ पिबेदिति पूर्वेषु योजयन्ति ; किन्तु वाग्भटसंवादात् पूर्वपाठ एव साधुः । नागरमित्यादि—नागरलौहचूर्णाभ्यामेको योगः ; कृष्णापध्याभ्यां द्वितीयः ; अश्लक्ष्णशिलाजतु, अयं योगश्चतुर्थः ; गुग्गुलुमिति चतुर्थः ; गोमूत्रेणेति सम्बध्यते सर्वं नैव । लौहचूर्णं जारितं पृष्ठितञ्च ग्राह्यं तदभावे लौहपत्रिका ग्राह्या, सा च शलिचरसत्रिफलाकायैः पुटपाकेन संसाधनीया, एवं सर्वं ; तच्च माषकमेक, शुण्ठीचूर्णञ्च माषकचतुष्टयमिच्छाहः । एव'गुण' पिप्पलीहरीतकीचूर्णैः ; तथा शुद्धशिलाजतु माषा ३, घृतपेबितगुग्गुलुमाषा ८, सर्वत्रैव गोमूत्रेण पानम् । सप्तरात्रमित्यादि—स्पष्टम् ॥ ४ ॥

फलतिकेयादौ ।—अमृता गुडूची, तिक्ता कटुकी, भूनिम्बश्चिरता ॥ ५ ॥

अयस्तिलेनादौ ।—कील शुष्कवदरं न तु कर्षाई ; यदाह सुदान्तसेनः “अयं कोलतिलज्योषैः समैर्माक्षिकधातुना । मधुना वटवान् कृत्वा जम्बू तक्रं पिबेदनु” इति । तिलोऽपि कृष्णः माक्षिकधातुः स्वयंमाक्षिकं, तदपि शुद्धं ग्राह्यं, तच्छोधनञ्च लोहप्रदीपादौ बोध्यम् । अनुतक्र इति तक्रातुपातः ॥ ६ ॥

अयोमलमित्यादि । अयोमलं पुराणमृष्टुरं, भूयो गोमूत्रशोधितमिति साधारान् । ईदृशस्तु मण्डूचूर्णस्तु माषकहयं त्रिधा विभज्याती दर्शनात् भोजनार्थं मध्यान्तेषु मधुसर्पिर्ध्यां लिङ्गं, यथादभ्यासक्रमेण माषकं चरेदेत् । अनुपातमिदं तक्रं दुग्धं वा ॥ ७ ॥

नवायोरजसो भागास्तच्चूर्णं मधुसर्पिषा ॥
 भक्षयेत् पाण्डुहृद्रोगकुष्ठार्शःकामलापहम् ॥ ८ ॥
 गोगराजः—विफलायास्त्रयो भागास्त्रयस्त्रिकटुकस्य च ।
 भागश्चित्रकमूलस्य विडङ्गानां तथैव च ॥
 पञ्चाशमजतुनो भागस्तथा रूप्यमलस्य च ।
 माक्षिकस्य च शुद्धस्य लौहस्य रजसस्तथा ॥
 अष्टौ भागाः क्षितायाश्च तत् सर्वं श्लेष्मचूर्णितम् ।
 माक्षिकेणाप्लुतं स्थाप्यमायसे भाजने शुभे ।
 उडुस्वरसमां मात्रां ततः खादेद् यथाग्निना ॥
 दिने दिने प्रयोगेण जोर्यं भोज्यं यथेप्सितम् ।
 वर्जयित्वा कुलत्थांश्च काकमाचीं कपोतकान् ॥
 योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ।
 रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं परम् ॥
 पाण्डुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषमज्वरम् ।
 कुष्ठान्यजरकं मेहं श्वासं हिक्कामरोचकम् ।
 विशिषाद्वन्त्यपस्मारं कामलां गुदजानि च ॥ ९ ॥

वृषणमित्यादि ।—एकभागापेक्षया नवगुणं मधुसर्पिषा आदौ रक्तिव्यं हृत-
 ॥या लौहपात्रे लौहमुषलिकया विमर्द्य लिप्तात्, रक्तिव्यं कृत्वा त्रिद्विः काय्या
 षकव्यं यावदिति व्यवहारः । बाग्भटे तु तक्राद्यनुपानक्षोक्तं, यथा “व्योषाग्नि-
 फलाविल्लसुसौख्यमयोरजः । चूर्णितं तक्रमध्वाज्यकोणाभोभिः प्रयोजितम्”
 ते । एतदेव नवायसं सूत्रं ते प्रमेहचिकित्सायां पठितम् ॥ ८ ॥

विफलाया इत्यादि । चरकस्य । विफलायास्त्रयो भागा इति मिलित्वा त्रयो
 भाः, एवं चिकटुस्त्रापि, निर्देशस्य मानप्रधानत्वात् । चित्रकविडङ्गयोरपि प्रत्येकं
 भा । शिलाजत्वादिश्लेष्मचूर्णानां प्रत्येकं पञ्च पलानि, शर्करायाश्चाष्टौ पलानि,
 लाजतु च शिवागुडिकीकृतिविधिना याज्यम् । रूप्यमलस्य चेति रूप्यस्यावभाष-
 णस्य यत् किट्टं निर्गच्छति तद्रूप्यमलं माक्षिकस्येति मारणपुटनादिना शुद्धस्य

विशालाकटुकामुस्तकुष्ठदारुकलिङ्गकाः ।
 कर्षांशा द्विपिचुं मूर्वा कर्षाङ्गा च सुप्रिया ।
 पीत्वा तच्चूर्णमम्भोभिः सुखं लिङ्घ्यात् ततो मधु ॥
 पाण्डुरोगं ज्वरं दाहं कासं श्वासमरोचकम् ।
 गुल्मानाहामवातांश्च रक्तपित्तञ्च तज्जयेत् ॥ १० ॥
 लौहपात्रे शृतं क्षीरं सप्ताहं पथ्यभोजनः ।
 पिबेत् पाण्ड्वामयी शोथी ग्रहणीदोषपीडितः ॥
 कल्याणकं पञ्चमव्यं महातिक्तमथापि वा ।
 स्नेहनाथं घृतं दद्यात् कामलापाण्डुरोगिणैः ॥

स्वर्णनाचिकस्य । अन्ये पञ्चाङ्गमजतनी भागाः पञ्च रूप्यमलस्य चैव तथा च
 मलस्य इति पठन्ति, तेन रूप्यमलस्येति शिलाजतुर्विशेषणं; ततश्च रसायना-
 कारे राजतं कटुकं श्वेतमित्यादिना यच्छिलाजतु रूप्यमलत्वेनोक्तं तदिह य-
 इत्याहुः । एतत्तु न व्यवहरन्ति ब्रह्माः । बाग्भटे तु लौहस्थाने रूप्यं पठि-
 यथा “ताप्याद्रिजलरूप्यायोमलाः पञ्च पलाः पृथक् । चित्रकविफलाव्योषविड-
 पलिकैः सह । शर्कराष्टपलोन्मिश्रायूर्णिता मधुनाप्लुताः” इति तटल प्रयोगे मे-
 द्यविरोधः, उक्तं हि “सुवर्णमथवा रूप्यं योगे यत्र न लभ्यते । तत्र लौहेन ।
 स्याद् भिषक् कुर्याद्विचक्षणः” इति । पूर्वोक्तव्यवस्थायपि शिलाजतुलौहमलस-
 मालिकलौहरजोभिस्तुभिरेव दृश्यते, तेन तत्कारवचनयोगे विरोध इ-
 उडुस्वरः कर्षः । अजरकम् अजीर्णम् । यथाग्निनेत्रं ना पुरुषः ॥ ८ ॥

विशालाद्यादि ।—विशाला गोरक्षककटौ । कर्षांशा ‘च घनप्रिया इत्यप-
 किल कर्षाङ्गंशिति । उक्तं हि चरके “विशालाकटुकामुस्तकुष्ठदारुकलिङ्गका-
 कर्षोन्मिश्रतानतिविषां कर्षाङ्गांश्च प्रदापयेत् । कर्षो मधुरसाङ्गौ च सर्वचूर्णं सु-
 ख्यम् । श्रुदितं तं रसं पूतं पीत्वा लिङ्घ्यात् सार्चिकम्” इति ; अतएव वचनव-
 कल्ककषायविधानमप्यत्र योगे बोध्यम्, तेन तच्चूर्णं सुखैः कटुणैरम्भोभिश्चूर्णपि-
 चतुर्गुणैश्च दत्त्वा वस्त्रपूतं कृत्वा पिबेत्, अनन्तरं मधु लिङ्घ्यादित्यर्थः ॥ १० ॥

लौहपात्र इत्यादि ।—अत्र जलं चतुर्गुणं बोध्यं पाकानुपपत्तेः । कल्याण-

रेचनं कामलार्त्तं च स्निग्धस्यादौ प्रयोजयेत् ।
ततः प्रशमनौ कार्या क्रिया वैद्येन जानता ॥ ११ ॥
त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्व्या निम्बस्य वा रसः ।
प्रातर्मात्रिकसंयुक्तः शीलितः कामलापहः ॥ १२ ॥
अञ्जनं कामलार्त्तानां द्रोणपुष्पीरसः स्मृतः ।
निशागैरिकधात्रीणां चूर्णं वा सम्प्रकल्पयेत् ॥ १३ ॥
नखं कर्कोटमूलं वा घ्रेयं वा जालिनीफलम् ॥ १४ ॥
अयोरजोव्योषविडङ्गचूर्णम्
लिह्विद्वरिद्रां त्रिफलान्वितां वा ।
सशर्करा कामलिनां त्रिभण्डी
हिता गवाक्षी सगुडा च शुण्ठी ॥ १५ ॥
दार्वी सत्रिफला व्योषविडङ्गान्ययमो रजः ।
मधुसर्पिर्युतं लिङ्घ्यात् कामलापाण्डुरोगवान् ॥ १६ ॥

गव्यवृत्तञ्च, उन्मादे वल्यति, महातिक्तञ्च कुष्ठे, रेचनञ्च पित्तहरत्वेन ॥ ११ ॥

त्रिफलाया इत्यादि—स्पष्टम् ॥ १२ ॥

अञ्जनमित्यादि ।—अञ्जनं नेत्राञ्जनं, द्रोणपुष्पी दण्डकलस इति केचित् । निशा-
गैर्याञ्जनं कार्यं, तदुक्तं तन्त्रान्तरे “निशागैरिकधात्रीणां चूर्णैरवाञ्जनं मतम् ।”

च सध्वक्तशलाकया कार्यमित्याहुः ॥ १३ ॥

नखमित्यादौ ।—कर्कोटमूलमिति कर्कोटमूलरस इत्यर्थः । जालिनी पीत-
मकः ॥ १४ ॥

सशर्करेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । त्रिभण्डी चिह्वा, रेचनायमय योगः । गवाक्षी
चकर्कोटी, अतोपराजिता इत्यन्वे ; अवापि सशर्करेत्यादि योज्यमित्याहुः
इति । कार्तिकस्तु सगुडा च शुण्ठीत्यन्वे चकार, भिन्नक्रमं योजयित्वा शुण्ठी
इति व्याख्याय गवाक्षीमपि सगुडामाह । एवं सुश्रुतटीकायां जलनीऽपि
स्मृतवान् ॥ १५ ॥

दार्वीत्यादि ।—चरकस्य । दार्व्यास्त्रक् ॥ १६ ॥

तुल्या अयोरजःपथ्याहरिद्राः क्षौद्रसर्पिषा ।
 चूर्णिता कामली लिङ्गाद् गुडक्षौद्रेण वाभयाम् ॥ १७ ॥
 धात्रीलौह्रजोव्योषनिशाक्षौद्राज्यशकराः ।
 लोढा निवारयत्याशु कामलामुद्धतामपि ॥ १८ ॥
 दग्धाक्षकाष्ठैर्मलमायसन्तु गोमूत्रनिर्वापितमष्टवारान् ।
 विचूर्ण्य लोढं मधुनाचिरेण कुम्भाह्वयं पाण्डुगदं निहन्ति ॥
 पाण्डुरोगक्रियां सर्वां योजयेच्च हलीमके ।
 कामलायाञ्च या दृष्टा सापि कार्या भिषग्वरेः ॥ २० ॥
 विडङ्गाद्यं लौहम्—
 विडङ्गमुस्तत्रिफलादेवदारुषडूषणैः ।
 तुल्यमात्रमयश्चूर्णं गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ॥
 तैरक्षमात्रां गुडिकां कृत्वा खादेद् दिने दिने ।
 कामलापाण्डुरोगार्तः सुखमापद्यतेऽचिरात् ॥ २१ ॥

तुला इत्यादि स्पष्टम् ॥ १७ ॥

धात्रीत्यादि स्पष्टम् ॥ १८ ॥

दग्धेत्यादि ।—सुशुतस्य । अक्षहृत्क्षौद्रं विभीतकञ्च । सुशुते बहुपुष्प
 चन्द्राटादिषु गोमूत्रनिर्वापितसप्तवारमित्येव पाठो दृश्यते, अन्ये तु गोमूत्रनिर्वापि
 मष्टवारमित्येव पठन्ति ॥ १९ ॥

पाण्डुरोगकामलाचिकित्सा हलीमकेऽप्यतिदिशति पाण्डुरोगक्रियेत्यादि । वि
 विरेचनादिरूपा ॥ २० ॥

विडङ्गलोहे तुल्यमात्रमयश्चूर्णमिति मिलितविडङ्गाद्यादिसर्वचूर्णसममय
 मित्यर्थः । अत्र लौहस्य प्राधान्यात् तदपेक्षयेवाष्टगुणगोमूत्रेण लौहचूर्णं पक्तावता
 च विडङ्गादिचूर्णस्य प्रक्षेप इति केचित् । अन्ये तु विडङ्गादिचूर्णसहितस्यैव लौ
 चूर्णस्य पाकः ; गोमूत्रस्याष्टगुणत्वं सर्वचूर्णोपेक्षयैव । अत्र द्रवहैगुण्यं न
 हरन्ति वृक्षाः । आकष्यात् सुद्राषार्कयेत्याहुः । अक्षमात्रा गुडिकां कृत्वा
 तु तत्रमात्रं खादेत् । मात्रा देहादिबलापेक्षया ; अतएव बुद्ध्या वि
 कर्तव्या ॥ २१ ॥

.. त्रूषणाद्यं मण्डूरम्—

त्रूषणं त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चव्यचित्रकी ।
 दार्वील्लङ्गाक्षिकी धातुर्ग्रन्थिकं देवदारु च ॥
 एषां द्विपलिकान् भागांश्चूर्णं कृत्वा पृथक् पृथक् ।
 मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाच्छुद्धमञ्जनसन्निभम् ॥
 मूत्रे चाष्टगुणे पक्त्वा तस्मिंस्तु प्रक्षिपेत् ततः ।
 उडुस्वरसमानं कुर्याद् वटकांस्तान् यथाबलम् ॥
 उपभुञ्जीत तन्नेन सात्तमं जीर्णं च भोजनम् ।
 मण्डूरवटका ह्येते प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ॥
 कुष्ठान्यजरकं शोथमूरुस्तम्भं कफामयान् ।
 अर्शांसि कामला मेहान् प्लीहानं शमयन्ति च ॥

त्रूषणमित्यादि ।—चरकस्य । दार्वील्लङ्गिति पठ्यसमासः, न तु दार्वील्लङ्ग
 तः, “ताप्यं दार्व्यास्तु चव्यम्” इति वाग्भटवचनात् । ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् ।
 अथर्दशद्रव्यैः पृथग्द्विपलैरेष्टाविंशतिपलानि भवन्ति । मण्डूरश्च सप्तगुणः
 द्विगुणं सत् षट्पञ्चाशत्पलमानं भवति । गोमूत्रञ्च मिलितचूर्णापिचष्ट
 म, पलीक्ष्णं खागतत्वेन हेतुष्यमपि नास्ति । अन्ये तु मूत्रमष्टगुणं प्रत्यासन्नः
 डूरपेक्षयैव वदन्ति । चक्रेणाप्यनुमतीऽप्य मत्तः । अतो दीपिकायामेव प-
 तमातीत्युक्तम् । एतच्च “न युक्तं”, यदाह वाग्भटः “ताप्यं दार्व्यास्तु चव्य
 म्” इति देवदारु च । व्योषादिनवकश्चैव चूर्णयैद्विगुणं ततः । मण्डूरश्चात्र न
 भ सर्वतोऽष्टगुणे पक्षेत् । पृथग्विपक्ते गोमूत्रे वटकीकरणत्वेन । प्रक्षिप्य वट-
 न् कुर्यात् तान् खादेत् तन्मभोजनम्” इति । वाग्भटटीकायाञ्च सर्वत इति
 डूरसहितचूर्णादष्टगुणं गोमूत्रमिति व्याख्यातम् । हृद्वाग्भटेऽपि सुव सर्वतो-
 गणमित्युक्तम् । पृथक् पृथगिति एकपृथक्शब्दो द्विपलिकानीत्यनेन सम्बध्यते,
 गौयश्वक्शब्दाच्च मण्डूरचूर्णमेव पृथक् कृत्वा पक्तव्यम्, तस्मिन्नासन्नपाके त्रूष-
 दिचूर्णप्रक्षेपः चूर्णबहुलत्वात्, एवं सर्वत्र बहुचूर्णप्रक्षेपविषये आसन्नपाक एव
 पः, स्वल्पचूर्णस्य तु प्रक्षेपः सम्यक्पाके सख्यैव, अतएवीकं “प्रायो ग पाक-
 ना मूरिचूर्णस्य तेन हि । आसन्नपाके प्रक्षेपः स्वल्पस्य पाकमाप्नोति ।” पाक

निर्वाप्य बहुशो मूत्रे मण्डूरं ग्राह्यमिष्यते ।
ग्राह्यन्त्यष्टगुणितं मूत्रं मण्डूरचूर्णतः ॥ २२ ॥

पुनर्नवामण्डूरम्—

पुनर्नवाचिह्वत्शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि च ।
विडङ्गं देवकाष्ठञ्च चित्रकं पुष्कराह्वयम् ॥
त्रिफलां ह्ये हरिद्रे च दन्तीञ्च चविकं तथा ।
कुटजस्य फलं तिक्ता पिप्पलीमूलमुस्तकम् ॥
एतानि समभागानि मण्डूरं द्विगुणं ततः ।
गोमूत्रे ऽष्टगुणे पक्ता स्थापयेत् स्निग्धभाजने ॥
पाण्डुशोथोदरानाहशूलार्शः क्रिमिगुल्मनुत् ॥ २३ ॥

वज्रवटकमण्डूरम्—

पञ्चकोलं समरिचं देवदारु फलत्रिकम् ।
विडङ्गमुस्तयुक्ताश्च भागास्त्रिपलसम्मिताः ॥
यावन्त्येतानि चूर्णानि मण्डूरं द्विगुणं ततः ।
पक्ता चाष्टगुणे मूत्रे घनोभूते तदुद्धरेत् ॥
ततोऽक्षमात्रान् वटकान् पिबेत् तन्नेत्रेण तन्मृक् ।
पाण्डुरोगं जयत्येष मन्दाग्नित्वमरोचकम् ॥

मागते इति सम्यक् पाक इत्यर्थः । पाकलक्षणञ्च “रसो गन्धः शुभः पाके
स्वादग्राह्यमर्दनात्” इति । उडुम्बरसमानिति कर्षमानानू, पञ्चषट्माषकेण ।
प्रचारः । अजरकमजौर्णम् । बहुश इति सप्त वारान् । चक्रेण तु ग्राह्य
गुणितं मूत्रं मण्डूरचूर्णत इत्येव पाठो लिखितः । यती दीपिकायां मण्डूर
यैवाष्टगुणत्वम्, तेनायमेव पक्षः प्रतिभातीति वदता स्वीकृतम् ; गोमूत्रं सर्वं
इति त्वेकेनापि त्रितिसंस्तव्य लिखितम् ॥ २२ ॥

पुनर्नवामण्डूरे गोमूत्रस्याष्टगुणत्वं मण्डूरापेक्षयैव, सन्निहितत्वात् व्यवहार
अत्रापि द्विगुणं न व्यवहरन्ति ॥ २३ ॥

मण्डूरवज्रवटके विडङ्गमुस्तयुक्ताश्च भागास्त्रिपलसम्मिता इति पञ्चकोलादि

अशांसि ग्रहणीरोगमूर्खस्तम्भमयापि वा ।
 क्रिमिं ग्रीहानमुदरं गलरोगञ्च नाशयेत् ॥
 मण्डूरवज्रनामायं रोगानीकविनाशनः ॥ २४ ॥
 त्रारिष्टम्—धात्रीफलसहस्रे द्वे पीडयित्वा रसं भिषक् ।
 चौद्राष्टभागं पिप्पल्यासूर्णैर्षकुड्वान्वितम् ॥
 शर्करार्हतुलोन्मिश्रं पक्वं क्षिग्धघटे स्थितम् ।
 प्रपिबेत् पाण्डुरोगार्त्तो जीर्णं हितमिताशनः ॥
 कामलापाण्डुहृद्रोगवातासृग्विषमज्वरान् ।
 कासहिक्कारुचिश्वासानेषोऽरिष्टः प्रणाशयेत् ॥ २५ ॥
 त्नाष्टतम्—पुराणसर्पिषः प्रस्थो द्राक्षार्धप्रस्थसाधितः ।
 कामलागुल्मपाण्डुर्त्तिज्वरमेहोदरापहः ॥ २६ ॥
 रिद्राघृतम्—हरिद्रात्रिफलानिम्बबलामधुकसाधितम् ।
 सक्षीरं माहिषं सर्पिः कामलाहरमुत्तमम् ॥ २७ ॥
 र्वाद्यं घृतम्—मूर्वातिक्तानिशावासकृष्णाचन्दनपर्पटैः ।
 त्रायन्तीवत्सभूनिम्ब-पटोलाम्बुददारुभिः ॥
 अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं सिद्धं क्षीरं चतुर्गुणम् ।
 पाण्डुताज्वरविस्फोट-शोथार्शोरक्तपित्तनुत् ॥ २८ ॥

उद्गसुसहितस्त्रिपलसन्निता इत्यर्थः । अत्रापि मण्डूरापेक्षयैवाष्टगुणत्वं
 वस्य, अर्द्धगुण्यञ्च पूर्ववत् ॥ २४ ॥

धात्रीफलत्वादि—चरकस्य । चौद्राष्टभागमिति चौद्राष्टमो भागः, तेषा-
 णिकसरसस्य सप्त भागा इति सिध्यति ; शर्करार्हतुला पञ्चाशत् पलानि, अर्द्ध-
 मिति लिखकदोषात् प्रमादपाठः ॥ २५ ॥

पुराणसर्पिष इति पुराणं दैश्वर्षस्थितं सर्पिः । जलमत्र चतुर्गुणमर्थात् ।
 ये तु “पिप्पला गोक्षानिकायास्तु पलान्यष्टौ समावपेत् । पुराणसर्पिषः प्रस्थं पचेत्
 तैरचतुर्गुणम्” इति हारीतदर्शनात् क्षीरमत्र चतुर्गुणमाहुः ॥ २६ ॥

हरिद्रेत्यादौ—क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ २७ ॥

व्योषाद्यं घृतम्—

व्योषं विल्वं हिरजनी त्रिफला द्विपुनर्नवा ।
मुस्तान्ययोरजः पाठा विडङ्गं देवदारु च ॥
हृषिकाली च भार्गी च सक्षीरैस्तैः शृतं घृतम् ।
सर्वान् प्रशमयत्येतद्विकारान् मृत्तिकाकृतान् ॥ २८ ॥

इति पाण्डुरोगचिकित्सा ।

रक्तपित्त-चिकित्सा ।

नोद्रिक्तमादौ संघ्राह्यं बलिनोऽप्यश्रुतश्च यत् ।
हृत्पाण्डुग्रहणीदोषप्लीहगुल्मज्वरादिहृत् ।
ऊर्ध्वं प्रवृत्तदोषस्य पूर्वं लोहितपित्तिनः ॥
अक्षीणबलमांसाग्नेः कर्तव्यमपतर्पणम् ।

मूर्वाद्यैः बलकेन वक्त्रकफलं यावत् ॥ २८ ॥

व्योषमित्यादि ।—वाग्भटस्य । विल्वं विल्वशलाटः । अयोरजीऽव पठादि
शोधितं यावत् । हृषिकाली विष्काटीति ख्याता । क्षीरमव चतुर्गुणं बोध्यम्,
अरुणस्तु क्षीरं घृतसमम्, जलन्तु चतुर्गुणमित्याह ॥ २९ ॥

इति पाण्डुरोगचिकित्सावहतिः ।

पाण्डुरोगवत् रक्तपित्तस्यापि पित्तरक्तकरणत्वाव्यभिचारात् पाण्डुरोगान्तरं
रक्तपित्तमाह नोद्रिक्तमित्यादि ।—नोद्रिक्तमित्यादिना सौम्यतक्रियामाह ; उद्रिक्त
मतिशयेन प्रवृत्त्युत्प्लवम् । अत्रत इत्यनेन सन्तर्पणोत्थितत्वं दर्शयति । आदौ
सग्रहणे दोषमाह हृदित्यादि । रोगशब्दस्य हृदादिभिः सम्बन्धः, प्रत्येकमिति
शेषः । ऊर्ध्वं प्रवृत्तदोषस्येति—सुश्रुतस्य । अतिप्रवृत्तदोषस्येति पाठान्तरम् ।
अपतर्पणं लङ्घनम्, चरके रक्तपित्ते लङ्घनकरणीयपपिर्दृशिता, यथा “प्रायेण हितं
मुत्क्रिष्टं सामदीपाच्च वारिणा । उद्धिं प्रयाति पित्तासृक् तस्मात्तद्वृत्तमादितः”

ऊर्ध्वगे तर्पणं पूर्वं कर्त्तव्यञ्च विरेचनम् ॥
 प्राग्धोगमने पेया वमनञ्च यथाबलम् ॥ १ ॥
 तर्पणं सघृतक्षौद्रलाजचूर्णैः प्रदापयित् ।
 ऊर्ध्वं रक्तपित्तं तत् पीतं काले व्यपोहति ॥
 जलं खर्जूरसूक्ष्मकामधुकैः सपरुषकैः ।
 शृतशीतं प्रयोक्तव्यं तर्पणार्थं सशर्करम् ॥ २ ॥
 विवृता विफला श्यामा पिप्पली शर्करा मधु ।
 मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तपित्तञ्चरापहः ॥ ३ ॥
 शालपर्ण्यादिना सिद्धा पेया पूर्वमधोगते ।
 वमनं मदनोन्मिश्रो मन्यः सक्षौद्रशर्करः ॥ ४ ॥

इति । दोषनिदानापेक्षया यत् कर्त्तव्यं तदाह ऊर्ध्वं इत्यादि । यदाह चरकः
 “मार्गं दोषानुबन्धञ्च निदानं प्रसमील्य च । लङ्घनं रक्तपित्तादौ तर्पणं वा प्रयो-
 जयेत्” इति । अस्यार्थः—यदि ऊर्ध्वमार्गं सामं पित्तं कफस्थो दोषः सिग्धोऽप्यञ्च
 निदानं तदा लङ्घनम्, अन्यथा तर्पणम् तर्पयतीति तर्पणमशनम्, तेन यवागृतर्पणञ्च
 ग्राह्यम् । ये तु शक्तुतर्पणे तर्पणमिति, तस्मै यवागृदानपक्षो न संगृहीतः स्यादि-
 त्वाह प्राग्धोगमन इति, अधोगे रक्तपित्ते प्राक् पूर्वं पेयादिकमित्यर्थः ॥ १ ॥

तर्पणमित्यादि ।—चरकस्य । स्पष्टम् । येन द्रवेण शक्तूनामालीङ्गनं कार्यं
 तदाह जलमित्यादि ।—अथ खर्जूरदिभिः जलं षड्विधानेन कार्यम् । एतच्च
 जलमन्वयं मधुरमप्यूर्ध्वगे कफसम्बन्धे रक्तपित्तव्याधिप्रत्यनौकतया यौगिकं
 ज्ञेयम् ॥ २ ॥

विरेचनमाह विवृतेत्यादि ।—विवृतेति अरुणमूला ; श्यामेति श्यामसत्त्वा विवृत,
 ने तु श्यामलता बृहदारकी वा, चरके श्यामाविवृतः कल्पस्थाने पठितत्वात् । अत्र
 ‘मोदके द्विगुणो गुडः’ इति वचनात् शर्करायामूर्ध्वगे द्विगुणमिच्छन्ति, मधु पुनरक-
 द्भ्यसमं किंवा मधुशर्करे मिलित्वा चूर्णोद्विगुणम्, उभयोरपि मोदकाहत्वात् । अथ
 योगः सुशुतेऽपि पठ्यते ; तट्टीकाकारस्तु विफलायाः त्र्येकं भागः, शर्करासञ्चि-
 क्तु मोदकयोग्यमाह ॥ ३ ॥

शालपर्ण्यादिना सिद्धेति ।—शालपर्ण्यादि स्वल्पपत्रमूलं तथातिसाने उत्तरी द्वौ

शालिषष्टिकनीवारकोरदूषप्रशतिकाः ।
 श्यामाकश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥
 मसूरमुन्नचणकाः समुन्नष्टाढकौफलाः ।
 प्रशस्ताः सूपयूषार्थं कल्पिता रक्तपित्तिनाम् ॥
 शाकं पटोलवेलाय-तण्डुलीयादिकं हितम् ।
 मांसं लावकपोतादिशृणैरहरिणादिजम् ॥ ५ ॥
 विना शृण्वीं षडङ्गेन सिद्धं तोयञ्च दापयेत् ॥ ६ ॥
 क्षीणमांसबलं बालं हृद्वं शोषानुबन्धिनम् ।
 अश्वम्यमविरेच्यञ्च स्तम्भनैः समुपाचरेत् ॥ ७ ॥
 वृषपत्राणि निष्यीद्य रसं समधुशर्करम् ।
 पिबेत् तेन शमं याति रक्तपित्तं सुदारुणम् ॥ ८ ॥

च खल्यमहर्द्धेदात् एव' शालपण्यादिवयमेव दीपाद्यपेक्षया देयमित्याहुः । अह-
 ञ्कारस्तु प्रायः खल्यपञ्चमूलेनेति । वसनमिति ।—मन्यो द्रवद्रव्यालोडित-
 शक्तवः ॥ ४ ॥

शालीत्यादौ ।—नीवार उडिया, कोरदूषः कोद्रवः, स चेह पुरातनी याद्व-
 तेन कोरदूषस्य यद्रक्तपित्तहेतुत्वं चरके निदानस्थाने प्रोक्तं तदभिनवाभिप्रायश्चेति
 केचित् । अन्ये तु निष्पावमाषपूपादियुक्तस्त्वं कोषदूषस्य संयोगमद्विष्टा रक्तपित-
 त्तहेतुत्वं निदाने प्रोक्तम्, केवलस्य तु कषायमधुरस्यघृत्वात् रक्तपित्तहेतुत्वमेवाह ।
 प्रशतिका रक्तशुका, रक्त उडिया इति ख्याता, सा जलमध्ये प्रायो भवति । प्रियङ्गु-
 कङ्गुः कार्यानीति लोके । आढको त्वरौ ॥ ५ ॥

विना शृण्वीमित्यादि स्पष्टम् ॥ ६ ॥

निषिद्धवमनविरेचनमाह क्षीणेत्यादि ।—शोषानुबन्धिनं यच्चानुबन्धयुतम् ॥ ७ ॥

स्तम्भनयोगानाह वृषेत्यादि ।—वृषस्य पत्राणि पुटपाकविधिना उत्स्रिय तर्-
 रसो यावत् । अन्यथा तत्पत्रस्वरसो दुग्धो भवति । अयञ्च योग ऊर्द्धगे वीध-
 इत्याहुः । योगोऽयं मधुशर्कराव्यतिरेकेण तत्कृतकषायेणापि कीध्यः, यदा
 वाग्भटः “पित्ताद्यक् शमयेत् पीतो निघांसी वाटरुषजः । शर्करामधुसंयुक्तः केवलं
 अशतोऽपि वा” इति ॥ ८ ॥

अटरूपकनिर्युद्धं प्रियङ्गु मृत्तिकाञ्जने ।

विनीय लोभ्रं सच्चौद्रं रक्तपित्तहरं पिबेत् ॥ ८ ॥

वासाकषायोत्पलमृत्प्रियङ्गु लोभाञ्जनाभोरुहकेशराणि ।

पीत्वा सिताक्षौद्रयुतानि हन्यात् पित्तासृजोवेगमुदीर्णमाशु ॥ १० ॥

तालीशचूर्णसंयुक्तः पेयः क्षौद्रेण वासकस्वरसः ।

कफपित्ततमकश्वास-स्वरभेदरक्तपित्तहरः ॥ ११ ॥

अटरूपकमृद्धीका-पथ्याक्ताथः सशर्करः ।

क्षौद्राढ्यः कसनश्वासरक्तपित्तनिवर्हणः ॥ १२ ॥

वासायां विद्यमानायामाशयां जीवितस्य च ।

रक्तपित्ते क्षयी कासी किमर्थमवसीदति ॥ १३ ॥

समाक्षिकः फलु फलोद्भवो वा

अटरूपकनिर्युद्ध इत्यादि ।—अटरूपो वासकः ; मृत्तिका सौराष्ट्री मृत्, तदभावे पद्मपर्पटी ; अञ्जनं रसाञ्जनम् ; क्षौद्रान्तोऽयं योगः । उक्तञ्च वाग्भटे “वासारसिन फलिनीमृद्रसाञ्जनमाक्षिकम् । पित्तासृक् शमयेत् पीतम्” इति । विनीय कल्कीकृत्य प्रस्थित्येति वा । प्रियङ्गादीनां मिलितानां कर्षं क्षौद्रस्य च कर्षं प्रक्षिप्य पिबेत्, परिभाषाबलात् । उक्तं क्षयिदेशेन कर्षशूर्णस्य कल्कस्येत्यादि, तथा मात्रा क्षौद्रघृतादीनामिति । अन्ये त्वाहुः—चूर्णादीनां कर्षमानत्वं स्वतन्त्रप्रयोग एव भवति । यदि पुनरतीक्ष्णपरिभाषागुसारिण प्रियङ्गादीनां प्रत्येकं गृह्यते तदा भेषजभूयस्त्वं स्यात्, प्रियङ्गादीनामत्यल्पं युक्तं भवति ; व्यवहारस्तु प्रियङ्गादिकल्कक्षौद्रयोः प्रत्येकं चतुःपञ्चमाषकं प्रक्षेप इति ॥ ८ ॥

वासकषाय इत्यादि ।—सुश्रुतस्य । उत्पलादीनां क्षौद्रान्तानां पक्षेपः । निश्चलस्तु सितामधुनीः प्रत्येकं शण्डः, उत्पलादीनां मिलित्वा शण्ड इत्याह ॥ १० ॥

तालीशेत्यादि ।—अत्र वासकस्वरसस्य पलम्, तालीशचूर्णस्य माषकद्वयम्, मधु माषचतुष्टयमिति व्यवहरन्ति ॥ ११ ॥

अटरूपकेत्यादि ।—चरकस्यायं योगोऽनार्थ इति जेज्जङ्गः, इह्यते त्वयं चन्द्राटादिषु बहुसंयोज्यपीति ॥ १२ ॥

वासायामित्यादि स्पष्टम् ॥ १३ ॥

पीतो रसः शोणितमाशु हन्ति ॥ १४ ॥

मदयन्त्यङ्घ्रिजः काथस्तद्वत् समधुशर्करः ॥ १५ ॥

अतसीकुसुमसमङ्गावटावरोहत्वगन्धसा पीता ।

प्रशमयति रक्तपित्तं यदि भुङ्क्ते सुद्वयूषेण ॥ १६ ॥

कषाययोगैर्विविधैर्दीप्तिगन्धैर्निर्जिते कफे ।

रक्तपित्तं न चेच्छाम्येत् तत्र वातोत्पन्ने पयः ॥

छागं पयोऽथवा गव्यं शृतं पञ्चगुणे जले ।

अभ्यसेत् ससिताक्षौद्रं पञ्चमूलीशृतं पयः ॥ १७ ॥

द्राक्षया पर्णिनीभिर्वा बलया मधुकेन वा ।

श्वदंष्ट्रया शतावर्या रक्तजित् साधितं पयः ॥ १८ ॥

पक्वोडुम्बरकाश्मर्य-पथ्याखर्जूरगोस्तनाः ।

समाधिक इत्यादि ।—फलफलं काकीडुम्बरिकाफलम् । अथं योगोऽर्धमे भवति ॥ १४ ॥

मदयन्त्यङ्घ्रिज इति मदयन्ती मल्लिकाभेदः, तस्या मूलम् ॥ १५ ॥

अतसीत्यादौ ।—वटावरोहत्वगिति वटावरोहस्य त्वक् । एतत् सर्वं पिष्टा अन्धसा पेयम् ॥ १६ ॥

क्षीरपानविषयमाह कषाययोगैरिष्यादि ।—वाग्भटस्य । कषायार्थकल्का दयः । पञ्चमूली स्वल्पा ; क्षीरपाकविधानेन पञ्चमूलीसाधितं पयः । अत्रापि ससिताक्षौद्रमिति योज्यम् । अतः हि वाग्भटे “पञ्चमूलेन लघुना शतञ्च ससिता मधु” इति ॥ १७ ॥

द्राक्षयेत्यादि ।—एते षड्योगाः । पर्णिनीभिरिति शालपर्णी-वृश्निपर्णी-सुद्र-पर्णी-मातृपर्णीभिरिति, एवं सर्वत्र बहुवचनान्ते, द्विवचनान्ते त्वाद्ये हे । एते योगा विशेषेण सूत्रमार्गेण रक्तपित्ते श्रेयाः । तथा हृत्स्थ शर्करायाः प्रक्षेपोऽत्र बोध्यः । यदुक्तं वाग्भटे “जीवकर्षभकौ द्राक्षाबलामधुकागोक्षुरैः । पृथक् पृथक् शतं क्षीरं सवृजं सितयापि वा । गोक्षुण्डकाभीरुशतं पर्णिनीभिस्तथा पयः । हृन्म्याशु रक्तं सवृजं विशिषान्मूत्रमार्गेणम्” इति । एवञ्च सजीवकं सर्षभकमित्यादि चरकैषाधुक्तम् ॥ १८ ॥

मधुना घ्नन्ति संलीढा रक्तपित्तं पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥

भद्रशाखोटकत्वयसविन्दुद्वितययुतो घृतद्विगुणः ।

भूनिम्बकल्का ऊर्ध्वगपित्तासकासखासघ्नः ॥ २० ॥

खदिरस्य प्रियङ्गूणां कोविदारस्य शाल्यलेः ।

पुष्पचूर्णन्तु मधुना लीढा चारोग्यमश्नुते ॥ २१ ॥

अभया मधुसंयुक्ता पाचनी दीपनी मता ।

श्लेष्माणं रक्तपित्तञ्च हन्ति शूलातिसारनुत् ॥ २२ ॥

वासकस्वरसे पथ्या सप्तधा परिभाविता ।

कृष्णा वा मधुना लीढा रक्तपित्तं द्रुतं जयेत् ।

भावनायां द्रवो देयः सम्यगाद्र्त्त्वकारकः ॥ २३ ॥

पक्वोडुम्बरस्यादि ।—उडुम्बरादीनां फलानि पक्वानि, ततस्तेषां चूर्णानां मधुना
क्षिप्तं । काष्ठस्य गाम्भारीफलम्, खर्जूरं पिष्टखर्जूरम्, गीसना द्राक्षा । मधु
मिश्रित्वा देवादिप्राप्ता अनहर्त्वे वा सर्वत्र शाकैर जल वङ्गसेनरसं कदल्यादिकुसुम
सम्भवं वा यावन्मिलयेत् । नासाग्रतस्तदधिरेऽपि पक्वोडुम्बरफलं मधुना गुडेन च
हृष्यते, उक्तं हि विन्दुसारे “उडुम्बराणि पक्वानि गुडेन मधुनापि वा । तप
पक्वानि निघ्नन्ति नासारक्तं वृणा ध्रुवम्” इति ॥ १८ ॥

भद्रेत्यादि ।—भद्रशाखम् ॥ २० ॥

खदिरस्येत्यादि ।—चरकस्य । चरके तु पुष्पचूर्णानि मधुना लिङ्गानां रक्त
पित्तनुदिति पाठः, टीकाकारोऽपि चूर्णानि तस्य रक्तपित्तनुदिति विशेषणं नोप
पद्यत इति कृत्वा पुरुषविशेषत्वमाह । सप्तहकारैश्च पुष्पचूर्णानि मधुना लीढा
चारोग्यमश्नुते इति प्रतिशेखर्य लिखितम् । अथ च पुष्पचूर्णलेहो व्यक्तः, सर्वत्र
विभक्त्यन्तत्वेन निर्देशादिति वन्दित्यनी, किन्तु चरकटीकाकारिणं व्याख्यातोऽयं
पथः ॥ २१ ॥

अभयेत्यादि । अयं योगो यद्यपि पक्वोडुम्बरकाष्ठस्येत्यादिभोगमध्ये पठित
एव तथापि फलविशेषकथनार्थमिह पुनरुक्तम् ॥ २२ ॥

वासकस्वरस इत्यादि ।—कृष्णा च वासकस्वरसे भावितेति योज्यम्, भावना च
सिंहाहम् उक्तम्, हि चन्द्राटे “दिवा दिवातपे शुष्कं रात्रौ रात्रौ च वासयेत् ।

एलागुड़िका—

एलापत्रत्वचोऽर्द्धाक्षाः पिप्पल्यर्द्धपलं तथा ।
 सितामधुक्खर्जूरसृङ्गीकाश्च पलोन्मिताः ॥
 संचूर्ण्य मधुना युक्त्या गुड़िकाः कारयेन्निषक् ।
 अक्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेत्तु दिने दिने ॥
 कासं श्वासं ज्वरं हृक्कां कृदिं मूर्च्छां मदं भ्रमम् ।
 रक्तनिष्ठिवनं दृष्णां पार्श्वशूलमरोचकम् ॥
 शोथप्लीहाव्यवातांश्च स्वरभेदं क्षतक्षयम् ।
 गुड़िका तर्पणी वृथा रक्तपित्तञ्च नाशयेत् ॥ २४ ॥
 लोहगन्धिनि निश्वासे चोहारे रक्तगन्धिनि ।
 पृथ्वीकां शाणमात्रान्तु खादेद्दिगुणशर्कराम् ॥ २५ ॥
 नासाग्रवृत्तरुधिरं घृतभृष्टं श्लक्ष्णपिष्टमामलकम् ।
 सेतुरिव तोयवेगं रुणञ्च मूर्ध्नि प्रलेपनेन ॥ २६ ॥
 घ्राणप्रवृत्ते जलमाशु देयं सशर्करं नासिकया पयो वा ।
 द्राक्षारसं क्षीरघृतं पिबेद्वा सशर्करश्चेक्षुरसं हितं वा ॥ २७ ॥

शुष्कं चूर्णीकृतं द्रव्यं समाहं भावनाविधिः । द्रव्येण यावता द्रव्यमेकीभूयाद्वा ता
 व्रजेत् । तावत्प्रमाणं निर्दिष्टं भिषग्भिर्भावनाविधौ” इति ॥ २३ ॥

एलेत्यादि ।—क्षतजीवे चरकस्य । अर्द्धाक्षा इति प्रत्येकं कर्षार्द्धमात्रा ।
 एव सितादयश्च प्रत्येकं पलोन्मिता । युक्त्या इति यावता मधुना गुड़िका भवति
 तावत्प्रमाणं मधु देयम् । आव्यवातं वातरक्तम् ऊरुस्तन्मन्त्रित्वं ॥ २४ ॥

पृथ्वीका शाणमात्रमिति पृथ्वीका कृष्णजीरकं न तु सूक्ष्मैला, टीकाकृद्भि
 व्याख्यातत्वात् । शाणो माषचतुष्टयम् । कृष्णजीरकस्य तीक्ष्णत्वे उष्णत्वेऽपि
 दिगुणशर्करायोगात् प्रभावाद्वा पित्तघ्नत्वम् ॥ २५ ॥

नासेत्यादि ।—आमलकं घृते भृशं काष्ठिकं पिष्ट्वा शिरसि लेपी देयः ॥ २६ ॥

घ्राणप्रवृत्त इत्यादि ।—सुश्रुतस्य । जलादयः सशर्कराः पञ्च नखयोगा इति
 गणदासः । तथा उल्लसोऽपि घ्राणप्रवृत्ते सशर्करं पानीयम्, पयोऽपि सशर्करम्

नखं दाडिमपुष्पोत्थो रसो दूर्वाभवोऽथवा ।
 आम्नास्थिजः पलाण्डोर्वा नासिकासुतरक्तजित् ॥ २८ ॥
 मेदग्नेऽतिप्रवृत्ते तु वस्तिरुत्तरसंज्ञितः ।
 शृतं क्षीरं पिबेद्वापि पञ्चमूल्या दृणाह्वया ॥ २९ ॥

दूर्वाद्यं दृतम्—

दूर्वा सोत्पलकिञ्चल्का मञ्जिष्ठा सैलवालुका ।
 सिता शीतमुशीरञ्च मुस्तं चन्दनपद्मकम् ॥
 विपचेत् कार्ष्णिकैरतैः सर्पिराजं सुखाम्निना ।
 तण्डुलाम्बु त्वजाक्षीरं दत्त्वा चैव चतुर्गुणम् ॥
 तत्पानं वमतो रक्तं नावनं नासिकागते ।

तथा द्राक्षारसमपि सशर्करं नासिकया पिबेत् । तथा क्षीरघृतं क्षीरमथनोद्भूतघृतं
 तच्च सशर्करं नासिकया पिबेत् । एवमिच्छुरसमपि नासिकया पिबेत् । इन्द्रोष्प-
 न्यान् केवलद्राक्षारसस्य नखश्चेच्छुरसस्य च नखमित्युक्तम् । इदमपि युक्तम् ; यदाह
 चरकः “द्राक्षारसश्चेच्छुरसस्य नखं क्षीरस्य दूर्वाक्षरसस्य चैव” इति । चक्रस्तु
 नासिकया इत्यत्र नखमर्थेति पठित्वा नासापुटयोरिति विवृतवान् । केचित् तु
 मूर्ध्नि लेपनेत्यतो मूर्ध्नि इति पदमनुवृत्य अत्र मूर्ध्नि जलं देयमित्यर्थमाहुः । तन्न,
 नासाग्रहस्तदधिरमित्यादि चरकवचनम् ; घ्राणग्रहस्त इत्यादि सौश्रुतम् ; तस्मात्
 दूरत्वयः । हितं वेत्यत्र हिमं वेति पाठोऽपि ज्ञेयः ॥ २७ ॥

नखमित्यादि ।—चलारी योगाः ; चरकेऽप्युक्तं “द्राक्षारसश्चेच्छुरसस्य नखं
 क्षीरस्य दूर्वाक्षरसस्य चैव । यवासमूलानि पलाण्डुमूलं नखं तथा दाडिमपुष्प-
 तोयैः” इति । एवं वाग्भटेऽप्युक्तम् । केचित् तु “रसे दाडिमपुष्पस्य दूर्वाक्षर-
 समन्विते”, इति तन्मान्तरप्रदर्शनादत्रापि दूर्वाक्षर-दाडिमरसाभ्यामेक एव योग
 इत्याहुः ॥ २८ ॥

मेदग्ने इत्यादि ।—पञ्चमूल्या दृणाह्वयैति दृणपञ्चमूल्या, यदुक्तं सुश्रुते “कुश-
 काशशरेन्दुदर्भाः” इति । अत्र दर्भां सलुघासः । चरके तु “शरेन्दुकाशदर्भाणां
 शालीनां मूलमेव च” इति । उभयमपि शस्तम् ॥ २९ ॥

दूर्वाघृते शीतं श्वेतचन्दनमिति इन्द्रः । अन्ये तु बहुवारत्वाच्च रसाञ्जनं वेत्याहुः ।

कर्णाभ्यां यस्य गच्छेत्तु तस्य कर्णौ प्रपूरयेत् ॥
 चक्षुःसाविणि रक्ते तु पूरयेत् तेन चक्षुषी ।
 मेढ्रपायुप्रवृत्ते तु वस्तिकर्मसु तद्धितम् ॥
 रोमकूपप्रवृत्ते तु तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ॥ ३० ॥
 शतावरीघृतम्—शतावरी दाडिमतिन्तिडीकम्
 काकोलिमेदे मधुकं विदारीम् ।
 पिष्ट्वा च मूलं फलपूरकस्य
 घृतं पचेत् क्षीरचतुर्गुणं ज्ञः ।
 कासज्वरानाहविवन्धशूलं
 तद्रक्तपित्तं घृतमाशु हन्यात् ॥ ३१ ॥

वृहच्छतावरीघृतम्—

शतावर्यास्तु मूलानां रसप्रस्थद्वयं मतम् ।
 तत्समञ्च भवेत् क्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 जीवकर्षभकौ मेदा महामेदा तथैव च ।
 काकोली क्षीरकाकोली मृद्वीका मधुकं तथा ॥
 मुहपणी माषपर्णी विदारी रक्तचन्दनम् ।
 शर्करामधुसंयुक्तं सिद्धं विस्त्रावयेद्भिषक् ॥
 रक्तपित्तविकारेषु वातरक्तगदेषु च ।

वयाणामेव रजशालादो शीतसंशकले नोक्तत्वात् व्यवहारस्तु प्रायः श्वेतचन्दनेनेति
 दण्डुर्लाम्बु त्वजाक्षीरञ्च प्रत्येकं चतुर्गुणम्, दत्त्वा चैवोत चकारास्त्रिगुः ॥ ३० ॥

शतावरीत्यादि ।—चरकस्य । केचिदत्र दाडिमफलम् क्षीरपथिकमित्याह
 तिन्तिडीकं महाद्रुमम् । काकोलीयुक्ते मेदे काकोलीमेदे, मध्यपदलोपी समासः
 किंवा काकोलीशब्दः प्रथमैकवचनान्तस्त्रीलिङ्गशब्दः, मेदे इति मेदाद्वयम्, तन्ना
 न्नप्रमाणात्, 'उक्तं' हि 'काकोली मधुकं मेदं तिन्तिडीकं सदाडिमम् । शतावरी
 विदारीञ्च बीजपूरजटाम्बिताम् । पिष्ट्वा चतुर्गुणे तीये पक्वमाव्यं ज्वरापहम्'
 इति ॥ ३१ ॥

क्षीणशक्तेषु दातव्यं वाजीकरणमुत्तमम् ॥
 अङ्गदाहं शिरोदाहं ज्वरं पित्तसमुद्भवम् ।
 योनिशूलञ्च दाहञ्च मूत्रकृच्छ्रञ्च पैत्तिकम् ॥
 एतान् रोगान् निहन्त्याशु छिन्नाभ्राणीव मारुतः ।
 शतावरीसर्पिरिदं बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥
 स्नेहपादः, स्मृतः कल्कः कल्कवन्मधुशर्करे ।
 इति वाक्कबलात् स्नेहे प्रक्षेप्यं पादिकं भवेत् ॥ ३२ ॥
 वासाद्यं घृतम्—वासां सशाखां सपलाशमूलां
 कृत्वा कषायं कुसुमानि चास्याः ।
 प्रदाय कल्कं विपचेद्घृतं तत्
 सचौद्रमाश्वेव निहन्ति रक्तम् ॥
 शणस्य कोविदारस्य वृषस्य ककुभस्य च ।
 कल्काव्यत्वात् पुष्पकल्कं प्रस्थे पलचतुष्टयम् ॥ ३३ ॥

बृहच्छतावरीष्टने शर्करामधुसयुतमिति सिद्धशीति मधुशर्करयोर्मिलित्वा पादिकः
 विपः, अतएवाह स्नेहपाद इत्यादि ॥ ३२ ॥

वासामित्यादि ।—चरकस्य । अवाट्यां विधानात् कषायविधानेन हेतुगुणम् ।
 निहन्त्याशु प्रयोक्तव्या न तासां द्विगुणी भवेत् इति वचनान् । अवाटगुणं जलं
 कृत्वा अष्टाश्रेषः कषायः कायः । उक्तं हि भागभटे “ससूक्ष्मसत्तकं पिष्टं वृष
 ण्युषेऽभसि । पक्काष्टाशवश्रेषेण घृतं तेन विपाचयत् । तत् पुष्पगर्भं तच्छीवं
 एवात्र पिष्टमधीषितम्” इत्यादि । अत्र वासापुष्पकल्कः, अतः प्रस्थेऽपि पलचतु-
 ष्टयम्, शणस्य कोविदारस्य वृषस्येति वक्ष्यमाणपरिभाषावलात् । अत्रानिर्दिष्टप्रमाण-
 णात् स्नेहस्य प्रस्थ एव पक्तव्यः । अतएवीकृतम्, “अनिर्दिष्टप्रमाणानां स्नेहानां
 प्रस्थ इत्येते” इति । यद् पुनः “स्नेहपादविधौ यत्र प्रमाणं नेरितं कृषित् ।
 इत्यं कुडवं तत्र पचेत् कल्कपक्वेन तु” इति परिभाषया स्नेहकुडवपाकाभिधानं
 तत्तु नस्यविषयं ज्ञेयम् । सचौद्रमिति कल्कवन्मधुशर्करे इति वचनेन घृतात्
 द्विकलं ज्ञेयम् । अन्ये तु कल्कवन्मधुशर्करे इत्यतिदेशवलात् कल्कस्यात्र चतु-

कामदेववृत्तम्—

अश्वगन्धापलशतं तदर्धं गीक्षुरस्य च ।
 शतावरी विदारौ च शालपर्णी बला तथा ॥
 अश्वत्थस्य च शुङ्गानि पद्मवीजं पुनर्नवा ।
 काश्मरीफलमेतत् माषवीजं तथैव च ॥
 पृथग्दशपलान् भागांश्चतुर्दशैः पचेत् ।
 चतुर्भागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥
 मृद्वीका पद्मकं कुष्ठं पिप्पलो रक्तचन्दनम् ।
 बालकं नागपुष्पञ्च आम्रगुप्ताफलं तथा ॥
 नीलीत्पलं शारिवे द्वे जीवनीयं विशेषतः ।
 पृथक् कपेसमञ्चैव शर्करायाः पलद्वयम् ॥
 रमस्य पीण्ड्रकेक्षूणामाढकं तत्र दापयेत् ।
 चतुर्गुणैः पयसा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 रक्तपित्तं क्षतक्षीणं कामलां वातशोणितम् ।
 हलौमकं तथा शोथं स्वरभेदं बलक्षयम् ॥
 अरोचकं मूत्रकृच्छ्रं पाण्डूशूलञ्च नाशयेत् ।
 एतद्वाङ्मां प्रयत्नैः बलान्तःपुरचारिणाम् ॥
 स्त्रीणाञ्चैवानपत्यानां दुर्बलानाञ्च देहिनाम् ।
 क्लीवानामल्पशुक्राणां जीर्णानामल्परेतसाम् ।

अश्वत्थात् मधुनीऽपि चतुष्पलमाहुः । अत्र केचिच्चरके “कासं ज्वरं पित्तमग्नि-
 शूलं गुल्मं यकृतप्लीहगदाश्च हन्ति” इति फलवद् पठन्ति । बाग्भटेऽप्युक्तं “पित्त-
 गुल्मयकृत्कासकासहृदयकामला । तिमिरज्वरवीर्यस्वरभेदाश्च नाशयेत्”
 इति ॥ ३३ ॥

अश्वगन्धेत्यादी—तदर्धमिति गीक्षुरस्य पञ्चाशत् शलानि ; शतावरीदीनां
 पञ्चान्नानाञ्च प्रत्येकं पञ्चाशत् पलानीत्यर्थः ; अश्वत्थशुङ्गादीनाञ्च पञ्चानां पृथक् दश

त्रेष्ठं बलकरं हृद्यं हृद्यं पेयं रसायनम् ॥
 भोजस्तेजस्करञ्चैव आयुःप्राणविवर्द्धनम् ।
 संवर्द्धयति शुक्रञ्च पुरुषं दुर्बलेन्द्रियम् ॥
 सर्वरोगविनिर्मुक्तस्तीयमित्तो यथा क्षुमः ।
 कामदेव इति ख्यातः सर्वर्तुषु च शस्यते ॥ ३४ ॥

सप्तप्रस्थघृतम्—

शंतावरोपयोद्राक्षा-विदारोक्षामले रसैः ।
 सर्पिषा सह संयुक्तैः सप्तप्रस्थं पचेद्घृतम् ॥
 शर्करापादसंयुक्तं रक्तपित्तहरं पिबेत् ।
 उरःक्षते पित्तशूले चोष्णवातेऽप्यसृग्दरे ॥
 बल्यभूजस्करं हृद्यं क्षयहृद्रोगनाशनम् ॥ ३५ ॥

खण्डकुष्माण्डकः—

कुष्माण्डकात् पलशतं सुखिन्नं निष्कलीकृतम् ।
 पचेत् तप्ते घृतप्रस्थे शनैस्ताम्रमये दृढे ॥
 यदा मधुनिभः पाकस्तदा खण्डशतं न्यसेत् ।
 कुष्माण्डपीडनात् तोयेनादकेन पुनः पचेत् ॥

पलानि , ततो मिलित्वा पलशतचतुष्टये क्ताव्ये प्रतिशतं जलद्रोणी देयं , तुलाद्रव्ये
 जलद्राण इत्युक्ते । नागपुष्पं नागकेशरम् , आत्मगुप्ताया शुकशिख्याः फलम्,
 जीवनीयमिति जीवनीयदशकम् ; शर्करालः कल्कः । तजस्करसुत्साहवर्द्धकम् ॥ ३४ ॥
 शंतावरोत्पादि—शंताव्यादीनां षण्णा मिलित्वा रसप्रस्थाः षट्, घृतस्थैः
 प्रस्थ इति सप्त प्रस्थाः ॥ ३५ ॥

कुष्माण्डकादिति ।—निष्कलीकृतं निम्नगस्थीकृतम् ; किञ्चित् जलं दत्त्वा उत्-
 स्त्रिय चोर्ने निष्पीड्य आतपे मलात् सशोष्य पिष्टा च पलशतं गृहीत्वा पक्तव्यम् ।
 ३ पले जीरकस्थ चति कषाशुख्यो, प्रत्येकं पलद्वयम् ; जीरकस्थ च ह पले ;
 तन्नालरसमतश्चेत्तत् । तद्वयथा “हिपलाशैः कषाशुखीजीरकैरवचूर्णितैः इति ।
 वैद्यप्रसारकेऽप्येवमेवोक्तम् । व्यवहारोऽपीत्यमेव । अन्ये तु पलाद्विक्रमिति

युक्तसर्पिर्यदा पश्येत् तदा सिद्धेऽत्र निक्षिपेत् ।
 पिप्पलीशृङ्गवेराभ्यां द्वे पले जीरकस्य च ।
 त्वर्गलापत्रमरिचधान्यकानां पलार्धकम् ।
 न्यस्येत् चूर्णीकृतं तत्र दर्व्या सङ्घट्टयेत् पुनः ॥
 तत् पक्वं स्थापयेद्वाण्डे दत्त्वा क्षौद्रं घृतार्धकम् ।
 तद्यथाग्निबलं खादेद् रक्तपित्ती क्षतक्षयी ॥
 कासश्वासतमश्छर्दिदृष्टणाज्वरनिपीडितः ।
 हृथं पुनर्नवकरं बलवर्णप्रसाधनम् ॥
 उरःसन्धानकरणं हृंहृणं स्वरवर्धनम् ।
 अश्विभ्यां निर्मितं सिद्धं कुष्माण्डकरसायनम् ॥
 खण्डामलकमानानुसारात् कुष्माण्डकद्रवात् ।
 पात्रं पाकाय दातव्यं यावान् वात्र रसो भवेत् ।
 अत्रापि मुद्रया पाको निस्त्वचं निष्कुलीकृतम् ॥ ३६ ॥

परेषु सम्बन्धात् जीरकस्य पलार्धमिच्छाङ्गः, तन्न, तन्मान्तरविरोधात् ।
 त्वर्गलादीनाञ्च पञ्चानां प्रत्येकं पलार्धम् । आयुर्वेदसारेऽप्युक्तं “कुष्माण्ड-
 कानां रुदानां स्विन्नं शतपलं पचेत । प्रतप्ते हविष प्रस्थे मधुवर्णेन
 बोधिते । खण्डाच्छतं कणाजाम्बोहिपलं नागरादपि । धान्येषु विमलं
 दृगर्गपलाशिकम् । घृतार्धं माक्षिकोपेतं तत् खादेद्वस्त्रपिप्लवित्” इति । घृतार्ध-
 मिति प्रस्थाईमानमित्यर्थः । खण्डामलकमानानुसारादित्यादि ।—खण्डामलकं
 कुष्माण्डतुलार्धं कुष्माण्डरसामलकरसयो प्रत्येकं प्रस्थ इत्युक्तः, तेन कुष्माण्डशतं
 पले पात्रमिति हैगुण्येन प्रस्थचतुष्टयं दातव्यमित्यर्थः । पञ्चान्तरसाह यावान् वात्र
 रसो भवेदिति । स्विन्नकुष्माण्डस्तापिपीडनेन यावान् रसो भवति तावदेव पात्रं
 इत्यर्थः । व्यवहारोऽप्यनेनैव । युक्तश्चायं पक्षः, “उक्तं हि तन्मान्तरं “वृक्षं पुरातनं
 अपि कुष्माण्डं कठिनं दृढम् । त्वक्शिराभ्यां विनिर्मुक्तमन्तर्वीजैर्विवर्जितम् । स्विन्नं
 सुपिष्टं दृग्दि बस्त्रेणैव प्रपीडितम् । विद्युष्मत्तपे किञ्चिद् दद्यात् तत् त्वया
 क्षतम् । औदुम्बरकटाक्षे तु पचेत् प्रस्थे च सर्पिषः । कृत्वा क्षौद्रनिभं दक्षिणं

..वासाखण्डकुष्माण्डकः—

पञ्चाशच्च पलं स्निग्धं कुष्माण्डात् प्रस्थमाज्यतः ।
 घ्राह्यं पलशतं खण्डं वासाकाथादके पचेत् ॥
 मुस्ताधात्रीशुभाभागीत्रिसुगन्धैश्च कार्ष्णिकैः ।
 ऐलेयविश्वधन्याक-मरिचैश्च पलांशिकैः ॥
 पिप्पलीकुङ्कुमैश्चैव मधुमार्शीं प्रदापयेत् ।
 एतच्चूर्णीकृतं तत्र द्रव्यां सहृदयेत् पुनः ॥
 तद्यथाग्निवलं खादेद् रक्तपित्तौ क्षतक्षयी ।
 वृष्यं पुनर्नवकरं बलवर्णकरञ्च तत् ॥
 कासं श्वासं क्षयं हिक्कां रक्तपित्तं हृलौमकम् ।
 हृद्रोगमम्लपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति ॥ ३७ ॥

क्षिपेत् खण्डशतं भिषक् । कुष्माण्डपीडनात् तीर्थं यत् तेन विपचेत् पुनः इति ।
 सुद्रापाक इत्यादि—अङ्गुलिपीडनजन्यं चिह्नं सुद्रा, तथा पाकी श्लेधः । एतच्चोप-
 नयनम्, तेनान्यदपि पक्वलयनं ज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

पञ्चाशच्च पलमित्यादि ।—अत्रापि पूर्ववत् स्निग्धम्, संस्कृतकुष्माण्डात् पञ्चाशत्-
 पलम् । न चात्र खण्डकुष्माण्डवत् कुष्माण्डरसो ग्राह्यः, पाकार्थं वासाकाथस्यैवोक्त-
 तात् । वासायाश्चतुःषष्टिः पलानि, जलस्यापि चतुःषष्टिः शरावाः स्थाप्यन्तु षोडश-
 शरावरूपमादकम् । शुभा वंशलोचना, ऐलेयम् एलबालुकम् । मधुमार्शीति मधुनी-
 ष्टी पलानि । अत्र केचित् माणिकाया इगुण्यमिच्छन्ति ; किन्तु “माणिका-
 कुङ्कुमौ चेति वा वा संख्या पलैः कृता । आर्द्रद्रव्यं द्रवे चैव न तत्र द्विगुणं विदुः” इति
 वचनात्, तथा चारपाणिवचने माणिकाष्टौ पलान्येवेत्यवधारणादष्टावेव पलानि,
 न तद्वद् द्विगुणात् षोडश पलानीत्यर्थः । चरकेऽपि पूर्णं शरावमित्यत्र पूर्णपदेन शरावे
 द्वैगुण्याभावः सूचितः, तथाहि पूर्णपदं द्वैगुण्यप्रतिवेपपरम्, अन्यथा पूर्णपदं व्यर्थं
 भवेत् । चक्रस्तु माणिकाकुङ्कुमौ चेति वचनस्य केनापि क्वचिदप्यलिखितत्वादर्भात्-
 भावः माणिकायां द्वैगुण्यमिच्छन् चरकोक्तलशुनादिघृते माणिकाया षोडशपलत्वं
 व्याख्यातवान् ॥ ३७ ॥

वासाखण्डः—तुलामादाय वासायाः पचेदष्टगुणे जले ।

तेन पादावशेषेण पाचयेदाढकं भिषक् ॥

चूर्णानामभयानाञ्च खण्डाच्छुद्धाच्छतं तथा ।

हे पले पिप्पलीचूर्णात् सिद्धयौ च माक्षिकात् ॥

कुडवं पलमात्रम् चतुर्जातं सुचूर्णितम् ।

क्षिप्वा विलोडितं खादेद् रक्तपित्ती क्षतक्षयी ।

श्वासकासपरोतश्च यक्ष्मणा च प्रपीडितः ॥ ३८ ॥

खण्डकाद्यो लौहः—

शतावरी क्षिप्ररुहा वृषमुण्डतिका बला ।

तालमूली च गायत्री त्रिफलायास्त्वचस्तथा ।

भार्गी पुष्करमूलञ्च पृथक् पञ्च पलानि च ।

जलद्रोणे विपक्तव्यमष्टभागावशेषितम् ॥

दिव्यौषधहतस्यापि माक्षिकेण हतस्य वा ।

तुलामादायेत्यादि ।—अवाद्रां वासा, एवं सर्वत्र, निम्बादिकमपि । उक्तं हि “वासानिम्बपटोलकेतकबलाकुभाण्डकेन्द्रीवरौ-वर्षाभृक्तटजाश्वगन्धसहिते इ पृतिगन्धस्ते । मांसं नातबला सहाचरपुरी हिङ्गुद्रकं नित्यशो यास्त्रास्तत्क्षणमेव न हिगुणितो ये चेत्तुजाता घनाः” इति । अष्टगुणे जलम् इति श्रावयते ; नात्र द्वैगुण्यम्, “न द्वैगुण्यं तुलामाने पलोन्ने खागते तथा” इत्युक्तेः । पादशेषाश्च पञ्च विंशतिशरावाः । चूर्णानामिति हरीतकीचूर्णानामाढकं चतुःषष्टिपलानीत्यर्थः, प्रायो न पाकचूर्णानामिति प्रायःशब्दात् पाकोऽप्यस्तीति सूचयति, तेन चूर्णानां पाकोऽपि न विरोधः । चतुर्जातं पलमानमिति प्रत्येकं पलमानम्, निर्देशस्य भागं प्रदानत्वात् ॥ ३८ ॥

खण्डाद्यो लौहमाह शतावरीत्यादि ।—क्षिप्ररुहा गुडुची ; वृषो वासकः ; मुण्डतिका सुख्यौरी ; गायत्री खदिरः । त्रिफलायास्त्वच इति निरस्थित्रिफलायाः । दिव्यौषधिर्यनःशिला, कणामूलं न ; माक्षिकं खण्डमाक्षिकम् ; जनःशिलाखण्डं माक्षिकाभ्यां प्रत्येकं मिलित्वा वा प्रत्येकं दग्ध्वा च लौहं भारणीयम् । खण्डगुण्य-

पलद्वादशकं देयं रक्तलौहस्य चूर्णितम् ॥
 खण्डतुल्यं घृतं देयं पलषोडशिकं बुधैः ।
 पचेत् ताम्रमये पात्रे गुडपाकी यथा मतः ॥
 प्रस्थार्धं मधुनो देयं शुभाश्वजतुकत्वचः ।
 मृङ्गो विडङ्गं कृष्णा च शुण्ठ्यजाजो पलं पलम् ॥
 त्रिफला धान्यकं पत्रं द्राक्षं मरिचकेशरम् ।
 चूर्णं दत्त्वा सुमधितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥
 यथाकालं प्रयुञ्जीत विडालपदकं ततः ।
 गव्यक्षीरानुपानञ्च सेव्यं मांसरसं पयः ।
 गुरुद्वयानुपानानि स्निग्धं मांसादि हृंहणम् ॥
 रक्तपित्तं क्षयं कासं पक्तिशूलं विशेषतः ।
 वातरक्तं प्रमेहञ्च शीतपित्तं वमिं क्रिमीन् ॥
 श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च कुष्ठं प्लीहोदरं तथा ।
 आनाहं रक्तसंस्त्रावमन्त्रपित्तं निहन्ति च ॥
 आरोग्यं पुत्रदं श्रेष्ठं कामाग्निबलवर्द्धनम् ।
 चक्षुष्यं हृंहणं हृष्यं माङ्गल्यं प्रीतिवर्द्धनम् ॥
 श्लोकं लाघवकरं खण्डकाव्यं प्रकीर्तितम् ॥
 छागं पारावतं मांसं तित्तिरिः क्रकराः शशाः ।
 कुरङ्गाः कृष्णसाराश्च तेषां मांसानि योजयेत् ॥

मिति च्छेदः ; तेन खण्डस्यापि द्वादश पलानि । केचित् तु रक्तपित्तहृन्तत्वात् खण्डस्य
 पुरतरमेवाधिकरोतीति घृतपदेन सह खण्डतुल्यमिति योजयन्ति ; तत् तु न
 शक्यं, लौहयोगत्वाद्वा लौहप्राधान्येन तन्मानापकर्षस्यायुक्तत्वात् ; रक्तपित्तहृन्त-
 कित्तु लौहस्य स्वरूपत एव महाशक्तिकत्वात् विशेषतो रक्तपित्तहरम् । तत् तु
 खण्डं पुटादिभावितत्वेन महावीर्यकतयोपपन्नम् । व्यवहारस्य लौहसमस्तयैव ।
 स्त्रार्धमिति षोडश पलानि । शुभा वंशलोचना ; अश्वजतुकं शिलाजतु ; त्वक्

मारिकेलपयःपानं मुनिपञ्चकवास्तुकम् ।
 शुष्कमूलकजौराख्यं पटोलं वृद्धतीफलम् ॥
 फलं वार्त्ताकु पक्काम् खर्जूरं स्वादु दाडिमम् ।
 ककारपूर्वकं यच्च मांसञ्चानूपसम्भवम् ॥
 वर्जनीयं विशेषेण खण्डकाद्यं प्रकुर्वता ।
 लोहान्तरवदत्रापि पुटनादिक्रियेयते ॥ ३९ ॥
 यच्च पित्तज्वरे प्रोक्तं वह्निरन्तश्च भेषजम् ।
 रक्तपित्ते हितं तच्च क्षोणक्षतहितञ्च यत् ॥ ४० ॥
 इति रक्तपित्तचिकित्सा ।

गुडत्वक्, शुभादीनां जीरकान्तानां प्रत्येकं पलम् ; चिफलादीनां केशरात्तानां प्रत्येकं हार्दं कर्षद्वयमित्यर्थः । विडालपदकं कर्षः ; एतच्च पूर्वयुगपुरुषाभिप्रायेण मानमुक्तम्, व्यवहारस्तु रक्तिविचतुःपञ्चकादारभ्य रक्तिद्वयद्वया माषचतुष्टयं श्यत् इति । गन्धक्षौरानुपानमिति लौहापेक्षया चतुःषष्टिगुणम्, लौहान्तरे तथा दर्शनात् । उक्तं हि “अनुपानं चतुःषष्टिगुणं प्राहुः सदा बुधाः” इति । जीराकमिति जीराख्यशकं मारिशकादौ चम्पकादौ जीरेति ख्यातम् । ककारपूर्वकमिति विहितान् ककारकुरङ्गकणसारान् विहाय, दद्यात् । ककारपूर्वकं कपीतकं कर्कोटादि तत् परित्याज्यम् । अमृतसारलौहवदत्रापि बलिसन्नादि श्रेयं मधुपुष्टमदनादिकञ्च । अत्र केचित् गन्धकाभरमयोगं कुर्वन्ति ; एतदनुकूलञ्च वचनं पठन्ति, “न रसेन विना लौहं गन्धकसाधकं विना” इति, तथा “चपलेन विना लौहं यः करोति पुमानिह । उदरे तस्य किटानि जायन्ते नाम सश्व” इति । एतत् तु न व्यवहारसिद्धम् । यतः रसाक्षसहितलौहप्रयोगस्य प्रशस्तताप्रतिपादनार्थं तथाभक्तशून्यलौहे क्रिमिकिट्टादिव्यापच्छङ्कानि वृत्त्यर्थमभक्तस्यावश्यं प्रवेष्टव्यार्थञ्च फलातिशयप्रतिपादनार्थमपि चतुःसमलौहे वाक्यद्वयमिदं पठितम् । पुमानिहेति, इहशब्दात् वचनद्वयमपि तत्रैव बोध्यं, नान्यत्र । अन्यथा सामान्यदण्डपरिभाषितमिदं स्यादिति ॥ ३९ ॥ ४० ॥

इति रक्तपित्त-चिकित्सा-विवृतिः ॥

अथ यक्षचिकित्सा ।

शालिषट्किगोधूमयवसुन्नादयः शुभाः ।
 मद्यानि जाङ्गलाः पक्षिभृगाः शस्ता विशुध्यताम् ॥
 शुध्यतां क्षीणमांसानां कल्पितानि विधानवित् ।
 दद्यात् क्रव्यादमांसानि वृंहणानि विशेषतः ॥ १ ॥
 दोषाधिकानां वमनं शस्यते सविरेचनम् ।
 स्नेहस्वेदोपपन्नानां सस्नेहं यन्न कर्षणम् ॥
 शुद्धकोष्ठस्य युञ्जीत विधिं वृंहणदोषनम् ।
 शक्रायत्तं बलं पुंसां मलायत्तं हि जीवितम् ।
 तस्माद्यन्त्रेण संरजेद् यच्छिणो मलरेतसौ ॥ २ ॥

यक्षरूपेषु पिशाचस्य चागम इति रक्तपित्तानन्तरं राज्ययक्षचिकित्सितमुच्यते ।
 शालीत्यादि ।—शाल्यादिकं संवत्सरातिक्रान्तं, यदहं वाक्यं “शालियष्टिक-
 गोधूमयवसुन्नं समातीतम्” इति । क्रव्यादमांसानां क्रव्यादा व्याघ्रगृध्रादयः ।
 पक्षाश्च मांसमतिशयं मांसकरं भवति । उक्तं हि “मांसोपविताङ्गानां मांस
 मांसकरं परम् ।” एतच्च भक्ष्यच्छागादिमांसव्याजेन श्रेयम् । उक्तं हि “काकीलू-
 क्रवकहीपिगवाश्वनकुलीरगम् । गृध्रश्चासखगोष्ठश्च हितं हृष्योत्सहितम्” इति ।
 इत्यनेऽप्युक्तं “काकानुलूकान् नकुलान् विङ्गालान् गच्छून् पदान् व्यालविलशयाखून् ।
 गृध्राश्च दद्याद्विषैः प्रकारैः ससैन्धवान् सर्षपतिलभटान् । देयानि मांसानि च
 प्राक्कलानि मुद्गाढकीर्णपरसाश्च हृद्याः । खरीष्टनागाश्चतराश्चजानि देयानि मांसानि
 भुक्त्वितानि । मांसोपदंष्ट्राश्च पिबेद्वरिष्ठान् साध्वीकयुक्तां सविशसं संस्था” इति ।
 भुक्त्वितानितीति मृदास्वीकृतिविधया उपकल्पितानि ॥ १ ॥

दोषाधिकानामित्यादि ।—चरकस्य । सस्नेहमीषत्स्नेहम् । यन्न कर्षणमि-
 ष्णेन वमनविरेचनयोरेव कटुनीरवलापापकर्षणयोः प्रयोगं दर्शयति । यक्षीत्यादि ।—
 वाक्येऽस्य । यक्षस्य सर्वधातुसारत्वात् तदधीनं शक्तिलक्षणं बलम्, मलायत्तं हि
 जीवितमिति । यद्यपि सर्वेषामेव जीवितं मलाधीनं मलस्य शरीरस्तम्भकत्वात्
 तथापि विशेषाद्वाजयक्षिणो जीवितं मलाधीनम् । उक्तं हि “तस्मिन् काले पच-

सपिप्पलीकं सयवं सक्तुं ज्ञत्वं सनागरम् ।
 दाडिमामलक्रीपेतं स्निग्धमाजरसं पिबेत् ॥
 तेन षड् विनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः ।
 रसे द्रव्याम्बु पेयावत् सूदृशास्त्रवशादिह ॥
 पलानि द्वादश प्रस्थे घनेऽथ तनुके तु षट् ।
 मांसस्य वटकं कुर्यात् पलमच्छतरे रसे ॥ ३ ॥

अत्रियदन्त्रं कोष्ठमशितम् । मर्लं भवति तत्र प्रायः कम्पिते किञ्चिदोजसे । तस्मात्
 पुरीष मरत्त्य विशेषाद्वाजयन्त्रिण । सर्वधातुलयात्तस्य बलं ह्यस्य हि विड्वलम्
 इति ॥ २ ॥

सपिप्पलीकमित्यादि । अत्र केचित्त एवकुलत्यागव्यद्रव्यापेक्षया प्रचुरी देशे
 यूषधीनिवात्, पिप्पली शुण्ठी च तावती देशा यावत्या कटुत्वमान भ्यात्, एवमस्य
 त्वार्थं दाडिमामलकयोः दानम्, एतत्तु सब पिप्पल्यादिद्रव्यापेक्षया द्विगुणमांसेन सह
 एकौऋत्याष्टगुणजने कथनीय, तत्र पादस्थ घृतेन संस्कृत्य उपयोज्यमिति । ब्रह्मे
 द्यान् पिप्पलीशुण्ठी प्रत्येक माषकचतुष्टय, एवकुलत्ययीन् प्रत्येक कर्ष, दाडि-
 मामलकयोरपि प्रत्येक माषकचतुष्टय शास्त्रं, समुदितद्रव्यापेक्षया मांस द्विगु-
 णं, सर्वमेकौऋत्याष्टगुणजने कथनीय, तत्पादस्थ घृतेन संस्कृत्य उपयोज्यमि-
 त्याह । चक्रान्तु स्वमतमाह रस इत्यादि । षडङ्गपरिभाषया द्रव्य जलस्य गह्व-
 र्त्वाद्भूत कार्यं, तेनाद्भूतकायेन पलानि द्वादशप्रस्थ इत्यादि वक्तव्यमाणसूदृशास्त्रो-
 क्तपरिभाषानुसारेण परिमित पिष्टा मांस वटकौकल्य पुनरपि पिष्टा पक्ता यूष-
 कार्य इति । व्यवहारान्तु पूर्वोक्तवर्गीपदिष्ट एव ज्ञेय । पीनसादय इत्यादिशब्द-
 चक्रक्रियाणि शिरःशूलश्वासकासस्वरक्तपाश्वशूलानि बोध्यानि । रसे द्रव्याम्बु
 पेयावदित्यादौ पेयावदित्यनेन यथा कायसाध्यपेयायां षडङ्गपरिभाषया द्रव्यजलयो-
 र्व्यवस्था तथा मांसरसेऽपीत्यर्थः । मांसान् सूदृशास्त्रोक्तवचनानुसारेण शास्त्रानित्य-
 पलानीत्यादि ।—अस्यार्थं सर्वत्रापि पिष्टेति शेषः । प्रस्थे द्रवे यदि घनरस-
 कर्षव्यस्तदा मांसस्य द्वादश पलानि पिष्टा वटकं कुर्यात्, तथा प्रस्थे द्रवे यदि
 तनुकोऽस्करस कर्षव्यस्तदा मांसस्य षट्पलानि पिष्टा वटकं कुर्यात्, एवं प्रस्थे
 द्रवे यदि अच्छतरी रसः कर्षव्यस्तदा मांसस्य पलं पिष्टा वटकं कुर्यादिति । षडङ्ग

त्रयोदशाङ्गः—धन्याकपिप्पलीविंश-दशमूलोजलं पिबेत् ।

पार्श्वशूलज्वरश्वासपीनसादिनिवृत्तये ॥ ४ ॥

अश्वगन्धामृताभीरुदशमूलबलावृषाः ।

पुष्करातिविषे घ्नन्ति क्षयं क्षीररमाशिनः ॥ ५ ॥

दशमूलबलारास्त्रापुष्करसुरदारुनागरैः कथितम् ।

पेयं पार्श्वसंश्लिरोक्क्षयकासादिशान्तये सलिलम् ॥ ६ ॥

ककुभत्वङ्नागबलावानरौवीजानि चूर्णितं पयसि ।

पक्वं मधुघृतयुक्तं ससितं यक्ष्मादिकासहरम् ॥ ७ ॥

पारावतकपिच्छागकुरङ्गाणां पृथक् पृथक् ।

मांसचूर्णमजाक्षीरं पीतं यक्ष्महरं परम् ॥ ८ ॥

घृतकुसुमभारलीढं क्षयं क्षयं नयति गजबलामूलम् ।

दुग्धेन केवलेन तु वायसजङ्घा निपोतेव ॥ ९ ॥

कृष्णाद्राक्षासितालेहः क्षयहा क्षौद्रतैलवान् ।

शूरे पुनः षडङ्गपरिभाषानुसारेण प्रस्थमात्रं जलमर्ह्यतं सत् प्रस्थादनेव भवति, तेन तव घनरसे मांसस्य षट् पलानि ; तनुके पलद्वयम्, अच्छतरैः पलमिति ॥ ३ ॥

धन्याकपिप्पलीत्यादि ।—वातकफोसरे योगोऽयम् ॥ ४ ॥

अश्वगन्धेत्यादि ।—अक्षीरः शतमूलैः ; वषी वासकः । काथेनायं योगः । अस-
मासनिर्देशादिह पुष्करातिविषयोः प्रक्षेपलमिति इन्द्रटिप्पणौ ॥ ५ ॥

दशमूलबलत्यादि स्पष्टम् ॥ ६ ॥

ककुभेत्यादि ।—ककुभत्वक् अर्जुनवल्कलं ; नागबला गोरचतस्रुक्, अश्व-
मूलं सर्वत बीजम् ; वानरौ शूकशिम्वी ; एषां चूर्णं प्रत्येकसकपलं १ शर्करा पल १,
दुग्धशराव, २, सर्वमिदं पक्ता उत्कारिका काथ्या, परिभर्जनाथं घृतकर्ष २, शूरोते
मधु किञ्चित् दत्त्वा भक्ष्यम् ॥ ७ ॥

पारावतेत्यादि स्पष्टम् ॥ ८ ॥

घृतेत्यादी ।—कुसुमसारी मधु ; गजबला नागबला, गोरचतस्रुक्तीति ख्याता ।
यक्षजङ्घा काकजङ्घा ॥ ९ ॥

मधुसर्पियुतो वाष्पगन्धाकृष्णसितोद्भवः ॥
 शर्करामधुसंयुक्तं नखनीतं लिहन् क्षयी ।
 क्षीराशी लभते पुष्टिमत्युच्चैश्चाज्यमाक्षिके ॥ १० ॥

सितोपलादिलेहः—

सितोपलातुगाक्षीरोपिप्लोबहुलात्वचः ।
 अन्याद्रूढं द्विगुणितं लेहयेत् क्षौद्रसर्पिषा ॥
 चूर्णितं प्राशयेदेतत् श्वासकासक्षयापहम् ।
 सुप्तजिह्वारोचकिनमल्पाग्निं पार्श्वशूलिनम् ।
 हस्तपादांसदाहेषु ज्वरे रक्ते तथोर्दगे ॥ ११ ॥

लवङ्गाद्यं चूर्णम्—

लवङ्गककीलमुशीरचन्दनं नतं मनोलोत्पलजीरकं समम् ।
 तुटिः सकृष्णागुरुभृङ्गकेशरं कणा सविश्वा नलदं सङ्घाब्जदम् ।
 अहोन्द्रजातीफलवशलोचनाः सिताष्टभागं समसूक्ष्मचूर्णितम् ।
 सुरोचनं तर्पणमग्निदीपनं बलप्रदं वृथ्यतमं त्रिदोषजित् ॥
 उरो विबद्धं तमकं गलग्रहं सक्रासहिष्कारुचियक्ष्मपीनसम् ।
 ग्रहण्यतीसारभगन्दरार्बुदं प्रमेहगुल्मांश्च निहन्ति सज्ज्वरान् ॥

कृष्णेत्यादि सितोद्भव इत्यलं योगइय स्पष्टम् । अतुल्यं चाज्यमाक्षिके इत्यपि
 श्रीगान्तरम्, अवापि लिहन् क्षयी क्षीराशी लभते पुष्टिमिति बोध्यम् ॥ १० ॥

सितोपलादि ।—चरकस्य । सितोपला शर्करा, तुगाक्षीरी वशलोचनाः
 बहुला स्फुटा, लक् गुडत्वक् । अन्याद्रूढं द्विगुणितमिति अन्यायास्तत्र एकी भागः ।
 पलाया हो, पिप्लव्याश्चत्वारः, तुगाक्षीर्या अष्टौ ; सितोपलाया षोडशैव
 यद्यप्युद् शब्दोऽनागतमभिधत्ते यथा “अत ऊर्ध्वं” प्रवक्ष्यामि यवागूर्निविधौषधा”
 तथाप्यत्र विवक्षावशादतीतमप्यभिधत्ते । चूर्णं वा प्राशयेदित्यनेन मधुघृतं विनापि
 भक्ष्यं बोधयति ॥ ११ ॥

लवङ्गमित्यादौ ।—नतं तगरपादिका, तदभावे सियलीक्षोपरः । सलिलीयल
 क्षज्जीरकमिति पाठे पत्रं तेजःपत्रम् । तुटिः सूर्यला, भृङ्गं गुडत्वक्, नखद

तालीशार्थं चूर्णं मोदकश्च—

तालीशप्रवं मरिचं नागरं पिप्पली शुभा ।
ग्रथोत्तरं भागवद्भा त्वगेले चार्द्धभागिके ॥
पिप्पल्यष्टगुणा चाच प्रदेशा सितशर्करा ।
स्नासकासारचिह्नं तच्चूर्णं दीपनं परम् ॥
कृत्वाण्डुग्रहणीरोगप्रोहशोषज्वरापहम् ।
कुर्यातोसारशूलघ्नं मूढवातानुलोमनम् ॥
कल्पयेद् गुड़िकाञ्चैतच्चूर्णं पक्वा सितोपलाम् ।
गुड़िका ह्यग्निसंयोगाच्चूर्णाञ्जघुतराः स्मृताः ।
पैत्तिके ग्राह्यन्त्येके शुभया वंशलोचनाम् ॥ १३ ॥

शृङ्गर्जुनाद्यचूर्णम्—

शृङ्गर्जुनाश्वगन्धानागबलापुष्कराभयाच्छिन्नरुहाः ।
तालीशादिसमेता लेह्या मधुसर्पिर्भ्यां यक्ष्महराः ॥ १४ ॥

भासी । सङ्गम् नेति प्राठे चम्बु बालकम् । अहीन्दीऽनन्तसूत्रम् । शर्कराया
एकभागापेचयाष्टौ भागाः , अन्ये तु मिलितचूर्णापेक्षयेत्याहुः । व्यवहारस्तु पूर्व-
सर्व ॥ १२ ॥

तालीशप्रमितादी ।—शुभेति पिप्पलीविशेषश्च, न तु वंशलोचना, समानतन्त्रे
हारीतादावदृष्टत्वात् । किन्तु संयुक्तकाराः प्रवक्ष्यन्ति शुभायौ वंशलोचना ग्राह्येति
लिखन्ति । एतन्मार्थं कश्चिद्विद्वति यथा “तालीशमरिचनागरमागधिकावश्ली-
पना क्रमशः । वृक्षास्त्वगेलाङ्गं कृत्वायाः सितो भवेदष्टगुणा” इति । त्वगेले चार्द्ध-
भागिके इति । प्रथमभागापेचया त्वगेलयोः प्रत्येकमर्द्धभागत्वं , पिप्पल्यष्टगुणेति
पिप्पलीभागापेचया अष्टगुणा सितशर्करा । गुड़िकापत्रे समं जलेन शर्करापक्वं
कुर्वन्ति वृक्षा ॥ १३ ॥

शृङ्गीत्यादी ।—छिन्नरुहा गुडूची । तालीशादिसमेता इत्यनेन ताली-
शादिद्रव्यमात्रमनुकर्षति, न तु तन्वीकभागवद्विक्रममपि, यथा वक्ष्यमाण-
प्रेतसङ्घे कल्याणकस्य चाङ्गुलेऽपि कल्याणपुष्पस्य कल्याणपुष्पस्य सार-

मधुताप्यविडङ्गाश्मजतुलौहघृताभयाः ।

घ्नन्ति यक्ष्माणसत्युग्रं सेव्यमाना हृताशिना ॥ १५ ॥

विन्ध्यवासियोगः—

व्योषं शतावरी त्रीणि फलानि हे बले तथा ।

सर्वामयहरो योगः सोऽयं लौहरजोऽन्वितः ॥

एष वक्षःक्षतं घ्नन्ति कण्ठजाश्च गदांस्तथा ।

राजयक्ष्माणसत्युग्रं वाङ्मस्तम्भमथादितम् ॥ १६ ॥

रसेन्द्रगुडिका—

कर्षं शुद्धं रसेन्द्रस्य स्वरसेन जयार्द्रयोः ।

शिलायां खल्वयेत् तावद् यावत् पिण्डं घनं ततः ।

जलकर्णाकाकमाचीरसाभ्यां भावयेत् पुनः ।

सौगन्धिकपलं भृङ्गस्वरसेन विभावितम् ॥

मिति, तेनात्र शृङ्गादीनां समभागतया तालीशादयोऽपि समभाग एव याज्ञा ॥ १४ ॥

मधुताप्येत्यादि ।—मधुघृताभ्यां निहः । लौहमवायचूर्णं पुटादिशोधितं, न लौहमगुरु रसायनत्वात् । लौहमगुर्विति वृन्दटिप्पणी । ताप्यं स्वर्णमाश्रितं, तस्य सतसारवक्ष्यमाणविधिना शोधितं शास्त्रम् । अश्वजतु शिलाजतु, तदपि वक्ष्यमाण शिवाटिकागुडिकाविधिना शोधितं शास्त्रम् । अयोरजचाव मिलितेतरचूर्णसमम् । लौहचूर्णमत्र रसायनतया श्रेष्ठत्वात् महावीर्यत्वाच्च, महाव्याधिप्रशमनहेतुत युज्यत इति ॥ १५ ॥

विन्ध्यवासिधौ त्रीणि फलानीति विफला ; हे बले इति नागबलाबले, न चेतपीतभेदात् । अथ लौहचूर्णं रसायनतया श्रेष्ठत्वात् योगिकत्वात् महावीर्यत्वाच्च मिलितव्योषादिचूर्णेन समं शास्त्रम्, अतएव व्योषादिपाठात् विच्छिद्य लौह रजोऽन्वितमिति पठितम् । चूर्णयोग एवायं घृतमधुनीरयुतत्वात् । अन्ये तु लौ एवायं घृतमधुभ्यां कर्षव्यः, लौहप्रकरवहितत्वादित्याहुः । युक्तश्चेतत् ॥ १६ ॥

सौगन्धिकादि ।—रसेन्द्रः पारदस्तस्य शोधितं वक्ष्यमाणचूर्णधावदीगुडिकायां तत्र

धूर्णितं रससंयुक्तमजाक्षीरपलद्वये ।
 खल्वित घनपिण्डस्तु गुडो स्निग्धकलायवत् ॥
 कृत्वादौ शिवमभ्यर्च्य द्विजातीन् परितोष्य च ।
 जोषांश्चो भक्षयेदेकां क्षीरमांसरसाशनः ॥
 सर्वरुघं क्षयं श्वासं रक्तपित्तमरोचकम् ।
 अपि वैद्यशतैस्त्यक्तमस्त्रं पित्तं नियच्छति ॥ १७ ॥

एलादिमन्त्रः—

ऐलाजमोदामलकामर्धाक्षगायत्रीनिम्बाशनशालसारान् ।
 विडङ्गभल्लातकचित्रकांश्च कटुत्रिकाभोदसुराद्रिकांश्च ॥
 पक्वा जले तेन पचैतु सर्पि-
 स्तस्मिन् सुसिद्धे त्ववतारिते च ।
 त्रिंशत्पलान्यत्र सितोपलाया
 दद्यात् तुगाक्षीरपलानि षट् च ॥
 प्रस्थे घृतस्य द्विगुणञ्च दद्यात्
 क्षौद्रं ततो मन्यहतं निदध्यात् ।
 पलं पलं प्रातरतो लिहेच्च
 पश्चात् पिबेत् क्षीरमतन्द्रितश्च ॥

भास्वविधिना कार्यम् । तदनुक्रमेण जयाया जयन्याः स्वरसेन खल्वशिलाया सख्यर्धं
 पिण्डाकारं कुर्यात्, तदनु जलकर्षां मोरटा तस्या रसेनाग्नान्नं प्रत्येकं सप्तधा भाव-
 येत्, ततः सौगन्धिकं भद्रतरुगन्धकं तदपि क्षुधावर्त्या वत्त्यमाणविधिना शोषितं
 पलपरिमितं पारदेन सङ्घ चर्षणीयम् ; तदनन्तरमजाक्षीरपलद्वये खल्वशिलाखल्वे
 खल्वित घनपिण्डतापत्रे तु स्निग्धकलावप्रमाणां गुडिकां कुर्यात् ; तदनु प्रत्यङ्ग-
 मेका गुडिकां जोषांश्च भक्षयेत् । अनुपानञ्च दुग्धादिकमेव ॥ १७ ॥

एलेत्यादि ।—सुयुतस्तु । अजमोदा यमानी ; अक्ष विभीतकम्, गायत्री
 क्षीरः ; अश्वत्थः पीतशालः ; गायत्र्यादीनां शाखान्तानां अनुर्ध्वं सारी यावत् ।
 सौराष्ट्रजा सुराष्ट्रवत् । एलादीनां सौराष्ट्रानां दृढगटो पलानि गृह्यन्ते । जलं

एतच्च मेध्यं धरमं पवित्रं चतुष्टयमायुष्यतमं तथैव ।
 यक्ष्माणमाशु व्यपहन्ति शूलं पाण्ड्यामयश्चापि भगन्दरश्च ॥
 न चात्र किञ्चित् परिवर्जनोयं रसाञ्जनश्चैतदुपास्वमानम् ॥१॥
 सर्पिर्गुङ्गः—बला विदारौ कृष्णा च पञ्चमूलौ पुनर्नवा ।
 पञ्चानां क्षीरिहृक्षाणां शुङ्गा मुख्यं शिकाः पृथक् ॥
 एषां कषाये द्विक्षीरे विदार्याजरसांशिके ।
 जीवनीयेः पचेत् कल्कैरक्षमात्रैर्घृताढकम् ॥
 सितापलानि पूते च शीते द्वात्रिंशदावपेत् ॥
 गोधूमपिप्पलीवांशीचूर्णं शृङ्गाटकस्य च ।

षोडशगुणं दत्त्वा षोडशांशं स्थापयेत् ; तेन क्वायेन केवलमेव घृतप्रस्थं पाचयेत् ।
 घृतप्रस्थामेक्षया द्विगुणं मधु । मयी मयानंदश्च इत्याहुः । अन्ये तूक्तव्याख्या-
 वादाय बाष्पटवचनं पठन्ति, यथा “एलाजमोदात्रिफलासौराष्ट्रीयोषचित्रकम् ।
 सारानरिष्टगायत्री-शालवीजकसम्भवान् । भस्मातकविडङ्गश्च पृथगष्टपलौन्मितम् ।
 सलिलैः षोडशगुणैः षोडशांशं स्थितं पचेत् । पुनस्तत्र घृतप्रस्थं सिद्धे चाग्निम्
 पलानि षट् । तुगाक्षीर्यां चिपेत् त्रिंशत् सिताया द्विगुणं मधु । ततस्त्रिजात-
 त्रिपलं ततो लौढं खजाहृतम् । पयोऽनुपानं तत् प्राक्ते रसायनवरन्विदम्”
 इत्यादि । एतद्दर्शनात् त्रिजातकमपि बोध्यं सौगन्ध्यार्धम् ; अत्र तु न पठितम्,
 तद्वतिरेकेणापि व्याधिङ्गन्तत्वात् । अन्ये त्वाहुः सुशुतोक्तयोनेऽस्मिन्नन्वीदपाठान्
 चिजाताभावादयोगान्तरमेवेदम् । तदा घृतप्रस्थस्य साध्यत्वादेलादीनां समदर्शनां
 मिलित्वा ऋतुःषष्टिपलानि, जलस्य तु चतुःषष्टिशरावाः, शिषाः षोडश शरावा
 इति ॥ १८ ॥

बलेत्यादि—अयं योगश्चरके सप्तक्षीणाधिक्येन उक्तः । क्षीरीहृक्षाः इव
 वेतसीदुष्कराश्चण्डाः । शालाक्ये तु वेतसस्थाने मधूकं निक्षिप्य पक्ष क्षीरीहृक्षा
 व्याख्याताः ; यथा “उडुन्वरी वटीऽन्वली मधूकः इव एव च । पक्षैते क्षीरिणी
 हृक्षा अजिंसले प्रकीर्तिताः” इति । अजिंसले इति वचनेन शालाक्याधिकारवर्जित-
 रिक्ते स्थाने पूर्वहृक्षा उक्ता युक्ताः । अन्ये तु वेतसस्थाने कपीतनमाहुः । कपीतनी

समाचिकं कौडविकं तक्षकं खजमूर्च्छितम् ।
 स्थानं सर्पिर्गुडान् कृत्वा भूर्जपत्रेण वेष्टयेत् ।
 तान् जग्ध्वा पलिकान् चौरं मद्यञ्चानुपिबेत् कफे ।
 शोषे कासे क्षतक्षौणे अमस्त्रौभारकर्मिणे ॥
 रक्तनिष्ठौवने तापे पौनसे चोरसि स्थिते ।
 शस्ताः पार्श्वशरःशूले भेदे च स्वरवर्णयोः ॥
 काथ्ये त्रयोदशपले द्रव्याल्पत्वभयाज्जलम् ।
 अष्टगुणं काथसमौ विदार्याजरसौ पृथक् ।
 केचिद्वथोक्तकाथ्ये तु काथं घृतसमं जगुः ॥ १८ ॥

गर्दभाण्डः । शुद्धा इत्यविकसितपत्रमुत्तमम् । सुध्वंशिकाः पलमानाः । अत्र
 बलादिकाथ्ये त्रयोदशपले जलद्रोणे दीयस्तस्य पादावशेषादष्टाविंशत्यधिकशतपत्र-
 मानम् । द्विचौर इति द्विप्रकारं चौरं यत्रेति तथा । चौरद्वयञ्चात्र प्राधान्यादार्ज-
 गत्यञ्च ग्राह्यम् । आजरसम्कागमांसरसः । एषां चतुर्गुणमपि द्रवाणां काथसमत्वं
 मेव सादृश्यमिति पञ्चगुणपाकः । चौरानुपानञ्च पिप्पे ज्ञेयम् । उक्तार्थसंवादक-
 त्वान्तरं यथा “पुनर्नवा वला ऋक्षां पञ्चमूर्त्तौ विदारिकाम् । उडुम्बरवटान्मृ-
 श्चवेतसशुङ्गकान् । पलिकांशान् जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते । पादांशैश्चाग-
 गोचौरविदार्या । स्वरसैः पृथक् । कर्पाशैर्जौवनौयैश्च कल्केराज्याढकं पचेत् । कृष्णा-
 गोधूमशृङ्गाटवांशीचौद्राञ्जलि पृथक् । सिद्धे प्रस्थौ सितायाश्च दत्त्वा खादेत् खजा-
 हतम् । एतदगुडोक्तं सर्पिर्घटे भूर्जान्विते स्थितम् । अनुपानं पिबेत् चौरं पिप्पे
 सद्य कफे हितम् । क्षतक्षयास्तपित्तघ्नं ज्वरशोषप्रणाशनम् इति । अत्र पादांशै-
 रिति पादस्थकाथसमन्नागेरिति । चकस्ताह काथ्ये त्रयोदशपले द्रव्याल्पत्वभया-
 ज्जलम् । अष्टगुणं काथसमौ विदार्याजरसौ पृथक् । केचिद्वथोक्तकाथ्ये तु काथं
 घृतसमं जगुरिति । अस्यार्थः त्रयोदशपले काथ्येऽष्टगुणं जलं त्रयोदशशरावपरि-
 मितं भवति ; तस्य तु पादशेषात् सपादशरावत्रयं काथं वदन्ति । काथसमश्च
 विदार्यैरसम्कागमांसरसश्च, चौरश्च काथापेक्षया द्विगुणमिति सार्द्धं षट् शरावाः ;
 एवं घृताढके पक्त्व्ये त्रिंशत्पलाधिकं द्रवपलशतमिह भवति । एवञ्च सति द्रव्याल्प-
 खादिति भयात् केचिदत्र यथोक्त एव काथ्ये त्रयोदशपलरूपे तथा पानीयं देयं यथा

अवनप्राशः—विस्त्वान्निमन्यश्शोशाककाश्मर्यः पाटली बला ।

पर्णस्रतस्रः पिप्पल्यः खदंष्ट्रा वृहतीद्वयम् ॥

शृङ्गी तामलकी द्राक्षा जीवन्ती पुष्करागुरु ।

अभया सामृता ऋद्धिर्जविकर्षभकौ शटी ॥

मुस्तं पुनर्नवामेदे सूक्ष्मैलोत्पलचन्दने ।

विदारौ वृषमूलानि काकोली काकनासिका ।

एषां पलोन्मितान् भागान् शतान्यामलकस्य च ॥

पञ्च दद्यात् तदैकध्वं जलद्रोणे विपाचयेत् ।

ज्ञात्वा गतरसान्येतान्यौषधान्यथ तं रसम् ॥

तच्चामलकमुद्धृत्य मिष्कुलं तैलसर्पिषोः ।

पलद्वादशके भृष्टा दत्त्वा चार्द्धतुलां भिषक् ॥

पादशेषान् काथी घृतसमं स्यात्, तेनात्र त्रयोदशपलैऽपि काथ्ये जलद्रोणे दत्त्वा पादावशिष्टकाथस्य घृतसमत्वं कल्पनीयमिति जगुरुक्तवन्तः । अस्मिन् पक्षे क्षीरद्विगुणं दत्त्वा विदारौमासरसौ च मिलित्वा घृतसमाविति चतुर्गुणद्रव्येण पाकः उत्तमैरसिद्धो भवति, चतुर्गुणद्रव्येण तु स्नेहपाकीत्यर्गत्वात् । जतुकर्षेणापि काथ्यमानमनियतमेवोक्तं काथ्यं तु तथापि स्नेहसम एव, पञ्चप्रभृति यत्र स्थिरिभ्युक्ते । अपि च यथा वृक्षीरं पञ्चमूलं बला विदारौ वटादिगुह्याश्च निक्काथ्य द्विचिरे क्षणं विदारौरसौ च समं तत् जीवनीयगणकत्वेन पक्ता घृतादृकमित्यादि । अन्ये तु “द्रव्यमापीक्षितं काथ्यं दत्त्वा षोडशिकं जलम् । पादावशेषः कर्तव्य एष काथविधिः कृतः” इति कृष्णावेयपरिभाषामुसारेण काथ्ये षोडशगुणं जलं दीयमानं षड्विंशति शराव भवति, पादशेषास्तु सार्द्धषट्शरावकाथी भवति ; द्विचिरे इति काथापेक्षया क्षीरस्य द्वैगुण्यात् त्रयोदश शरावाः ; मिलितौ विदार्याजरसावपि कषायापेक्षया द्विगुणाविति, एव मिलित्वा सार्द्धद्वविंशच्छरावद्रवैः पाक इति व्याचक्षते । व्यवहारं पुनः प्रायेणानेनैव । खजो मन्यानदण्डः । भूर्जपत्रे वेष्टनञ्च शक्त्युत्कर्षाद्यम् ॥ १८ ॥

विस्त्वत्यादी—पर्णस्रतस्र इति शालपर्णी-पृश्निपर्णी-मुद्गपर्णीभाषपर्य्यः । तामलकी भूष्यामलकी । जीवन्ती खगामख्याता । पुनर्नवामेदेति पुनर्नवा च मीदा च

मत्स्यण्डिकायाः पूतायाः लेहवत् साधु साधयेत् ।
 षट्पलं मधुनश्चात्र सिद्धशोते प्रदापयेत् ॥
 चतुष्पलं तुगाक्षौर्थाः पिप्पल्या द्विपलं तथा ।
 पलमेकं निदध्याच्च त्वगीलापत्रकेशरात् ॥
 इत्ययं च्यवनप्राशः परमुक्तो रसायनः ।
 कासश्वासहृश्चैव विशेषेणोपदिश्यते ॥
 क्षीणक्षतानां वृद्धानां बालानाञ्चाङ्गवर्द्धनम् ।
 स्वरक्षयसुरोरोगं हृद्रोगं वातशोणितम् ॥
 पिपासां भूत्रशुक्रस्थान् दोषांश्चैवापकर्षति ।
 अस्य मन्त्रां प्रयुञ्जीत योपकृम्यान्न भोजनम् ॥
 अस्य प्रयोगाच्च्यवनः सुवृद्धोऽभूत् पुनर्युवा ॥
 त्रिधां स्मृतिं कान्तिमनामयत्वं वपुःप्रकर्षं बलमिन्द्रियाणाम् ।
 त्रिषु प्रहर्षे परमग्निवृद्धिं वर्णप्रभादं पवनानुलोम्यम् ।
 रसायनस्यास्य नरः प्रयोगात् लभेत जीर्णोऽपि कुटीप्रवेशात् ।
 ऋणाकृतं पूर्वमयास्य रूपं विभर्त्ति रूपं नवयौवनानाम् ॥
 सितामत्स्यण्डिकालाभे धात्र्याश्च मृदुभर्जनम् ।
 चतुर्भागजले प्रायो द्रव्यं गतरसं भवेत् ॥ २० ॥

इति हन्तः न तु मेदादयस्, पणिन् पिप्पली शङ्खी मेदा तामलकौ त्रुटि ” इति
 त्रिषु वचनात् । षट्पलं नीलोत्पलं न तु कुष्ठम्, सर्वस्मिन्नेव तन्नाम्नरे कुष्ठमिति
 त्रिषु तद्दीकाकारैरव्याख्यातत्वात् । काकनासिका कायुयाडुंटी, जेष्ठास्तु रस-
 त्रिसिद्धाह । शतान्तामलकस्येति आकृतिमानत्वात् आमलकौफलस्य पञ्चशतानि ;
 इतानि कर्पटे पीडयित्वा कृत्वा अपरैः कायद्रव्यै सह कथनीयम् । गतरसत्वञ्च
 व्याणां चतुर्भागावशेषेण कायेनेति स्वयमेव वक्ष्यति, अतएव पादावशेष इति
 त्रिषु वचनात् । अन्ये त्वष्टभागावशेष इत्याह, तत् न व्यवहारसिद्धम् । निष्कुल-
 मिति शिरास्थिरहितम्, तच्च क्षीमादिचर्षणेन कार्यम् । पलदादशका इति मिलित्वा,
 त्रिदशस्य मानप्रमाणत्वात्, एवं त्वगीलापत्रकेशरादपि मिलित्वैव पलम् । ये तु

जीवन्त्याद्यं घृतम्—

जीवन्तीं मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च ।

शटीं पुष्करमूलञ्च व्याघ्रीं गोक्षुरकं बलाम् ॥

नीलोत्पलं तामलकीं त्रायमाणां दुरालभाम् ।

पिप्पलीञ्च समं पिष्ट्वा घृतं वैद्यो विपाचयेत् ॥

एतद्वाधिसमूहस्य रोगेशस्य समुत्थितम् ।

रूपमेकादशविधं सर्पिरग्रं व्यपोहति ॥ २१ ॥

पिप्पलीघृतम्—पिप्पीगुडसंसिद्धं क्वागक्षीरयुतं घृतम् ।

एतदग्निप्रवृद्धार्थं सर्पिञ्च क्षयकासिनाम् ॥ २२ ॥

पाराशरघृतम्—यष्टीबलागुडूच्यल्पपञ्चमूलोत्तुलां पृचेत् ।

शूर्पेऽपामष्टभागस्थे तत्र पात्रं पचेद्वृतम् ॥

धात्रीविदारौक्षुरसे त्रिपात्रे पयसोर्मणे ।

समासकरणसामर्थ्यात् मिलितग्रहणमाहुः तन्मते अगस्त्यहरीतक्यादौ दशमूलस्यापि मिलित्वा विपलता स्यात्, दशमूलीति समासनिर्देशादिति ज्ञेयम् । अत्र समशीरपि मधुसर्पिणीद्व्यान्तरसयोगादेव न विरुद्धत्वं ज्ञेयम्, किंवा आमलकभजनेन घृतस्थीपचीयत्वात् समत्वमेव नास्तीति । यद्यपि मध्यस्थिकापेक्षया शूर्परा विमला तथाप्युपासत्वादिह सैव प्रशस्ता, तदभावे शर्कराखण्डो वा गृह्यते, चक्रिण तु शर्करां योक्ता । अवनस्य मुनेः प्राश इति वज्र । योपकृत्यान् भोजनमिति वा प्रथमा भोजनोपयुक्ता जरणं द्वितीयान्नकालं भोजनोपरोधं न करोतीत्यर्थः, यद्वा “रुषडि, त्रैकमाहारं वा सा मात्रा जरा प्रति” इति । कुटीप्रवेशादिति वातातपपरिहारेणेत्यर्थः ॥ २० ॥

जीवन्तीमित्यादि ।—चरकस्य । अत्र जलमेव चतुर्गुणम् । केचित्तु कर्तुं खट्वद्विप्राप्तानन्तरमयं योग उक्तः अतः प्रत्यासत्त्या पूर्वयोगोक्तं क्षीरसिवाद्यापि इह मिश्र्यन्ति, किन्तु वाग्भटादपि न दुग्धमती जलमेव युक्तम् ॥ २१ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—पिप्पलीगुडौ कल्कौ, क्वागक्षीरं चतुर्गुणम् ॥ २२ ॥

यष्टीत्यादि ।—वाग्भटस्य । यष्ट्यादीनां मिलित्वा तुला । शूर्प इति द्वीपवर्गः

अजापक्षकं घृतम्—

कागशकटसमूद्रक्षीरेर्दध्ना च साधितं सर्पिः ।

सक्षारं यक्ष्महरं कासश्वासोपशान्तये परमम् ॥ २६ ॥

बलागर्भं घृतम्—

द्विपञ्चमूलस्य पचेत् कषाये प्रस्थद्वये मांसरसस्य चैकै ।

कल्कं बलायाः सुनियोज्य गर्भं सिद्धं पयःप्रस्थयुतं घृतञ्च ।

सर्वाभिघातोत्थितयक्ष्मशूलक्षतक्षयोत्कासहरं प्रदिष्टम् ॥ २७ ॥

नागबलाघृतम्—

पाटशेषे जलद्रोणे पचेन्नागबलातुलाम् ।

तेन काशेन तुल्यांशं घृतं क्षीरञ्च साधयेत् ॥

पलार्द्धिकैश्चातिबला बलायष्टिपुनर्नवा ।

प्रपौण्ड्रौककाश्मर्यपियालकपिकच्छुभिः ॥

अश्वगन्धामिताभीरुमेदायुग्मत्रिकण्टकैः ।

मृणालविसशालूकशृङ्गाटककशेरुकैः ॥

एतन्नागबलासर्पिरक्तपित्तक्षतक्षयम् ।

हन्ति दाहं भ्रमं दृष्णां बलेपुष्टिकरं परम् ॥

बल्यमोजस्यमायुष्यं बलीपलितनाशनम् ।

उपयुज्जीत षण्मासान् वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ २८ ॥

निजजानू क्लृप्तान् । रसकयीजितमिति मांसरसावधारितमित्यर्थः ॥ २५ ॥

अजापक्षकघृते सर्पिःप्यजाया एव, एव' दधि च । यवक्षारस्याप्यत्र प्रक्षेपत
भाऊ. ॥ २६ ॥

द्विपञ्चमूलस्येति दशमूलस्य मिलित्वा द्वाविंशत्यलानि, जलस्य च द्वाविंशत्यल
वासतः प्रस्थद्वयं द्वेयः । मांसरसस्य चैक इति कागमांसरसस्य एकान्वितं इति
इत्यर्थः । गर्भमिलनः ॥ २७ ॥

पादशेषमित्यादि—वाग्भटस्य । पादशेषमित्येव पाठः । पादशेष एव
भवति तासां यथेदिति । अन्ये तु पादशेष इति वदित्वा पादशेषं कर्तव्य इति व्या

निर्गुणोद्भूतम्—समूलफलपत्राया निर्गुण्ड्याः स्वरसैर्धृतम् ।

सिद्धं पीत्वा क्षतक्षौणो निर्व्याधिर्भाति देववत् ॥ २८ ॥

बलाद्यं धृतम्—

बलां खदंष्ट्रां वृद्धतीं कलसीं धावनीं स्थिराम् ।

निम्बं पर्पटकं मुस्तं त्रायमाणां दुरालभां ॥

कृत्वा कषायं पेयार्थं दद्यात् तामलकीं शटौम् ।

द्राक्षापुष्करमूलञ्च मेदामामलकानि च ॥

धृतं पयश्च तस्मिन् सर्पिर्ज्वरहरं परम् ।

क्षयकासप्रशमनं शिरःपार्श्वरुजापहम् ॥

चरकोदितवासाद्यधृतानन्तरमुत्तितः ।

वदन्तीह धृतात् काथं पयश्च द्विगुणं पृथक् ॥ ३० ॥

चन्दनाद्यं तैलम्—

चन्दनाम्बु नखं वाप्यं यष्टौशैलेयप्रघ्नकम् ।

मञ्जिष्ठा सरलं दारु शठ्ये ला पूतिकेशरम् ॥

पत्रं तैलं मुरामांसी कक्कोलं वनिताम्बुदम् ।

हरिद्रे शारिवे तिक्ता लवङ्गागुरुकुङ्कुमम् ॥

त्वग्रैश्च नलिका चैभिस्तैलं मस्तुचतुर्गुणम् ।

वते । नागमूला गोरक्षशङ्खला, अतिबला गोरक्षतण्डुलैव । मृणालिन्मसि खल्व-
महद्देदात् । मृणालसुशीरं विसं पद्ममूलमित्यर्थः ॥ २८ ॥

निर्गुणोद्भूतमकल्कम् ॥ २९ ॥

बलमित्यादि ।—चरकस्य । चरचिकित्सितेऽयं योगः । कलसी पृथ्निपर्णी ;
धावनी कण्टकारिका, स्थिरा शालपर्णी । चरकोदित्यादि चरके हि वासाधृता-
नन्तरमयं योग उक्तः, तत्र च काथः पयश्च प्रत्येकं घृताद्विगुणम् ; तस्माद्व्यव्यादि-
नापि तथैवेति । घृतसमं क्षीरम्, काथश्च विगुण इत्यर्थः ॥ ३० ॥

चन्दनादितैलं चम्बु बालकम् ; वाप्यं कुष्ठम् ; पूतिः खट्वाशी ; तैलं त्रिधा-

लाक्षारससमं सिद्धं ग्रहघ्नं बलवर्णकम् ॥
 अपस्मारज्वरीष्मादहत्यालक्ष्मीविनाशनम् ।
 आयुःपुष्टिकरञ्चैव वशीकरणमुत्तमम् ॥ ३१ ॥
 छागं मांसं पयस्छागं छागं सर्पिः सशर्करम् ।
 छागोपसेवा शयनं छागमध्ये तु वक्ष्यन्तु ॥ ३२ ॥
 उरो मत्वा क्षतं लाक्षां पयसा मधुसंयुताम् ।
 सद्य एव पिबेज्जीर्णं पयसाद्यात् सशर्करम् ॥ ३३ ॥
 इक्ष्वालिकाविमग्न्यि-पद्मकेशरचन्दनैः ।
 शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षयी ॥ ३४ ॥
 बलाश्वगन्धा श्रीपर्णीबहुपुत्रीपुनर्नवाः ।
 पयसा नित्यमभ्यस्ताः क्षपयन्ति क्षतक्षयम् ॥ ३५ ॥

बलाद्यघृतम्—

घृतं बलानागबलार्जुनाम्बु सिद्धं सयष्टीमधुकल्कापादम् ।
 हृद्रोगशूलक्षतरक्तपित्तकासानिलासृक् शमयत्युदीर्णम् ॥ ३६ ॥
 इति यक्षचिकित्सा ।

रसः ; वनिता प्रियङ्गुः , तिक्ता लताकलूरी , रेणु रेणुकम् ; नलिजा लालुका
 लाक्षारसो लाक्षाकायः , लाक्षायाः बीडशुपलम्, पाकार्थजलं षोडशशरावन्, शो
 प्रस्यं कम् ॥ ३१ ॥

कागमित्युः ॥ ३२ ॥

उर इत्यादिना उरःक्षतचिकित्सायाः ।—उरःक्षतं मत्वा लाक्षां पयसा मधु
 संयुतां पिबेदित्यर्थः । जीर्णं पयसा सशर्करमन्नं भुञ्जीतित्यन्वयः ॥ ३३ ॥

इक्ष्वालिकेत्यादि ।—इक्ष्वालिका वनखागरीति ख्याता ; विमग्न्यिः सखा
 यन्यिः ; पद्मकेशरं पद्मकिञ्जल्कम् । सन्धानार्थमिति क्षतोरःसन्धानार्थम् ॥ ३४ ॥

बलाद्यादौ ।—श्रीपर्णां गाभार्याः फलम् , बहुपुत्री शतावरी । बलादबी बला
 प्रमक्षा वा बोध्याः ॥ ३५ ॥

घृतस्त्रित्यादि स्रष्टम् ॥ ३६ ॥

इति यक्षचिकित्साविधिः ॥

अथ कासचिकित्सा ।

वातकासचिकित्सा ।

वास्तूकी वायसीशाकं मूलकं सुनिषण्णकम् ।
 स्नेहासौलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौड़िकाः ॥
 दध्नारनालान्नफलं प्रसन्नापानमेव च ।
 शस्यते वातकासेषु स्वादुल्लवणानि च ॥
 ग्राम्थानूपोदकेः शालियवगोधूमयष्टिकान् ।
 रसैर्माषात्मगुप्तानां यूषैर्वा भोजयेद्वितान् ॥ १ ॥
 पञ्चमूलौकतः काथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
 रसान्नमग्नतो नित्यं वातकासमुदस्यति ॥ २ ॥

अपराजितलेहः—

शटीशृङ्गीकणाभार्गीगुड़वारिदयासकैः ।
 सतैर्लैर्वातकामघ्नो लेहोऽयमपराजितः ॥ ३ ॥
 चृण्विता विश्वदुष्पशाशृङ्गीद्राक्षाशटीसिताः ।
 लोढा तैलेन वातोत्थं कासं जयति दारुणम् ॥ ४ ॥
 भार्गीद्राक्षाशटीशृङ्गीपिप्पलीविश्वभेषजैः ।
 गुड़तैलयुतो लेहो हितो मारुतकासिनाम् ॥ ५ ॥

पित्तकासचिकित्सा ।

पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।

यस्मिन्नेषु कासपाठात् कासापेक्षया च यस्मात्सम्भवात् यस्मान्तरं कासचिकित्सा-
 माहा वास्तूक इत्यादि ।—वायसी काकमाची । पञ्चमूलौत्यादि । पञ्चमूली
 महती, अणवीर्यतया विशेषेण वातप्रखनीकत्वात् । अथ तु खल्पाभावात्, रसान्नं
 मासरसीपङ्क्तिमग्नम् ॥ १ । २ ॥

शटीत्यादि ।—योगवयेऽपि कटुतैलेन लेह इति वृन्दटिप्पणी, किन्तु टीका-
 कृद्भिर्न व्याख्यातीऽयमर्थः ॥ ३—५ ॥

दद्याद्भनकफे तित्ते विरेकार्थं युतां भिषक् ॥ ६ ॥
 मधुरैर्जाङ्गलरसैः श्यामाकयवकोद्रवाः ।
 सुज्ञादियूषैः शकैश्च तित्ते कर्मात्रया हिताः ॥ ७ ॥
 बलाद्विहृतीवासाद्राक्षाभिः कथितं जलम् ।
 पित्तकासापहं पेयं शर्करामधुयोजितम् ॥ ८ ॥
 शरादिपञ्चमूलस्य पिप्पलीद्राक्षयोस्तथा ।
 कषायेण मृतं क्षीरं पिबेत् समधुशर्करम् ॥ ९ ॥
 काकोलीवृहतीमिदायुर्मैः सवृषणागरैः ।
 पित्तकासे रसक्षीरयूषांश्चाप्युपकल्पयेत् ॥ १० ॥
 द्राक्षात्मलकखर्जूरं पिप्पलीमरिचान्वितम् ।
 पित्तकासापहं ह्यतल्लिह्यान्माक्षिकसर्पिषा ॥ ११ ॥

पित्तकास इत्यादि ।—चरकस्य तनुकफ इत्यधनकफे । कफस्य तनुलं घनलघु
 'कासरोगनि सार्थमायकफस्य दर्शनादेव श्रेयम् ॥ ६ ॥

मधुरैरिति ।—मधुरद्रव्यैर्युक्ता चिहतामिति सम्बन्धः । अन्ये तु सधुरैर्जीवनीय
 दशकैरित्याहुः । मधुरैर्जाङ्गलरसरित्यत्र मधुरैः स्वादुभिः किंवा जीवनीय
 संयुक्ते ॥ ७ ॥

बलेत्यादि स्पष्टम् ॥ ८ ॥

शरादीत्यादि ।—चरकस्य । शरादिपञ्चमूलान्तु शरेषु दर्भकाशशालयक्षेपा मृत
 श्रेयम् । अत्र म-इपरिभाषया अहंशतकषायेषु चतुर्गुणेन दुग्धं साध्यम् ।
 काकोलीत्यादि ।—अत्र युष्मैरिति काकोल्यादिभिः सम्बध्यते इति अक्षः । अन्ये
 तु वृहतीमिदाभ्यां युज्यत इति, युक्तञ्चैतत्, यदाह अतूकर्थः वृषकाकोलीशुष्कीमिदा-
 वृहतीयुष्मैरिति ॥ ९ । १० ॥

द्राक्षेत्यादि ।—इदं कफानुबन्धे श्रेयम्, पिप्पलीके तु मरिचस्थाने शर्करा
 वा, यदाह चारपाणि "पिप्पल्यामलकी द्राक्षा खर्जूरं शर्करा मधु । लोहोर्ष
 वृहती लौहः पित्तपथजकासजित्" इति ॥ ११ ॥

खर्जूरपिप्पलीद्राक्षासितालाजाः समांशिकाः ।
 मधुसर्पिर्गुतो लेहः पित्तकासहरः परः ॥ १२ ॥
 शटोङ्कोविहृतीशर्कराविश्वभेषजम् ।
 पिष्ट्वा रसं पिबेत् पूतं सष्टतं पित्तकासनुत् ॥ १३ ॥
 मधुना पञ्चबोजानां चूर्णं पैत्तिककासनुत् ॥ १४ ॥
 कफकासचिकित्सा ।

बलिनं वमनेनादौ शोधितं कफकासिनम् ।
 शवाक्षैः कटूरुक्षोणैः कफघ्नैश्चाप्युपाचरेत् ॥ १५ ॥
 पिप्पलीक्षारकैर्यूषैः कौलथैर्मूलकस्य च ।
 लघून्मृन्मानि भुञ्जीत रसैर्वा कटुकान्वितैः ॥ १६ ॥
 पञ्चकोलैः शृतं क्षौरं कफघ्नं लघुं शस्यते ।
 श्वासकासज्वरहरं बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥ १७ ॥
 पौष्करं कटुफलं भार्गीविश्वपिप्पलिसाधितम् ।
 पिबेत् क्वाथं कफोद्रेके कासे श्वासे च हृद्ग्रहे ॥
 स्त्ररसं शृङ्गवेरस्य माक्षिकेण समन्वितम् ।
 घाययेच्छ्वासकासघ्नं प्रतिश्यायकफापहम् ॥ १८ ॥

खर्जूरव्यादि स्पष्टम् ॥ १२ ॥

शटोत्पादि ।—वाग्भटस्य । तत्र श्रव्यादिक जले पिष्ट्वा तद्वसं वस्त्रपूत कृत्वा
 तस्यैव पिबेत् । हृत्तुती चात्र कष्टकारी कासहन्तृत्वात् । उक्तं हि चरके
 शर्करानामरोक्ष्य कष्टकारीशटोसमम् । पिष्ट्वा रसं पिबेत् पूतं वस्त्रेण घृत-
 'चितम्' इति ॥ १२ । १४ ॥

बलिनमित्यादिना कफचिकित्सा मोहः । पिप्पलीक्षारकैरिति पिप्पलीशवक्षार-
 कतैरित्यर्थः ॥ १५—१७ ॥

पौष्करमित्यादि ।—कफावहृत्पथ्यं स्पष्टम् ॥ १८ ॥

नवाङ्गयूषः—

मुद्गामलाभ्यां यवदाडिमाभ्यां कर्कभुना मूलकशुण्ठकेन ।
 शुण्ठीकणाभ्याश्च कुलत्थकेन यूषो नवाङ्गः कफरीगृह्णता ॥१८॥
 पाण्डूशूले ज्वरे कासे श्वासे श्लेष्मसमुद्भवे ।
 पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं दशमूलीजलं पिबेत् ॥ २० ॥
 कट्फलानि—कट्फलं कत्तणं भार्गी मुस्तं धान्यं वचाभया ।
 शृङ्गो पर्पटकं शुण्ठी सुराह्ना च जले शृतम् ॥
 मधुहिङ्गयुतं पेयं कासे वातकफात्मके ।
 कण्ठरोगे क्षये शूले श्वासहिक्राञ्चरेषु च ॥ २१ ॥
 कण्टकारीकृतः काथः सकृणः सर्वकासहा ॥ २२ ॥
 विभीतकं घृताभ्यक्तं गोशक्तपरिवेष्टितम् ।
 खिलमग्नी हरेत् कासं ध्रुवमास्त्रविधारितम् ॥ २३ ॥
 वामकस्वरसः पेयो मधुयुक्तो हिताशिना ।
 पित्तश्लेष्मकृते कासे रक्तपित्ते विशेषतः ॥ २४ ॥
 मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाक्षा शृङ्गी शतावरौ ।
 द्विगुणा च तुगाक्षोरी सिता सर्वैश्चतुर्गुणा ॥

नवाङ्गयूषः—यवामलकदाडिमकर्कभुमूलकशुण्ठकैः षडङ्गपरिमाषया चूर्णं
 कृत्वा मुद्गकुलत्थौ युक्त्वा प्रचुरौ दत्त्वा यूषं साध्यः, पश्चात् कटुत्वार्थं शुण्ठीपिप्पली-
 चूर्णदानम्, किंवा सकलमेव द्रव्यं यथोचितमात्रेण गृहीत्वा काथविधानेन पक्वं
 मुष्टिकवत् यूषः कार्यः इत्याहुः ॥ १८ ॥

पार्श्वशूल इत्यादि स्पष्टम् ॥ २० ॥

कट्फलमित्यादी कत्तुषं गन्धलणम् ॥ २१ ॥

कण्टकारीत्यादि स्पष्टम् ॥ २२ ॥

विभीतकमित्यादि स्पष्टम् ॥ २३ ॥

वासकेत्यादि च स्पष्टम् ॥ २४ ॥

तं लिङ्गान्धुसर्पिर्भ्यां क्षतकासनिवृत्तये ॥ २५ ॥
 पिप्पली पञ्चकं द्राक्षा सम्पकं वृहतीफलम् ।
 घृतक्षौद्रयुतो लेहः श्वासकासनिवर्हणः ॥ २६ ॥
 हरीतकीनागरमुस्तचूर्णं गुडं तुल्यं गुड़िका विधेया ।
 निवारयत्यास्यविधारितोऽयं श्वासं प्रवृद्धं प्रबलञ्च कासम् ॥ २७ ॥

मरिचाद्यं चूर्णम्—

कर्षः कर्षार्द्धमथो पलं पलद्वयमथार्द्धकर्षश्च ।
 मरिचस्य पिप्पलीनां दाडिमगुडयावशूकानाम् ॥
 सर्वौषधैरसाध्या ये कासाः सर्ववैद्यविवर्जिताः ।
 अपि पूयं हृदयतां तेषामिदमौषधं पथ्यम् ॥ २८ ॥

समशर्करं चूर्णम्—

लवङ्गजातीफलपिप्पलीनां भागान् प्रकल्प्यास्तयुतानमीषाम् ।
 पलार्द्धमेकं मरिचस्य दद्यात् पलानि चत्वारि महौषधस्य ॥
 सितासमं चूर्णमिदं प्रसृज्य रोगानिमानाशु बलान् निहन्त्यात् ।
 कासज्वरारोचकमेहगुल्मश्वासाग्निमान्द्यग्रहणोप्रदोषान् ॥ २९ ॥
 हरीतकीकणाशुण्ठीमरिचं गुडसंयुतम् ।
 कासघ्नो मोदकः प्रोक्तस्तूष्णारोचकनाशनः ॥ ३० ॥

मधुकमित्यादौ ।—तुगाक्षीरौ वश्लीचना एकभागापेक्षया द्विगुणः, सर्वचूर्णा-
 पेक्षया चतुर्गुणा सितता ॥ २५ ॥

पिप्पलीत्यादि स्यष्टम् ॥ २६ ॥

हरीतकीत्यादौ—समुदितचूर्णेन तुल्यो गुडः ॥ २७ ॥

कर्ष इत्यादि ।—मरिचकर्ष १, पिप्पली तीलक १, अम्लदाडिमबीज पल १,
 गुड पल २, यवचार तीलक १ । वाग्भटेऽप्युक्तं “गुडक्षारोषणकणा दाडिमं
 श्वासकासजित् । क्रमात् पलद्वयादार्द्ध-कर्षकर्षार्द्धपलीन्यतम्” इति ॥ २८ ॥

लवङ्गेत्यादि ।—पलार्द्धेन कनित्येव एकपदं श्लोकपूरणार्थेनोक्तम् । बलानिति

व्योषान्तिका गुड़िका—

तालीश्वक्रिदीप्यकचविकान्तवेतसव्योषैः ।
 तुष्यैस्त्रिसुगन्धियुतैर्गुडैर्न गुड़िका प्रकर्तव्या ॥
 कासश्वासारोचकपीनसहृत्कण्ठवाङ्निरोधेषु ।
 ग्रहणीगदोद्भवेषु गुड़िका व्योषान्तिकानाम् ॥ ३१ ॥
 मनःशिलालम्बुकमांसीसुस्तेङ्गद्वैः पिबेत् ।
 धूमं त्राहञ्च तस्यानु सगुडञ्च पयः पिबेत् ॥
 एष कासान् पृथग्दन्धसर्वदोषसमुद्भवान् ।
 शतैरपि प्रयोगाणां साधयेदप्रसाधितान् ॥ ३२ ॥
 मनःशिलालम्बदलं वदर्थ्यातपशोषितम् ।
 सक्षीरं धूमपानञ्च सर्वकासनिवारणम् ॥ ३३ ॥

अर्शादिवाद्यः, बलवती रोगानित्यर्थः । तेन प्रसक्त इत्यनेन न पीनसकथम् ॥ २९ ॥

हरितकीत्यादि ।—मीदकत्वात् गुडी द्विगुणः ॥ ३० ॥

तालीश्वक्रिदीप्यकचविकान्तवेतसव्योषैः ।—वक्रिश्चिकः ; दीप्यकं यमानी ; त्रिसुगन्धियुतैरिति सर्वेषूणां
 पेचया चतुर्धाशेन मिलित त्रिसुगन्धिसूक्ष्ममित्याहुः । व्योषान्तिकेति, अत्रान्तशब्द
 उपान्तसाह व्योषस्यान्तस्थितत्रिसुगन्धाः पूर्वमेवस्थितत्वात् । किंवा तालीश्वक्रिदीप्यकचविकान्त
 विशेषप्रधानत्वात्पेचयैवान्ती ॥ ३१ ॥

मनःशिलालम्बिकादि ।—आल हरितालम्, इडुदं पुत्रजीवफलमव्यम्, फलत्वमि
 त्यन्ते, युक्तश्चेत्तत्, “मनःशिलालम्बुक मांसीसुस्तेङ्गदीलच.” इति वाग्भटवच-
 नात् । अत्र मन्त्रशब्दादीनां पेचणं कागमूलेषु बोध्यम्, कागलाम्बुपिष्टैरिति
 सुशुतदर्शनात् । अत्र मधुकस्थाने मरिच केचित् पठन्ति, तन्न, “शिलालम्बुद-
 यव्याह-मांसीधूपं पिबेत् त्राहम्” इति तन्त्रान्तरदर्शनात् । अत्र मनःशिलादिकं
 कल्कीकृत्य अस्त्रवस्त्रखण्डं लिखेत्, तत आतपे शोषयित्वा बर्षे विधात्र शराव-
 सस्युटस्थवदराङ्गारवक्त्रौ निक्षिप्य यथाक्तनलिकया धूमपानं कार्थ्यम्, विश्राम्य
 किञ्चित् सगुडक्षीरं पयम्, धूमस्य तीक्ष्णत्वं नीजःक्षयादिति ॥ ३२ ॥

मनःशिलालम्बिकादि ।—वदर्थ्यातपशोषितमिति वदर्थ्याः मनःशिलालम्बुदलम्,
 आतपे शोषितमिति योजना । वदर्थ्यातपेति असन्धिविधेरनित्यत्वात् सन्धिः ॥ ३३ ॥

अर्कच्छलशिले तुल्ये ततोऽर्धेन कटुचिकम् ।
 चूर्णितं वज्रिनिक्षिप्तं पिबेद् धूमन्तु योगवित् ॥
 भक्षयेदथ ताम्बूलं पिबेद् दुग्धमथाम्बु वा ।
 कासाः पञ्चविधा यान्ति शान्तिमाशु न संशयः ॥ ३४ ॥
 मरिचशिलार्कक्षीरैर्वार्त्ताकीं त्वचमाशुभावितां शुष्काम् ।
 कृत्वा त्रिभिना धूमं पिबतः कासाः शमं यान्ति ॥ ३५ ॥
 शमूलघृतम्—दशमूलौकषायेण भार्गीकल्कं पचेद् घृतम् ।
 दक्षतित्तिरिनिर्यूहे तत्परं वातकासनुत् ॥ ३६ ॥
 दशमूलाद्यं घृतम्—
 दशमूलादके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ।
 पुष्कराद्वशटोविल्वसुरसव्योषहिङ्गुभिः ॥
 पेयानुपानं तत् पेयं कासे वातकफाधिके ।
 खासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च ॥ ३७ ॥
 दशमूलषट्पलकं घृतम्—
 दशमूलौचतुःप्रस्थे रसे प्रस्थोन्मितं हविः ।
 सत्तारैः पञ्चकोलेस्तु कल्कितं साधु साधितम् ॥

अर्कच्छलेत्यादि ।—अर्कच्छलं अर्कमूलत्वक्, शिला मनः शिला, ततोऽर्धेन
 तुल्यकमिति तत उभयोरर्धेन मिलितं विकटुकम् ॥ ३४ ॥

मरिचेत्यादि स्यष्टम् ॥ ३५ ॥

दशमूलकषायेत्यादि ।—दक्ष. कुडुट., दक्षतित्तिरिभ्या मिलित्वैव कायः ।
 शमूलकायेन दक्षतित्तिरिकायेन च मिलित्वा चातुर्गुण्यम् ॥ ३६ ॥

दशमूलादका इत्यादि ।—वाग्भटस्य । अथ दशमूलस्य कायस्यादकमानत्वम्,
 न 'काय कायसमी मतः' इति वचनात् पादार्वाशटकाथोऽप्यादकमानो भवति ।
 अथ विल्वमूलम्, सुरसः पर्णसः । पेयानुपानमित्यत्र पयोऽनुपानमिति केचित्
 इति, किन्त्वत्र यैवैव वातकफहन्त्वात् शुभा ॥ ३७ ॥

कासहृत्पाश्वशूलघ्नं हिक्काश्वासनिवारणम् ।
कल्कं घट्पलमेवात्र ग्राहयन्ति भिषग्वराः ॥ ३८ ॥

कण्टकारीघृतम्—

कण्टकारीगुडूचोभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलादसौ ।
प्रस्यः सिद्धो घृताद्वातकासनुद्विज्जिदीपनः ॥ ३९ ॥

अपरं कण्टकारीघृतम्—

घृतं रास्त्रावलाव्योषश्च दंष्ट्राकल्कपाचितम् ।
कण्टकारीरसे सर्पिः पञ्चकासनिस्सृदनम् ॥ ४० ॥

वृहत्कण्टकारीघृतम्—

समूलपत्रशाखायाः कण्टकार्या रसादके ।
घृतप्रस्थं बलाव्योषविडङ्गशटीचिचकैः ॥
सौवर्चलयवक्षारविल्वामलकपुष्करैः ।
वृक्षोरवृहतीपथ्यायमानीदाङ्गिमर्द्धिभिः ॥
द्राक्षापुनर्नवाचव्यधन्वयासान्त्वितवसैः ।
शृङ्गौतामलकीभार्गीरास्त्रागोक्षुरकैः पचेत् ॥
कल्केस्तु सर्वकासेषु हिक्काश्वासे च शस्यते ।
कण्टकारीघृतं सिद्धं सफव्याधिविनाशनम् ॥ ४१ ॥

रास्त्राद्यं घृतम्—

द्रोणेऽपांक्षाधयेद्रास्त्रां दशमूलीं शतावरीम् ।

दशमूलघट्पलकं घृतं स्पष्टम् ॥ ३८ ॥

कण्टकारीत्यादि ।—कण्टकारीगुडूचोर्मिलिता पल ६०, जल शराव ५०, शेष १५ । अन्ये तु जलद्रोणं दत्त्वा शेषं १६ इत्याहुः । कण्टकारीरस इति कण्टकारीसरसश्चतुर्गुणः ; उक्तञ्च “निदिग्धिकायाः सरसं ग्राहयेद्व्यल्पीकृतम् चतुर्गुणे रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत्” इत्यादि ॥ ३९ । ४० ॥

समूलव्यादि ।—अयं योगशरके नागभटे च पठ्यते । अत एव तत्तत्तमेदात् पुनर्नवाहयम् ॥ ४१ ॥

पलिकां माणिकांशंस्त्रीन् कुलथान् वहरान् यवान् ॥
 तुलार्द्धं छागमांसस्य पादशेषेण तेन च ।
 घृताढकं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥
 सिद्धं तद्दशभिः कल्कैर्नैस्सपानानुवामनैः ।
 समीक्ष्य वातरोगेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥
 पञ्च कासान् क्षयं श्वासं पार्श्वशूलमरोचकम् ।
 सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सप्लीहोद्ध्वानिलं जयेत् ॥
 जीवकर्षभकौ मेदे काकोत्थौ शर्पपर्णिके ।
 जीवन्ती मधुकश्चैव दशको जीवको गणः ॥ ४२ ॥

अगस्त्यहरीतकी--

दशमूलीं स्वयंगुप्तां शङ्खपुष्पीं शटीं बलाम् ।
 हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥
 भार्गीपुष्करमूलञ्च द्विपलांशं यवाढकम् ।
 हरीतकीशतञ्चैकं जले पञ्चाढके पचेत् ॥
 यवैः खिन्नैः कषायं तं पूतं तच्चाभयाशतम् ।
 पचेद् गुडतुलां दत्त्वा कुडवञ्च पृथग् घृतात् ॥
 तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात् ।
 लिङ्गाद् द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥

द्रोणेऽर्षामित्यादि ।—अयमपि योगशरके वाग्भटे च पठ्यते । पलिकामिति राक्षादिवधेण सम्बध्यते, दशमूलापि प्रत्येक पलाशम् । पलिकामिति पाठे राक्षादिगतावर्त्यस्थानां पलिकान् भागानिति सम्बन्धः । माणिका शङ्ख अष्टौ पलानि । अत्र राक्षादिच्छागमांसान्तकाथे द्रोणप्रमाणं जलम्, तच्च पादावशेषा-
 दाढकम्, क्षीरमप्याढकम्, अतो द्विगुणं पाकः ॥ ४२ ॥

दशमूलीमित्यादि ।—वाग्भटचरकयोः । अत्र एकशिख्या वीजम्, तदभावे मूलमपि याज्यमाहः । यवाढकमिति यवच्छैतक्यौ पटे बद्धा दातव्यौ । पञ्चभिः

तद्वलीपलितं हन्याद्वर्णयुर्बलवर्द्धनम् ॥
 पञ्च कासान् क्षयं श्वासं द्विकां सविषमञ्जरान् ।
 हन्यात् तथा ग्रहस्थर्शोद्द्रोगरुचिपीनसान् ॥
 अमस्थविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम् ॥ ४३ ॥

व्याघ्रीहरोतकी—

संमूलपुष्पच्छदकण्टकार्यास्तुलां जलद्रोणपरिभृताञ्च ।
 हरीतकीनाञ्च शतं निदध्यादद्यात् पक्त्वा चरणायशेषम् ॥
 गुडस्य दत्त्वा शतमेतदग्नौ विपक्वमुत्तीर्थ्य ततः सुशीते ।
 कटुत्रिकञ्च द्विपलप्रमाणं पलानि षट् पुष्परसस्य तत्र ॥
 क्षिपेच्चतुर्जातपलं यथाग्निं प्रयुज्यमानो विधिनावलेहः ।
 वातात्मकं पित्तकफात्मकञ्च हि दोषकासानपि यांस्त्रिदोषान् ॥
 क्षयोर्ज्वञ्च क्षतजञ्च हन्यात् सपीनसश्वासमुरःक्षतञ्च ।
 यक्ष्माणमेकादशरूपमुग्रं भृगूपट्टिष्टं हि रसायनं स्यात् ॥ ४४ ॥
 इति कासचिकित्सा ।

राट्कैरिति द्वैगुण्यादशीतिशरावा भवेन्ति । दशसूल्यादिहरीतकीयन्ताः कार्याः
 एकवै पक्त्वाः । यवैः स्विन्नै रित्युपपन्नञ्च तृतीया, तेन स्विन्नै र्यवैरुपक्षेपितः
 कषायी यदा भवेति तदा त कषायं पूतं कृत्वा, तच्च हरीतकीशतं गुडतुलाञ्च दत्त्वा
 पुनः पचेदिति योज्यम् । यवानाञ्च स्विन्नता चतुर्भागावशिष्टकषाय एव भवतीति
 कृत्वा चतुर्भागावशिष्टमैव कषायं कुर्वन्ति । अन्ये त्वष्टभागावशिष्टं कषायमेषाङ्कः ;
 तन्न, सुशुतसंवादात् । स्विन्नहरीतकीशतस्य वशशलाकया कृतच्छिद्रस्य भर्जनार्थं
 घृत-तैलयोः कुडवे पृथक्, द्वैगुण्याच्च पृथगष्टपलमाने । भर्जनन्तु अवयवदार्ढ्यार्थम् ।
 तन्नान्तरे चात्र मधुनञ्च पलाटकमेवोक्तम्, तुल्यमानत्वेऽपि घृतमधुनोर्द्रवान्तरयोगात्
 त्रिविधत्वम् । अवतारणसमये पिप्पलीचूर्णकुडवं प्रक्षेप्यम् । लिङ्गादिति प्रकृत-
 खण्डं लिङ्गात् द्वै चाभये खादेदिति योज्यम् । अथ यद्यपि लेहस्य मानं नीलं
 तथापि सुशुतसंवादात् कर्षमानं बोध्यम् । धन्यमिति प्रभावात् किंवा धनार्जनं हनुः
 नैरुज्जसाधकत्वात् ॥ ४३ ॥

अथ हिकाशासचिकित्सा ।

हिकाशासातुरे पूर्वं तैलाक्ते स्वेद इष्यते ।
 स्निग्धैर्लवणयोगैश्च मृदु वातानुलोमनम् ॥
 ऊर्द्धाधःशोधनं शक्ते दुर्बले शमनं मतम् ॥ १ ॥
 कोलमज्जाञ्जनं लाजास्तित्ता काञ्चनगैरिकम् ।
 कृष्णा धात्री सिता शुण्ठी काशीशं दधिनाम च ॥
 पाटल्याः सफलं पुष्पं कृष्णा खर्जूरमस्तकम् ।
 षड्ते पादिका लेहा हिकाघ्ना मधुसंयुताः ॥ २ ॥
 मधुकं मधुसंयुक्तं पिप्पली शकरान्विता ।
 नागरं गुडसंयुक्तं हिकाघ्नं नावनत्रयम् ॥ ३ ॥
 स्तन्यन मल्लिकाविष्टानस्यं वालक्तकाम्बुना ।
 योज्यं हिकाभिभूताय स्तन्यं ब्रू चन्दनान्वितम् ॥ ४ ॥
 मधुसौवर्चलोपेतं मातुलुङ्गरसं पिबेत् ॥ ५ ॥

व्याघ्रीहरीतक्या कटुत्रिक प्रत्येकं पलद्वयम् । चातुर्जातमिति मिलित्वा
 लम् ॥ ४४ ॥

इति कासचिकित्साविहति ।

तुल्यनिदानत्वात् कासानन्तरं हिकाशासचिकित्सामाह हिकाशासातुर
 शब्दः ।—तैलाक्त इति लवणसंयोगैः सह तैलाक्त इति योज्यम्, तेन सैन्धवसंयु
 तं तैलनाभ्यक्त इत्यर्थः । स्निग्धैरिति स्निग्धैर्द्रव्यैः स्वेद इति योज्यं वाग्भट-
 वादात् । मृदु वातानुलोमनमिति ऊर्द्धाधःशोधनस्य विशेषणं वाग्भटसवादात्,
 तथा लवणयोगैरुपलक्षितं शोधनमिति योज्यम् ॥ १ ॥

शमनमाह कोलत्यादि ।—कोलमज्जा बदरास्थिमज्जा, अञ्जनमत्र शोबीराञ्ज-
 नं, तित्ता कटुकौ ; काञ्चनदैरिकमिति उत्तमलोहितगैरिकम् ; काशीशं धातु-
 शीशम्, काश्यमाहिकमित्यर्थे, दधिनाम कपित्थफलम् ॥ २ ॥

हिकार्त्तस्य पयस्त्रागं हितं नागरसाधितम् ॥ ३ ॥

क्षणामलकशुण्ठीनां चूर्णं मधुसितायुतम् ॥ ७ ॥

मुहुर्मुहुः प्रयोक्तव्यं हिकाश्वासनिवर्हणम् ॥ ८ ॥

हिकाश्वासोद्भवे भार्गी सविश्वामुष्णवारिणा ।

नागरं वा सिताभार्गी-सौवर्चलसमन्वितम् ॥ ९ ॥

शृङ्गोक्तुत्रिकफलत्रयकण्टकारी

भार्गी सपुष्करजटा लवणानि पञ्च ।

चूर्णं पिबेद्भि शिशिरेण जलेन हिका-

श्वासोर्द्धवातकसनारुचिपीनसेषु ॥ १० ॥

अभयानागरकल्कं पौष्करयवशूकमरिचकल्कं वा ।

तोयेनोष्णेन पिबेत् श्वासौ हिकौ च तच्छान्थे ॥ ११ ॥

पर्णासपञ्चकम्—

अमृतानागरफल्गु-व्याघ्रौपर्णाससाधितः काथः ।

पोतः सकणाचूर्णं कासश्वासौ निहन्त्याशु ॥ १२ ॥

दशमूलीकषायस्तु पुष्करैषावचूर्णितः ।

कासश्वासप्रशमनः पार्श्वहृच्छूलनाशनः ॥ १३ ॥

कुलथनागरव्याघ्रो-वासाभिः कथितं जलम् ।

पीतं पुष्करसंयुक्तं हिकाश्वासनिवर्हणम् ॥ १४ ॥

गुडं कटुकतैलेन मिश्रयित्वा समं लिहेत् ।

त्रिसप्ताहप्रयोगेण श्वासं निर्मूलतो जयेत् ॥ १५ ॥

मधुकमित्यादि सौवर्चलान् स्पष्टम् ॥ ३—९ ॥

शृङ्गोत्यादौ ।—पुष्करजटा पुष्करमूलम् ॥ १० ॥

अभयेत्यादि योगद्वयं स्पष्टम् ॥ ११ ॥

अमृतेत्यादौ ।—फल्गु ब्रह्मयष्टिः ॥ १२ ॥

दशमूलीकषाय इत्यादि जयदित्यन्तं स्पष्टम् ॥ १३—१५ ॥

शुक्लीमहीषधकवाचनमुष्कराभ्याम्
चूर्णं शटीमरिचशर्करया समितम् ।
कायेन पीतममृतावपपञ्चमूल्याः

श्वासं ब्रह्मैव शमयेदतिदोषमुग्रम् ॥ १६ ॥

हरिद्रां मरिचं द्राक्षां गुडं राक्षां कर्षां शटीम् ।

जघ्नात् तैलेन विलिङ्गन् श्वासान् प्राणहरानपि ॥ १७ ॥

हिक्कां हरति प्रबलां प्रबलं श्वासं नाशयत्याशु ।

शिल्पिपुच्छभूतिपिप्पलीचूर्णं मधुमिश्रितं लीढम् ॥ १८ ॥

कर्षं कलिफलचूर्णं लीढञ्चात्यन्तमधुना मिश्रितम् ।

अचिराद्हरति श्वासं प्रबलामुहंसिकाश्चैव ॥ १९ ॥

हिंसायां वृत्तम्—

हिंसाविडम्बपूतीकलिफलाव्योषचिचकैः ।

हिंसीरं सर्पिषः प्रस्थं चतुर्गुणजलान्वितम् ॥

कोलमात्रेः पचेत् तद्धि श्वासकासी व्यपीहति ।

अग्नीस्थरोचकं गुल्मं शक्नुते दं चयं तथा ॥ २० ॥

पञ्चौषादि ।—शुक्लादीनां चूर्णं काष्यात् प्रादिकम्, प्रसेपत्वात् । अथ पञ्चमूली
पूती, वातकफहन्तृत्वादित्याहुः ॥ १६ ॥

हरिद्रामित्यादि ।—सुशुतैश्च । श्वेतमिदम् ॥ १७ ॥

हिक्कामित्यादी ।—शिल्पी मयूरमातृपुच्छस्य भूतिर्भक्त्य ब्रह्मा पिप्पलीचूर्णञ्च कन
प्राप्तं लेह्यम् ॥ १८ ॥

कर्षमित्यादि ।—कलिफलं विभीतकम् ॥ १९ ॥

विचोकादि ।—सुशुतस्य । हिंसा काक्षा चीकड़ा ; पूतिकं लाटाकरस्य
सम् । कोलमात्रैरिति शब्दपि कोलशब्देन भाषकाटकं कर्षशीलते शब्दात्
इत्यपि : “श्वाचक्षुभ्यान्तु ज्ञानीवात् कोलं बटुकद्रवणम् । ताभ्यां कर्षः विचु-
इव शब्दे प्राचिन्तयं तथा । विङ्गालपदकं कोलं विचित्रं समुदाहृतम्” इति,
इति कर्ष एवात्र शास्त्रः । अन्वया अन्वयास्त्योयस्य स्यात् । इदं काक्षपेनाप्येव-
लम्, तथात्वात् साधीयं व्याख्याति ॥ २० ॥

तेजीवत्वाद्यं वृत्तम्—

तेजीवत्यभयां कुडं पिप्पली कटुरीहिणी ।
भूतिकं पीप्परं मूलं श्लोथयित्वं शटी ॥
लीवर्षसंस्नानकाले संश्रवं विल्वपत्रिका ।
तालोशपत्रं जीवन्ती वचा तैरुसन्धितैः ॥
हिङ्गुपादैर्हृत्प्रस्थं पचेत् तोयचतुर्गुणे ।
एतद्वयथाबलं पीत्वा हिक्काश्वासी जग्रेकरः ॥
शोथानिलाशोभहृत्पीडितप्रार्थक एव च ॥ २१ ॥

भार्गीगुडः—शतं संश्रद्ध भार्ग्यास्तु दशमूल्यास्तथापरम् ।

शतं हरीतकीनाञ्च पचेत् तोयचतुर्गुणे ॥
पादावशेषे तस्मिंस्तु रसे वस्त्रपरिस्तुते ।
आलोच्य च तुलां पूतां गुडस्य त्रभयां ततः ॥
पुनः पचेत्तु मृद्गन्तौ यावन्नेष्टत्वमागतम् ।
शीते तु मधुनश्चात्र षट् पलानि प्रदापयेत् ॥
त्रिकटु त्रिसुगन्धञ्च पलिकानि पृथक् पृथक् ।
कर्षद्वयं यवक्षारं सञ्चूर्ण्य प्रक्षिपेत् ततः ॥
भक्षयेदभयामेकां स्नेहस्यार्धपलं लिङ्गित् ।
श्वासं सुदारुणं हन्ति कासं पञ्चविधं तदा ।
स्वरत्नार्णवदो ह्येव जठराग्नेश्च दीपनः ॥

तेजीवतीत्यादि—चरकस्य । तेजीवती चविद्या ; भूतिकं कण्टकम् । हिङ्गुपादैरित्येकभागमपेक्ष्य, तेन हिङ्गुमूलवारी सावकाः ॥ २१ ॥

भार्गीगुडे दशमूल्यापि मिलित्वा । तीये त्र्यगुणं च इति अङ्गतर्पणमुच्यते । इमं मूलौशतं भार्गीशतञ्च मिलित्वा जलस्य शरावद्धतं देयमित्याहुः । हरीतकीनाञ्च प्रस्थलादावर्कं जलमिति वदन्ति, तेन जलस्य बीजशरावाधिकशरावत्त्वं निश्चयः । उच्यते हरीतकीशतैकस्य बारिमस्थानिद्वाधिकमिष्टाह । उच्यते जलं

पलोके वागते शर्म न हे गुणमिच्छते ।

हरीतकीयसंज्ञाया प्रत्यक्षादादृक् अक्षम् ॥ २२ ॥

कुल्लगुडः—कुल्लत्वं दम्भमूलश्च तथैव द्विजयष्टिका ।

अतं अतश्च संयुक्तं जलद्रोणे विपाचयेत् ॥

पादावशेषे तस्मिन्सु गुडस्वादीतुलां क्षिपेत् ।

श्रीतोभूते च पक्वे च मधुनोऽष्टौ पलानि च ॥

षट् पलानि तुगाचोर्णा पिप्पल्याच्च पलद्वयम् ।

त्रिसुगन्धिसुगन्धं तत् खादेदग्निवत् प्रति ॥

श्वासं कासं उ्वरं हिक्कां नाशयेत् तैमर्कं तथा ।

प्रतिशतं द्रोणनियमाज्ज्ञेयं द्रीक्षचयन्निव ॥ २३ ॥

इति हिक्काश्वासचिकित्सा ।

श्रीवागनाईमत्र द्रवस्य हे गुणमिच्छति, तस्यते जलशरावशतद्वयम् । अनेनैव हरी-

तका चपि शकः । व्यवहारस्तु प्राक्चतुर्गुणं जलीनाकृतं हे गुणम् ॥ २२ ॥

कुल्लगुडिणादी ।—जलद्रोण इति प्रतिशतमित्यर्थः, एतत्तु चक्रमतम् ; उन्ध-
 त्वाद् “योगसन्दर्भनादय इहवैधीपदेशतः । जलं चतुर्गुणं द्विसप्तत्यदाद्रीच-
 िरिचः । आनकात्रिण्यसवादादहिरपलं त्रिसुगन्धिनः” इति । योगसन्दर्भनादिति
 भागवद्रव्यप्रभाषकुल्लगुडान्तरे चतुर्गुणजलसन्दर्भनादित्यर्थः ; इदम् न पृच्छते
 द्रीक्षपदस्य साक्षादुपादानात्, तस्य चतुर्गुणत्वकल्पने द्रीक्षपदस्य वैयर्थ्यं स्यात् ।
 क्षिपत्यौषधस्यसाक्षिण्यात् त्रिसुगन्धिं च लिखित्वा वषट्कारं कृत्वा तन्मात्सरसवादाच्च,
 त्वा एतज्जातीयकुल्लगुडान्तरे “मधुनः कुडम् दद्यात् त्रिसुगन्धिपलद्वयम्”
 इति ॥ २३ ॥

इति हिक्काश्वासचिकित्साविधिः ।

अथ स्वरभेदचिकित्सा ।

वाते सलवणं तैलं पित्ते सर्पिः समाचिकम् ।
 कफे सञ्चारकटुकं क्षौद्रं कवडं दृश्यते ॥
 गले तालुनि जिह्वायां दन्तमूलेषु चाश्रितः ।
 तेन निष्कृष्यते श्लेष्मा स्वरसास्य प्रसीदति ॥ १ ॥
 आद्ये कोष्णे जलं पेयं जग्ध्वा घृतगुडौदनम् ।
 क्षीरान्नपानं पित्तोत्थं पिबेत् सर्पिरतन्द्रितः ॥
 पिप्पलीं पिप्पलीमूलं मरिचं विश्वभेषजम् ।
 पिबेन्मूत्रेण मतिमान् कफजे स्वरसंक्षये ॥ २ ॥
 स्वरपघाने मेदोजे कफवह्निधिरिष्यते ॥ ३ ॥
 क्षयजे सर्वजे चापि प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥ ४ ॥
 चव्यास्त्रवेतसकटुचिकित्तिन्तिङ्गीक-
 तालीशजीवकतुमादहनैः समांशैः ।

प्राणीदानदृष्टिसाधन्यात् हिक्काशासनन्तरं स्वरभेदचिकित्सायाश्च वात
 इत्यादि ।—तैलमत्र कटुणं कृत्वा कवलः कार्य इत्याहुः । चारी यवचारः ॥ १ ॥

आद्य इति वातस्वरभेदे पिबेत् । सर्पिरिति यद्यपि सामान्येनैवोक्तं तथापि
 मुमुते आसीत् वासाघृतं पित्तकासीत् वा विदारौर्गन्धात्पलशार्बवेत्यादिनीकं श्रेय
 मित्याहुः । पिप्पलीमित्यादि ।—पिप्पल्यादिषून् मौमुजेय पेयम् । स्वरसंक्षय
 इति स्वरभेदे ॥ २ ॥

स्वरपघात इत्यादि ।—मुमु, वस्य । कफवदिति कफजस्वरभेदकम् । यद्यपि
 सर्वजे चापीत्यपिशब्दवलात् मेदीजसङ्गजयोः परिग्रहः । तन्मान्तरं हि चनयोरप्य
 साध्यत्वमुक्तम्, यथा “क्षौण्ड्यं वृषत्यं कृशस्य चापि चिरीत्यतो यच्च सङ्गोपजातः ।
 भेदस्त्रिनः सर्वसमुद्भवश्च स्वरामयो यो न स सिद्धिमिति ॥” क्रिया चाद यद्यपि
 अयकासीत्, सर्वजे तु प्रत्येकदीप्तौव मितित्वा कार्या ॥ ३ ॥ ४ ॥

चव्यास्त्रवेतसेत्यादी ।—तित्तिङ्गीकं मङ्गाङ्कम् ; तुमा, मंशुचीचना ; दहन

चूर्णं गुडप्रसृद्धितं त्रिसुगन्धियुक्तम्
 वैस्वख्यपीनसकफारुचिषु प्रशस्तम् ॥ ५ ॥
 तैलाक्तं स्वरभेदे वा खदिरं धारयेन्मुखे ।
 पथ्यां वा पिप्पलीयुक्तां संयुक्तां नागरेण वा ॥
 अजमोदां निशां धात्रीं सारं वक्त्रं विचूर्ण्य च ।
 मधुसर्पिर्युतं लीढ्वा स्वरभेदं व्यपोहति ॥ ६ ॥
 कलितरुफलसिन्धुकणाचूर्णं तक्रेण लीढमपहरति ।
 स्वरभेदं गोपयसा पीतं वामलकचूर्णञ्च ॥ ७ ॥
 बदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम् ।
 स्वरोपघाते कासे च लेहमेनं प्रयोजयेत् ॥ ८ ॥
 शर्करामधुमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह ।
 पिबेत् पयांसि यस्वोच्चैर्वदतोऽभिहतः स्वरः ॥ ९ ॥

कण्टकारीघृतम्—

व्याघ्रीस्वरसविपक्वं रास्त्रावाद्यालगोक्षुरव्योषैः ।
 सर्पिः स्वरोपघातं हन्यात् कासञ्च पञ्चविधम् ॥

विपक्वः । गुडीऽत्र समुद्धितचूर्णसमः । त्रिसुगन्धि प्रत्येकमेकभागापेक्षया चतु-
 र्विधमिति केचित्, एकभागसमं मिलितमित्यन्ये ॥ ५ ॥

तैलाक्तमित्यादि ।—श्रीकण्ठं स्पष्टम् ॥ ६ ॥

कलितरुफलमित्यादि ।—कलितरुफलं विभातकफलम् । तक्रेणेत्यत्र चुक्रेणेति
 पाठान्तरम् ॥ ७ ॥

बदरीपत्रकल्कं चेत्यादि ।—बदरीपत्रं ससैन्धवं बहुघृते भृष्टा तेनैव घृतेनालोप्य
 लिहति ॥ ८ ॥

शर्करेत्यादि ।—सुशुतस्व । मधुरैरिति काकील्यादिगणैः । पयःसाधनामह
 शौरपाकपरिभाषया ॥ ९ ॥

व्याघ्रीत्यादि ।—यद्यपि इदं घृतं रास्त्रावादिना कासेऽप्युक्तं तथाप्यत्र स्वर-
 भेदहन्तृत्वमतिपादनाय पुनरुक्तम् । स्वरसंस्थाभावे काथयङ्गमाह शृङ्गद्रव्य-

शुष्कद्रव्यमुपादाय स्वरसानामसम्भवे ।

वारिष्णष्टगुणे साध्यं ग्राह्यं पादावशेषितम् ॥ १० ॥

भृङ्गराजाद्यं घृतम्—

भृङ्गराजामृतावल्मीवासकदशमूलकासमर्दरसैः ।

सर्पिः सपिप्पलीकं सिद्धं स्वरभेदकासजिन्मधुना ॥ ११ ॥

इति स्वरभेदचिकित्सा ।

अथारोचकचिकित्सा ।

वस्तिं समीरणे पित्ते विरेकं वमनं कफे ।

कुप्याद् हृद्यानुकूलानि हर्षणञ्च मनोघ्नजे ॥ १ ॥

वान्तो वचाङ्गिरनिले विधिवत् पिबेत्तु

स्नेहोष्णतोयमदिरान्यतमेन चूर्णम् ।

मिथ्यादि ।—पादस्तु चतुर्थभागः । अत्र केचित् स्वरसानुकल्पत्वादष्टावशिष्ट एव काथी युक्ती गुरुत्वादिति । पादशब्दस्य मूलवचनत्वेनात्रापि पादशब्दोऽयं सूक्ष्म-भूतमाद्यभागमाह, तेन यद्भागापेक्षया षष्ट्युत्पत्तं तावानेव भागः स्थापनीय इत्याहुः । अन्ये तु पादावशेषितमित्यत्र भागावशेषितमिति पठित्वा भागशब्दोऽन्नाष्टमी भाग इत्याहुः । व्यवहारस्तु चतुर्थभागनैव ॥ १० ॥

भृङ्गराजेत्यादि ।—भृङ्गराजादीनां कायश्चतुर्गुणः, पिप्पल्याः पादिकः कल्कः, सिद्धश्चेति तु घृतात् पादिकं मधु प्रक्षेप्यम् ॥ ११ ॥

इति स्वरभेदचिकित्साविहतिः ।

अरोचकस्यापूरुषगविकारत्वेन स्वरभेदानन्तरमरोचकमाह, वस्तिमित्यादि ।—मनोघ्नजे इति मनोवेदनाहेतुशीकादितः । एतच्छीपलक्षणं तेन कायादिर्जोषि-त्रेयम् । वान्त इत्यादि ।—सुप्तस्य । विधिवत् वान्तः कृतवमनः : विधिवदित्य-नेन लाजपेयादिकमद्य बोधयति तेन वान्तः सन् पेयादिकमद्य जातवन्तः सन् नृप-

कृष्णाविडङ्गयवभस्महरेणुभार्गी-
 रास्त्रैलहिङ्गुलवणोत्तमनागराणाम् ॥ २ ॥
 पैत्ते गुडाम्बु, मधुरैर्वसनं प्रशस्तम्
 लेहः ससैन्धवसितामधुसर्पिरिष्टः ।
 निम्बाम्बु, कूर्दितवतः कफजे तु पानम्
 राजद्रुमाम्बु, मधुना सह दीप्यकाव्यम् ।
 चूर्णं यदुक्तमथवानिलजे तदेव
 सर्वेषु सर्वकृतमेवमुपक्रमेच्च ॥ ३ ॥

कुष्ठसौवर्चलाजाजी शर्करामरिचं विडम् ।
 धात्रेलापद्मकोशोरपिप्पलीचन्दनोत्पलम् ॥

पिबेन्न सहसेति । अनिल इति कारणे कार्योपचारात् अनिलजे, अनिलजेऽपि
 वसनमिह कफस्थानगतत्वाद्दितव्यम् । स्त्रैलहिङ्गुलमिह वातघ्नत्वादिति इन्द्र-
 टिपनी, तन्न, घृतमेव युक्तम्, वक्ष्यमाणवाग्भटवचनात् । यवभस्म इति यवचारः ।
 लवणोत्तमं सैन्धवम् । एषां एलवानुकमिति कार्त्तिकः; एलेस्यन्ते, युक्ञ्चैतत् ।
 वाग्भटसंवादात् ॥ १ । २ ॥

गुडाम्बुमधुरैरिति गुडाम्बुयोगाम्बुधुरैर्वसनयोगैः; अथ मदनफलवीथीऽपि
 श्रेयः, केवलगुडोदकेन वसनस्यासम्भवात्; अथ तु मधुरशब्देनाष्टवर्गमाहुः; अथ
 तु मधुरैरित्यत्र मधुकैरिति पठन्ति । निम्बाम्बु, कूर्दितवत इति आगमशास्त्रनमनित्य-
 मिति आगमाभावाद्न केवलम्कारः, तेन न ह्यन्दोमङ्गः । चन्द्राटस्तु निम्बाम्बु-
 रमितवत इति पठति । राजद्रुमाम्बुमधुनेति राजद्रुम आरग्वधस्तस्य फलकायी
 मधुना सहित इत्यर्थः; कार्त्तिकस्तु राजद्रुमशब्देन आरग्वधादिगणमाह, कफा-
 धिक्त्रैलसौचित्यादिति, किन्तु वाग्भटे एव नीक्तं तेन आरग्वधादिगणमाह न
 प्रमाणमिति । दीप्यकाव्यमिति यमानोवूर्णमव प्रचेप्यम् । चूर्णं यदुक्तमथवेति
 अनिलजे यत् चूर्णमुक्तं कृष्णादिनागराणां तदेवेह राजद्रुमाम्बुना पिबेत् । अथच
 विधिवानुबन्धे सति श्रेयः । सर्वेषु सर्वकृतमिति प्रत्येकदावीकं मेलयित्वा सर्व-
 दोषजनरोचकमुपाचरेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

कुष्ठेत्यादि ।—चरकस्य । चत्वारो योगाः स्युः । तत्र चैत्यादि ।—नक्

लोभं तेजोवती पथ्या ब्रूषणं सयवाधजम् ।
 आर्द्रदाडिमनिर्याससाजाजीशर्कराशुतः ॥
 सतैलमाक्षिकाश्चैते चत्वारः कवडग्रहाः ।
 चतुरोऽरोचकान् हन्युर्वाताद्ये कजसर्वजान् ॥ ४ ॥
 त्वङ्मुस्तमेला धान्यानि मुस्तमामलकानि च ।
 त्वक् च दार्वी यमान्यश्च पिप्पल्यस्ते जीवत्यपि ॥
 यमानो तित्तिङ्गीकश्च पञ्चैते मुखशोधनाः ।
 श्लोकपादैरभिहिताः सर्वारोचकनाशनाः ॥ ५ ॥
 अस्त्रीका गुडतोयश्च त्वगेलामरिचान्वितम् ।
 अभक्तच्छन्दरोगेषु शस्तं कवडधारणम् ॥ ६ ॥
 कारव्यजाजीमरिचं द्राक्षाह्वान्मदाडिमम् ।
 सौवर्चलं गुडं क्षौद्रं सर्वारोचकनाशनम् ॥ ७ ॥
 त्रीण्युषणानि त्रिफला रजनीद्वयश्च
 चूर्णीकृतानि यवशूकविमिश्रितानि ।
 क्षौद्रान्वितानि वितरेन्मुखधारणायै-
 मन्यानि तित्तकटुकानि च भेषजानि ॥ ८ ॥

शुडत्वक्, तेजोवती चवी । पर्षा चूर्णेन जिह्वाघर्षणं 'कार्यमित्याहुः । मुख-
 शोधना इति मुखगतदोषशोधनाः ॥ ४ ॥ ५ ॥

अस्त्रीकित्यादि । अस्त्रीका पक्वतित्तिङ्गीफलम्, एतच्च पुरातनं शास्त्रमित्याहुः ।
 त्वगेलादीनाञ्च कटुत्वसौगन्ध्यापादक मानम् ॥ ६ ॥

कारवीत्यादि ।—कारवी कृष्णजीरकं ; द्रक्षास्त्रं महाद्रुकम् । गुडिका पञ्च-
 पक्खापकमाना मुखे धार्येत्याहुः ॥ ७ ॥

त्रीणीत्यादि ।—सुशुतस्य । मुखधारणार्थमिति घर्षेण मुखशोधनमिति ।
 अन्यानि तित्तकटुकानि च भेषजानीति त्वगेलादिसहितानि भवन्ति, यदुक्तं "त्वगेला-
 सहितं सर्वे कटुतित्तमरीचकौ । लिङ्गात् क्षौद्रं च संयुक्तमल्पमस्य पुनः पुनः"
 इति ॥ ८ ॥

विट्चूर्णमधुसंयुक्तो रसो दाडिमसम्भवः ।

असाध्यामपि संहन्यादरुचिं वक्त्रधारितः ॥ ८ ॥

यमानीषाडवः—यमानौतित्तिङ्गीकश्च नागरश्चाश्वेतसम् ।

दाडिमं वदरश्चान्नं कार्ष्णिकं पकष्येत् ॥

धान्यसौवर्षलाजाजोवराङ्गश्चार्द्रकार्ष्णिकम् ।

पिप्पलीनां शतश्वैकं ह्ये शते मरिचस्य च ॥

शर्करायाश्च चत्वारि पलान्येकत्र चूर्णयेत् ।

जिह्वाविशोधनं हृद्यं तक्षूष्णं भक्तरोचनम् ॥

हृत्पीडापार्श्वशूलघ्नं विबन्धानाहनाशनम् ।

कासश्वासहरं ग्राहि ग्रहण्यर्थोविकारनुत् ॥ १० ॥

कलहंसः—

अष्टादश शिशुफलानि दश मरिचानि विंशतिषु पिप्पल्यः ।

पार्द्रकपलं गुडपलं प्रस्थत्रयमारनालस्य ॥

एतद्भिडलवणयुतं खजाहृतं सुरभिगन्धायम् ।

व्यञ्जनसहस्रघाति ज्ञेयं कलहंसं नाम ॥ ११ ॥

इत्यरोचकचिकित्सा ।

विट्चूर्णत्वादि स्पष्टम् ॥ ८ ॥

यमानी षाडवः अस्त्विति वदरविशेषः ; वराङ्ग गुडत्वक् । पिप्पलीना इत-
मित्याकृतिमानात । एवं मरिचस्यापि शतद्वयम् । एतच्चूर्णे मुखे धृत्वा शनैः
शनैर्गन्धार्द्रकरणीयमित्युपदिशन्ति । षाडव इति मधुराद्वयीगस्य संज्ञा, यसाभ्योप-
तचितः षाडवी यमानीषाडवः ॥ १० ॥

अष्टादशेत्यादि ।—शिशुफलानि शीभाञ्जनवौजानि । सुरभिगन्धार्द्रं चातु-
र्जातकाण्डमित्यर्थः । खरवहनाङ्गीयुद्धकरणत्वेन कलस्वरजनकत्वेन कलहंस-
संज्ञा ॥ ११ ॥

इत्यरोचकचिकित्साविहितः ॥

अधोभागीकृते दोषे हृदिः क्षिप्रं निवर्तते ॥ ८ ॥

गुडूचीत्रिफलारिष्टपटोलेः क्षयितं पिबेत् ।

चौद्रयुक्तं निहन्त्याशु हृदिं क्षितान्नसम्भवाम् ॥ १० ॥

क्वाथः पर्यटजः पीतः सक्षौद्रहृदिनाशनः ॥ ११ ॥

कफात्मिकायां वमनं प्रशस्तम्

सपिप्पलीसर्षपनिम्बतोयैः ।

पिण्डीतकैः सैन्धवसंप्रयुक्तै-

श्चूर्णां कफामाशयशोधनार्थम् ॥ १२ ॥

विडङ्गत्रिफलाविश्वचूर्णं मधुयुतं जयेत् ।

विडङ्गवशुण्ठीनामधवा श्लेष्मजां वमिम् ॥ १३ ॥

सजाम्बवं वा वदरस्य चूर्णं सुस्तायुतां कर्कटकस्य शृङ्गीम् ।

दुरालभां वा मधुसम्प्रयुक्तां लिङ्गात्कफच्छर्दिनिग्रहार्थम् ॥ १४ ॥

हरीतकौनामित्यादि स्पष्टम् ॥ ८ ॥

गुडूचीत्यादौ ।—पिप्पलीसम्भवामिति अन्नपित्तसम्भवाम् ॥ १० ॥

क्वाथत्यादि स्पष्टम् ॥ ११ ॥

कफात्मिकायामित्यादौ ।—सपिप्पलीसर्षपनिम्बतोयैरिति निम्बवल्कलस्यार्द्रयते
क्वाथे पिप्पल्यादीनां प्रक्षेप इति हृदिः क्षिप्रं, अर्त्यं तु 'तीयज्ञन्दे' नात्र उन्नीदक-
मुच्यते, तेन पिप्पल्यादिकसकमुन्नीदकेन पिबेदित्याहुः, वागभटेऽप्युक्तं "कफजायां
वमिन्निम्बकृष्णापिण्डीतसर्षपैः । युक्ते न कीष्टतोयेन" इति ; तत्रानुक्तस्य वमन-
शोध्यत्वे न सैन्धवं बोध्यम् । पिण्डीतको मदुनफलम् । कफामाशयशोधनार्थमिति
कफपूर्णामाशयशोधनार्थम्, कफस्थानामाशयस्य च शोधनार्थमिष्यते ॥ १२ ॥

विडङ्गेत्यादौ ।—श्लेष्मं कैवर्त्तमुक्तम् ॥ १३ ॥

सजाम्बवमित्यादि ।—जाम्बवं जम्बुफलस्यास्य । वदरस्य चूर्णमिति वदराक्ष-
चूर्णमिति चरकं पठ्यते. तस्मिन् अन्नवदरस्यैव चूर्णम् ; अन्ये तु वदरस्य चूर्णमिति
प्रतिष्ठा वदरास्यमन्त्रचूर्णमित्याहुः । सुस्तायुतां कर्कटकस्य शृङ्गीमिति द्वितीया
श्रीमः । दुरालभा वेति तृतीया शोभः । शोभयतेऽपि मधु सम्प्रयुज्यते ॥ १४ ॥

तर्पणं वा मधुयुतं तिसृणामपि भेषजम् ।
 कृतं गुडूच्या विधिवत् कषायं हिमसंज्ञितम् ॥
 तिसृष्वपि भवेत् घृतं मासिकेण समायुतम् ॥ १५ ॥
 द्रव्यादापोषितात् तोये प्रतप्ते निशि संस्थितात् ।
 कषायो योऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः ॥
 षड्भिः पलैश्चतुर्भिर्वा सलिलात् शीतफाण्डयोः ।
 चाद्भुतं भेषजपलं रसाख्यायां पलद्वयम् ॥ १६ ॥
 श्रीफलस्य गुडूच्या वा कषायो मधुसंयुतः ।
 प्रियच्छर्दित्रये शीतो मूर्वा वा तण्डुलाम्बुना ॥ १७ ॥
 जम्बुाम्बुपल्लवगन्धेषु कषायान्यसेव्य-
 ङ्गीवेरवारि मधुना पिबतोऽल्पमल्पम् ।
 कृदिः प्रयाति शमनं त्रिसुगन्धियुक्ता
 लीढा निहन्ति मधुनाथ दुरालभा वा ॥ १८ ॥

तर्पणेत्यादि ।—तर्पणं वीर्यविभूताः शक्तावः । तिसृणामिति पृथग्वातादि-
 ानाम्, अन्यथा बहुवचनानुपपत्तिः । एतेन विदीषवच्छर्दिहरत्वमस्योक्तं भवति,
 तः पृथग्वात्यादिच्छर्दिभेषजयुक्तमेव स्यादिति कच्छर्दिभेषजं भवति, चरकं
 शोक्तत्वात् । कृतमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । अत्रापि पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥ १५ ॥

हिमसंज्ञितमिति शीतकषयसंज्ञितं, तद्वत्तमेव कषावेयपरिभाषामाह द्रव्या-
 णादि ।—व्यवहारस्तु प्रायेण भेषजाद्वैपलं जलपलद्वयमिति । रसाख्यायां पल
 मिति स्वरसाभावे यत्र भेषजपूर्णसुशीतके प्रचिप्य स्वरसानुक्तस्य क्रियते द्रव्यि-
 णि कर्तव्ये भेषजस्य पलद्वयं दत्त्वा स्वरसानुक्तस्य कार्यः ॥ १६ ॥

श्रीफलस्येत्यादि ।—श्रीफलं विलं तस्य मूलं ग्राह्यं, “विलमूलं मरुत्क्षेम-
 दिन्न न च पिच्छकृत्” इति गुणपात्रात् ; एवमन्यथापि । गुडूच्या वा कषाय इति
 द्रव्याः कषाय एव शीतलः कार्यः, न तु शीतकषायः, नागार्जुनसंवादे तस्वीकृतत्वात्,
 “किञ्चिद्वायाः कषायं सुशीतं यो नरः पिबेन्मधुना । कृदि स वातपित्त-
 मक्षयः निवारयति” इत्यादि ॥ १७ ॥

जम्बुाम्बुपल्लवगन्धेषु गुण्यम् ; अन्यं भान्यकम्, सेव्यमुशीरम्, वादि

जातीधात्री—जात्या रसः कपित्थस्य पिप्पलीमरिचान्वितः ।

श्लौद्रेण युक्तः शमयेन्नेहोऽयं कृदिमुल्लवणाम् ॥ १८ ॥

पिष्टा धात्रीफलं द्राक्षां शर्कराञ्च पलोन्मिताम् ।

दत्त्वा मधुपलञ्चाच्च कुड्बं सलिलस्य च ॥

वाससा गलितं पीतं हन्ति कृदिं त्रिदोषज्ञाम् ॥ २० ॥

एलादिचूर्णम्—एलालवङ्गगजकेशरकोलमज्ज-

लाजाप्रियङ्गुघनचन्दनपिप्पलीनाम् ।

चूर्णानि मात्तिक्रसितासहितानि श्लौढा

कृदिं निहन्ति कफमारुतपित्तजाश्च ॥ २१ ॥

कोलामलकमज्जानौ मत्तिकाविट् सिता मधु ।

मक्कणातण्डुलो लेहश्च कृदिमाशु नियच्छति ॥ २२ ॥

अश्वत्थवल्कलं शुष्कं दग्ध्वा निर्वपितं जले ।

तत्तोयप्रानमात्रेण कृदिं जयति दुस्तराम् ॥ २३ ॥

यथ्यान्नं चन्दनोपेतं सम्यक् क्षीरप्रपेषितम् ।

तेनैवालोष्य पातव्यं रुधिरच्छृदिनाशनम् ॥ २४ ॥

लाजाकपित्थमधुमागधिकोषणानाम्

श्लौढाभयात्रिकटुधान्यकजोरकाणाम् ।

श्रीतकषाय इत्यर्थः । पुनर्द्वारात्तुभेति श्लौकादुरीधादृक् त्रिदोषान्विधोऽयं योगः
नरलाहा न शूलकृत्यम् ॥ १८ ॥

जात्या इत्यादि ।—जाती आमलकी, कपित्थस्येति कपित्थफलस्य । ए
एवार्थं योगः ॥ १८ ॥

पिष्टेत्यादि ।—इदं तु अग्न्याद्यपेक्षया पेयम्, शेषं त्याज्यम् ॥ २० ॥

एलत्यादि स्पष्टम् ॥ २१ ॥

कोलत्यादि ।—कोलं बदरं तदस्थिमज्जा याक्षा । मक्कणातण्डुलः पिप्पली
तण्डुलः ॥ २२ ॥

अश्वत्थेत्यादि स्पष्टम् ॥ २३ ॥

यथ्यान्नमन्नादौ ।—तेन इति क्षीरेण ॥ २४ ॥

पथ्यामृतामरिचमात्रिकपिप्पलीनाम्
लेहास्त्रयः सकलवम्यरुचिप्रशान्त्यै ॥ २५ ॥

पञ्चकाथं घृतम्—

पञ्चकासृतनिम्बानां धान्यचन्दनयोः पचेत् ।
कल्के काथे च हविषः प्रस्थं कृदिनिवारणम् ॥
दृष्ट्यारुचिप्रशमनं दाहज्वरहरं परम् ॥ २६ ॥
इति कृदिचिकित्सा ॥

अथ दृष्ट्याचिकित्सा ।

दृष्ट्यायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शस्यते ।
रसास्र दृष्ट्याः शीता गुडूच्या रस एव च ॥ १ ॥
पञ्चाङ्गकाः पञ्चगव्या य उक्तास्तेष्वम्बु सिङ्गं प्रथमे गणे वा ।

लाजित्यादौ ।—कपित्थस्य फलम्, ऊषण मरिचम्, जीरकोऽजाजी ॥ २५ ॥

पञ्चकघृतं काथ, कल्कश्च पञ्चकादिपञ्चकस्य ॥ २६ ॥

इति कृदिचिकित्साविवृतिः ।

इदं दृष्ट्यापदवत्ताच्छब्दमन्तरं दृष्ट्याचिकित्सायां, दृष्ट्यायामित्यादि ।—वाग्-
भट्टस्य । सगुडं दधीति गुडं प्रलेप्यम् । पञ्चाङ्गका इत्यादि ।—सुश्रुतस्य । पञ्च
अङ्गानि वेद्यम् एवम् । ता ये पञ्चगव्याः स्वेत्यहर्गृह्यवर्गीकृतकौसशकानि पञ्च
पञ्चमूलानि सुश्रुतीकानि तेषु । अन्ये सिद्धमिति अन्ये काथोऽर्ह्यतं वा । एते च
पञ्च योगाः, प्रत्येकं काथविधानात् । प्रथमो गणो विहारौगन्धादिः सौश्रुतः । अन्यश्च
इति स्तोकं स्तोकम्, अन्ये तु अन्यश्च इति दृष्ट्याविशेषण व्याख्याय अन्यश्च दृष्ट्यायां
शसनम्, सङ्ख्या वसनमित्याहुः । दृष्ट्यापरीधं न कदापि कुर्यादिति अतोऽन्यान्-
जलदानान् दृष्ट्याया उपरीधं दुःख कदापि न कुर्यात् ; किंवा किमर्थं पुनरिद-
मन्यान् जलं दीयते इत्याह दृष्ट्यायादि, यस्मान् दृष्ट्याया उपरीधं सति प्राणव्यागः

पिबेत् सुखीणं मनुजोऽल्पशो वा तृणोपरोधं न कदापि कुर्यात्

॥ २ ॥

पित्तोत्थितां पित्तहरैर्विपक्वम्

निहन्ति तोयं पय एव वापि ॥ ३ ॥

काश्मर्यशर्करायुक्तं चन्दनोशीरपञ्चकम् ।

द्राक्षामधुकसंयुक्तं पित्ततर्पणं जलं पिबेत् ॥ ४ ॥

पित्तजायान्तु तृणायां पक्वोडुम्बरजो रसः ।

तत्काथो वा हिमस्तद्वच्छारिवादिगणान् वा ॥ ५ ॥

स्याज्जीवनीयमिदं क्षीरघृतं वा पित्तजे तर्पणम् ॥ ६ ॥

तद्वद्राक्षचन्दनखर्जूरशीरमधुयुक्तं तमेयम् ॥ ७ ॥

सशारिवादौ तृणपञ्चमूले तथोत्पलादौ मधुरे गणे वा ।

स्यात् अतः पुरुषः कदापि तृणोपरोधं न कुर्यादित्यर्थः । उल्लेखस्तु “पिबेत् सुखीणं मनुजोऽल्पशो वा तृणो विमुच्येत हि वातजायाः” इति पठति । कश्चित् पिबेत् सुखीणं मनुजोऽल्पशस्तु जलीयदुग्धस्य तथैव पानमिति ॥ १ । २ ॥

पित्तोत्थितामित्यादि ।—सुशुतस्य । पित्तहरैरिति काकोल्यादिभिः । उल्लेखस्तु “पित्तघ्नवर्गैस्तु कृतः कषायः सशर्करः क्षीटयुतः सुशीतः । पीतस्त्वेषां पित्तहतां निहन्ति क्षीरं शतं वाप्यथ जीवनीयैः” इति पठति, आचष्टे च पित्तघ्नवर्गैरित्युत्पलादिभिः काकोल्यादिभिरेति ॥ ३ ॥

काश्मर्यशर्करादिमधुकान्त एको योगः । शीतकषायोऽयम् । अन्ये तु एषां कल्की जलीन पेय इत्याहुः ॥ ४ ॥

पित्तजायामित्यादि ।—वाग्भटस्य । पक्वोडुम्बरज इत्यपपाठः सुशुतवचनात् । हिम इति शीतकषायः । तद्वदिति हिम इत्यर्थः ; शारिवादिगणस्य वाग्भटोक्तः । स्याज्जीवनीयमित्यादि ।—चरकस्य । क्षीरघृतमिति क्षीरोत्पलं घृतम् । वा पित्तजे तर्पणं इति वातजे चेत्यर्थः ; न तु संसर्गजं, तेषामसृजितत्वात्, किंवा अस्त्रितानामपि द्रव्यज्ञानां गुल्मानामभिधाने यो न्यायः स एवात्राप्यनुसरणीय इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

तद्वदित्यादौ ।—तोयं शीतकषायमित्याहुः ; चक्रस्तु तद्वदित्यत्र पैत इति पठति, आचष्टे च पैत इत्यत्र तर्पणं इति सम्भव इति । सशारिवित्यादि ।—सुशुतस्य ।

कुर्यात् कषायांश्च तथैव युक्तान् मधूकपुष्पादिषु चापरेषु ॥८॥
 विस्वाढकीधातकिपञ्चकोलदर्भेषु सिद्धं कफजां निहन्ति ॥ ९ ॥
 हितं भवेच्छर्दनमेव चात्र तप्तेन निम्बप्रसवोदकेन ॥ १० ॥
 सजोरकाख्याद्रं कशृङ्गैरसौवर्चलान्यर्द्धजलप्लुतानि ।
 मद्यानि हृद्यानि च गन्धवन्ति पीतानि सद्यः शमयन्ति लघ्णाम्
 ॥ ११ ॥
 क्षतोत्थितां रुग्निनिवारणेन जयेद्रसानामष्टजश्च पानैः ॥ १२ ॥

सप्तमी षष्ठ्यर्थे, तेन शरिवादिगणचतुष्टयस्य कषायं कुर्यादित्यर्थः । मधुरी गणः
 काकोल्यादिः ; मधुरी गण इत्यत्र प्रथमी गण इति डल्लनः पठित्वा विदारीगन्धादि-
 गण इति व्याचष्टे, तत्र प्रामाणिकं, कष्टभिरव्याख्यातत्वात् । अनेन गणचतुष्टयेन
 चत्वारः कषायाः कार्या इति चत्वार एव योगाः । तथैव युक्तानिति शीतकषाय-
 विधिना कृतान्, सुश्रुते कषायप्रस्तावे अस्य वचनस्य पठितत्वात् ; डल्लनसु तथैव
 युक्तानित्यत्र यथेरितान् वेति, पूर्वोक्तिविधानेन एतेन कलं दत्त्वा प्रवाति निशि वासनं
 कुर्यात् । मधूकपुष्पादिषु चापरेष्विति एषाश्च शीतकषायं कुर्यादित्यर्थः । मधूक-
 पुष्पादीनि तु मधूकशीमाञ्जनकोबिदारप्रियङ्गुपुष्पाणि चत्वारि रक्तपित्तघ्नत्वेनेह
 पठितानि ; किंवा आदिशब्दः प्रकारवाची, तेन मधूकपुष्पद्राक्षाकाशस्यैव्यर्जरा-
 णीति चत्वारि ॥ ७ ॥ ८ ॥

विस्वाढकौल्यादि ।—विस्वस्य मूलम् ; आढकी तूवरी । सिद्धमित्यतः परं
 जलमिति शेषः ; जलमिति षडङ्गविधानेनेति चक्रः, अन्ये तु कायमाहुः । अत्र
 सुश्रुतटीकाकृती धातकीपञ्चकीलस्थाने धान्यकपञ्चमूलमिति पठन्ति, पञ्चमूलं खस्य-
 मित्याहुः, सर्वासु लघ्नासु पित्तसम्भवत्वेन पञ्चकोलसमुचितमित्याहुः । दर्भं
 उलुकः । निम्बप्रसवोदकेनेति निम्बत्वगद्गवकाथनेति चक्रः ; निम्बपुष्पकाथनेत्य-
 रणः ; निम्बपल्लवकाथनेति अज्जङ्गः, युक्तश्चैतत् तन्मात्रसंवादात् । आद्रं कशृङ्ग-
 वैरसौवर्चलानीत्यर्थं आदित्वात् । आद्रं कशृङ्गवैरम् आद्रं कमेव । जीरकादिकश्च
 सौरभकटुत्वभावकारकं द्रव्यम् ॥ ९—११ ॥

क्षतोत्थितामित्यादि ।—सार्धश्लोकः सुश्रुतस्य । रुग्निनिवारणेनेति व्रणवेदना-
 निवापणेन कारणीच्छेदात् तत्कार्यरूपा क्षतजा लघ्णा शस्यतीत्यर्थः ; रसाना-
 मिति मांसरसानाम् । अष्टजश्च पानैरिति एषादिरक्तस्य सद्यस्तस्य पानैरित्यर्थः,

क्षयोत्थितां क्षीरजलं निहन्त्यान्मांसोदकं वाथ मधूदकं वा ।
 गुर्वन्नजामुल्लिखन्नेर्जयेत् क्षयाहते सर्वकृताश्च दृष्ट्याम् ॥ १३ ॥
 लाजोदकं मधुयुतं शीतं गुडविमर्दितम् ।
 काश्मर्यशर्करायुक्तं पिबेत् दृष्ट्यादितो नरः ॥ १४ ॥
 अतिरूक्षदुर्बलानां तर्षं शमयेन्नृणामिहाशु पयः ।
 छागो वा घृतभृष्टः शीतो मधुरो रसो हृद्यः ॥ १५ ॥
 आम्रजम्बुकषायं वा पिबेन्माक्षिकसंयुतम् ।

एतन्नात्यर्थशोणितस्तुती सत्यां ज्ञेयम् । क्षयोत्थितामित्यादी । क्षीरजलमिति
 क्षीरमिश्रितं जलमिति , क्षीरजलमित्यत्र क्षीरघृतमिति उल्लेखः पठति, व्याचष्टे च
 'क्षीरोत्थ' घृतं क्षीरसहितं वा घृतमिति । मांसोदकमिति मांसरस एव, अन्ये तु
 मांसोदकमिति पठित्वा माषयूषमिति व्याचक्षते । मधूदकं वेति मधुमिश्रितमुदक-
 मित्यर्थः । उदकञ्चात्र ऐन्द्रं, तदनुकारि भूयिष्ठमुदकं वा चरकसंवादात् । न च
 विरोधः, अतुल्योपयोगात् ; उक्तं हि सुश्रुते मध्वन्मूनी मधुसर्पिषी भानतस्तुल्ये
 'नाश्रीयादिति । ननु क्षयजायां वृक्षमेवोचितं मधूदकन्तु रूक्षमिति तत् कथमत्र
 प्रयुक्तमिति ? नैवं ; क्षयजापि दोषत्रयेण जन्यते, यदुक्तं "रसक्षयाद् वा क्षय-
 सम्भवा सा तां सन्निपातादिति केचिदाहुः" इति । तत्र यद्यपि कफपित्तं वा
 अधिकं तदा मधूदकं देयम् । उल्लेखस्तु मधूदकमित्यत्र मधुकोदकमेवेति पठित्वा
 व्याचष्टे यष्टिमधुजलमिति ; तन्न युक्तं, चरकसंवादात् । उल्लिखन्नेरिति वमनैः ।
 न केवलं गुर्वन्नजामेव वमनेर्जयेत्, किन्तुर्हि, अन्यामपीत्याह क्षयाहते इत्यादि ।
 क्षयोत्थन्नापि सर्वदोषारम्भा, तस्यां क्षीणधातुत्वात् वमनं न कार्यम् । सर्वकृतामिति
 सर्वदोषकृततामामजामिति कार्त्तिकः, अन्ये तु क्षयाहते सर्वकृतास्तु दृष्ट्या इति
 पठन्ति, क्षयजां विहाय अन्याः सर्वास्तृणा वातपित्तकफामगुर्वन्मैः कृतदृष्ट्या वमने-
 र्जयेदिति व्याख्यायन्ति । अस्मिन् पक्षे गुर्वन्नजायाः पृथगभिधानं विशेषा-
 येम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

लाजोदकमित्यादि ।—लाजचूर्णभावितामुदकं शीतकषायो वा । काश्मर्यं
 गाम्भारीफलम् ॥ १४ ॥

अतिरूक्षेत्यादि ।—मधुरगणसाधितेनाव सम्यग्मधुरता ज्ञेया ॥ १५ ॥

हृदिं सर्वां प्रणदति दृष्ट्याचैवापकर्षति ॥ १६ ॥
 वटशुङ्गसितालोध्रदाडिमं मधुकं मधु ।
 पिबेत् तण्डुलतोयेन च्छर्दिदृष्ट्यानिवारणम् ॥ १७ ॥
 गोस्तेनचुरसः क्षीरयष्टीमधुमधूत्पलैः ।
 नियतं नस्यतः पानेस्तृणा शम्यति दारुणा ॥ १८ ॥
 क्षीरचुरसमाध्वोकैः क्षीरशीधुगुडोदकैः ।
 वृक्षान्नाम्नैश्च गण्डूपास्तालुशोषनिवारणाः ॥ १९ ॥
 तालुशोषे पिबेत् सर्पिर्घृतमण्डमथापि वा ॥ २० ॥
 मूर्च्छाच्छर्दिदृष्टपादाहस्त्रीमद्यभृशकर्षिताः ।
 पिबेयुः शीतलं वारि रक्तपित्ते मदालये ॥ २१ ॥
 धान्यान्नामास्यवेरस्यमलदौर्गन्धनाशनम् ।
 तदेवालवणं पीतं मुखशोषहरं परम् ॥ २२ ॥

आमजम्बुकाषायं वेति आसजम्बुः फलास्थि उच्यते ; पत्रवकायोऽपि युज्यते,
 “जम्बुसपल्लवश्च क्षीरं दत्त्वा सुशीतलम्” इति पठितत्वात् ॥ १६ ॥

वटेत्यादौ शुङ्गादीनां चूर्णम् ॥ १७ ॥

गोस्तेनैत्यादि ।—गोस्तेना द्राक्षा । एभिः प्रत्येकं नस्यम् । माहेश्वरं तु
 द्राक्षादिवद्य द्राक्षार्याष्टमधुनीलोत्पल कल्कीकृत्य प्रचिष्य मधु च प्रचिष्य सर्वभालोद्य
 पेयमिति । तथा वक्तव्यमाणक्षीरादिभिः प्रत्येकं गण्डूपाः, बहुवचननिर्देशात् ।
 यद्यपि तालुशोषे घृतं निषिद्धं, यदुक्तं “दृष्ट्याच्छर्दिपरौताथ गर्भिण्यस्तालुशोषिणं ।
 न पिबेयुर्घृतम्” इति, तथापि चरकसंवादादत्र बलवती ह्यात्रयुक्तं घृतपानं बोध्यम्,
 अतो विशिष्टनिधित्वान्न विरोधः, यथा बलवाद्य तालुशोषेऽपि पिबेद्घृतं तथ्यमन्नमभ्य-
 स्नेहेति, किंवा वातील्लभावस्थायामेतद् घृतपानं बोध्यम् । तालुशोषश्च दृष्ट्यामकार-
 एव, तेनेह सङ्गनमस्याभिधानम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

घृतमण्डमिति घृतस्योपरिभागः, अतएव घृतस्योपरि स्थानी भाग इति कास-
 चिकित्सेति चक्रोणाप्युक्तं । श्रीकण्ठस्तु घृतस्योपरि किन्नभागः घृतमण्डमित्याहुः ।
 मूर्च्छादि स्पष्टम् ॥ २० ॥ २१ ॥

धान्यान्नामित्यादि ।—धान्यान्नां काशिकम् ॥ २२ ॥

वैशद्यं जनयत्यास्ये सन्दधाति मुखव्रणान् ।
 दाहदृष्ट्याप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ॥ २३ ॥
 कोलदाडिमवृक्षाम्बुक्रौकाचुक्रिकारसः ।
 पञ्चाम्बुको मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति ॥ २३ ॥
 वारि शीतं मधुयुतमाकण्ठादा पिपासितम् ।
 पाययेदामयेष्वापि तेन दृष्ट्या प्रशाम्यति ॥ २५ ॥
 वटशुङ्गामयक्षौद्रलाजनीलोत्पलेट्टंढा ।
 गुडिका वदनन्यस्ता क्षिप्रं दृष्ट्यां नियच्छति ॥ २६ ॥
 ओदनं रक्तशालीनां शीतं माक्षिकसंयुतम् ।
 भोजयेत् तेन शाम्येत्तु कर्दिस्तृष्णा चिरोत्थिता ॥ २७ ॥
 पूर्वामयातुरः सन् दीनस्तृष्णादिदो जलं याचन् ।
 न लभेत चेदाश्वेव मरणमाप्नोति दीर्घरोगं वा ॥
 दृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।
 तस्मात् सर्वास्ववस्थासु न क्वचिद्धारि वार्यते ॥ २८ ॥
 इति दृष्ट्याचिकित्सा ।

सन्दधाति मुखे व्रणानिति रोपयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

कोलेत्यादौ ।—चुक्रौका चाङ्गरी ; चुक्रिकेति चुका इति ख्याता । मुखालेप इति मुखकुहरे लेपः, कपोलादौ लेप इति तु निश्चलः ॥ २४ ॥

वारि शीतमिलादि ।—पित्तदृष्ट्यायामयं योगः । आकण्ठतोयपानादनु किञ्चित् मधुपानमित्युपदिशन्ति वृद्धाः ॥ २५ ॥

वटशुङ्गेत्यादि ।—वटशुङ्गो वटप्ररीङ्गः ; आमयः कुष्ठम् । मधु तु यावता कठिना गुडिका भवति तावन्मात्रं देयम् । ओदनं रक्तशालीनां शीतमिति सद्यस्तृष्णापानीयभक्तम् ॥ २६ । २७ ॥

प्रसस्य दृष्ट्यायां जलस्याप्रदाने दीपमाह पूर्वामयेत्यादि ।—पूर्वामयातुरः सन् अवरक्तपित्तादिरोगक्षिप्तः सन् । दीन इति दृष्ट्यापीडितत्वेनैव क्लान्तमनाः । कथं विद्यत इत्याह दृषित इत्यादि ॥ २८ ॥

इति दृष्ट्याचिकित्सा-विहतिः ।

अथ मूर्च्छाचिकित्सा ।

सेकावगाहौ मणयः सहाराः शोताः प्रदेहा व्यजनानिलस्य ।
शोतानि पानानि च गन्धवन्ति सर्वासु मूर्च्छास्त्रनिवारितानि

॥ १ ॥

सिद्धानि वर्गे मधुरे पर्यासि सदाङ्गिमा जाङ्गलजा रसाञ्च ।
तथा यवा लोहितशालयश्च मूर्च्छासु शस्ताश्च सतौलमुद्राः ॥ २ ॥

यथादोष कषायाणि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेत् ।

रक्तजायान्तु मूर्च्छायां हितः शोतक्रियाविधिः ॥ ३ ॥

मद्यजायां वमन्त्यं निद्रां सेवेत् यथासुखम् ।

विषजायां विषघ्नानि भेषजानि प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

कोलमज्जोषणौशोरकेशरं शीतवारिणा ।

पौतं मूर्च्छां जयेत् लौढा कृष्णा वा मधुसंयुताम् ॥ ५ ॥

महीषधामृताक्षद्रापीष्करग्रन्थिकोद्धवम् ।

टण्यायां मोहो भवतीत्यनन्तरं मोहचिकित्सांमाह, सेकेत्वादि ।—सुखं तस्य ।
मणयो मुक्तास्फटिकप्रभृतयः ते च सहाराः हारारोपिता इत्यर्थः । पानानि च
रसवन्तीति कर्पूरादियोगात् मुरभीणि पानीयानीत्यर्थः । सर्वासु मूर्च्छास्त्रनिवा-
रितानीत्यनेन वातकफरुतार्था मूर्च्छायामपि हेतुप्रत्यक्षीकचिकित्साकरणं वारणा-
स्ता, एते शीतविधयो व्याधिप्रत्यक्षोक्ततया पिनातुवन्त्याश्च न वारणीया इति दर्श-
यति ॥ १ ॥

वर्गे मधुर इति काकौल्यादिः । सदाङ्गिमा इति दाङ्गिमाञ्चसहिता इत्यर्थः ।
सतौली वसुन्तकलाय ॥ २ ॥

यथादोष कषायाणि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेदिति वातादिमूर्च्छासु यथाक्रमे
वातादिकषायाणि यानि तानि प्रयोजयेदित्यर्थः । रक्तजायामिति रक्तदर्शन-
जायाम् ॥ ३ ॥

मद्यजायामिति मद्यसेवनेजायाम् ॥ ४ ॥

कोलमज्जादौ ।—ऊषण मरिचम् ॥ ५ ॥

पिबेत् कणायुतं कायं मूर्च्छा येषु मदेषु च ॥ ६ ॥
 शतावरीबलामूलद्राक्षासिंहं पयः पिबेत् ।
 ससितं भ्रमनाशाय बीजं वाय्वालकस्य वा ॥ ७ ॥
 पिबेद्दुरालभाकायं सघृतं भ्रमशान्तये ।
 त्रिफलायाः प्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा ॥ ८ ॥
 रसायनानां कौन्धस्य सर्पिषो वा प्रशस्यते ॥ ९ ॥
 मधुना हन्त्युपयुक्ता त्रिफला रात्रौ गुडार्द्रकं प्रातः ।
 सप्ताहात् पथ्यभोजो मदमूर्च्छाकासकामलीन्नादान् ॥ १० ॥
 अञ्जनान्यवपीडाश्च धूमाः प्रधमानि च ।
 सूचीभिस्तीक्ष्णं शस्त्रं दाहः पीडा नखान्तरि ॥ ११ ॥
 लुञ्चनं केशगोमणाञ्च दन्तैर्दशनमेव च ।
 आत्मगुप्तावघर्षश्च हितास्तस्यावबोधने ॥ १२ ॥

इति मूर्च्छाचिकित्सा ।

महीषधत्वादी ।—सुद्रा कष्टकारी, यत्निकं पिप्पलीमूलम् । वसः अतिथिः ।
 जीरुवक्रवदभान्त्य । प्रयोगोऽभ्यासः ॥ ६—८ ॥

कौन्धं सर्पिर्दंशवशात्कम् ; अन्ये तु “स्थितं वघंशत श्रेष्ठं कौन्धं सर्पिर्दं
 शते” ॥ ९ ॥ १० ॥

अञ्जनानीति तीक्ष्णान्यञ्जनानि अप्यस्त्रीकानि । अवपीडाः नासिकायां निर्गन्धा
 द्विरसा अवपीडा ये दीयन्ते । धूमाः वैरेचनधूमाः । प्रधमनं चूर्णनस्वम् । सूचीभि
 रित्यादी—पीडा नखान्तर इति नखमांसयोर्मध्यं पीडनम् ॥ ११ ॥

आत्मगुप्ता शुकशिखी ॥ १२ ॥

इति मूर्च्छाचिकित्सा-विवृतिः ।

अथ मदात्ययचिकित्सा ।

मद्यः खर्जूरमृदोकावृक्षान्नाम्नीकदाडिमैः ।
 परूषकैः सामलकैर्युक्तो मद्यविकारनुत् ॥ १ ॥
 सतीलमुद्गमिश्रान् वा दाडिमामलकान्वितान् ।
 द्राक्षामलकखर्जूरपरूषकरसेन वा ।
 कल्पयेत् तर्पणान् यूषान् रसांश्च विविधात्मकान् ॥ २ ॥
 मद्यं सौवर्चलव्योषयुक्तं किञ्चिज्जलान्वितम् ।
 जीर्णमद्याय दातव्यं वातपानात्ययापहम् ॥ ३ ॥
 मुद्गयूषः सितायुक्तः स्वादुर्वा पैशितो रसः ।
 पित्तपानात्यये योज्याः सर्वतश्च क्रिया हिमाः ॥ ४ ॥
 पानात्यये कफोद्धृत लङ्घनञ्च यथाबलम् ।
 दीपनीयौषधोपेतं पिवेन्मद्यं समाहितः ॥ ५ ॥
 सर्वजं सर्वमेवेदं प्रयोक्तव्यं चिकित्सितम् ।
 अभिः क्रियाभिर्मिश्राभिः शान्तिं याति मदात्ययः ॥
 न चेन्मद्यक्रमं मुक्ता क्षोरमस्य प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥

सूत्रावन्मदात्ययस्यापि मद्यजन्यत्वात् सूत्रानन्तरं मदात्ययचिकित्सासाह । मद्य-
 एवात्ययकारको मदात्ययः; किंवा मद्यशब्देनेह मद्यहेतुतया मद्यमुच्यते, तेन कृती-
 षण्यो मदात्ययः । मद्य इत्यादि ।—द्रवणालीङ्गितशक्तवी सत्त्वाः, द्रव्यं च खर्जूर-
 दीना यान्ति । अम्नीका तन्निर्णीकृतम् । कुन्दीऽनुरीषादङ्गस्य । सतीलमिति सतीली
 वर्णकलायः । सतीलमुद्गमिश्रं वेति पाठे काशरसस्य विशेषणं चरके हि एत-
 द्ब्रूनात् पूर्वं काशरसस्यैव कृतम् ॥ १ ॥

मद्यमित्यभिप्रेद ।—सौवर्चलव्योषन्तु ज्वरशकटुलमावकारकं देयम् । किञ्चिज्जल-
 मष्टभान्निकमित्याहुः ॥ २ ॥

मुद्गयूष इत्यादि ।—स्वादुरित्यनेन सस्काराद्यं कटुद्रव्योपयोगोऽव न कार्य इति
 दर्शयति ॥ ३—६ ॥

लङ्घनाद्यैः कफे क्षीणे जातदौर्बल्यलाघवै ।

ओजस्तुल्यगुणं क्षीरं विपरीतञ्च मद्यतः ॥ ७ ॥

क्षीरप्रयोगं मद्यं वा क्रमेणाभ्यास्यमाचरेत् ॥ ८ ॥

पुनर्नवाद्यं घृतम्—

पयः पुनर्नवाकाथयैष्टीकस्तृप्तसाधितम् ।

घृतं पुष्टिकरं पानान्मद्यपानहृतीजसः ॥ ९ ॥

अष्टाङ्गलवणम्—

सौवर्चलमजाज्यश्च वृक्षान्नं सान्द्रवेतसम् ।

त्वगेलामरिचाह्वंशं शर्कराभागयोजितम् ॥

ह्रितं लवणमष्टाङ्गमग्निसन्दीपनं परम् ।

मदात्यये कफप्राये दद्यात् स्रोतोविशोधनम् ॥ १० ॥

चव्यं सौवर्चलं हिङ्गुं पूरकं विश्वदीप्यकम् ।

चूर्णे मद्येन दातव्यं पानात्ययरुजापहम् ॥ ११ ॥

जलाष्टु तश्चन्दनरूपिताङ्गः

स्रग्वी सभक्तां पिशितोपदंशम् ।

यस्यामवस्थायां क्षीरप्रयोगः कर्तव्यस्तामाह लङ्घनाद्यैरिति, आद्यशब्दात् शोधनादीनां ग्रहणम् ॥ ७ ॥

क्षीरप्रयोगमित्यादि ।—एतद्वचनात् पूर्वं पयसा च कृते रोगे बले जाते निवर्त्तयेदिति वचनमालं, तेनात्र क्षीरप्रयोगमित्यत्र, पूर्वोक्तेन निवर्त्तयेदित्यनेन सम्बन्धात् क्षीरप्रयोगं क्रमेण निवर्त्तयेत् ; मद्यञ्च क्रमेणाभ्यास्यमाचरेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

पयः पुनर्नवाकाथयत्यादौ ।—क्षीरं घृतसमम्, काथस्त्रिगुणश्चतुर्गुणौ वेत्याहुः ॥ ९ ॥

सौवर्चलमित्यादि ।—अत्र सौवर्चलादीनां चतुर्णां समभागता ; त्वगेलामरिचानामेकभागापेक्षया प्रत्येकमर्द्धभागिकत्वम् ; शर्कराभागोऽपि सौवर्चलाद्येकतमद्रव्यसमः ॥ १० ॥

चव्यमित्यादौ ।—पूरकं बीजपूरस्य फलत्वमिति निश्चलः । दीप्यकं यमानी ॥ ११ ॥ मद्यं येन प्रकारेण विकारं न जनयेत् तदाह जलिषादि ।—सुश्रुतस्य । चन्दनेन

पिबन् सुरां नैव लभेत रोगान्
मनोमतिघ्नञ्च मदं न याति ॥ १२ ॥

द्राक्षाकपित्यफलदाडिमपानकं यत्
तत् पानविभ्रमहरं मधुशर्कराढ्यम् ॥ १३ ॥
पथ्याकाथेन संसिद्धं घृतं धात्रीरसन वा ।
सर्पिः कल्याणकं वापि मदमूर्च्छाहरं पिबेत् ॥ १४ ॥
सच्छर्दिमूर्च्छातिसारं मदं पूगफलोद्भवम् ।
मद्यः प्रशमयेत् पीतमाह्वेर्वारि शीतलम् ॥ १५ ॥
वन्यकरीषघ्नाणाञ्जलपानात्त्वणभक्षणाद्वापि ।
शाम्यति पूगफनमदशूर्णरुजा शर्कराकवलात् ॥ १६ ॥
शङ्खचूर्णरजोघ्नाणात् स्वल्पं मदमपोहति ॥ १७ ॥

कुष्माण्डकरसः सगुडः शमयति मदमाशु मदनकोद्वजम् ॥ १८ ॥

धौस्तूरजञ्च दुग्धं मशकैरं पानयोगेन ॥ १९ ॥

इति मदात्ययचिकित्सा ।

रूपत लिप्तमङ्ग यस्य । पिशित मासम् उपदशी भव्योयस्यां सत तथा । मनो-
मातृमति विवेषणात् द्वितीयादिमदं न प्राप्नोति, प्रथमन्तु मनोऽनुपघातकं लभत
एवत्यर्थ ॥ १२ ॥

द्राक्षादिभिः ।—मुशुहस्य । द्राक्षादिभिः पानकं तदशास्त्रानुसारेण कार्यम् ॥ १३ ॥

पथ्येत्यादि । घृतहयमकल्कम् । अत्रैव मदत्वसामान्यात् पृथक् पृथक् चिकित्सा
माह सच्छर्दिमूर्च्छादि । वन्येत्यादि ।—वन जल तद्वत् वन्यः ताड इत्यर्थ इति
केचित्, करीष इति शुष्कगोमयः, अन्य न वन्यकरीषं वनभवकरीषमाहुः । एते
च वन्यकरीषादयः पृथक् प्रयोक्तव्याः । चूर्णरुजेति अतिमातृचूर्णभक्षणे यी रस-
नादिदाहः । एतच्च सम्यूर्णस्त्रीकानुरोधानिखितम् । स्वल्पं मदं पूगभक्षणमेव ।
कुष्माण्डकेत्यादि ।—मदनं लक्षणान्यावशेषः मदनवास इति ख्यातः । धौस्तूरं
धनूरफलभक्षणजम् ॥ १४—१९ ॥

इति मदात्ययचिकित्सा विवृतिः ॥

अथ दाहचिकित्सा ।

यत् पित्तज्वरदाहोक्तं दाहे तत् सर्वमिष्यते ॥ १ ॥
 शतधीतघृताभ्यक्तं दिष्ट्यादा यवशक्तुभिः ।
 कोलामलकयुक्तैर्वा धान्याम्नैरपि बुद्धिमान् ॥ २ ॥
 क्वादयेत् तस्य सर्वाङ्गमारनालाद्र्वासमा ।
 लामज्जेनाथ शुक्तेन चन्दनेनानुलेपयेत् ॥ ३ ॥
 चन्दनाम्बुकणास्यन्दितालवृन्तोपवीजितः ॥ ४ ॥
 सुष्याद्वाहादितोऽभोजकदलीदलसंस्तरे ॥ ५ ॥
 परिषेकावगाहेषु व्यजनानाञ्च सेवने ।
 शस्यते शिशिरं तोयं लण्णादाहप्रशान्तये ॥ ६ ॥
 क्षीरैः क्षीरिकाषायैश्च सुशीतैश्चन्दनान्वितैः ।
 अन्तर्दाहं प्रशमयेदेतैरन्यैश्च शीतलैः ॥ ७ ॥
 कुशाद्यं तैलं घृतञ्च —
 कुशादिशालपर्णीभिर्जीवकाद्येन साधितम् ।
 तैलं घृतं वा दाहघ्नं वातपित्तविनाशनम् ॥ ८ ॥

मदात्ययवहाहस्यापि मद्यपानजन्यत्वात् मदात्ययाधिकार एव दाहचिकित्सा ।
 यदित्यादि ।—कोलियादि द्वितीयो योगः ; अत्रापि दिष्ट्यादिति योज्यम् । लामज्ज-
 सुशीरं ; शुक्तं सन्धानविशेषः ; तालवृन्तं तालपत्रनिर्मितव्यजनम् ॥ १—६ ॥

क्षीरिकाषायी, वटीडुम्बरादिकायः । क्षीरादिकञ्चेत् पानपरिषेधादौ
 योज्यम् ॥ ७ ॥

कुशादीत्यादि ।—कुशादिपञ्चमूलं लणपञ्चमूलं, तच्च सुशुतोक्तं कुशकामनल
 दर्भकाण्डेलमूलरूपम् । अत्र शालपर्णीशब्देन विदारोगन्यादिगणस्य ग्रहणमिति
 ह्रस्वटिप्पनी ; अन्ये तु शालपर्ण्यादिपञ्चमूलस्य ग्रहणमित्याहुः । निश्चलस्वादिशब्दा-
 भावात् शालपर्णीमात्रस्यैव ग्रहणमित्याह । जीवकाद्येनेति जीवकाद्यष्टवर्गैः,
 जीवकाद्यष्टवर्गश्च जीवकर्षभकमेदामहामेदाकाकोलीक्षीरकाकोलीकटिहड्डय

फलिनो लोभ्रसेव्याम्बु हेमपत्रं कुटन्नटम् ।
 कालीयकरसोपेतं दाहे शस्तं प्रलेपनम् ॥ ८ ॥
 क्लीवेरपद्मकोशीरचन्दनचोदवारिणा ।
 सम्पूर्णमिवगाहेत द्रोणीं दाहार्दितो नरः ॥ १० ॥
 इति दाहचिकित्सा ।

अथोन्मादचिकित्सा ।

उन्मादे वातिके पूर्वं स्नेहपानं विरेचनम् ।
 पित्तजे कफजे वान्तिः परो वस्त्यादिकः क्रमः ॥ १ ॥
 यच्चोपदेक्ष्यते किञ्चिदपस्मारचिकित्सिते ।

पत्रं सर्वत्र सुश्रुतयोगे जीवनीयाष्टकम् । चरकयोगे पुनरेव षड्विधैरहितमाप-
 र्ण्य-सुद्वर्ण्यं जीवनीयं मधुकसहितं जीवनीयदशकं ज्ञेयम् । अत्र कुशादिशास्त्र-
 पर्णभिः क्वाथः, जीवकाद्येन कल्कः । अन्ये तु “कल्कक्वाथावनिर्देशे गणात्
 तस्मात् समावपेत्” इति वचनात् सर्वत्रैव कल्कक्वाथावित्याहुः ॥ ८ ॥

फलनीत्यादौ ।—फलनी प्रियङ्गुः; सेव्यमुशीरम्; अम्बु बालकं; हेम
 नागकेशरं; पत्रं तेजःपत्रं; कुटन्नटं कैवर्षमुत्तमं, कालीयकं कालीया इति
 ख्यातं, पीतकाष्ठं, गन्धद्रव्यविशेषः; अतचन्दनमिति कश्चित् कालीयकक्वाथश्च
 पेषणार्थमिति वदन्ति ॥ ८ ॥

क्लीवेरित्यादौ ।—चोदं घूर्णम् । एषां घूर्णानि शीतलजलन मिश्रयित्वा अव-
 गाहनं कार्यम् ॥ १० ॥

इति दाहचिकित्सा विवृतिः ॥

यद्यपि मदात्ययस्य उन्मादसदृशत्वेन तथा पूर्वोक्तिरीत्या च मदात्ययानन्तर-
 मुन्माददाहविवं वक्तुमर्हतीति, तथापि सूचिकटाहत्यायेन दाहमभिधाय उन्माद-
 चिकित्सितमुच्यते उन्माद इत्यादि ।—परो वस्त्यादिक्रम इति पञ्चात् स्नेहवन्नि-
 निरुहणशरीरविरेचनात्मकः क्रमः कार्यः । चरकेऽप्युक्तं “निरुहणं स्नेहवन्तिः

उन्मादे तच्च कर्तव्यं सामान्यादोषदूष्योः ॥ २ ॥
 ब्राह्मीकुष्माण्डीषड्यन्याशङ्कपुष्पिकास्त्ररसाः ।
 उन्मादहृतो दृष्टाः पृथगेते कुष्ठमधुमिश्राः ॥ ३ ॥
 दशमूलाम्बू सघृतं युक्तं मांसरसेन वा ।
 ससिद्धार्थकचूर्णं वा पुराणं बैककं घृतम् ॥ ४ ॥
 उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम् ।
 लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम् ॥ ५ ॥
 श्वेतोन्मत्तोत्तरदिङ्मूलसिद्धस्तु पायसः ।
 गुडायसंयुतो हन्ति सर्वोन्मादांस्तु दोषजान् ॥ ६ ॥
 उन्मादे समधुः पेयः शुद्धो वा तालशाखजः ।
 रसो नस्येऽभ्यञ्जने च सार्पपं तैलमिष्यते ॥ ७ ॥
 अपक्वचटकी क्षीरपीतोन्मादविनाशिनो ।
 बद्धं सार्पपतैलाक्तमुत्तानञ्चातपे न्यसेत् ॥ ८ ॥

शिरस्य विरचनम् । ततः कुव्याद यथादोषं तेषां मयस्त्वमाचरेत्” इति
 सामान्याद्वेत्तृदृष्ययोरिति, उन्मादापस्मारयोर्हेतुर्मन उपघातादिः दृष्यश्च हृदयसमान-
 मित्यर्थः । सामान्यादोषदृष्ययोरिति केचित् पठन्ति ॥ १ ॥ २ ॥

ब्राह्मीत्यादयश्चलारी रोगाः । कुष्माण्डीफलमत्र पुराणं ग्राह्यमित्याहुः ॥ ३ ॥ ४ ॥

पुराणघृतलक्षणञ्चाह उग्रगन्धमिव्यादि, -चरकस्य । चरकटोकाक्तस्तु केचित्
 इमं श्लोकमनार्थं वदन्ति, केचिदेकवर्षातीतं घृतं पुराणमिति ब्रूवते तन्नाल-
 सवादात् ॥ ५ ॥

श्वेतेत्यादि ।—श्वेतोन्मत्तः श्वेतपुस्तकस्य उत्तरदिशि स्थितं मूलं याच्यम् ।
 महेश्वरस्तु उत्तरदिशि स्थितं धवलधूम्रमूलं पिष्ट्वा पानं १, लुप्तगुणं पल ४, दुग्ध-
 शराव ४, पायसं माष्यं, तद्वनुरूपे गुडघृते दत्त्वा स्वाद्यमित्याहुः ॥ ६ ॥

उन्माद इत्यादि ।—गुड इति केवलः । तालशाखज इति क्लान्तसत्त्वाद्गन्धः ।
 रस इति क्षेदः, तत्र कौमलतालशाखाभवो रसः मधुपर्जपेण, शुद्धो वा मधुना
 विनापि ॥ ७ ॥

सिद्धार्थकी हिङ्गु वचा करञ्जी देवदारु च ।
 भस्त्रिष्ठा त्रिफला श्वेता कटभीत्वक् कटुत्रिकम् ॥
 समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वयम् ।
 वस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ॥
 नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्तनं तथा ।
 अपस्मारविषोन्मादकृत्यालक्ष्मोज्वरापहः ॥
 भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते ।
 सर्पिरेतेन सिद्धं वा सगोमूत्रं तदर्थकृत् ॥ ८ ॥

ब्रूषणाद्या वर्त्तिः—

ब्रूषणं हिङ्गुलवणं वचा कटुकरोहिणी ।
 शिरीषनक्तमालानां वीजं श्वेताश्च सर्षपाः ॥
 गोमूत्रपिष्टैरेतैर्वा वर्त्तिर्नैवाञ्जने हिता ।
 चतुर्थकमपस्मारमुन्मादश्च नियच्छति ॥ १० ॥
 शुद्धस्याचारविभ्रंशे तीक्ष्णं नावनमञ्जनम् ।
 ताड़नञ्च मनोबुद्धिस्मृतिसंवेजनं हितम् ॥
 तजनं त्रासनं दानं सास्त्र्वनं हर्षणं भयम् ।
 विस्मयो विस्मृतेर्हेतोर्नयन्ति प्रकृतिं मनः ॥ ११ ॥
 कामशोकभयक्रोधहर्षार्थालोभसम्भवान् ।

अपक्वचटकीति आसचटकीं कल्कीकृत्य । बद्धसिन्ध्यादि । एतच्च क्षीती-
 वयङ्गायंसुदेनार्थश्च ॥ ८ ॥

सिद्धार्थक इत्यादि ।—फल करञ्जद्वयस्य त्रिगुल्माङ्गः ; श्वेता श्वेतापराशिता ;
 कटभी लताफुटकीति ख्याता, अथै तु करञ्ज इत्याहुः ; शिरीषस्य फलम् । अगद-
 इति संयोगविषहः ; कृत्या अभिचारः, राजद्वारे च शस्यत इति वशीकरणत्वात् ।
 एतेनेति सिद्धार्थकादीनां कल्केन ॥ ८ ॥

ब्रूषणमित्यादि स्पष्टम् ॥ १० ॥

शुद्धस्येत्यादि ।—चरकस्य । शुद्धस्येति शमितस्य आचारविभ्रंशे अत्युन्मादः ।

परस्परं प्रतिद्वन्द्वै रेभिरेव शर्म नयेत् ॥ १२ ॥
 इष्टद्रव्यविनाशात् मनो यस्योपहन्यते ।
 तस्य तत्सदृशप्राप्तैः सान्त्वाख्यासेष तान् जयेत् ॥ १३ ॥
 प्रदेहोत्सादनाभ्यङ्गधूमाः पानञ्च सर्पिषः ।
 प्रयोक्तव्यं मनोबुद्धिच्युतिसंज्ञाप्रबोधनम् ॥
 कल्याणकं महद्वापि दद्याद्वा चैतमं घृतम् ।
 तेलं नारायणञ्चापि महानारायणं तथा ॥ १४ ॥

पानीयकल्याणकं घृतम्—

विशाला त्रिफला कौन्ती देवदार्वलबालुकम् ।
 स्थिरा नतं रजन्वी द्वे शारिबे द्वे प्रियङ्गुका ॥
 नोलोत्पलैलामञ्जिष्ठादन्तोदाङ्गिमकंशरम् ।
 तालीशपत्रं बृहती भालत्याः कुसुमं नवम् ॥
 विडङ्गं पृश्निपर्णी च कुष्ठं वन्दनपद्मको ।
 अष्टाविंशतिभिः कल्के रेतैरक्षसमन्वितैः ।
 चतुर्गुणं जलं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 अपस्माग्ज्वरे कासे शोषे मन्दानले क्षये ।
 वातरक्ते प्रतिश्याये तृतीयकचतुर्थके ॥
 वम्यशंसूत्रकच्छेषु विसर्पापहर्तेषु च ।

सवेजनमुवेजनं, तर्जनं वचसा, विधत्तेर्हतीरिति उन्मादहंतुभयहृषादिविस्कारकं
 तथा प्रभावादेव मनः प्रकृतिं स्वभावं नयन्ति । परस्परप्रतिद्वन्द्वैरिति अन्योन्यप्रत्य
 नोक्तैः । तस्य तत्सदृशप्राप्तेरिति भावे क्तः, तत्सदृशप्रापयैरिष्यते । सान्त्वा
 श्वासैरिति सान्त्व सामप्रयोगः वशीभूतकण्ठरार्थं उपायविशेषः, आश्रामः सलोष
 वचनम् । उत्सादनं चूर्णचर्षणम् । नारायणतेलं महानारायणतेलञ्च वातव्याधा
 वल्यति ॥ ११—१४ ॥

विशालेत्यादि— विशाला भीरु वज्रकटी ; कौन्ती रेणुका ; एलबालुकं स्वनाम
 ख्यातं सुगन्धिद्रव्यं ; स्थिरा शालार्णी ; नतं तनुरपादुका, तदभावे म्रियती :

कण्डूपाण्डूमायोन्मादे विषमेहगरिषु च ॥
भूतोपहतचित्तानां गद्गदानामरेतमाम् ।
शस्तं स्त्रीणाञ्च वन्ध्यानामायुर्वर्णवलप्रदम् ॥
अलक्ष्मीपापरक्षीघ्रं सर्वग्रहविनाशनम् ।
कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ॥ १५ ॥

क्षीरकल्याणकं घृतम् —

द्विजलं सचतुःक्षीरं क्षीरकल्याणकन्विदम् ।
पानोयकल्याणकक्षीरकल्याणको प्रयोगौ ॥ १६ ॥

महाकल्याणकं घृतम्—

एभ्य एव स्थिरादीनि जले पक्त्वा क्विंशतिम् ।
रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिष्टं क्षीरं चतुर्गुणम् ॥
वीरादिमाषकाकोलोस्वयंगुप्तपभङ्गिभिः ।

क्षीपर, केशर नागकेशरं, मानती जातो, दन्दा कुसुम, नवमिति कुसुमविश-
षणम् । अष्टाविंशतित्वं कल्कानां पाठादेः सिद्धं, किमर्थमुच्यते अष्टाविंशतिभि-
रिति ? अत्र यद्यपि विफलाद्याः प्रत्येकमेव भागो गृह्यत उत्सर्गनिष्ठत्वात्, तथापि
विफलाद्याः प्रत्येकभागग्रहणदाढ्यार्थम् अष्टाविंशतभिरित्युक्तम् । यद्यपि विफला-
शब्देन द्राक्षाकाशमर्थपरुषका उच्यन्ते तथापि हरीतक्यादिविफलाया एवात्र ग्रहण
प्राधान्यादेन, एवमन्यत्रापि । पुंसवनेष्विति पुनःकारकयोगेण ॥ १५ ॥

तदेव घृतं यदा जलस्थाष्टो शरावान् क्षीरस्य षोडश शरावान् दत्त्वा पच्यते तदा
क्षीरकल्याणकं भवति ॥ १६ ॥

एभ्य एवेति कल्याणकोक्तविंशत्यादिभ्यः । स्थिरादीनीत्येकविंशतीरगन्धादे-
पञ्चमूलान्यापि ग्रहणं स्यादस्य आह एकविंशतिमिति, तद्गुणसंविज्ञानवद्द्विष्टा-
निरासायं वा एकविंशतिमित्युक्तम् । गृष्टिरकवारप्रसूता घृतम् । अत्र चतुर्गुण-
क्षीरस्य निर्दिष्टत्वादुत्सर्गसिद्धौ द्रव एव देयं, तेनानिर्दिष्टमानकाथोऽत्र खेहसम
एवेति पञ्चगुणः पाकः ; युक्तचेतन, पञ्चप्रभ तथैव स्फुरित्यादिपरिभाषार्थेनास्यार्थस्य
समानव्यायत्वादिति केचित् । अन्ये तु क्षीरेणैवात्र चतुर्गुणे प्राप्तेऽथ कषायः ‘एके-
नापि चातुर्गुणम्’ इत्यादिपरिभाषायाः आशयत्वेन ‘खेहत् तोयं चतुर्गुणम्’

मेदया च समैः कल्कैस्तत् स्यात् कल्याणकं महत् ॥

हृंहणीयं विशेषेण सन्निपातहरं परम् ॥ १७ ॥

चैतसं घृतम्—

पञ्चमूल्यावकाशमर्थ्यौ रास्त्रैरण्डत्रिवृद्धला ।

मूर्वा शतावरी चेति काथैर्द्विपलिकैरिमैः ॥

कल्याणकस्य चाङ्गेन तदुद्धृतं चैतसं स्मृतम् ।

सर्वचेतोविकाराणां शमनं परमं मतम् ॥

घृतप्रस्थोऽत्र पक्तव्यः काथो द्रोणाश्वसा घृतात् ।

चतुर्गुणोऽत्र सम्पाद्यः कल्कः कल्याणकैरितः ॥ १८ ॥

महापेशाचिकं घृतम्—

जटिला पूतना केशो चारटी मर्कटी वचा ।

त्रायमाणा जया वीरा चोरकः कटुरोहिणी ॥

वयःस्था शूकरो कुचा सातिच्छत्रा पलङ्कषा ।

महापुरुषदन्ता वयःस्था नाकुलीद्वयम् ॥

कटभरा वृश्चिकाली स्थिरा चैव च तेष्वृतम् ।

सिद्धं चतुर्थकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥

इति द्रवचातुर्गुणपरिभाषया क्षीरमानसाहचर्याहा चतुर्गुणी ज्ञेय इति वर्द्धनि ।
वीरा वृश्चिपर्णी, क्षीरविदारौत्थन्ये । द्विमाघेत्थनेन राजसाध-क्षेत्रसाधयोर्गृहण-
मिति केचित् ; अन्ये तु सुहृत्पर्णीसाधपर्णीर्गृहणमित्याहुः । अपरे तु द्विशष्टस्य
काकीलीत्यनेन सम्बन्धात् क्षीरकाकील्या अपि गृहणमित्याहुः, तन्न, वाग्भटसंवाद-
विरोधात् ; अन्ये तु वीराद्र्माषेति पाठान्तरम्, आर्द्रसाधोऽशुष्कसाध इति व्याच-
क्षते । वीरादीन्परिमितगृह्येतानौत्थे के ; वीरादीनां प्रत्येकमेकपलमिति सहे-
अरः ॥ १७ ॥

पञ्चमूल्याविति दशमूली गान्धारीरहिता । द्विपलिकैरिति एषा प्रत्येकं द्विप-
लान् । कल्याणकस्य चाङ्गेनेति पानीयकल्याणकीकृतकल्केन यथोक्तमानेनेत्यर्थः ;
अन्ये तु अवीकृतमानं परित्यज्य घृतात् पादिकं मानं गृह्णन्ति । यद्यपि “द्रव्यमापी-

महापैशाचिकं नाम घृतमेतद्वयथासृतम् ।

मेधाबुद्धिस्मृतिकरं बालानाञ्चाङ्गवर्द्धनम् ॥ १८ ॥

हिङ्गाद्यं घृतम्—

हिङ्गुसौवर्चलव्योषैर्विपलांशैर्वृताढकम् ।

चतुर्गुणे गवां मूत्रे सिद्धमुन्मादनाशनम् ॥ २० ॥

लशुनाद्यं घृतम्—

लशुनस्याविनष्टस्य तुलाहं निस्तुषीकृतम् ।

तदहं दशमूल्यास्तु द्वादशैः पां विपाचयेत् ॥

पादशेषे घृतप्रस्थं लशुनस्य रसं तथा ।

कोलमूलकवृक्षास्त्रिमातुलुङ्गाद्रकै रसैः ॥

लितं कार्यं दत्त्वा षोडशिकं जलम् । पादावशिष्टं कर्तव्यमेव कायविधिः स्मृतः ।”

ति कृष्णात्रेयपरिभाषया विश्वामित्रे काव्ये षष्टिः शरावा भवन्ति जलस्य, तथापि
जायस्य घृतासातुर्गुण्यार्थं द्वाणाम्भवेति चक्रेणोक्तम् ॥ १८ ॥

महापैशाचिके जटिला सांसो ; प्रतना हृगोतकी ; केशी भुतकेशी , चारट्टी ;
भाक, पद्ममृणालमित्यन्ये, ब्रह्मयष्टीत्यपरं, सर्कटौ शूकशिखी ; जया जयन्ता :
पि चोरकाकोली, एशिपणीत्यपरं ; चोरकथोरपुष्पी ; वयःस्था ब्राह्मी, गडुची
त्ये, अपरे तु निर्गुण्डोल्याहः ; शक्रो वागहिका, तदभावे चर्मकारान्तकः ,
वा मधुरिका ; अतिच्छ्वा अतपुष्पा ; पलङ्कषा गुग्गुलुः ; महापुरुषदन्ती शतावरी .
श.स्था शुक्लानना, ब्राह्मीत्यन्ये ; नाग्लीडय रासादयं रासा गन्धरासा च ; कटभरा
टभी प्रसारणी वा ; वृश्चिकाली वृश्चिकपत्रा, विष्ठाटीति ख्याता ; स्थिरा शाल-
र्षी । स्वल्पपैशाचिकस्याभावात् महच्छब्दोऽयं महागुणकारकत्वादित्याहुः , अन्य
जटिला स्थिरास्त्रु भुक्केशीत्यादिना स्वल्पपैशाचिकस्यापि तन्त्रान्तरे पठितत्वात्
रूपेणयास्य महामहत्त्वमाहुः ॥ १८ ॥

हिङ्गुत्यादौ ।—व्योषस्य प्रत्येक विपलांशता ॥ २० ॥

लशुनस्येत्यादौ ।—अविनष्टस्येति विशुद्धस्य ; तुलाहं पञ्चाशत् पलानि ; तदहं
मूलस्येति मिलित्वा दशमूलस्य पञ्चविंशतिः पलानि ; पादशेष इत्याढके ; लशु-
न रसं तथेति प्रस्थमेव । दाडिमाम्बु दाडिमरसः । तद्विंशैरित्यत्र तच्छब्देन

दाडिमांस्सुरामस्तुकाञ्चिकाम्नेस्तद्विकैः ।
 साधयेत् त्रिफलादारुलवणव्योषदीप्यकैः ।
 यमानीचञ्चिद्गुल्मवेतसैश्च पलार्दिकैः ।
 सिद्धमेतत् पिबच्छूलगुल्मार्शोजठरापहम् ॥
 ब्रध्मपाण्डुमयप्लोहयोनिदोषक्रिमिञ्चरान् ।
 वातप्ले आमयांश्चान्यानुन्मादांश्चापकर्षति ॥ २१ ॥
 सर्पिःपानादिरागन्तोर्मन्तादिश्वेथते विधिः ॥
 पूजाबल्यूपहारेष्टिहोममन्त्राञ्जनादिभिः ।
 जयेदागन्तुमुन्मादं यथाविधि शुचिर्भिषक् ॥ २२ ॥
 कृष्णामरिचमिन्मूत्रमधुगोपित्तनिर्मितम् ।
 अञ्जनं सर्वभूतोत्थमहोन्मादविनाशनम् ॥ २३ ॥
 दावीमधुभ्यां पुष्पायां कृतञ्च गुडिकाञ्जनम् ।
 मरिचं वातपे मासं मपित्तं हितमञ्जनम् ।
 वैकृतं पश्यतः कार्यं दोषभूतहतस्मृतैः ॥ २४ ॥

प्राधान्यात् प्रत्यासत्त्या च घृतपरिमाणात् कोलादिरसैः प्रत्येकमङ्गप्रस्थैरित्य
 अन्यं तु तद्विकैरित्यत्र तच्छब्देन पादावशिष्टकषायः परमिष्यते, तेन लघुत्वा
 रसादोना दशनानमेव शशावर्दिकत्वेन प्रथेकं प्रस्थमानमित्याहः ॥ २१ ॥

आगन्तुमार्दार्चाकत्वासाह सर्पिरित्यादि ।—सर्पिरिह भूतहरं चेतसदि
 पूजेत्यादौ बलिः पूजापकरणम्, उपहार उपढौकनम् । किंवा पूजाबल्योपहार
 उपढौकनमेव । अञ्जनादिभिरिति आदिशब्दात् स्वल्पयनादिकं बोध्यम्, यदा
 “भूतानामधिपं देवमीशानं जगतः प्रभुम् । पूजयन् यद्वती नित्यं नुदत्युन्मादो
 भयम्” इति ॥ २२ ॥

कृष्णेत्यादौ ।—गोपित्तं गोरीचनम् ॥ २३ ॥

दावीत्यादि स्पष्टम् । मरिचमित्यादि ।—मरिचं गोरीचनया आतपे मासं
 भावितमञ्जनं कर्तव्यम् । दीपभूतहतस्मृतैरिति दीपेण भूतेन वा हता स्मृति
 र्यस्येत्यर्थः ॥ २४ ॥

निम्बपत्रवचाहिङ्गुसर्पनिर्मोकसर्षपैः ।
 डाकिन्यादिहरो धूपो भूतोन्मादविनाशनः ॥ २५ ॥
 कार्पासास्थिमयूरपिच्छवृहतीनिर्माल्यपिण्डीतकै-
 स्वग्वांशीवृषदंशविट्पुत्रवचाकेशाहिनिर्मोककैः ।
 गोशृङ्गद्विपदन्तहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैस्तु धूपः क्षतः
 स्कन्दोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्नः स्मृतः ॥ २६ ॥
 ब्रह्मराक्षसजिन्नस्यं पक्वैन्द्रीफलमूत्रजम् ।
 साज्यं भूतहरं नस्यं श्वेताज्येष्ठाश्वुनिर्मितम् ॥ २७ ॥
 देवर्षिपितृगन्धर्वैरुन्मत्तस्य च बुद्धिमान् ।
 वर्जयेदञ्जनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरमेव च ॥ २८ ॥
 प्रसादश्चेन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ।
 धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ २९ ॥

इत्युन्मादचिकित्सा ।

निम्बं त्यादि स्पष्टम् ॥ २५ ॥

कार्पासेत्यादि ।—कार्पासास्थि कार्पासवीजम् ; निमाल्यं शिवनिमाल्यम् ,
 पेण्डितकं मदनफलम् ; त्वग्वांशीति त्वग्वांशीरम्, वांशी वंशलीचना ; अन्यं त
 ष्वांशी वंशस्य त्वगित्याहुः । वृषदंशी विडालः, तस्य विट् पुरीषम् , केशो भूत-
 षी, बाल इत्यपरं ॥ २६ ॥

ब्रह्मेत्यादि ।—पक्वैन्द्रीफलं परिणतगौरक्षककटीफलं भीमूत्रेण सह योज्यं नस्यं
 वधेयम् । साज्यमित्यादौ श्वेता श्वेतापराजिताः जेष्ठाश्वु तण्डुलाश्वु ॥ २७ ॥

देवेत्यादौ ।—क्रूरमिति ताडनबन्धनादिकम् । एतच्च परिवर्जनं वैद्यातुरीप-
 णपरिहारार्थम् ; उक्तञ्च “वैद्यातुरो विनिघ्नन्ति एवं क्रुद्धा महौजसः”
 णि ॥ २८ । २९ ॥

इत्युन्मादचिकित्साविधिति ।

अथापस्मारचिकित्सा ।

वातिकं वस्तिभिः प्रायः पैत्तं प्रायो विरेचनैः ।
 स्त्रैषिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ॥ १ ॥
 सर्वतः सुविशुद्धस्य सम्यगाश्वसितस्य च ।
 अपस्मारविमीक्षार्थं योगान् संशमनान् शृणु ॥ २ ॥
 मनोह्वा तार्क्ष्यजञ्चैव शक्तत् पारावतस्य च ।
 अञ्जनं हन्यपस्मारमुन्मादञ्च विशेषतः ॥ ३ ॥
 यष्टिहिङ्गुवचावक्रशिरीषलशुनामयैः ।
 साजामूत्रैरपस्मारे सोन्मादे नावनाञ्जने ॥ ४ ॥
 पुण्डोदृतं शुनः पित्तमपस्मारघ्नमञ्जनम् ।
 तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं स्मृतम् ॥ ५ ॥
 नकुलोलूकमार्जारगृध्रकौटाहिकाकजैः ।
 तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपनं कारयेद्भिषक् ॥ ६ ॥
 कायस्थान् शारदान् मुद्गान् मुस्तीशीरयवांस्तथा ।
 सव्योषान् वस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वर्त्तीः प्रकल्पयेत् ॥

तुल्यचिकित्सितत्वाद् उन्मादानन्तरमपस्मारचिकित्सितमुच्यते, वातिकमित्यादि ।—
 वमनप्रायैरिति वमनप्रधानैः ॥ १ ॥

सर्वत इत्यूर्ध्वमधय शब्दस्य । आश्वसितस्येति संशोधनानन्तरं संसर्जनक्रमेण
 सञ्जातबलस्य ॥ २ ॥

मनोह्वा मनःशिला ; तार्क्ष्यजं रसाञ्जनम् ॥ ३ ॥

यष्टीत्यादौ ।—वक्रं तगरम् ; शिरीषं शिरीषस्य फलम् ; आसयं कुष्ठम् ॥ ४ ॥

पुण्डोदृतादि ।—पुण्यानक्षत्रे यष्ट्या स्तकुङ्कुमस्य पित्तम्, शाल्मलित्वाहः ;
 उबुकः पैचकः ; कौटः पश्चिमदेशजो वृश्चिकः । एषां तुण्डादिकं यथासम्भवं
 याह्वम् ॥ ५ । ६ ॥

कायस्थानित्यादि ।—कायस्थो निर्गुणः । शारदानिति मुद्गविशेषणं ज्यैष्ठ-
 मासीद्भवमुद्गनिरासार्थम् । वर्त्तीरित्यञ्जनावर्त्तीः । विषपीत इति पीतविषे ; गरः

अपस्मारे तथोष्मादे सर्पदष्टे गरार्दिते ।
 विषपीते जलसृते चैताः स्युरसृतोपमाः ॥ ७ ॥
 अपेतराक्षसीकुष्ठपूतनाकेशिचोरकैः ॥
 उक्तादनं मूत्रपिष्टैर्मूत्रैरेवावसेचनम् ॥ ८ ॥
 जतुकाशकता तद्वह्मैर्वा वस्त्रोमभिः ।
 अपस्मारहरो लेपो मूत्रसिद्धार्यशिशुभिः ॥ ९ ॥
 यः खादेत् क्षीरभक्ताशी मात्तिकेण वचारजः ।
 अपस्मारं महाघ्नोरं सुचिरोत्थं जयेद् भ्रुवम् ॥ १० ॥
 उल्लम्बितनरग्रीवा पाशं दग्ध्वा क्षता मसी ।
 शीताम्बुना समं पीता हन्यपस्मारमुद्धतम् ॥ ११ ॥
 प्रयोज्यं तैललशुनं पयसा वा शतावरी ।
 ब्रह्मीरसश्च मधुना सर्वापस्मारभेषजम् ॥ १२ ॥
 निर्दह्य निर्द्रवां कृत्वा क्वागिकामरनालिकाम् ।
 तामस्त्रसाधितां खादन्नपस्मारमुदस्यति ॥ १३ ॥

सयोगविषम् । जलसृत इति जलपानेन सृतप्राये ; सर्वथा सृते हि भेषज विफल-
 मिति । जलसृतलक्षणं यथा “विष्टम्पायुर्मूर्च्छाक्षसाक्षातोदरसेचनम् । विद्याज्वल
 मत लज्जं श्रौतपादकराननम्” इति ॥ ७ ॥

अपेतराक्षसीत्यादि ।—अपेतराक्षसी श्वेततुलसी, तस्याः स्वरस इत्यर्थः । पूतना
 हरीतकी, केशी भूतकेशी, चोरक्षीरपुष्पी । चरकोक्तप्रयोगे वस्त्रमूत्रसन्दर्भना-
 दनापि वस्त्रमूत्रमेवेत्याहुः । किंवा प्रधानकल्पतयात्र गोमूत्रमेव मूत्रशब्दवाच्यम् ॥ ८ ॥

जतुकाशकतेति, जतुका चर्मचटकः तस्याः पुरीषेण तद्वदित्युक्तादनम् । दग्धै-
 रिति वस्त्रोमभिरित्यनेन धीव्यम् ।

अपस्मार्ग्यादौ मूत्रं गोमूत्रम् ॥ ९ ॥

यः खादेदित्यादौ ।—मात्तिकेण मधुना ॥ १० ॥

उल्लम्बित उल्लम्बनसृती नरः, तस्य ग्रीवापाशं ग्रीवालम्बनरज्जुम् ॥ ११ ॥

प्रयोज्यमित्यादि योगवय स्पष्टम् ॥ १२ ॥

हृत्कम्पोऽक्षिरुजा यस्य स्वेदो हस्तादिशीतता ।

दशमूलोजलं तस्य कल्याणाय च योजयेत् ॥ १४ ॥

स्वल्पपञ्चगव्यं घृतम्—

गोशकट्टसदध्यस्त्रचीरमूत्रैः समैर्घृतम् ।

सिद्धं चतुर्थकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥ १५ ॥

बृहत्पञ्चगव्यं घृतम्—

हे पञ्चमूले त्रिफलां रजन्यौ कुटजत्वचम् ।

सप्तपर्णस्यपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ॥

सम्पाकं फलं मूलञ्च पीष्करं सदुरालभम् ।

द्विपलानि जलद्रोणे पक्ता पादावशेषिते ॥

भार्गीं पाठां त्रिकटुकं त्रिवृतां निचुलानि च ।

श्रेयसीमादकीं सूर्वां दन्तीं भूनिम्बचित्रकीं ॥

हे शारिरे रौहिषञ्च भूतिकं मदयन्तिकाम् ।

क्षिपेत् पिष्ट्वाक्षमात्राणि तैः प्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥

गोशकट्टसदध्यस्त्रचीरमूत्रैश्च तत्समेः ।

पञ्चगव्यमिति ख्यातं महत् तदमृतोपमम् ॥

अपस्मारे ज्वरे कासे श्वयथावदरेषु च ।

निर्दोषत्वादी ।—अमरनालिका अमराव्यस्थूलनाडी । अन्नसाधितामिति
कार्त्तिकसाधिताम् ॥ १३ ॥

हृत्कम्प इत्यादि स्पष्टम् ॥ १४ ॥

गोशकट्टाद्यादी ।—दध्यस्त्रं परिणतदधि । समशब्दीऽत्र दध्यादिभिर्य मन्त्र
पठ्यते ॥ १५ ॥

हे पञ्चमूल इत्यादि ।—हे पञ्चमूले विदारीगन्धादिके ; रजन्याविति हरिद्रा
इयम्, वाग्भट्टेऽपि “द्विपञ्चमूलौत्रिफला द्विनिशाकुटजत्वचः” इत्युक्तम् । सप्तपर्ण
सप्तपर्णस्य त्वक् ; अपामार्गम् अपामार्गस्य मूलं ; नीलिनीं खनामख्यातां, सन्धा
कम् आरग्वचं ; फलं काकीडुम्बिकाफलं, डुमुर इति लोके ; पीष्करं मूल-
मित्यन्वयः । भार्गीं भार्गीमूलं ; त्रिवृतां त्रिवृतामूलं ; निचुलानि इज्जवत्

शुल्काशः पाण्डुरोगेषु कामलायां हलीमके ।
 अलक्ष्मीग्रहरक्षोभं चतुर्थकविनाशनम् ॥ १६ ॥
 महाचैतसं घृतम्—
 शणस्त्रिवृत् तथैरण्डी दशमूली शतावरी ।
 रास्त्रा मागधिका शिथः काथ्यं द्विपलिकं भवेत् ॥
 विदारौ मधुकं मेदे हे काकोत्थी सिता तथा ।
 एभिः खर्जूरसह्यैकाभोर्युञ्जातगोक्षुरैः ।
 चैतसस्य घृतस्याङ्गैः पक्त्व्यं घृतमुत्तमम् ।
 महाचैतससंज्ञन्तु सर्वापस्मारनाशनम् ॥
 गरोन्मादप्रतिश्यायदृतीयकचतुर्थकान् ।
 पापालक्ष्मी जयेदेतत् सर्वग्रहविनाशनम् ॥
 श्वामकासहरश्चैव शुक्रार्तवविशोधनम् ।
 घृतमानं काथ्यविधिरिह चैतमवन्मतः ॥
 कल्कश्चैतसकल्कोक्तद्रव्यैः सार्द्धञ्च पादिकः ।
 नित्यं युञ्जातकाप्राप्तौ तालमस्तकमिष्यते ॥ १७ ॥

फलानि ; श्रेयसौ हलिपिप्पलीम् ; आढकी तुवरी, तस्या वीज ; रौहिषं गन्ध-
 दण्डमेदं ; मूतिकं यमानी ; मन्दयन्तिकां वनसज्जिकाम् । अत्र पादावष्टिकषाय-
 सतृणः, गोशकृदिति गोशकृदुरसादयश्च घृतसमा, तेनाष्टगुणः पाकः ॥ १६ ॥

महाचैतसे शणस्त्रे मूलं वीजं वा, व्यवहारस्तु बीजमेति । मागधिका पिप्पली ।
 काथ्यं द्विपलिकं भवेदित्यनेन काथः, काथोऽपि पूर्ववत् चैतसकायवत् द्रोणाश्रसा
 कार्यः । विदारौ प्रभृति कल्कः । मेदे मेदे हे ; खर्जूरं खर्जूरस्य फलम् ;
 एभिरेव शतावरी ; युञ्जातम् अन्तरपथिकः कन्दः, तदभावे तालमस्तकम् ।
 चैतसस्य घृतस्याङ्गैरिति पूर्वोक्तचैतसघृतकल्कौ विशालाविफलादिभिः । चैतसस्य-
 त्यादि कल्याणकस्याङ्गैरिति वक्तव्येतिदेशातिदेशकरणम् अत्रोक्तकल्कद्रव्येषु सह
 पादिकार्षम्, अन्यथा कल्याणके तत्राक्षसमन्वितैरिह, कृत्वा दवापि अक्षमानं प्र-
 ष्येत ; अतो विशालाविफलादिना कल्केन सह विदारौ मधुकादेः कल्कस्य

कुष्माण्डकघृतम्—

कुष्माण्डकरसे सर्पिरष्टादशगुणे पचेत् ।

यथ्याह्वकल्कं तत्पानमपस्मारविनाशनम् ॥ १८ ॥

ब्रह्मोघृतम्—ब्रह्मोरसे वचाकुष्ठशङ्खपुष्पीभिरेव च ।

पुराणं मेधमुन्मादग्रहापस्मारनुद्धृतम् ॥ १९ ॥

पलङ्कषाद्यं तैलम्—

पलङ्कषावचापथ्या वृश्चिकाल्यकंसर्षपैः ।

जटिलापूतनाकेशीनाकुलीहिङ्गुचोरकैः ॥

लशुनातिरसाचिचाकुष्ठैर्विड्भिश्च पक्षिणाम् ।

मांसाशिनां यथालाभं वस्तमूत्रे चतुर्गुणे ॥

मिद्धमभ्यञ्जने तैलमपस्मारविनाशनम् ॥ २० ॥

अभ्यङ्गः सार्धपं तैलं वस्तमूत्रे चतुर्गुणे ।

सिद्धं स्यान्नोशकृन्मूत्रैः स्नानोत्सादनमेव च ॥ २१ ॥

इत्यपस्मारचिकित्सा ।

मिलित्वा घृतात् पादिकत्वं ज्ञेयम्, अतएव वक्ष्यति कल्कश्चैतसकल्कोक्तद्रव्यैः सार्धं घृतादिकमिति ॥ १७ ॥

कुष्माण्डकघृतं स्पष्टम् ॥ १८ ॥

ब्रह्मोघृते चतुर्गुणे ब्रह्मोरसे घृतपाकः ॥ १९ ॥

पलङ्कषेत्यादि ।—पलङ्कषा गुग्गुलुः ; जटिला मांसी । पूतनाकेशी भूतकेशी इति केचित् ; अन्यं तु पूतना हरोतकीमदः, केशी भूतकेशीत्याहुः ; जतुकर्णं गीलीमी पठ्यते, न तु घृतना । नाकुली महापैशाचिका व्यवहृता । अतिरसा जलयष्टिमधु, अन्ये तु ज्योतिष्मतीत्याहुः, जतुकर्णे मधुकमिति । चिचा दन्ती । मांसाशिना पक्षिणामिति गृध्रादीनाम् ॥ २० ॥

अभ्यङ्ग इत्यादि ।—अकल्कमिदं तैलम् । गोशृङ्गता उत्सादनमुत्पन्नं गोघृ-
तेण स्नानमिति यथायोग्यतया बोध्यम् ॥ २१ ॥

इत्यपस्मारचिकित्साविधितिः ।

अथ वातव्याधिचिकित्सा ।

स्नाहम्ललवणैः स्निग्धैराहारैर्वीतरोगिणः ।
 अभ्यङ्गस्नेहवस्त्राद्यैः सर्वान्वोपपादयेत् ॥ १ ॥
 विशेषतस्तु कोष्ठस्थे वाते क्षारं पिबेन्नरः ॥ २ ॥
 आम्लाशयस्थे शुद्धस्य यथादोषहरी क्रिया ॥ ३ ॥
 आम्लाशयगते वाते कृदिताय यथाक्रमम् ।
 देयः षड्धरणो योगः सप्तरात्रं सुखाम्बुना ॥
 चित्रकेन्द्रयवाः पाठा कटुकातिविषाभयाः ।
 महाव्याधिप्रशमनो योगः षड्धरणः स्मृतः ।

वातविशेषस्यालेपकादिरपस्मारवद्वेगकर्तृत्वात् तथा प्रायस्सर्वव्याधिचिकित्सितत्वाद्वा-
 पस्मामानन्तरं वातव्याधिरुच्यते । यद्यपि वातव्याधिरित्युक्तेरविकृते वा यावति
 प्रसङ्गः, तथापि व्याधिपदसामानाधिकरण्याद्विकृतौ दुःखकारि वाती व्याधिरित्यर्थो
 ज्ञेयः । ननु वातव्याधिवत् पित्तकफविकारा अपि तृतीयादयोऽप्येवमिति चेन्न किमिति
 पृथक्करणेन नोच्यते ? नैवम्, वायोऽतिवृत्त्येन गरीयस्त्वात्, तद्विकाराणामेव तु
 दुःसाध्यत्वात् आश्लेषात्ययकरत्वात् विशिष्टचिकित्सितत्वाच्च पृथक्करणेनाभिधानं
 युक्तम् । कफपित्तविकाराणाम् यथाविधित्वात् विरेचनवमनादिकफपित्तसामान्य
 चिकित्साया चिकित्सोक्तौति ज्ञेया । साधारणचिकित्सायाह स्नाहम्लेत्यादि ॥ १ ॥

विशेषत इत्यादौ ।—क्षारं यवक्षारं किंवा शुद्धलवणव्याधिरिदं दूरीकरणम् ।

आम्लाशयस्य इत्यादि ।—शुद्धस्य वमनविरेचनादिना शुद्धस्य ॥ २ । ३ ॥

आम्लाशयगत इत्यादि ।—सुश्रुतस्य । कृदिताय यथाक्रममिति स्नेहस्य दपेया-
 दिक्रमानतिक्रमणं, वातस्यापि कफस्थानगतत्वेन । यदुक्तं “स्थानात् स्थानगत
 दोषं स्थानवत् समुपाचरेत्” इति ॥ षड्धरणयोगे महाव्याधिप्रशमन इति मन्द-
 कफाहतव्याधिः महाव्याधिः । षड्धरण इति प्रस्था चित्रकादीनां प्रत्येकं धरणं
 पलदशभाशरूपं मानं यच्च स तथा ; एतदेवाह पलदशभांशो धरणमिति । ननु पल-
 द्रव्यव्यवस्थायाम् चरकसुश्रुतमनभेदेन द्विधाक्ता, तदिह चरकस्य पलस्य दशभांशो
 धरणम्, इत्यत आह योगोऽयमिति ; अयं चित्रकेत्यादियोगः सुश्रुत इति कृत्वा
 तस्य सुश्रुतस्य पञ्चगुणकमानेन माषेण अर्धं पलं भवति तस्यैव पलस्य दशभांशो भागः

पलदशमांशो धरणं योगोऽयं सौश्रुतस्ततस्तस्य ।

माषेण पञ्चगुञ्जकमानेन प्रत्यहं देयः ॥ ४ ॥

पक्वाशयगते वाते हितं स्नेहविरचनम् ।

वस्तयः शोधनीया याः प्राशाश्च लवणोत्तराः ॥ ५ ॥

स्नेहलवणम् । स्नेहौलवणवार्त्ताकुस्नेहाम्बुस्नेघटे दहेत् ।

गोमयैः स्नेहलवणं तत्परं वातनाशनम् ॥ ६ ॥

कार्थ्यो वस्तिगते चापि विधिवस्तिविशोधनः ॥ ७ ॥

त्वङ्मांसासृक्शिराप्राप्ते कुर्याच्चासृग्विमोक्षणम् ॥ ८ ॥

प्रत्येकं चित्तकादीनां घर्षां प्रत्यहं समदिनं यावद् देय इत्यर्थः । एवञ्च पञ्चगुञ्जकमानानुसारात् पलदशमांशेन रक्तिद्वयाधिकपण्माषका भवति, षड्भिर्भरणीय मिलित्वा पञ्चरक्तिकमाषानुसारेण सरक्तिद्वयपण्माषाधिककर्षद्वयं स्यात् ; एतदेव व्यवह्रियमाणेन दशरक्तिकमाषेण सरक्तिद्वयमाषद्वयाधिककर्षमानं भवति तादृङ्मानञ्च प्रत्यहमेव समरात्रं यावत् देयम् । उत्सर्गती हि कर्षयूषस्य देयो भवति, अत्र सरक्तिद्वयमाषकवयाधिककर्षयुक्त्यर्थं विशेषवचनमेवेति ॥ ४ ॥

वस्तयः शोधनीया या इति शोधनवस्तयः ; यथा “शोधितद्रव्यनिःकाशालान् कल्कस्नेहमेन्धैः । युक्ताः खजिनं मधिता वस्तयः शोधना मताः” इति । प्राशाश्च लवणोत्तरा इति लवणप्रधाना आहाराः, त्रिधा लवणोत्तराः प्राशाः स्नेहलवण-कण्ठाणलवणादयः ॥ ५ ॥

तदेव स्नेहलवणमाह स्नेहौल्यादि ।—अत्र लवणानि पञ्च, स्नेहाश्चत्वारः, कुत्र इति श्रवणादिपिहिते स्निप्तमुखे । गोमयेति स्नेहौलपञ्चलवणवार्त्ताकुफलानि तदनु घृततैलवसामज्जभिः स्निग्धीकृत्य घटे कृत्वा मुखमालिष्य गोमयाग्निना दग्ध-व्यानि, अतः कोष्ठं विमज्ज्य उपयोज्यानि ॥ ६ ॥

विधिवस्तिविशोधन इति सूक्ष्माघाताग्मरीचिकित्साविधिः । त्वगित्वादि ।—अत्र त्वङ्मांसादियतवाते रक्तमीक्षणरूपमकर्मैव चिकित्सितम् आवरकरक्तव्यपगमतश्च बोध्यम् । अन्ये स्नेहाभ्यङ्गोपनाङ्गांश्च मर्दनानिपनानि चति सृशुलवाक्यस्य त्वङ्मांसासृक्शिराप्राप्त इत्यनेन सह सम्बन्धं विदधति । ततश्च त्वङ्मांसासृग्गतवाते स्नेहाभ्यङ्गादिकम्, रक्तगतवाते तु योग्यतया रक्तमीक्षणमेवेत्याहुः ॥ ७ । ८ ॥

स्नेहोपहानाग्निर्मबन्धनोन्मर्दनानि च ।
 स्नायुसन्ध्यस्थिसम्प्राप्ते कुर्याद्वाते विचक्षणः ॥ ८ ॥
 स्वेदाभ्यङ्गावगाहान्श्च हृद्यञ्चान्नं त्वगाश्रिते ॥ १० ॥
 श्रोताः प्रदेहा रक्तस्थे विरेको रक्तमोक्षणम् ॥ ११ ॥
 विरेको मांसमेदःस्थे निरुहाः शम्भनानि च ॥ १२ ॥
 बाह्याभ्यन्तरतः स्नेहैरस्थिमज्जगतं जयेत् ॥ १३ ॥
 हर्षोऽन्नपानं शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम् ।
 विवह्रमाणं शुक्रन्तु दृष्ट्वा दद्याद्विरेचनम् ॥ १४ ॥
 गर्भं शुष्के तु वातेन बालानाञ्चापि शुष्यताम् ।
 मितामधुककाश्मर्यैर्हितमुत्थापने पयः ॥ १५ ॥
 शिरोगतेऽनिले वातशिरोरोगहरी क्रिया ॥ १६ ॥
 व्यादितास्ये हनुं स्निग्धामङ्गुष्ठाभ्यां प्रपीड्य च ।
 प्रदंशिनीभ्याञ्चोन्नम्य चिवुकोन्नामनं हितम् ॥ १७ ॥

स्नेहोपनाहेत्यादिना स्नायुसन्ध्यस्थिगतवातचिकित्सासाह ॥ ८ ॥

स्वेदाभ्यङ्ग्यादिना रसगतानिलचिकित्सासाह । हृद्यमित्यत्र स्पष्टमिति
 जेजङ्गः पठति, किन्त्वत्र त्वक्शब्देन त्वक्स्थित्वादस उच्यते, त्वगाश्रित्यस्य रसस्य
 सर्वगताइवति । अतएव धातुगतकृष्णभिधाने त्वगातत्वेनैव रसगतत्वमुक्तमिति
 कृत्वा रसगतकृष्णलक्षणं सुश्रुतेनोक्तम् । अतो रसस्य विशेषस्य हृद्यवाश्रितत्वात् हृद्य-
 मन्व पाठी युक्त इत्याहुः । श्रोताः प्रदेहा इति श्रोतप्रदेहादिरूपचिकित्साकथनार्थ-
 मिति लिखितम्, तेन त्वस्यासाद्यगित्यादिसुश्रुतवचनेन पूर्वोक्तेनास्य पोषकत्वं
 नाशङ्कनीयम् ॥ १० । ११ ॥

मेदस्थानिलचिकित्सासाह विरेक इत्यादि । मज्जगतानिलचिकित्सासाह
 बाह्यादि ॥ १२ । १३ ॥

शुक्रस्थानिलचिकित्सासाह हर्ष इत्यादि ।— हर्ष इति सनमः ॥ १४ ॥

गर्भं इत्यादौ ।— मधुक-काश्मर्यफलाभ्यां दुग्धं साध्यं, सिता तु प्रक्षेपणीया ;
 केचित् तु सितादिदुग्धं साध्यमित्याहुः । उत्थापने पुष्टिजनने ॥ १५ ॥ १६ ॥

व्यादितास्य इत्यादि ।—व्यादितास्ये क्लिप्तास्ये प्रदंशिनी अङ्गुष्ठानलराक्तुली ।

अर्दिते नवनोतेन खादेन्माषिण्डुरीं नरः ।
 क्षीरमांसरसैर्भुक्ता दशमूलीरसं पिबेत् ॥
 स्नेहाभ्यङ्गशिरोवस्तिपाननस्यपरायणः ।
 अर्दितं स जयेत् सर्पिः पिबेदौत्तरभक्तिकम् ॥ १८ ॥
 पञ्चमूलीकृतः कायो दशमूलीकृतोऽथवा ।
 रुक्लः खट्वस्तथा नस्यं मन्यास्तम्भे प्रशस्यते ॥ १९ ॥
 वाताद्वाग्धमनीदुष्टौ स्नेहगण्डूषधारणम् ॥ २० ॥

कल्याणकलेहः—

सहरिद्रा वचा कुष्ठं पिप्पली विश्वभेषजम् ।
 अजाजी चाजमोदा च यष्टोमधुकसैन्यवम् ॥
 एतानि समभागानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।
 तच्चूर्णं सर्पिषालोद्य प्रत्यहं भक्षयेन्नरः ॥
 एकविंशतिरात्रेण भवेच्छ्रुतिधरो नरः ।
 मेघदुन्दुभिनिर्घोषो मत्तकोकिलनिस्वनः ॥
 जडगद्गदमूकत्वं लेहः कल्याणको जयेत् ॥ २१ ॥
 वक्षस्त्रिकस्कन्धगतं वायुं मन्यागतं तथा ।
 वमनं हन्ति नस्यञ्च कुशलेन प्रयोजितः ॥ २२ ॥

उल्लस्यत्यत्र चितुकमिति शेषः । माषिण्डुरी माषपिष्टकविक्रितः । माषिण्डुरीभक्षणा
 नन्तरं क्षीरमांसरसैर्भुक्ता ततो दशमूलीरसं पिबेदित्यर्थः । औत्तरभक्तिकमिति
 भोजनानन्तरकालीयम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

पञ्चमूलीत्यादि स्पष्टम् । वातादित्यादौ—वाग्धमनी वाग्वाहिनी धमनी ॥ १९ ॥ २० ॥

सहरिद्रेत्यादौ—अजाजी कृष्णजीरकम् ; अजमोदा यमानी ; यष्टिमधुज-
 शब्देन ब्रह्मयष्टीति श्रीकण्ठदत्तो व्याचष्टे, तत्तु न व्यवहारसिद्धं वापि टीकान्ते
 दृष्टमिति ॥ २१ ॥

वक्ष इत्यादि—सूयुतस्य । वक्षमिह अंशद्वयान्तरसन्धिः, स हि श्लेष्मस्थानः
 तद्वत् एव वाते वमन नस्यञ्च यौगिकम् । नस्यमिह शिरोविरेचनमिति । कुशलेन
 प्रयोजितमिति विशेषणम् प्रतिमर्षे विना चतुर्विधमप्यत्र नस्यमित्येके ॥ २२ ॥

माषबलादिः—

माषबलाशूकशिखीकतृणरास्त्राश्वगन्धोरुवूकाणाम् ।
 काथो नस्यनिपोतो रामठलवणान्वितः कोष्णः ॥
 अपहरति पक्ष्वातं मन्यास्तम्भं सकर्णनादरुजम् ।
 दुर्जयमर्दितवातं सप्ताहज्जयति चावश्यम् ॥ २३ ॥
 दशमूलीबलामाषकाथं तैलाज्यमिश्रितम् ।
 सायं भुक्त्वा पिबेन्नस्यं विश्वच्यामववाहुके ॥ २४ ॥
 मूल बलायास्त्वथ पारिभद्रात् तथात्मगुस्वरसं पिबेद्वा ।
 नस्यन्तु यो मांसरसेन कुर्यान्नासादसौ वज्रममानवाहुः ॥ २५ ॥
 माषात्मगुप्तकैरण्डवाद्यालकशृतं पिबेत् ।
 हिङ्गुमेन्धवसंयुक्तं पक्षाघातनिवारणम् ॥ २६ ॥
 बाहुशोषे पिबेत् सर्पिर्भुक्त्वा कल्याणकं मरुत् ॥ २७ ॥
 हृदि प्रकुपिते वाते चांशुमत्याः पयो हितम् ॥ २८ ॥

माषवलेत्यादि ।—अथ कतृण गन्धदणम्, अश्वगन्धाया मूलम् । काथसात्रं
 चात्र मूलेन पेयकाथतुल्या, यस्तु तावन्त काथ नासिकया पातु न शक्नोति,
 तनासौ स्तौकल्याज्यः । रामठं हिङ्गु, तस्य रक्तिकादयः सैन्धवस्य तु माषकद्वय
 प्रविपन्ति वृद्धाः । यस्मिन् पात्रे पीडा तत्पात्रं नासापुटन भोजनसमाप्ता सायकान्ति
 शक्नोरूप पेयस्याय काथः ॥ २३ ॥

दशमूलीत्यादौ ।—तैलाज्यमिश्रितमिति तैलाज्यं प्रक्षेपणीयम् । भुङ्क्ते भोज-
 नानन्तरं सायकादि शक्नोरूप नासिकया पिबेत् ॥ २४ ॥

मूलमित्यादि ।—मूलं बलाया इत्येको योगः, पारिभद्राञ्च मूलमिति द्वितीयः,
 अनयोः स्वरसः काथो वा । आत्मगुप्तास्वरसं पिबेदिति तृतीयः, पामनेषा नासि-
 कया । नस्यन्तु यो मांसरसेवेति चतुर्थः । अथ तैलसैन्धवे प्रक्षिपन्ति वृद्धाः,
 अथ सैन्धवपूर्णमात्रं प्रक्षिपन्ति । नस्यन्तु यो मांसरसेनैव तयोमांसरसेनेति
 षष्ठित्वा विश्वच्यामवाहुकयोरिति व्याख्यानयत्येके ॥ २५ ॥

माषेत्यादि वचनं स्पष्टम् ॥ २६ ॥

हरीतकी वचा रास्ना सैन्धवश्चास्त्रवेतसम् ।
घृतमात्रासमायुक्तमपतानकनाशनम् ॥ २९ ॥

स्वप्नरसोनेपिण्डः—

पलमर्द्धपलञ्चैव रसोनेस्य सुकुट्टितम् ।
हिङ्ग, जोरकमिन्धूयैः सौवर्चलकटुत्रयैः ॥
चूर्णितैर्माषकोम्पानैरवचूर्ण्य विलीडितम् ।
यथाग्नि भक्षितं प्रातारुबुक्ताथानुपानतः ॥
दिने दिने प्रयोक्तव्यं मासमेकं निरन्तरम् ।
वातरोगं निहन्त्याशु अर्दितं सापतन्त्रकम् ॥
एकाङ्गरोगिणे चैव तथा सर्वाङ्गरोगिणे ।
ऊरुस्तम्भे च गृध्रस्थं क्रिमिकोष्ठे विशेषतः ।
कटीपृष्ठामथं हन्यादुदरञ्च विशेषतः ॥ ३० ॥
हन्ति प्राग्भोजनात् पीतं दध्यन्त्रं सवचोषणम् ।
अपतानकमन्योऽपि वातव्याधिक्रमो हितः ॥ ३१ ॥
घातघ्नेर्दशमूल्या च नवं कुञ्जमुपाचरेत् ।

बाँडशीष इत्यादौ ।—संज्ञितं कक्षाणकम् उन्मादाधिकारीकम् । हृदीत्यादौ ।—
अंशुमती शालपर्णी, तथा सिङ्ग पय इत्यर्थः ॥ २० ॥ २८ ॥

हरीतकीत्यादि ।—क्वाथेन चूर्णेन वायं योगः । क्वाथपत्रे सैन्धवघृते प्रक्षिपेत् ।
चूर्णपत्रे घृतकर्षद्वयेन चूर्णस्याष्टौ माषका पेया इत्यर्थः ॥ २९ ॥

पलमर्द्धपलमित्यादि ।—पलमर्द्धपल वेति सार्द्धपलम् एव वाशब्दो पूर्वयोगापेक्षया,
इवार्थे वाशब्दो वा । पलमर्द्धपलञ्चैवेत्यपि पाठः । त्वगादिरहितषिट्रसीगल
किञ्चिदातपेन शुष्कस्य सार्द्धपलमेकं, माषकाष्टकं माषकदशकं वा प्रतिदिनं सेव
नीयम् । अनर्थैव मात्रया मासमेकं सेवनीयमुक्तं न स्यात् अतः पुनरपि रसोनेपिण्ड
करणीयः । न च वाच्यं वावत्या माषया मासीपयोगी भवति तावत्येव मात्रा
किमिति न दर्शितेति, यतस्तथा सति वीथ्येहानिः स्थादित्याहुः ॥ ३० ॥

हनीत्यादौ ।—सवचोषणमिति वचामरिचचूर्णसंज्ञितमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

क्लृप्तैर्मांसरसैर्वापि प्रवृद्धं तं विमर्जयेत् ॥ ३२ ॥
 पिप्पल्यादिरजस्तूनीप्रतितूत्योः सुखाब्जना ।
 पिबेद्वा स्नेहलवणं सघृतं चारुहिङ्गु वा ॥ ३३ ॥
 आधाने लङ्घनं पाणितापस्त्य फलवर्त्तयः ।
 दीपनं पाचनञ्चैव वस्तिश्याप्यत्र शोधनः ॥ ३४ ॥
 प्रत्याधाने तु वमनं लङ्घनं दीपनं तथा ॥ ३५ ॥
 प्रत्यष्ठोलाष्ठोलिकयोरन्तर्विद्रधिगुल्मवत् ॥ ३६ ॥
 दशमूलीबलारास्त्रागुडूचीविश्वभेषजम् ।
 पिबेदेरण्डतैलेन गृध्रसीखञ्जपङ्गुषु ॥ ३७ ॥
 शोफालिकादलैः काथो मृदग्निपरिसाधितः ।
 दुर्वारं गृध्रसीरोगं पीतमात्रं समुद्धरेत् ॥ ३८ ॥
 पञ्चमूलौकषायन्तु रुवुतैलं त्रिवृद्घृतम् ।
 त्रिवृतैवाथवा युक्तं गृध्रसीगुल्मशूलनुत् ॥ ३९ ॥
 तैलं घृतं वाट्केकमातुलुङ्गोदोरसं सचुक्रं मगुडं पिबेद्वा ।

वातघ्नैरिति भद्रदावादिगणः ; दशमूली च विख्यातैव गणत्वात् ; एतैः काथ
 हीपनाद्यादिकं कुर्यात् । नवत्वन्तु कुलस्य यावत् न रुज्जाडिरिति ॥ ३२ ॥
 पिप्पल्यादिगणः सौम्रुतः । रजशूर्णम् । स्नेहलवणञ्च स्नेहलवणवार्त्ताकु-
 र्येहानित्यादिना पूर्वमुक्तम्, इदमपि सुखाब्जनां पिबेदिति । सघृतं चारुहिङ्गु-
 वेति घृतेनैव यवचारुहिङ्गुनीयं पानम् । घृतस्य कर्षकं, यवचारस्य चतुर्भाषकं,
 हिङ्गुनः षड्रक्तिकमिति । दीपनं पाचनञ्चेति लङ्घनानन्तरं दोषशेषशमनार्थं दीपनं
 पाचनञ्च भेषजं देयम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
 प्रत्याधाने तु वमनमिति प्रत्याधानस्याभाशयसमुत्पत्त्यात् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
 दशमूलौत्यादि :—दशमूल्यादीनां काथे एरण्डतैले प्रक्षेप्यम् ॥ ३७ ॥
 शोफालिकेत्यादि वचनं स्पष्टम् ॥ ३८ ॥
 पञ्चमूलौत्यादि ।—पञ्चमूली मङ्गली ॥ ३९ ॥
 तैलं घृतं वेत्यादी ।—भार्द्रकसमातुलुङ्गफळरसचुक्रगुडादीनां तुल्यी भागः,

कयूरुष्ट्रिकगुल्मशूलगृध्रस्यदावर्त्तहरः प्रदिष्टः ॥ ४० ॥

तैलमेरुण्डजं वापि गोमूत्रेण पिवेन्नरः ।

मासमेकं प्रयोगोऽयं गृध्रस्यरुघहापहः ॥ ४१ ॥

गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यां कृष्णा पीता सुचूर्णिता ।

दीर्घकालोत्थितां हन्ति गृध्रमीं कफवातजाम् ॥ ४२ ॥

अश्नाति यो नरः मिहामेरुण्डतैलमाधिताम् ।

वार्त्ताकुं गृध्रमीक्ष्णः पूर्वाभाषोत्थमौ गतिम् ॥ ४३ ॥

पिष्टैरण्डफलं क्षीरे सविश्वं वा फलं क्वोः ।

पायसो भक्षितः सिद्धो गृध्रसोऽकटिशूलनुत् ॥ ४४ ॥

रास्त्रायाम्नु पलञ्चैकं कर्षान् पञ्च च गुग्गुलीः ।

सर्पिषा गुडिकां कृत्वा खादेद्वा गृध्रसोऽहराम् ॥ ४५ ॥

गृध्रस्यार्त्तं नरं सम्यक् पाचनाव्यैर्विशोधितम् ।

तैलं घृतं वा दत्त्वा पिवेदिति । पिवेदिति वाञ्छन् पूर्वयोगापेक्षया , किंवा तेषां
मेव सचक्रगुडमित्येको योगः , तथा घृतमपि सचक्रगुडमिति द्वितीयः , तथा मिल्क-
, तार्द्रकरसः सातुलद्वीरसोऽपि सचक्रगुड इति तृतीयो योगः । सातुलद्वी मधु-
कृकटौ ॥ ४० ॥

तैलमेरुण्डजमित्यादि ।—योगोऽयं विरेचकत्वेनाल्पमात्रेण प्रत्यङ्गं मासं यावत्
दपयीष्य । भूरिमात्रेण तु बलहानि स्यात् , तन्मृगसूत्रस्य पलं किञ्चिद्भूतं
वा . तथा एरण्डतैलमपि माषकाष्टकं किञ्चिद्भूतं वा कीडाद्यपेक्षया प्रत्यङ्गं मासं
यावदपयीष्यम् ॥ ४१ ॥

गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यामित्यादि ।—गोमूत्रैरण्डतैलयोर्मिलित्वा कर्षद्वयम् , पिप्पली
सूत्रस्य माषकचतुष्टयमिति व्यवहरन्ति ब्रह्मा ॥ ४२ ॥

अश्नात्याद्यादौ ।—एरण्डतैलमाधितां सम्मिश्रितमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

पिष्टं व्यादि ।—त्वग्रहितमेरण्डबीजं कर्षं किञ्चित्शुलान् दत्त्वा क्षीरेण
विरेचनायं पायसं साध्यं । सविश्वं वेति पूर्वयोगापेक्षया वाञ्छन् , अत्रापि किञ्चि-
दण्डुलादीन् दत्त्वा एरण्डफलमात्रं पिष्टाभ्यां कषादं वा कषाशुद्धोरित्यादि
परिभाषया घायसं साध्यं ॥ ४४ ॥

ज्ञात्वा नरं प्रदीपाम्निं वस्त्रिभिः समुपाचरेत् ॥ ४६ ॥
 नादौ वस्त्रिविधिं कुर्याद् यावदूर्ध्वं न शुध्यति ।
 स्नेहो निरर्थकस्तस्य भस्मन्येव हृतिर्यथा ॥ ४७ ॥
 गृध्रस्यार्त्तस्य जङ्घायाः स्नेहस्त्रेदे कृते भृशम् ।
 पद्मां निर्मर्दितायाश्च सूक्ष्ममार्गेण गृध्रसीम् ॥
 अवतार्याङ्गुली सम्यक् कनिष्ठायां शनैः शनैः ।
 ज्ञात्वा समुन्नतं ग्रन्थिं कण्डरायां व्यवस्थितम् ।
 तं शस्त्रेण विदार्याशु प्रवालाङ्गुरसन्निभम् ।
 समुद्धृत्याग्निना दग्ध्वा लिप्येद् यष्ट्याङ्गचन्दनैः ॥
 विध्येत् शिरामिन्द्रवस्त्रेरधस्ताच्चतुरङ्गुली ।
 यदि नोपशमं गच्छेद्देहेत् पादकनिष्ठिकाम् ॥ ४८ ॥
 तगरस्य शिफां सार्द्रां पिष्ट्वा तक्रेण यः पिबेत् ।
 वङ्गणानिलरोगार्त्तः स क्षणादेव मुच्यते ॥ ४९ ॥
 दशमूलीकषायिणं पिबेद् वा नागराश्रया ।
 कटौशूलेषु सर्वेषु तैलमेरण्डमश्वत्थम् ॥ ५० ॥
 विश्वच्यां खल्लपङ्गुश्व दाहे हर्षे च पादयोः ।
 क्रोष्टुशीर्षे विकारे च विकारे वातकण्ठके ।

गङ्गाया इत्यादि ।—खाद्यन्तु माषकाष्टकम्, तप्तजलमनुपानम् ॥ ४५ । ४६ ॥

नादौ वस्त्रिविधिं कुर्यादित्यादौ ।—यावदूर्ध्वं न शुध्यतीति, ऊर्ध्वमिष्येव पक्का-
 श्यादिति शेषः, तेन यावद्विरेकवसनाभ्यां आमाशयो न शुध्यतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

गृध्रसीत्यादि ।—जङ्घायाः सकाशात् गृध्रसीं कनिष्ठायासङ्गुली अवतार्येति
 योजना । कण्डरा कनिष्ठाङ्गुलिग्रन्थिता स्थूलशिरा । इन्द्रवस्त्रिरिह गल्फजङ्घयां
 मध्यदेशः ॥ ४८ ॥

तगरस्येत्यादि ।—तगरः पिष्टतगरः ॥ ४९ ॥

दशमूलीत्यादि ।—दशमूलीकाय-नागरकाशौ एरण्डतैलं प्रचिप्य पिबेत् । नाग-
 राश इति अत्यन्तसामनायां बोध्यम् ॥ ५० ॥

शिरां यथोक्तां निर्विध्य चिकित्सा वातरोगनुत् ॥ ५१ ॥
 शिराव्याधः पाददाहे वातकण्ठकवत् क्रिया ॥ ५२ ॥
 शतधीतष्टतोन्मिष्यैर्नागकेशरकण्टकैः ।
 पिष्टैः प्रलेपः सेकश्च दशमूलसम्बुनेष्यते ॥ ५३ ॥
 आलिप्य नवनीतेन स्वेदो हस्तादिदाहहा ।
 अग्नितप्तेष्टकाखण्डं काञ्चिकैः परिषिञ्च्य तु ।
 तद्वाष्पस्वेदनं कार्यं पादहर्षविनाशनम् ॥ ५४ ॥
 दशमूलस्य निर्य्यूहो हिङ्गुपुष्करसंयुतः ।
 शमयेत् परिपीतस्तु वातं भिषिक्तनिसंज्ञितम् ॥ ५५ ॥
 गुग्गुलुं क्रोष्टु शीघ्रं च गुडूचीत्रिफलाश्रया ।
 क्षीरेक्षौरण्डतैलं वा पिबेद्वा हृद्ददारकम् ॥ ५६ ॥
 रक्तावसेचनं कुर्यादभीक्ष्णं वातकण्टके ।
 पिबेदेरण्डतैलं वा दहेत् सूचीभिरेव वा ॥ ५७ ॥
 कुष्ठसैन्धवयोः कल्कश्चक्रतैलसमन्वितः ।
 सुखोष्णो मर्दने योज्यः खल्वीमूलनिवारणः ॥
 खल्वरां खिग्धास्त्रलवणैः स्वेदमर्दोपनाहनम् ॥ ५८ ॥

आदित्यपाकगुग्गुलुवट्टकः—

वृथक् पलांशा त्रिफला पिप्पली चेति चूर्णितम् ।

शिरां यथोक्तानिति शिराव्याधित्रिधनतिक्रमेष वातकोपभयादल्पमल्पस्य रक्तं
 साध्यम् । खज्रपट्टादौ देशी नोक्तस्येन खज्रादिष्वपि रक्ताहतवातवेदनायां जहादि-
 सुश्लिगतेषु शिरा व्यध्या भवतीति भानुमती ॥ ५१—५५ ॥

गुग्गुलुमित्यादि ।—एरण्डकायेन त्रिफलाकायेन वा शीघ्रयिला गुग्गुलुयांश ।
 अथ एरण्डतैलेन पिष्टा गुग्गुलुः प्रक्षेप्यः । क्षीरेणेत्यादि चतुर्गुणेन दुग्धेन एरण्ड
 तैलेन पेयम्, “बहुदोषे विरेकायं औषे चौराक्षभीजनम्” इत्यादि बाग्भट्टदर्शनात् ।
 पिबेद्वा हृद्ददारकमिति अत्रापि क्षीरेणेति योज्यम् ॥ ५६ । ५७ ॥

खल्वरामित्यादौ अस्त्रमिति काञ्चिकम् ॥ ५८ ॥

दशमूलान्बुना भाव्यं त्वगीलाहंपलान्वितम् ॥
 दत्त्वा पलानि पञ्चैव गुग्गुलोर्वटकीकृतः ।
 एष मांसरसाभ्यासाद्वातरोमान् विशेषतः ।
 हन्ति सन्ध्यस्त्रिमज्जस्थान् हृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥
 भाव्यद्रव्यसमं काण्ड्यं क्षाण्डोऽष्टांशस्तु तेन च ।
 आर्द्रं यावद्दिनं भाव्यं सप्ताहं भावनाविधिः ॥ ५८ ॥

त्रयोदशाङ्गगुग्गुलुः—

आहाश्वगन्धा हवुषा गुडूची
 शतावरी गोक्षुरहृक्षदारकम् ।
 रस्त्रा शताह्वा सशटी यमानी
 सनागरा चेति समैश्च चूर्णम् ।
 तुल्यं भवेत् कैशिकमत्र मध्ये
 देयं तद्धा सर्पिरतोऽर्द्धभागम् ।
 अर्द्धाक्षमात्रत्वष्ट तत् प्रयोगात्
 कृत्वानुपानं सुरयाथ यूषैः ॥
 मद्येन वा कोष्णजलेन वाथ
 क्षीरेण वा मांसरसेन वापि ॥
 कटौघहे गृध्रसि बाहुपृष्ठे
 हनुषहे जानुनि पादयुग्मे ।

पृथगित्यादी ।—त्वमेतयोर्मिलित्वाहंपलं बोध्यम् ; अत्र विफलादिगुग्गुल्वत्सं
 भवंमेकौकृत्य बोध्यम् । भाव्येत्यादि काण्ड्यविशेषः । तेनेति अष्टांशेषकाण्ड्येनार्द्रं
 कृत्वा दिनेकं यावद्भाव्यम्, भावनाविधिसमाप्तिस्तु सप्ताहादिति । इयञ्च परिभाषा
 भागमष्टमतानुसारिणी, तेनास्या अमूलकत्वं नाशङ्कनीयम् । इन्द्रस्तु “लेङ्गवद्विगुब्धे-
 नायमाजीव्यं चातपे स्थितः । दशमूलान्बुना शोध्यः सप्तवारञ्च गुग्गुलुः” इत्युक्तवान्,
 इति पुनरुक्तार्थमिति निश्चयः ॥ ५८ ॥

त्रयोदशाङ्गगुग्गुली आहमिति सनामख्यातं बभ्रजद्रव्यम् । हवुषा स्वनाम-

सम्भिस्थिते चास्थिगते च वाते
 मज्जाश्रिते स्नायुगते च कोष्ठे ॥
 रोगान् जयेदातकफानुविहान्
 वातेरितान् हृदग्रहयोनिदोषान् ।
 भग्नास्थिविद्वेषु च खञ्जवाते
 त्रयोदशाङ्गं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ६० ॥
 जित्वावरकमग्रे तु वाते वातहरं हितम् ॥ ६१ ॥
 अन्नावृते तदुल्लेखो दीपनं पाचनं लघु ॥ ६२ ॥
 सुप्तिवाते त्वष्टृलोचं कारयेद्बहुशो बुधः ।
 दिङ्माच लवणागारधूमैस्तैलविमर्दितैः ॥ ६३ ॥
 सर्पिस्तैलवसामज्जपानाभ्यञ्जनवस्तयः ।
 खेदाः स्निग्धा निवातश्च स्थानं प्रावरणानि च ॥
 रसाः पयांसि भोज्यानि स्वादन्तलवणानि च ।
 वृंहणं यत् तत् सर्वं कर्त्तव्यं वातरोगिणाम् ॥ ६४ ॥
 पटोलफलकैर्युषो वृथ्यो वातहरो लघुः ।
 वाय्यालककृती यूषः परं वातविनाशनः ॥ ६५ ॥
 बलायाः पञ्चमूलस्य दशमूलस्य वा रसे ।

ग्याता । समैरिति समैर्भागैरुपलक्षितम् । तुल्यं भवेत् कैशिकमिति समुदितं
 सर्वचूर्णसमी गुग्गुलुरित्यर्थः । अतोऽर्द्धभागमिति कैशिकार्द्धभागम् । भिषज्ज
 यावता घृतेन गुग्गुलो पेषणं भवति तावदेव घृतं गृह्णन्ति । सुराद्यन्नपानभेदो
 दीपमेदापेक्षया ॥ ६० ॥

सन्धेपादावृतवातचिकित्साभाह जित्वेति । आवरकमिति वायोरावरको यो
 दीपलम् । तदुल्लेख इति अन्नस्य वसनम् ॥ ६१—६२ ॥

सर्पिरित्यादि क्रियासत्रं चरकस्य ॥ ६४ ॥

पटोलफलकैरित्यादौ, तथा वाय्यालककृती यूष इत्यादौ ।—यूषयोनितान्मुह
 दयोऽपि बोध्याः, अन्ये तु केवलस्योरेव पटोलफलवाय्यालकयोर्बुधैर्वेद्याङ्गः ॥ ६५ ॥

अजाशीर्षांश्च जानूपम्रव्यादपिशितैः पृथक् ॥
 साधयित्वा रसान् खिग्धान् दध्यन्मन्थोपसंस्कृतान् ।
 भोजयेद्वातरोगार्त्तं तैर्व्यक्तलक्षणैर्नरम् ॥ ६६ ॥
 पञ्चमूलीबलासिद्धं क्षीरं वातामये हितम् ॥ ६७ ॥
 वाजिगन्धा बलास्त्रिस्तो दशमूली महौषधम् ।
 द्वे गृध्रनख्यौ रास्त्रा च गणो मारुतनाशनः ॥ ६८ ॥
 कोलं कुलथं सुरदार रास्त्रा माघातसौ तैलफलानि कुष्ठम् ।
 वचाशताङ्गे यवचूर्णमम्बान्युष्णानि वातामयिनां प्रदेहः ॥ ६९ ॥
 आनूपवेशवारोष्णप्रदेहो वातनाशनः ॥
 निरस्थि पिशितं पिष्टं खिन्नं गुडघृतान्वितम् ।
 कृष्णामरिचसंयुक्तं वेशवार इति स्मृतः ॥ ७० ॥

बलाया इत्यादि ।—बलादिभिस्त्रिभिः साधनैर्व्यैरजाशीर्षादयश्च चत्वारः
 पृथक् साध्याः, तेन वादश रसा भवन्ति । बलादिभिरष्टतं कृत्वा तेन मांसरसः
 करणीय इत्याहुः । अन्धे तु प्रास्थिकेऽश्वसि कर्षमानं बलामूलमनुरूपमजाशीर्ष-
 मांसञ्च प्रलिप्य पाचनीयम्, परिशिष्टे पलचतुष्टये सति वस्त्रेण खानयित्वा परि-
 भर्जनीयम्, तदनुसैन्धवास्त्रदधित्विकटून्यनुरूपाणि दत्त्वा संस्कार्यम् । एवं ब्रह्मपञ्च-
 मूलेन च साधनम् । अजाशीर्षवत् कूर्मककंटाद्यञ्च जानो मांसेन, तथा मङ्गिष-
 वराहादीनामनूपानां मांसेन, तथा कृष्णादानां मांसेन रससाधनं कुर्यादिति ॥ ६६ ॥

पञ्चमूलीत्यादि ।—स्त्रया पञ्चमूली ॥ ६७ ॥

वाजिगन्धेत्यादौ ।—बलास्त्रिस्त इति बला, अतिबला, नागबला चेति ख्याताः ।
 अत्र बला पोतपुष्पा, अतिबला श्वेतपुष्पा, नागबला गीरचतण्डुला । गृध्रनखौद्वयं
 श्वेतरक्तपुष्पमेदात् । गणत्वादनेन सर्वाः कायादिकल्पनाः कार्य्याः ॥ ६८ ॥

कोलमित्यादि ।—कोल वदरफलम्, अतसौ तिसीति भाषा ; तैलफलं तैल-
 विशिष्टफलम् । एतानि समभागान् कृत्वा काञ्जिकेन पिष्टा ततैकैव लेपी देयः ॥ ६९ ॥

आनूपवेशवार इति वराहादिमांसकृतः । तस्य पारिभाषिकी संज्ञाभाह
 निरस्तोक्ता ॥ ७० ॥

शाल्वनस्वेदः—

काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वान्द्रव्यसंयुतः ।

सानूपमांसः सुखिन्नः सर्वस्नेहसमावृतः ।

सुखोष्णः स्पष्टलवणः शाल्वनः परिकीर्तितः ॥

तेनोपनाहं कुर्वीत सर्वदा वातरोगिणाम् ॥

वातघ्नो भद्रदावादिः काकोल्यादिस्तु सौश्रुतः ।

मांसिनात्रौषधं तुल्यं यावतास्नेन चास्त्रता ।

पट्टो स्यात् स्वेदनार्थञ्च काष्ठीकाद्यन्नामिथते ।

चतुःस्नेहोऽत्र तावान् स्यात् सुखिन्नत्वं यतो भवेत् ॥

समस्तं वर्गमहं वा यथालाभमथापि वा ।

प्रयुञ्जोतेति वचनं सर्वत्र गणकर्मणि ॥ ७१ ॥

शाल्वनस्वेदमाह काकोल्यादिरित्यादि ।—काकोल्यादिरिति काकोल्यादि
गणः । वातघ्न इति भद्रदावादिगणस्य सङ्गा । सवास्रद्रव्यं काष्ठीक-सुरा-सौवीर-
तृषोदकादि । सानूपमांस इति, सानूपमांस शकरादयः । सर्वस्नेहाः सर्पिर्कोल-
वसामज्जानः । उपनाह इति उष्णबहुलप्रलपः । उक्तमेव शाल्वनस्वेदं विवृणोति
वातघ्न इत्यादि । सौश्रुत इति विशेषणं सुश्रुतीककाकोल्यादिगणो ग्राह्यः, न
पुनरष्टवर्गसंज्ञित इति । ब्रह्मसौश्रुते तु काकोल्यादिर्यथा “काकोल्यो मधुकामद-
जीवकर्षभकौ सहे । ऋद्धिर्ब्रह्मन्तुगादोरो पुण्डरीक सपद्मकम् । जीवलो-
सास्त्रता शङ्खौ ब्रह्मोका चेति कुर्वीत । काकोल्यादयः पित्तशोणितानिलनाशन ”
इति । भद्रदावादिर्यथा “भद्रदाक निशे भार्गी वरुणो मेषगर्भिका । जटाभिष्टौ-
चात्तगन्धो वरागोचुरतण्डुलाः । अर्को श्वदष्टा गणिका धूलूरचासमेदकः । वरी-
स्थिरा पाटलाकृक् वर्षाभूर्वसुको यवः । भद्रदावादिरित्यं प गणो वातविनाशन ”
इति । मांसिनात्रौषधं तुल्यमिति काकोल्यादि-भद्रदावादिगणद्वयसौषधं मांसं तुल्यं
यास्त्रम्, यथालाभपक्षेऽपि मांसं तुल्यं देयम्, तेन वाताहम् । ब्रह्मस्मार्त “अस्ना-
दिभिश्च सस्नाथ्य काकोल्यादिवयं विभिः” इति । अस्यार्थः—अस्नादिभिः अन्न-
संवलणरसैः संस्कारः कायः । संस्कारत्वादत्र वयं तावन्मात्रं देयं यावदन्नसिग्ध-
लवणत्वमात्रं स्यादित्यर्थः । काकोल्यादिस्तथा भद्रदावादिसंस्थानूपमांसम् एतच्चयम्

अश्वगन्धाद्यं घृतम्—

अश्वगन्धाकषाये च कल्के क्षीरचतुर्गुणम् ।

घृतं पक्वन्तु वातघ्नं वृथ्यं मांसविवर्धनम् ॥ ७२ ॥

दशमूलकाद्यं घृतम्—

दशमूलस्य निर्यूहे जीवनीयैः पलोन्मितैः ।

क्षीरेण च घृतं पक्वं तर्पणं पवनार्तिजित् ॥

क्वाथोऽत्र त्रिगुणः सर्पिःप्रस्थः साध्यः पयःसमः ॥ ७३ ॥

छागलाद्यं घृतम्—

आजं चर्मविनिर्मुक्तं त्यक्तशृङ्गखुरादिकम् ।

पञ्चमूलीद्वयञ्चैव जलद्वीणे विपाचयेत् ॥

तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

जीवनीयैः सयष्ट्याह्नैः क्षीरञ्चैव शतावरीम् ॥

सकार्यम् । संस्कार्यत्वादस्य प्राणान्यम्, तेन त्रयमेव संस्कार्यत्वात् प्रत्येकं तुल्य-
भागमिति । यावतास्त्रेन चास्त्रत पट्टो स्यादिति पटुशब्दात् ईप् प्रत्ययः स्यादिति
शक्तः स्यादिति । काञ्जिकादिशब्दात् सुरासौक्ष्मीरतुषोदकधान्यास्त्रदधिमस्त्रस्त्रि-
काकोलादोना गृह्यम् ॥ ७१ ॥

अश्वगन्धाघृते चतुर्गुणक्षीरसाहचर्यादश्वगन्धाक्वाथोऽपि चतुर्गुणः । कल्की-
ऽप्यश्वगन्धाया एव ॥ ७२ ॥

दशमूलघृतं दशमूलक्वाथोऽपि त्रिगुणः, क्षीरन्तु क्षेहसममिति चक्रः । जञ्जड-
मते तु क्षेहाचतुर्गुणः क्वाथः क्षीरं क्षेहसममिति । अस्त्रिन्नर्थं परिभाषा “एक-
दिदिद्वैद्रव्यैः कुर्यात् क्षेहचतुर्गुणम् । क्षीरं क्षेहसमं दद्याच्चतुर्भिश्च चतुर्गुणम्”
इति । अस्थार्थः—यत् किं द्रवः तत्र तेनैव चातुर्गुण्यम्, यत्र तु द्वौ वा तत्र
राश्याम्, यत्र त्रयस्तत्र विभिरिति चातुर्गुण्यं मिलित्वा, क्षीरन्तु क्षेहसमम्, चतुर्भि-
रपि मिलित्वं चातुर्गुण्यम्, एव सवत्र व्याख्येयम् । जीवनीयैरित्यत्र जीवनीय-
दशकम्, अनुक्तसंख्यत्वादननैव कल्कः ॥ ७३ ॥

आजं चर्मविनिर्मुक्तमित्यादि ।—चर्मादिद्वौ तदुक्तच्छागमांसं हावि शल्पलमानं
गृहीत्वा, दशमूलञ्च हाविःशल्पलमानं जलद्वीणे पक्वमितिहा इन्द्रः । चक्रस्ताड

छागलायमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत् ॥
 अर्दिते कर्णशूले च वाधिर्ये मूकमिन्निने ।
 जङ्गमदपङ्गूनां खल्ले गृध्रसिकुञ्जयोः ।
 अपतानेऽपतन्त्रे च सर्पिरेतत् प्रशस्यते ॥
 द्रोणे द्रव्यतुलाश्रुत्या स्याच्छागदशमूलयोः ।
 पृथक् तुलाहं यश्चाह्वयं देयं द्विधोक्तिः ॥ ७४ ॥

एलादितेलम्—एलामुरासरलशैलजदारुकौन्ती-

चण्डाशटीनलदचम्पकहेमपुष्पम् ।
 स्त्रीण्येयगन्धरसपूतिदलासृणाल-
 श्रीवासकुन्दुरुनखाब्जवराङ्गकुष्ठम् ॥
 कालीयकं जलदकर्कटचन्दनश्री-
 जात्याः फलं सविकसं सहकुङ्कुमम् ।

अज्ञादतःखुरादिकमिति गृह्ययोग्यतादर्शनार्थम्. न पुनराकृतिमानयद्व्यर्थश्च ; अतः
 पञ्चाशत्पलानि मासस्य दशमूलस्य च, अतएव वक्ष्यति द्रोण इति ; एवं मयूरा
 दिषु हृतेष्वपि । उद्धवैयव्यवहारस्वाकृतिमानेन । केचित्तु शतवर्थाः कल्कमाङ्गः
 रसस्यागुक्तेः, तदयुक्तम्, यतः कल्कद्रव्यमध्ये नोक्तः ; अतः क्षीरसाहचर्येण रसो
 याह्यः । क्षीर-शतावरौरसौ प्रत्येकं केहसमी । गद्याह्वयं देयं द्विधोक्तिः
 इति स्थलजलजमेदेन यष्टिमधुहयं याह्यमित्यर्थः । उन्दिस्तु “हृते तैले च योगे च
 यद्द्रव्यं पुनरुच्यते । तज्ज्ञातव्यमिद्व्यर्थेण भागतो द्विगुणेन च” इति वचनात्
 यष्टिमधुनो भागहयं याह्यमित्याह । व्यवहारस्तु उन्दीकृतमतेनैव ॥ ७४ ॥

एलेत्यादि ।—कौन्ती रेणुकम्, चण्डा क्षीरपुष्पी ; नलदं मांसी ; हेमपुष्पं
 नागकेशरपुष्पम् ; स्त्रीण्येयं यन्त्रिपण्यम् ; गन्धरसः खनामख्यातः ; पूतिः खट्वशी,
 दल तेजपत्रम्, चमृणालम् उशीरम् ; श्रीवासो नवनीतखोष्टिः, कुन्दः कुण्ड
 खोष्टिः ; नख नखी, अम्बु बालकम् ; वराङ्ग गुडत्वक् ; कर्कटः समुद्रकर्कटकः ;
 चन्दनश्रीः श्वेतचन्दनम्, अन्ये तु श्रीः काष्ठखोष्टिरित्याहुः ; जात्याः फल
 जातिफलम्, सविकसमिति विकसा मञ्जिष्ठा ; पृक्का पिङ्गिकापुष्पं (पिङ्गि इति

पृक्कातुरुष्कैलघु लाभतया विनीय
तैलं बलाकथनदुग्धयुतञ्च दध्ना ।
सार्द्धं पचेत्तु हितमेतदुदाहरन्ति
वातामयेषु बलवर्णवयःप्रकारि ॥ ७५ ॥

बलाशैरीयतैले—

बलानिःकाथकल्काभ्यां तैलं पक्कं पयोऽन्वितम् ।
सर्ववातविकारघ्नमेवं शैरीयसाधितम् ॥ ७६ ॥

महाबलातैलम्—

बलामूलकषायस्य दशमूलौकृतस्य च ।
यवकीलकुलत्थानां काथस्य पयसा तथा ॥
अष्टावष्टौ शुभा भागास्तैलादेकस्तदेकतः ।

भाषा), तुरुष्कः सिद्धकः; लघु अगुरु। लाभतयेति यथालाभं द्रव्यं मानञ्च
याच्यम्, लभ्यत इति लाभः, कर्मणि घञ्, नेह भावप्रत्ययः। विनीय कल्कीकृत्य।
तैलमुत्सर्गितं प्रस्थपरिमितम्, बलाकथनं बलाकाथः, तस्य च प्रस्थद्वयम्, दुग्धं
दधि च प्रत्येकं स्नेहसमम्; एवं मिलित्वा चतुर्गुणः पाकः। अन्ये तु काथश्चतु-
र्गुणः, दधि दुग्धं प्रत्येकं स्नेहसममित्याहुः। व्यवहारः पुनरनेनैव। इदमेव
तैलम् अन्ये पाकमेतेन पठन्ति, यथा,—तिलतैलं शः ४, उपचार्यं तिलतैलं पल ४,
पाकार्यं दधि शः ४, दुग्धं शः ४, कल्कार्यं मज्जिष्ठा कर्ष १२, इति प्रथमः पाकः।
काथार्यं वारियाला मूल पल ३२, पानीयं शः ३२, शिषं श ८, कल्कार्यं रेणुका
चौरहल गन्धरस गुडत्वक् शठी तेजपत्र लशूरी कुड सुधा पृक्का सरल शैलज बला
०५२ प्रत्येकं कर्ष १, इति द्वितीयः पाकः। तृतीयपाके तु कल्कार्यं एलाचि सुरा
चम्पककलिका आठकी नागेश्वर गाठियाला खड़ाशी भवनीतखीटी कुन्दुर मन्डी
येतचन्दनशीधितसमुद्रकर्कट कालोयक जातीफल कडुम सिद्धक अगुरु मांसी कुड
एतत् सर्वं चूर्णीकृत्य गन्दीदकेन तैलसमेन तृतीयः पाकः ॥ ७५ ॥

बलातैले बलाकाथस्त्रिगुणः, खीरन्तु स्नेहसमम्। अन्ये तु बलाकाथश्चतुर्गुणः,
दुग्धन्तु द्रुतसममित्याहुः। एवं शैरीयतैलम् ॥ ७६ ॥

बलामूलकषायस्येत्यादि।—सुश्रुतस्य। अथ दशमूलस्य मिलित्वैव काथः, यव-

पचैदावाप्य मधुरं गणं सैन्धवसंयुतम् ॥
 तथागुरु सर्जरसं सरलं देवदाह च ।
 भञ्जिष्ठां चन्दनं कुष्ठमेलां कालानुशारिवाम् ॥
 भांसीं शैलेयकं पत्रं तगरं शारिकां वक्षाम् ।
 शतावरौमश्चगन्धां शतपुष्पां पुनर्नवाम् ॥
 तत् साधुसिद्धं सौवर्णं राजते मृगमयेऽपि वा ।
 प्रक्षिप्वा कलसे सम्यक् सुनिगुप्तं निधापयेत् ॥
 बलातैलमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत् ।
 यथाबलमतो मात्रां सूतिकायै प्रदापयेत् ।
 या च गर्भाग्निनो नारौ क्षीणशुक्रश्च यः पुमान् ॥
 क्षीणवाते मर्महतेऽभिहते मथितेऽपि वा ।
 भग्ने श्रमाभिपन्ने च सर्वथैवोपयोजयेत् ॥
 सर्वानाक्षेपकादींश्च वातव्याधीन् व्यपोहति ।
 हिक्काकासमधोमन्यं गुल्मश्वासं सुदा रुणम् ॥
 षण्मासानुपयुज्यैतदन्त्रवृद्धिमपोहति ।
 प्रत्यग्रधातुः पुरुषो भवेच्च स्थिरयौवनः ॥
 एतच्च राज्ञा कर्तव्यं राजमात्राश्च ये नराः ।
 सुखिनः सुकुमाराश्च धनिनश्चैव ये नराः ॥ ७७ ॥

विष्णुतैलम्—

शालपर्णी पृश्निपर्णी बला च बहुपुत्रिका ।
 एरण्डस्य च मूलानि वृहत्योः पूतिकस्य ॥

कोलकुलत्यानाश्च मिलित्वा अपरकाष्ठश्च, एवं बलाकाष्ठेन सह त्रयः कायालया पय
 सेति, इवचतुष्टयम् । एषां चतुर्णां द्रवाणां प्रत्येकं तैलप्रस्थापेत्तयाष्टगुणो भागः,
 एवञ्च मिलित्वा तैलात् द्वाविंशद् गुणो द्रवी भवति । तैलञ्च मानविशेषानिर्देशात्
 त्रयपरिमितमेव यावत् । एकत इति एकौक्यम् । आवाप्य मधुरं गन्धमिति
 काकील्यादिगन्धं कल्पीक्य । सैन्धवसंयुतमिति सैन्धवमगुर्वादि च कल्पीक्य

गन्धधुक्कस्य मूलानि तथा सहचरस्य च ।
 एषान् पलिकैः कल्कैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 भ्राजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दद्याच्चतुर्गुणम् ।
 अस्य तैलस्य पक्वस्य शृणु वीर्यमतः परम् ॥
 अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां तथा नृणाम् ।
 तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्वव्याधिनिवारणम् ॥
 आयुष्मांश्च नरः पीत्वा निश्चयेन दृढो भवेत् ।
 गर्भमश्वतरी विन्द्यात् किं पुनर्मानुषी तथा ॥
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च तथैवार्द्धावभेदकम् ।
 कामलापाण्डुरोगघ्नं शर्कराश्मरीनाशनम् ॥
 क्षीणेन्द्रिया नष्टशुक्रा जरया जर्जरीकृताः ।
 येषाञ्चैव क्षयो व्याधिरन्तर्हृदिस्य दारुणा ॥
 अर्दितं गलगण्डञ्च वातशोणितमेव च ।
 स्त्रियो या न प्रसूयन्ते तासाञ्चैव प्रयोजयेत् ॥
 एतदङ्गं वरं तैलं विष्णुना परिकीर्तितम् ॥ ७८ ॥

नारायणतैलम्—

विल्वाग्निमन्यः श्योणाकः पाटलः पारिभद्रकः ।
 प्रसारण्यश्मगन्धां च बृहती कण्टकारिका ॥
 बला चातिबला चैव श्वदंष्ट्रा सपुनर्नवा ।

पक्तव्यम् । कालानुशारिवा तगरपादिका, तदभावे श्रियलौकीपत्र । तगरं पिष्टतगरमूलं, शारिवा श्यामलता, पुनर्नवान्तः कल्कः । सुनिगुर्नामति वाता-
 तपादिपरिहारेण सुष्ठु रक्षितम् । तैलमिदं सुशुते मूढगर्भे पठितं, तेन स्तिकायै
 श्वापथैदिति विशेषीकृतम् । अन्तर्हृदिस्योक्तं प्राप्ताफलकोषामन्तर्हृदि व्यपीड-
 यौवि, प्राप्ताफलकोषयोः पुनरसाध्यत्वात् । राजमावा इति राक्ष इव मावा परि-
 श्रुती येषां ते तथा ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

नारायणतैले पारिभद्रकः पालितामादार इति प्रसिद्धः ; प्रसारणी गन्धभावा

एषां दशपलान् भागांश्चतुर्दशैः पचेत् ॥
 पादशेषं परिस्नाज्य तैलपात्रं प्रदापयेत् ।
 शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं वचा ॥
 चन्दनं तगरं कुष्ठमेला पर्णीचतुष्टयम् ।
 रास्ना तुरगगन्धा च सैन्धवं सपुनर्नवम् ॥
 एषां द्विपलिकान् भागान् पेषयित्वा विनिक्षिपेत् ।
 शतावरीरसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥
 आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
 पाने वस्ती तथाभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रशस्यते ॥
 अश्वो वा वातसंभग्नो गजो वा यदि वा नरः ।
 पङ्कलः पीठसर्पी च तैलेनानेन सिध्यति ॥
 अधोभागे च ये वाताः शिरोमध्यगताश्च ये ।
 दन्तशूले हनुस्तम्भे मन्यास्तम्भे गलग्रहे ॥
 यस्य शुभ्रति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विह्वला ।
 क्षीणेन्द्रिया नष्टशुक्रा ज्वरक्षीणाश्च ये नराः ॥
 वधिरा लल्लजिह्वाश्च मन्दमेधस एव च ।
 अल्पप्रजा च या नारी या च गर्भं न विन्दति ॥
 वातात्तौ हृषणौ येषामन्त्रवृद्धिश्च दारुणा ।
 एतत् तैलवरं तेषां नाम्ना नारायणं स्मृतम् ॥
 तगरं नतमत्र स्यादभावे शीतली जटा ॥ ७८ ॥

लिङ्गा इति ख्याता : अतिबला गौरवतल्लुला ; तगरं तगरपादिका, तदभावे श्व
 लीङ्गोपडः, पिण्डतगरमूलमित्यन्ते । आज वा यदि वा गव्यमिति यद्यपि गव्याज
 पयसीः प्रायेण गुणसाध्यं, तथा च गोक्षीरेण पक्वं तैलमित्यनभिष्यन्दि विदोषहरश्च
 भवतीति प्रत्येत्यम्, अन्ये त्वाहुः क्षीरान्तरनिवृत्त्यर्थं विशेषख्यापकमिति । नारा
 यणसंज्ञा चास्य विष्णुनिर्मितात्, शतावरीरससाधितत्वाद्वा ॥ ७८ ॥

महानारायणतैलम्—

शतावरी चांशुमती घृष्टिपर्णी शटी बला ।
 एरण्डस्य च मूलानि वृद्धयोः पूतिकस्य च ॥
 गवेधुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च ।
 एषां दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
 पादावशेषे पूते च गर्भञ्चैनं समावपेत् ।
 पुनर्नवा वचा दारु शताङ्गा चन्दनागुरु ॥
 शैलेयं तगरं कुष्ठमेला मांसी स्थिरा बला ।
 अश्वत्था सैन्धवं रास्ना पलाङ्गानि च पेषयेत् ॥
 गव्याजपयसोः प्रस्थौ द्वौ द्वावत्र प्रदापयेत् ।
 शतावरीरसप्रस्थं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 अस्य तैलस्य सिद्धस्य शृणु वीर्यमतः परम् ।
 अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां नृणां तथा ।
 तैलमेतत् प्रदातव्यं सर्ववातनिवारणम् ॥
 आयुष्मांश्च नरः पीत्वा निश्चयेन दृढो भवेत् ।
 गर्भमश्वतरी विन्द्यात् किं पुनर्मानुषी तथा ॥
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च तथैवाह्वावभेदकम् ।
 अपचीं गण्डमूलाञ्च वातरक्तं हनुग्रहम् ।
 कामलां पाण्डुरोगञ्च अश्मरौञ्चापि नाशयेत् ॥
 तैलमेतद्भगवता विष्णुना परिकीर्तितम् ।
 नारायणमिति ख्यातं वातान्तकरणं परम् ॥ ८० ॥

महानारायणतैलं अंशुमती शालपर्णी, पूतिकस्य नाटाकरञ्ज इति ख्यातस्य
 मूलयाद्यं ; गवेधुकं गौरचतस्रः ; सहचरी भिग्टी ; शताङ्गा शुल्फा इति
 ख्याता, चन्दनं रक्तचन्दनं, शैलेयं शैलजं ; तगरं तगरपादिका ; स्थिरा शाल
 पर्णी, अश्वत्था अश्वगन्धा । एषां कल्कानां प्रत्येकं पलाङ्गम् । प्रस्थौ द्वौ द्वाविति
 शृणु द्वौ द्वौ प्रस्थौ ॥ ८० ॥

अश्वगन्धतैलम्—

शतं पक्वाश्वगन्धाया जलद्रोणेऽशशेषितम् ।
 विस्त्राय विपचेत् तैलं क्षौरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
 कल्कैर्मृणालशालूक-विसकिञ्जल्कमालती- ।
 पुष्पैर्ऋषीबिरमधुक-शारिवापन्नकेशरैः ॥
 मेदापुनर्नवाद्राक्षामञ्जिष्ठाहृतीद्वयैः ।
 एलैलबालुत्रिफला-मुस्तचन्दनपद्मकैः ॥
 पक्वं रक्ताश्रयं वातं रक्तपित्तमसृग्दरम् ।
 हन्यात् पुष्टिबलं कुर्यात् कृशानां मांसवद्धनम् ॥
 रेतोयोनिविकारघ्नं ब्रणदोषापकर्षणम् ।
 षण्डानपि वृषान् कुर्यात् पानाभ्यङ्गानुवासनैः ॥ ८१ ॥

भूलकाद्यं तैलम्—

मूलकस्वरसं तैलं क्षौरदध्यस्त्रकाञ्चिकम् ।
 तुल्यं विपाचयेत् कल्कैर्बलाचित्रकसैन्धवैः ॥
 पिप्पल्यतिविषारास्त्रा-चविकागुरुचित्रकैः ।
 भस्मातकवचाकुष्ठ-श्वदंष्ट्राविश्वभेषजैः ॥
 पुष्कराह्वशटीविल्व-शताह्वानतदारुभिः ।
 तत् सिद्धं पौतमत्युग्रान् हन्ति वातात्मकान् गदान् ॥ ८२ ॥

अश्वगन्धतैले अशशेषितमिति पादशेषितम् । मृणाल स्थूलमृणाल, विसल
 स्वन्यमृणाल, विसशब्द न मृणालनिर्गतः प्रतानः, किञ्जल्क पद्मवराटः, पद्मकेशरस्य
 उक्तत्वात्, अन्ये तु उत्पलकिञ्जल्कमित्याह । मेदास्थाने संहति पाठे सहा
 महासहा माषपथी ॥ ८१ ॥

मूलकैत्यादि ।—चरकस्य । मूलकस्वरसादीनि चत्वारि द्रवाणि तैलसमाना ।
 बलाचित्रकसैन्धवैरित्यत्र बलाशिशुकसैन्धवैरित्यत्र पाठश्रवणे दृश्यते, अन्ये तु
 अभयत चित्रकदर्शनात् एकत्र चित्रकशब्दे रैरल्लमूलं व्याचक्षते, तत्तु टीकाकारेण
 व्याख्यातमिति ॥ ८२ ॥

रसीनतैलम्—

रसीनकल्कस्वरसेन पक्वं तैलं पिबेद् यस्त्वनिलामयार्त्तः ।

तस्याशु नश्यन्ति च वातरोगा यस्या विशाला श्व दुर्गृहीताः ॥ ८३ ॥

केतक्याद्यं तैलम्—

केतकिनागबलातिबलानां यद्बहुलेन रसेन विपक्वम् ।

तैलमनल्पतुषोदकसिद्धं मातृमस्थिगतं विनिहन्ति ॥

अनल्पवचनात् तत्र तुल्ये काथतुषोदके ।

अकल्कोऽपि भवेत् स्नेहो यः साध्यः केवले द्रवे ॥ ८४ ॥

सैन्धवाद्यं तैलम्—

द्वे पले सैन्धवात् पञ्च शुण्ठ्या ग्रन्थिक-चित्रकात् ।

द्वे द्वे भज्जातकास्थीनि विंशतिर्द्वे तथादके ॥

आरनालात् पचेत् प्रस्थं तैलमेतैरपत्यदम् ।

ग्रध्रस्थूतग्रहार्शोऽस्ति सर्ववातविकारनुत् ॥ ८५ ॥

स्वल्पमाषतैलम्—

तैलं सङ्घचितेऽभ्यङ्गे माषसैन्धवसाधितम् ।

बाहुशीर्षगते नस्यं पानञ्चीत्तरभक्तिकम् ॥

रसीनकल्कस्वरसेन* पक्वमिति रसीनकाथकल्काभ्यामित्यर्थः । अतः स्वरस एव चतुर्गुणः, अन्ये तु स्वरसः स्नेहसमः, तीर्थं त्रिगुणमिति । तथा वातरोगाः नश्यन्ति यथा विशाला दुर्गृहीताः, अनधिगतवाक्यार्थाः असंस्कृता वा यस्याः शास्त्राणि ॥ ८३ ॥

केतकीत्यादि ।—वाग्भटस्य । केतकादीनामतिबलानानां भिन्नितानां काथः । बह्वर्लेनेति घनेन ; बहुलेनेति वचनात् अष्टभागावशिष्टत्वं काथस्य, स च चतुर्गुणः । अनल्पेति वचनात् काष्ठिकमपि चतुर्गुणमिति चक्रः ; अतोऽष्टगुणः पाक इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

सैन्धवाद्ये भज्जातकास्थीनि विंशतिरित्याकृतिगणनात् ॥ ८५ ॥

स्वल्पमाषतैले माषसैन्धवसाधितमिति माषकस्य काथः, सैन्धवस्य तु कल्क इति

काथोऽत्र माषनिष्याद्यः सैन्धवं कल्कमेव च ॥ ८६ ॥

(१) माषतैलम्—

माषात्मगुप्तातिविषोरुवूकरास्त्राशताङ्गालवणैः प्रपिष्टैः ।

चतुर्गुणे माषबलाकषाये तैलं कृतं हन्ति च पक्ष्वातम् ॥ ८७ ॥

(२) माषतैलम्—राषप्रस्थं समावाप्य पचेत् सम्यग्जलादकं ।

पादशेषे रसे तस्मिन् क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥

प्रस्थञ्च तिलतैलस्य कल्कं दत्त्वाक्षसम्भितम् ।

जीवनीयानि यान्यष्टौ शतपुष्पां ससैन्धवाम् ।

रास्त्रात्मगुप्तामधुकं बलाव्योषं त्रिकण्टकम् ॥

पक्षाघातेऽर्दिते वाते कर्णशूले सुदारुणे ।

मन्दश्रुतौ चाश्रवणे तिमिरे च त्रिदोषजे ॥

हस्तकम्पे शिरःकम्पे विश्वच्यामववाङ्मुके ।

शस्तं कलायखञ्जे च पानाभ्यञ्जनवस्तिभिः ॥

माषतैलमिदं श्रेष्ठमूर्ध्वजतुगदापहम् ॥ ८८ ॥

(३) माषतैलम्—माषातसीयवकुरण्टककण्टकारी

गोकण्टटुण्टकजटाकपिकच्छुतोयैः ।

कार्पासकास्थिशण्वोजकुलत्यकील-

काथेन वस्तपिशितस्य रसेन चापि ॥

चक्रः । अन्ये तु केवलसैन्धवस्य कुचापि कल्कादर्शनाभापसैन्धवयोः कल्कः ; अनुक्त-
द्रवत्वाज्जलं चतुर्गुणमित्याहुः ॥ ८६ ॥

माषात्मगुप्तेत्यादौ अतिविषा मूर्ध्वेति निश्चलः, यष्टिमध्वित्यन्ये । माषबलयोष
मिलित्वा चतुर्गुणः कायः ॥ ८७ ॥

माषप्रस्थमित्यादौ ।—जीवनीयानि यान्यष्टौ शतपुष्पां ससैन्धवाम् ॥ ८८ ॥

माषातसीत्यादौ ।—अतसी वर्तुलकलायः, कश्चिदतिविषेत्याह ; कुबष्टकी
भिक्षुटी ; गोकण्टकी गीचुरः ; टुण्टकजटा शीषाकमूलं ; कपिकच्छुः शक-

शुण्ठ्या समागधिकया शतपुष्पया च
 सैरण्डमूलसपुनर्नवया सरण्या ।
 रास्त्राबलामृतलताकटुकैर्विपकम्
 माषास्थमेतदवबाहुहरश्च तैलम् ॥
 अर्द्धाङ्गशोषमपतानकमाव्यवात-
 माक्षेपकं सभुजकम्यशिरःप्रकम्पम् ।
 नख्येन वस्तिविधिना परिषेचनेन
 हन्यात् कटौजघनजानुरुजश्च सर्वाः ॥ ८६ ॥

महामाषतैलम्—

माषस्यार्द्धाङ्कं दत्त्वा तुलाङ्गं दशमूलतः ।
 पलानि ष्ठागमांसस्य त्रिंशद्दोणेऽश्वसः पचेत् ॥
 पूतशीते कषाये च चतुर्थांशवतारिते ।
 प्रस्थञ्च तिलतैलस्य पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥
 आत्मगुप्फोरुवूकश्च शताङ्गा लवणत्रयम् ।
 जीवनीयानि मञ्जिष्ठा चव्यचित्रककटफलम् ॥
 सव्योषं पिप्पलीमूलं रास्त्रा मधुकसेन्धवम् ।
 देवदार्वमृता कुष्ठं वाजिगन्धा वचा शटी ।
 एतरक्षसमैः कल्कैः साधयेन्मृदुनाग्निना ॥
 पक्षाघातादिर्दित्वा वातवाधिर्यं हनुसंयजे ।
 कर्णनादे शिरःशूले तिमिरे च त्रिदोषजे ॥

शब्दी । माषादिकपिककुलेनैकः काथ , कार्पासास्थिप्रभृतिना कीलान्तिमापर,
 काथः कीलश्च शुष्कवदरम् । तथा वस्तिपिशितस्य ष्ठागमांसस्य काथस्यतीयः । एवं
 मभिद्रवैर्मिलित्वा चातुर्गुणम्, “एकहविद्रवद्रव्यै कुर्यात् खेह चतुर्गुणम्” इति
 चवात । सरली प्रसारणी, अमृतलता गुडूची, कटुकं मरिच न तु नता
 शूरी ॥ ८६ ॥

माषस्यार्द्धाङ्कमित्यादि ।—अर्द्धाङ्कं हात्रिंशत् पलानि । अत्रापि पूर्ववत् याष्ट-

पाणिपादशिरोभ्रौवाभ्रमणे मन्दचक्रमे ।
 कलायस्त्रे पाङ्गुण्ये गृध्रस्यामवबाहुके ॥
 पाने वस्त्रौ तथाभ्यङ्गे नस्यकर्णाक्षिपूरणे ।
 तैलमेतत् प्रशंसन्ति सर्ववातरुजापहम् ॥ ८० ॥

त्रिशतीयप्रसारणीतैलम्—

समूलपत्रशाखाञ्च जातसारां प्रसारणीम् ।
 कुट्टयित्वा पलशतं दशमूलशतं तथा ।
 अश्वगन्धापलशतं कटाहे समधिच्छिपेत् ।
 वारिद्रोणे पृथक् पक्त्वा पादशेषावतारितम् ।
 कषायाः सममात्रास्तु तैलपात्रं प्रदापयेत् ॥
 दध्नस्तथादृक् दत्त्वा द्विगुणञ्चापि काञ्चिकम् ।
 चतुर्गुणेन पयसा जीवनीयेः पलोन्मितैः ॥
 शृङ्गवेरपलान् पञ्च त्रिंशद्भस्मातकानि च ॥
 द्वे पले पिप्पलोमूलाञ्चितकस्य पलद्वयम् ॥
 यवक्षारपले द्वे च मधुकस्य पलद्वयम् ।
 प्रसारणीपले द्वे च सैन्धवस्य पलद्वयम् ॥
 सौवर्चलपले द्वे च मञ्जिष्ठायाः पलद्वयम् ।
 सर्वाण्येतानि संस्कृत्य शनैश्च दग्निना पचेत् ॥
 एतदभ्यञ्जने श्रेष्ठं वस्तिकमनिरुहणे ।
 पाने नस्ये च दातव्यं न क्वचित् प्रतिहन्यते ॥
 अशीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ।
 विंशतिं श्लैष्मिकांश्चैव सर्वानेतान् व्यपोहति ॥
 गृध्रसीमस्थिभङ्गञ्च मन्दाग्नित्वमरोचकम् ।
 अपस्मारमथोन्मादं विभ्रमं मन्दगामिताम् ॥

मधुकस्य भागद्वयम् । लवणत्रयमिति सौवर्चलं विड सैन्धवश्च, पुनः सैन्धवमिति

त्वग्गताश्चैव ये वाताः शिरासन्विगताश्च ये ।
जानुसन्विगताश्चैव घादपृष्ठगतास्तथा ॥
अश्वो वाताश्च सन्धग्नी गजो वा यदि वा नरः ।
प्रसारयति यस्माद्धि तस्मादेषा प्रसारणी ॥
इन्द्रियाणां प्रजननी वृद्धानाश्च रसायनी ।
एतेनान्धकवृष्णीनां कृतं पुंसवनं महत् ॥
प्रसारणोत्तैलमिदं बलवर्णाग्निवर्धनम् ।
अपनयति बलीपलितमुत्पाटयति पक्षाघातम् ।
वातस्थश्च सर्वाङ्गगतं वातगुल्मञ्च नाशयति ।
एतदुपसेव्यमानः प्रसन्नवर्णेन्द्रियो भवति ॥ ८१ ॥

वृहन्माषतैलम्—

माषकाथे बलाकाथे रास्त्राया दशमूलजे ।
यवकोलकुलत्यानां कागमांसभवे पृथक् ॥
प्रस्थे तैलस्य च प्रस्थं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
रास्त्रात्मगुप्तासिन्धुत्य-शताङ्गैरण्डमुस्तकैः ।
जीवनीयैर्बलाव्योषैः पचेदक्षममैर्बुधः ।
हस्तकम्पे शिरःकम्पे बाहुशोषेऽवबाहुके ।
वाधिर्ये कर्णशूले च कर्णनादे च दारुणे ।
विश्वच्यामर्दिते कुञ्जे गृध्रस्थामपतानके ।
वस्त्यभ्यञ्जनपानेषु नावनेषु च दापयेत् ।
माषतैलमिदं श्रेष्ठमूर्ध्वजलगदापहम् ।

वचनात् सैन्धवस्यापि भागद्वयम् । जीवनीयानि इति जीवनीयदशकम् । पाणिपाद-
शिरीषीवाभ्रमण इति पाणिपादादिकस्य इत्यर्थः ॥ ८० ॥ ८१ ॥

सप्तप्रस्थमाषतैले काथस्य प्रस्थस्याप्यलान्माषादीनां प्रत्येकं प्रस्थो यावत् ।
मिलिवदशमूलप्रस्थः ; तथा यवकोलकुलत्यानां मिलित्वैव प्रस्थः । सर्वत्रैव चतु-

काथे प्रस्थाः षडे बात्र विभक्त्यन्येन भाषिताः ॥ ८२ ॥

महामाषतैलम्—

द्विपञ्चमूलीं निःकाथ्य तैलात् षोडशभिर्गुणैः ।
 माषाढकं साधयित्वा तं निर्य्यूहं चतुर्गुणम् ॥
 ग्राहयित्वा तु विपचेत् तैलप्रस्थं पयःसमम् ।
 कल्कार्थं समावाप्य भिषग्द्रव्याणि बुद्धिमान् ॥
 अश्वगन्धां शटीं दारु बलां राक्ष्णां प्रसारणीम् ।
 कुष्ठं परूषकं भार्गीं हे विदार्यौ पुनर्नवाम् ॥
 मातुलुङ्गफलाजाम्बौ रामठं शतपुष्पिकाम् ।
 शतावरीं गोक्षुरकं पिप्पलीमूलचिद्रकम् ॥
 जीवनीयगणं सर्वं संहृत्यैव ससैन्धवम् ।
 तत् साधु सिद्धं विज्ञाय माषतैलमिदं महत् ।
 वस्त्रभ्यञ्जनपानेषु नावने च प्रयोजयेत् ॥
 पक्षाघाते हनुस्तम्भे अर्दिते सापतन्त्रके ।
 अवबाहुकविश्वच्योः खञ्जपङ्कलयोरपि ।

गुणं जलं देयम्, चतुर्भागीऽवशेष्यः । अतएवाह काथप्रस्थाः षडे बात्रेत्यादि ।
 जीवनीयैरिति जीवनीयदशकैः ॥ ८२ ॥

द्विपञ्चमूलीमित्यादि । अत्र माषस्य काथस्याढकमानत्वमुक्तम्, तस्याहचर्याद्दश-
 मूलस्यापि काथस्याढकं ज्ञेयम् । तैलात् षोडशभिर्गुणैरिति तैलप्रस्थापेक्षया
 षोडशगुणजलैरित्यर्थः, प्रस्थः षोडशगुणः सन् द्रोण भवति, तेन जलद्वीयेनेत्यर्थः ।
 माषाढकञ्च तैलात् षोडशगुणैर्जलैः साधयित्वेति योज्यम् । तं दशमूलकाथं तथा
 माषकाथञ्च तैलाच्चतुर्गुणं यथा स्यात् तथा ग्राहयित्वा तैलप्रस्थं विपचेदिति
 योज्यम् । पयःसममिति दुग्धं तुल्यं तेन नवगुणः पाक इति चक्रः । अतएव
 वक्ष्यति दशमूलाढकं द्रोण इत्यादि । अन्ये तु द्विपञ्चमूली माषाढकश्चैकीकृत्य जल-
 द्रोणमात्रेण साधयेदित्याहुः । तन्मते पञ्चगुणः पाकः । अपरे तु दशमूलकपायेण
 तैलात् षोडशगुणेन माषाढकं साधयित्वा तेन पादावशेषेण तैलप्रस्थपाक इत्याहुः ।
 अत्र पदे मिलितदशमूलपल २५६, जलशराव २५६, शेषशराव ६४ ; किन्तु अत्र

हनुमन्थाग्रहे चैव अधिमन्थे च वातिके ॥
शुक्रक्षये कर्णनादे कर्णशूलं च दारुणे ।
कलायस्त्र्यशमने भेषज्यमिदमादिशेत् ॥
दशमूलाठकं द्रोणे निःक्वाथ पादिको भवेत् ।
क्वाथश्चतुर्गुणस्तैलान्नापक्वाथेऽप्ययं विधिः ॥ ८३ ॥

मज्जस्त्रे हः—

ग्राम्यान्पौदकानान्तु भिन्नास्थीनि पचेज्जले ।
तं स्त्रे हं दशमूलस्य कषायेण पुनः पचेत् ॥
जीवकर्षभकास्फोता विदारोक्तपिकच्छुभिः ।
वातघ्नैर्जीवनीयेष्व कल्कैर्द्विचौरभागिकम् ॥
तत् सिद्धं लावनाभ्यङ्गात् तथा पानानुवासनात् ।
शिरापर्वस्थिकोष्ठस्थं प्रणुदत्थाशु मारुतम् ॥
ये स्युः प्रक्षीणमज्जानः क्षीणशुक्रौजसश्च ये ।
बलपुष्टिकरं तेषामेतत् स्यादमृतोपमम् ॥ ८४ ॥

चतुःस्त्रे हः—

प्रस्थः स्यात् त्रिफलायास्तु कुलत्थकुडवद्वयम् ।
ऊष्णगन्धात्वगादयोः पृथक् पञ्चपलं भवेत् ॥
रास्त्राचित्रकयोर्द्वे द्वे दशमूलं पलोन्मितम् ।

पक्षी वृद्धैर्नाद्रियते कुत्रापि एवंविधकल्पनाया अदृष्टत्वात् । द्वे विदार्यो विदारो
कन्द चौरविदारी च ; मातुलुङ्गफल मातुलुङ्गस्य फलम् । जीवनीयगणमिति
जीवनीयदशकम् ॥ ८३ ॥

ग्राम्यान्पौदकानामित्यादौ ।—द्विगुणचौरसाहचर्याद्दशमूलीकायोऽपि द्विगुण
एव यावत् ; अन्वे तु चतुर्गुणमित्याहुः । वातघ्नै रिति मधुरलवणस्त्वस्याद्युक्तै र्वीत-
हरद्रव्यैः भद्रदार्वादिगणैः । जीवकर्षभकयोः पुनः पाठो भागद्वयशङ्कायुक्तः ।
आस्फोता इति फलमालीति ख्याता ॥ ८४ ॥

प्रस्थः स्यादित्यादि ।—अत्र त्रिफलाया मितित्वा प्रस्थः, ऊष्णगन्धा श्रीभाजनम्

अलद्रोणे पचेत् पादशेषं प्रस्थोन्मितं पृथक् ॥
 सुरारनालदध्यन्तसौवीरकतुषोदकम् ।
 कोलदाडिमहच्छान्तरसं तैलं घृतं वसाम् ॥
 मज्जानश्च पयश्चैव जीवनीयपलानि षट् ।
 कल्कं दत्त्वा महास्नेहं सम्यगेन विपाचयेत् ॥
 शिरामज्जास्थिगे वाते सर्वाङ्गैकाङ्गरोगिषु ।
 शेषनाच्चेपशुलेषु तमभ्यङ्गे प्रदापयेत् ॥ ८५ ॥

कुञ्जप्रसारणीतैलम्—

प्रसारणीशतं क्षुषं पचेत् तोयार्मणे शुभे ।
 पादशेषे समं तैलं दधि दद्यात् सकाञ्जिकम् ॥
 द्विगुणश्च पयो दत्त्वा कल्कान् द्विपलिकांस्तथा ।
 चित्रकं पिप्पलीमूलं मधुकं सैन्धवं वचाम् ॥
 शतपुष्पां देवदारुं रास्नां वारणपिप्पलीम् ।
 प्रसारण्याश्च मूलानि मांसीं भस्मातकानि च ।
 पचेन्मृद्गनिना तैलं सर्ववातविकारनुत् ॥
 अशीतिं नरनारीस्थान् वातरोगान् व्यपोहति ।
 कुञ्जस्तिमितपङ्कत्वं गृध्रसीं खुड्कार्दितम् ।
 हनुपृष्ठशिरोग्रीवास्तम्भं वापि नियच्छति ॥ ८६ ॥

अस्यान्तर्गते मूलतत्त्वं । अन्ये तु कृष्णगन्धाः शमीत्याहुः ; तन्न, जतुकर्णं
 “विफलाप्रस्थः कुलत्याङ्गं शिशुत्वगाढकौ” इत्यादि पाठात् । दशमूलं पलीकित
 मिति प्रत्येकम् । प्रस्थोन्मितं पृथगिति सुरादीनां पयोऽन्तानां प्रत्येकं प्रस्थ
 इत्यर्थः । जीवनीयपलानि षडिति मिलित्वा । महास्नेह इति चतुःशेदस्य
 संज्ञा ॥ ८५ ॥

कुञ्जप्रसारणीतैले सममिति पादावशिष्टकाथसमम्, आढकमित्यर्थः । दधि
 दद्यात् सकाञ्जिकमिति दधिकान्जिके तैलसमे । तेन तैलदधिकान्जिकानां प्रत्येक
 माढकम् ; द्विगुणश्च पय इति आढकद्वयमित्यर्थः । अन्ये तु सकाञ्जिकमिति

त्रिंशतीयप्रसारणीतैलम्—

प्रसारण्यास्तुलामश्वगन्धाया दशमूलतः ।
तुलां तुलां पृथग्वाग्निद्रोणे पादावशेषिते ॥
तैलादकं चतुःक्षीरं दधितुल्यं द्विकाञ्जिकम् ।
द्विपलैर्ग्रन्थिकक्षारप्रसारण्यक्षसैन्धवैः ।
समञ्जिष्ठाग्नियष्ट्याह्वैः पलिकैर्जीवनीयकैः ।
शण्ठयाः पञ्चपलं दत्त्वा त्रिंशद्भस्मातकानि च ।
पचेदस्यादिना वातं हन्ति सन्धिशिरास्थिगम् ॥
पुंस्त्वोक्साहस्मृतिप्रज्ञा-वलवर्णाग्निसिद्धये ।
प्रसारणीयं त्रिंशती अक्षं सौवर्चलन्विह ॥ ८७ ॥

सप्तशतिकं प्रसारणीतैलम्—

समूलपत्रामुत्पाद्य शरत्काले प्रसारणीम् ।
शतं ग्राह्यं सहचरात् शतावर्याः शतं तथा ॥
बलात्मगुप्ताश्वगन्धा-केतकीनां शतं शतम् ।
पचेच्चतुर्गुणे तोये द्रवैस्तैलादकं भिषक् ॥
मस्तु मांसरसं चुक्रं पयश्चादकमादकम् ।
दध्यादकसमायुक्त पाचयेन्मृदुनाग्निना ॥
द्रव्याणान्तु प्रदात्व्या मात्रा चार्द्धपलोन्मिता ।

पर्याविशेषण कृत्वा काञ्जिकस्यापि द्वेगुण्यमिच्छन्ति, व्यवहारस्तु पूर्वमेव । खुडकी
पर्यायान्, अन्ये तु वातकण्टक इत्याहुः ॥ ८६ ॥

प्रसारण्यास्तुलामित्यादौ ।—दशमूलस्य मिलित्वा, तुला । पृथक् वाग्निद्रोण इति
तिसृषु तुलासु प्रत्येक जलद्रोणदानमित्यर्थः । सैन्धवसार्द्धादक्ष सौवर्चल गृह्णाति
शब्दा । शस्यग्रादीनां यष्ट्याह्वान्तानां प्रत्येक द्विपलम्, जीवनीयदशकान्तु प्रत्येक
पलिकम् । त्रिंशद् भस्मातकानीत्याकृतमानात् ॥ ८७ ॥

समूलपत्रामित्यादौ ।—शत ग्राह्यमिति प्रसारण्या इत्यर्थः । तथा शब्दात् सह
चरासु शतमित्यन्वयः । केतकी केषीया इति ख्याता । पचेच्चतुर्गुणे तोये इत्य

तगरं मदनं कुष्ठं केशरं सुस्त्रवं त्वचम् ॥
 रास्त्रा सैन्धवपिप्पली मांसी मञ्जिष्ठयष्टिका ।
 तथा मेदा महामेदा जीवकर्षभकी तथा ।
 शतपुष्पा व्याघ्रनखं शण्ठीदेवाहमेव च ।
 काकोली क्षीरकाकोली वचा भस्मातकं तथा ॥
 पेषयित्वा समानेतान् साधनोग्रा प्रसारणी ।
 नातिपक्वं न हीनञ्च सिद्धं पूतं निधापयेत् ॥
 यत्र यत्र प्रदातव्या तन्मे निगदतः शृणु ।
 कुञ्जानामथ पङ्कूनां बामनानां तथैव च ॥
 यस्य शुष्यति चैकाङ्गं ये च भग्नास्थिसन्धयः ।
 वातशोणितदुष्टानां वातोपहतचेतसाम् ॥
 स्त्रोमद्यक्षीणशुक्राणां वाजीकरणमुत्तमम् ।
 वस्ती पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये चैव प्रदापयेत् ।
 प्रभुक्तं शमयत्याशु वातजान् विविधान् गदान् ॥ ८८ ॥

एकादशशतिकां प्रसारणीतैलम्—

आश्वामूलदलैः प्रसारणितुलास्त्रिभिः कुरुण्यात् तुले
 क्षिन्नायाश्च तुले तुले रुक्कतो रास्त्राशिरौषात् तुलाम् ।

यलोक्तेखागतमानत्वास्तुर्गुणतीक्ष्णं न ह्येक्यम् । अन्ये तु सम्यग् बीज्याधानाश्च
 हेगण्यात् चतुर्गुणमष्टगुणं गृह्णन्ति, इदं तु न व्यवहारसिद्धम् । इद्वैरिति प्रसारण्या
 दीनां केतक्यन्तानां पादावशिष्टकार्यं । अत्र यद्यप्यधिकारोक्तविधिना कार्यं
 मिलेके ; अन्ये तु महाराजप्रसारण्या बह्यमार्गेण विधिनेत्याहुः । द्रव्याणामिति
 कल्कद्रव्याणाम् । अर्द्धपलाशिका इति अर्द्धपलमाना । तगरं पूर्ववद्वाह्यं यम्, केशरं
 नागकेशरम्, मञ्जिष्ठयष्टिका इति मञ्जिष्ठायाम्कान्दसत्त्वाद् ज्ञेयः, यष्टिका यष्टिमम् ।
 व्याघ्रनखं नखी ; देवाहं देवदाह । भस्मातकासहत्वे रक्तचन्दनं देयम् ॥ ८८ ॥

आश्वामूलदलैरित्यादि ।—अत्र तृतीया सङ्घर्षे विशेषणे वा । कुष्ठं नील-
 क्लिष्टी । रास्त्राशिरौषयोर्मिलित्वा एका तुला । देवदारुकेतकयोरेपि मिलित्वैव

द्रोणाच्च सकेतकाद् घटशते निःक्राव्य कुम्भाशिके
तोये तैलघटं तुषाम्बु कलसौ दत्त्वाढकं मस्तुनः

शुक्लाच्छागरसादयेक्षुरसतः क्षीराच्च दत्त्वाढकम् ।

पृष्ठाकर्कटजीवकाद्यविकसाकाकोलिकाकच्छुरा-

सूक्ष्मै लाघनसारकुन्दुसरलाकाश्मीरमांसीनखैः ।

कालीयोत्पलपद्मकाह्वयनिशाककोलकग्रन्थिकैः

चाम्पे याभयचोचपूगकटुकाजातीफलामीरुभिः ॥

श्रीवासामरदारुचन्दनवचाशैलेयसिन्धूद्वैः

तैलाभ्रोदकटुभ्राङ्गि नलिकाहृक्षीरकक्षारकैः ॥

कस्तूरोदशमूलकेतकनतध्यामाश्वगन्धाब्जुभिः

कौन्तीतार्क्ष्यजशङ्खकौफललघुश्यामाशताह्वामयैः ।

भज्जातत्रिफलाजकेशरमहाश्यामालवङ्गान्वितैः

मयोषैस्त्रिपलैर्महोयमि पचेन्मन्दन पात्रे ऽग्निना ॥

तला । घटशत इति द्रोणशतं कुम्भाशिक इति द्रोणद्वयशेषे, तदुक्तं 'द्रोणद्वयानु-
शय स्याज्ज्ञेयं कुम्भं स एव च । अन्यं तु कुम्भो द्रोणमित्याहुः, "नल्लयामर्षो-
न्मान घटकुम्भकलसा पथ्याया" इति ब्रह्मवाग्भटवचनात् कुम्भशब्दोऽत्र द्रोण
पथ्याय । तेन कुम्भाशिक इत्यस्य द्रोणमपि इत्यर्थे, किन्तु व्यवहार पूर्वमेव । अत्र
द्रव्यजलयो ब्रह्मत्वादकश्चिन् पात्रे कार्या दुष्कर, तेन द्रव्यं विभज्य जलं तदनु-
सारं दत्त्वा कथनीयम् । तैलघटं तलद्रोणम् । तुषाम्बु कलसाविति काञ्जिकस्य
द्रोणद्वयम् । शतादीनाञ्च क्षीरान्नाना प्रत्येकमाढकम् । जीवकाद्य जीवनीयदशक-
सटवर्गं वा, कार्कोल्या भामहय जीवनीयगणेष्वप्यस्या पठितत्वात्, विकसा मञ्जिष्ठा,
कच्छुरा शकशिखी, दरात्मन्थ्य, घनसार कपूरम्, कुन्दु कुन्दुससृक्षम्,
सुगन्धि गन्धद्रव्यम्, कुन्दुरश्मीटिरिति ख्याता । सरला सरलकाष्ठम्, न तु विवृता,
सुगन्धिद्रव्यान्तः पठितत्वात् ; एव ग्रन्थिकमपि ग्रन्थिपर्णो, न तु पिप्पलीमूलम्,
उत्पलमप्युत्पलपुष्पं न तु कुष्ठम् । तस्य वक्तव्यमाश्रित्यात् । चाम्पेय चम्पक-
कोलिका, नागकेशरो वा, अभयसुश्रीरम्, चोच गडलक, पूग पूगफलम्, पूग-
वृक्षलङ्गित्यर्थे, कटुका क्षताकक्षूरी, अभ्रोदः शतमूली, श्रीवासी नवनीतखीटि,

पानाभ्यञ्जनवस्तिनस्यविधिना तन्मारुतं नाशयेत्
 सर्वार्द्धाङ्गगतं तथावयवगं सन्ध्यस्थिमञ्जाश्रितम् ।
 श्लेष्मोत्थानथ पैत्तिकांश्च शमयेद्धानाविधानामयान्
 धातून् हंहयति स्थिरञ्च कुरुते पुंसां नवं यौवनम् ॥
 हृदस्यापि बलं करोति सुमहद्व्यासु गर्भप्रदम्
 पीत्वा तैलमिदं जरत्यपि सुतं सूतेऽमुना भूरुहाः ।
 सिक्ताः शोषमुपागताश्च फलिनः स्निग्धा भवन्ति स्थिराः
 भग्नाङ्गाः सुदृढीभवन्ति मनुजा गावो हया कुञ्जराः ॥६६॥

अष्टादशशतिकं प्रसारणीतैलम्—

समूलदलशाखायाः प्रसारण्याः शतत्रयम् ।
 शतमेकं शतावर्या अश्वगन्धाशतं तथा ॥
 केतकीनां शतञ्चैकं दलमूलाच्छतं शतम् ।
 शतं वाय्यालकस्यापि शतं सहचरस्य च ॥
 जलद्रोणशतं दत्त्वा शतभागावशेषितम् ॥
 तच्छेषेण कषायेण कषायद्विगुणेन च ।
 सुव्यक्ते नारनालेन दधिमण्डादकेन च ॥
 क्षीरशुक्ते क्षुनिर्यासच्छागमांसरसादकैः ।

चन्दनं श्वेतचन्दनम्, तैल सिङ्गकम्, कटुधरा प्रसारणा बयिकपत्री वा, तस्या
 अङ्गुलम्, हथीरः श्वेतपुनर्नवा; कर्चोरकी गन्धशटी, ध्यान गन्धदण्डम्.
 कोली रणुका, तार्क्ष्यं रसाञ्जनम्, फल कटुफलं मदनफलं वा, लघु अगुरु,
 श्यामा प्रियङ्गुः; महाश्यामा श्यामलता; एषा प्रत्येकं विपलम्, व्योषस्य मिल्कित्वा
 विपलं यावत् । अत्र कल्कभूयस्वादिलादितैलवदधमैरैस्त्रयैः प्रथमः पाकः,
 सव्यमैस्तु द्वितीयः, चतुर्थस्तु तृतीय इति । अत्र गन्धद्वयार्थं कपूर्कसूरीभ्यां
 पत्रकल्कं कार्यं. पत्रकल्कलक्षणञ्चाये वाच्यम् । पत्रकल्कस्य तु मानमत्र तैलाव-
 रूपेण, सुगन्धितैलान्तरीकृतमानानुसाराद्वा ज्ञेयम् ॥ ६६ ॥

समूलदलत्यादि ।--दशमूलाच्छतं शतमिति विलादीनां दशानां प्रत्येकं शतमित्यर्थः ।

तैलाद् द्रोणं समायुक्तं दृढे पात्रे निधापयेत् ।
 द्रव्याणि यानि पेष्याणि तानि वक्ष्याम्यतः परम् ।
 भस्मातकं नतं शण्ठो पिप्पली चित्रकं शटी ॥
 वचा पृष्ठा प्रसारणाः पिप्पल्या मूलमेव च ।
 देवदारु शताह्वा च सूक्ष्मैला त्वक् च बालकम् ॥
 कुङ्कुमं मदमस्त्रिष्ठा तुरुष्कं नखिकागुरुः ।
 कर्पूरकुन्दुरुनिशा-लवङ्गध्यामचन्दनम् ॥
 कक्कोलं नलिका मुस्तं कालीयोत्पलपत्रकम् ।
 शटोहरेणुशैलेय-श्रीवामञ्च सकेतकम् ॥
 त्रिफलाकच्छुराभीरुसरलापञ्चकेशरम् ।
 प्रियङ्गुश्रीरनलदं जीवकाद्यं पुनर्नवा ॥
 दशमूल्यश्वगन्धे च नागपुष्पं रसाञ्जनम् ।
 कटुकाजातिपूगानां फलानि शल्लकीरसः ॥
 भागांस्त्रिपलिकान् दत्त्वा शनैर्मृदग्निना पचेत् ॥
 विस्तोर्णे सुदृढे पात्रे पाक्येषा तु प्रसारणी ।
 प्रयोगः षड्विधश्चात्र रोगार्त्तानां विधीयते ॥
 अभ्यङ्गात् त्वग्गतं हन्ति पानात् कोष्ठगतं तथा ॥
 पक्वाशयगते वस्तिर्निरुहः सार्वकायिके ।
 भोजनात् सूक्ष्मनाडोस्थान् नस्यादूर्ध्वगतं तथा ॥
 एतद्वि वडवाश्वानां किशोराणां यथामृतम् ।

इडा अपि काथमध्ये रासादेवदारुणीरपि प्रत्येक पञ्चाशत् पलानि प्रक्षिपन्ति, अत-
 एव चक्रोऽपि काथे तुल्यार्हमिति वक्ष्यति । जलानु यथोक्तमेव देयं नत्वधिकम् ।
 कषायविगुणेनारनालेन द्रोणद्वयेनेत्यर्थः । क्षीरादीनां प्रत्येकमाढकम् । समायुक्त-
 मिति पदं कषायेष्वेत्यादिभिस्त्र्यसूत्रैरन्यैर्योग्यम् । प्रसारणा अपि सूक्ष्ममित्यन्वयः । त्वक्
 गडत्वक् ; मदः कसूरी , तुरुष्कं सिद्धकः । श्वदासस्तु अपि तुरुष्कं नखचौरक-
 मिति पठित्वा अगुरुस्थानि चौरपुष्पं लिखति । उत्पलपुष्पम् , ध्याम गन्ध-

एतदेव मनुष्याणां कुञ्जराणां गवामपि ॥
 अनेनैव च तैलेन शुष्यमाणा महाद्रुमाः ।
 सिक्ताः पुनः प्ररोहन्ति भवन्ति फलशालिनः ॥
 वृद्धोऽप्यनेन तैलेन पुनश्च तरुणायते ॥
 न प्रसूते च या नारी सा च पीत्वा प्रसूयते ।
 अप्रजाः पुरुषो यस्तु सोऽपि पीत्वा सुतं लभेत् ॥
 अशीतिं वातजान् रोगान् श्लैष्मिकान् पित्तजानपि ।
 सन्निपातसमुत्थांश्च नाशयेत् क्षिप्रमेव तु ॥
 एतेनान्धकवृष्णीनां कृतं पुंसवनं महत् ।
 कृत्वा विष्णोर्बलिञ्चापि तैलमेतत् प्रयोजयेत् ॥
 क्वाथे तुलार्धं रास्त्रायाः किलिमस्थ च दीयते ।
 भस्मातकासहृत्वे तु तत्स्थाने रक्तचन्दनम् ॥
 त्वक्पत्रपत्रमधुरी-कुष्ठचम्पकचोरिकाः ।
 ग्रन्थिकोषौ मरुवकमधिकत्वेन दीयते ॥
 कर्पूरमददानञ्च शृङ्गगन्धोदकक्रिया ।
 द्रव्यशुद्धिः पाकविधिर्भाविप्रसारणीसमः ॥ १०० ॥

लणम्, पत्र तेजपत्रम्, शटी गन्धशटी, श्रीवासः नक्षत्रीतखोटिः । सकेतकमित्यव
 सैडमजमिति पठित्वा एडमजवीजमाह गयदासः । कच्छुरा शकशिखीमूलम्, सरला
 सरलकाष्ठम्, पद्मकेशरं पद्मकिञ्चल्कः, नलद मासी, जीवकाद्य जीवनीयदश
 कम्, नागपुष्प नागकेशरपुष्पचूर्णम् ; कटुका लताकलूरी, फलानीति कटुका
 दिभिस्तिभिः सम्बध्यते । शङ्खको स्वनामख्याता, रसी गन्धरसः । अत्र विफलाया
 मिलित्वा पलवयम्, एव जीवनीयदशमूलयोरपि, प्रत्येकान् विपलशङ्ख कल्क-
 ख्यातिशङ्खलम् स्यादिति । अत्रापि कल्कभूयस्त्वात् पूर्ववत् अधमैः सुगन्धिद्वय
 प्रथमः पाकः, मध्यमैस्तु द्वितीयः, उत्तमैस्तृतीय इति । अत्रापि, द्वितीयपाको
 गन्धोदकेन केचित्तु द्वितीयः पाकोऽपि गन्धोदकेन ऋणति । अत्रोपदेशादनुक्तमप्यधिक
 गन्धद्रव्यं दैयमित्याह त्वक्पत्रेत्यादि, त्वक्पत्रं तेलपत्रम् ; पत्रान् तेलपत्रसदृशमेव

महाराजप्रसारणीतैलम्—

शतत्रयं प्रसारण्या हे च पीतसहाचरात् ।
 अश्वगन्धैरङ्गुला वरी रास्त्रा पुनर्नवा ॥
 केतकी दशमूलञ्च पृथक् त्वक् पारिभद्रतः ।
 प्रत्येकमेषान्तु तुला तुलार्धं किलिमात् तथा ॥
 तुलार्धं स्याच्छिरोषाञ्च लाक्षायाः पञ्चविंशतिः ।
 पलानि लोभाञ्च तथा सर्वमेकत्र साधयेत् ॥
 जलपञ्चादृकशते सपादे तत्र शेषयेत् ।
 द्रोणद्वयं काञ्जिकञ्च षड्विंशत्यादृकोन्मितम् ॥
 क्षोरदधोः पृथक् प्रस्थान् दश मस्वादृकं तथा ।
 इक्षु रमादृकौ चैव क्वागमांसतुलावये ॥

सुगन्धिपत्रम्, यन्धिर्यन्धिपर्णम्, कोषी जातिकोषः । कर्पूरादिदानविधिमाह कर्पू-
 रलादि ॥ १०० ॥

शतत्रयमित्यादि ।—दशमूलं पृथक् तुलित्वन्वयः, तेन दशमूलस्य प्रत्येकं
 शतपलं यावत् । किलिमं देवदारु । लोभाञ्च तथेति पञ्चविंशतिः पलानित्यर्थः ।
 जलपञ्चादृकशते सपादे इत्यादृकशतस्य पादः पञ्चविंशत्यादृकालेन जलस्य पञ्च-
 विंशत्यादृकाधिकं पञ्चशतादृकमित्यर्थः । तत्र शेषयेद् द्रोणद्वयमिति तेषु द्रोणद्वयं
 स्याद्व्यमित्यर्थः । यद्यपि काञ्जिकस्य षड्विंशत्यादृकाल्पयापि काञ्जिकद्रोणमात्रेण
 व्यवहारः, अन्यथा काञ्जिकस्यैव मन्थः स्यादिति अतएव चक्रो वक्ष्यति काञ्जिकं
 माग्नौ द्रोणमिति । मञ्जिष्ठाकायः कुडवीनादृकोन्मान इति पञ्चदशशरावपरि-
 मितः । एभिर्द्रवैरिति क्वाथकाञ्जिकादिभिः सर्वैः । नागरं शुण्ठी । अत्र भक्षा-
 तकासह्ये तु रक्तचन्दनं देयम् । अतएव वक्ष्यति भक्षातकेत्यादि । अत्र विभी-
 तकम् ; पद्मं पद्मपुष्पम्, उत्पलं नीलीत्पलम् । दशमूलं समुदितमिति, तेन दश-
 मूलस्य मिलित्वा पलत्रयमित्यर्थः । चक्रमर्द एडगजवीजम् । जीवनीयो गण इति
 जीवनीयदशकम् । पथ्याक्षधात्र इत्यत्र विफलायाश्च प्रत्येकमेव पलत्रयं यावत् ; इह
 समुदितमिति पदाभावात् । द्वितीयपाकमाह देवपुष्पीत्यादि ।—देवपुष्पादीनां
 कल्कः । देवपुष्पी देवहुली, नीली गन्धरसः । शङ्खकौरसः शङ्खका रसः ; अन्ये तु

जलपञ्चचत्वारिंशत्-प्रस्थान् पङ्के तु श्रेष्येत् ।
 सप्तदश रस-प्रस्थान् मञ्जिष्ठाकाथ एव च ।
 कुङ्कुमोनादकोन्मानो द्रवैरेतैस्तु साधयेत् ।
 शुशुब्धतिलतैलस्य द्रोणं प्रस्थेन संयुतम् ॥
 काञ्चिकं मानतो द्रोणं शुक्ते नात्र विधीयते ।
 आद्य एभिर्द्रवैः पाकः कल्को भस्मातकं कणा ।
 नागरं मरिचञ्चैव प्रत्येकं षट्पलोन्मितम् ।
 भस्मातकामहत्वे तु रक्तचन्दनमुच्यते ॥
 पथ्याक्षधात्राः सरलं शताह्वा कर्कटो वचा ।
 चारुपुष्पी शटी मुस्तद्वयं पद्मञ्च सोत्पलम् ॥
 पिप्पलीमूलमञ्जिष्ठा साश्वगन्धा पुनर्नवा ।

शङ्खकीरसशब्देन कुन्दरुमाह, यदुक्तं शब्दार्थे “कुन्दरुलीक्षणगन्धः स्यात् भीषण
 शङ्खकीरसः ।” तन्मते भागवयं कुन्दरी । बला बालकम्, चक्षुः सिद्धक,
 खोटिः काष्ठखोटिः । नखीवयमिति यद्यपि पञ्चनख्यो भवन्ति, यदुक्तं “नखी
 पञ्चविधा ज्ञेया गन्धार्थं गन्धतत्परेः । काञ्चिद्वद्वपलाभा तथोत्पलदलाऽपरा ।
 काञ्चिद्वद्वपराकारा गजकर्णसमाऽपरा । वराहकर्णसङ्काशा पञ्चमी परिकीर्तिता”
 इति । तथाप्यवाद्यासु चतसृषु मर्ध्यं नखीवयं ग्राह्यम्, वराहकर्णिकाया निषिद्धत्वात्,
 यथा—“करिकर्णं तुरगखुरं नखं पयुञ्जीत गन्धयोगेषु । धूपेषु वदरीत्पलपत्रं न
 वराहकर्णमुभयवापि ।” त्वक्पत्रौ तेजपत्रम्, पुतिः खट्वाशी ; चम्पकं चम्पक-
 कलिका, प्रत्येकं पलत्रयमित्यन्वयः । गन्दीदके त्वक्पत्रौ तेजपत्रम्, पत्रानु सुगन्ध
 पत्रान्तरं तेजपत्रसदृशं वाटियापत्रमिति ख्यातम् । बलामूलं वाय्यालकस्य मूलम् ।
 कुष्ठाहंभाम इति कुष्ठस्य साहंवादशपलमित्यर्थः । गन्धास्त्रु-चन्दनास्त्रुभ्यामिति
 गन्धास्त्रु, गन्दीदकं तच्चोक्तमेव, चन्दनास्त्रु चन्दनमात्रेणाहंभाम् ; अन्ये तु सुषिष्ट
 श्रीखण्डचन्दनमिष्यं वारिमात्रं वदन्ति । जातीकोषफलानीति जातीकोषी रस
 सारः, तथा जातीफलञ्च त्वर्थः । भद्रश्रियं श्वेतचन्दनम् ; लवङ्गकृष्णी लवङ्गवल्क
 लम् । चन्द्रः कर्पूरं वेधार्थं पत्रकल्पायम् । अस्य तैलस्य पत्रिका लिख्यते ;—लव
 तिलतैलं शः ६८, प्रतिशतं क्षायाय—गन्धभादालिषा पल १००, पीतभिष्टीमूलं पल

दशमूलं समुदितं चक्रमर्दी रसाञ्जनम् ॥
 गन्धतण्डुलं हरिद्रा च जीवनीयगणस्तथा
 एषां त्रिपलिकैर्भागैराद्यः पाको विधीयते ॥
 देवपुष्पोबोलपत्रं शङ्खकौरसशैलजं ।
 प्रियङ्गुशोरमधुरीमांसोदारुबलाचलम् ॥
 श्रीवासो नलिकाखेटिः सूक्ष्मैला कुन्दुर्मुखा ।
 नखोदयश्च त्वक्पत्रोमपरां पूतिचम्पकम् ॥
 मदनं रेणुका पृष्ठा मरुवश्च पलत्रयम् ।
 प्रत्येकं गन्धतोयेन द्वितीयः पाक इष्यते ॥
 गन्धोदकान्तु त्वक्पत्रौ पत्रकोशोरमुस्तकम् ।
 प्रत्येकं सवलामूलं पलानि पञ्चविंशतिः ॥

२००, अश्वगन्धा १०० पल, एरण्डमूल पल १००, बारियानामूल १०० पल, शतमूलो
 १०० पल, रास्ना १०० पल, पुनर्नवा १०० पल, केतकीमूल १०० पल, दशमूल
 प्रमेक १०० पल, पालितमादार काल १०० पल, देवदारु ५० पल, शिरोषमूल ५०
 पल, लाक्षा २५ पल, लोध २५ पल, पाकाथ शराव जल ३४३ शराव, समुदायन
 तु जलशराव ८४०० द्राणमानेन तु द्राण १३१, अ १६ . सेरमानेन तु २२४०० ,
 प्रतिप्रत श ५, पल १, ती ६, समुदाय शेष १२८ शराव, शक्त ६४ शराव, दग्ध
 ४० शराव, दधि ४० शराव, दधिमस्तु १६ शराव, इक्षुरस ३२शराव, काग भास
 पल २०० पल, पाकाथ जलशराव १८० शेष ६८ शराव, मज्जिष्ठा ६० पल, पाकाथ
 जल ६० शराव, शेष श १५। कल्कार्थ—रक्तचन्दन त्रिकटु एषा चतुर्णा प्रति पल
 ६, हरितकी, बहडा, आमलकी, सरल, शलुफा, समुद्रकर्कट, कौकड़ाशङ्खीत्यन्य,
 वष, चोरहुली, शटी, नागरमुथा, कडटामुथा, पद्मपुष्प, नीलीत्पल, पिप्पलीमूल,
 मज्जिष्ठा, अश्वगन्धा, पुनर्नवा, एरण्डौ रसाञ्जन, गन्धतण्डुल, हरिद्रा, जीवक, कृष्णभक्त,
 मेदा मज्जामेदा, काकीली, कीरकाकीली, सुगानी, माषाणी, जीवन्तौ, यष्टिमधु
 एषां प्रत्येक पल ३, दशमूल मिलित्वा पल ३, इति प्रथम पाकः । द्वितीयपाके
 गन्ध कल्कार्थ—देवहुली, गन्धरस, तेजपत्र, शङ्खकौरस, शैलज, प्रियङ्गु, वीरधमूल,
 महुरी, जटामांसी, देवदारु, बलामूल सिद्धक, नवनीतखेटि, मालुका, काड-

कुष्ठार्द्धभागोऽत्र जलप्रस्थास्तु पञ्चविंशतिः ।
 अर्द्धावशिष्टाः कर्तव्याः पाके गन्धाभ्युक्तमणि ॥
 गन्धाभ्यु-चन्दनाभ्यु-भ्यां तृतीयः पाक इष्यते ।
 कल्कोऽत्र केशरं कुष्ठं त्वक् कालीयककुङ्कुमम् ॥
 भद्रश्रियं ग्रन्थिपर्णं लताकस्तूरिका तथा ।
 लवङ्गागुरुकक्कोलजातोकोषफलानि च ॥
 एला लवङ्गकृष्णी च प्रत्येकं त्रिपलोन्मितम् ।
 कस्तूरी षट्पलं चन्द्रात् पलं सार्धञ्च गृह्यते ॥
 वेधायञ्च पुनश्चन्द्रमदौ देयौ तथोन्मिता ।
 महाप्रसारणी सेयं राजभोग्या प्रकीर्तिता ॥
 गुणान् प्रसारणीनान्तु बह्व्येषा बलौत्तमान् ।
 काञ्चिकं मानतो द्रोणः शुक्तेनात्र विधेयते ॥ १०१ ॥

खण्डि, तुलसी, कुन्दरु, मुरा, वदरपत्र-नखी, अश्वत्थुर-नखी, उत्पलपत्र-नखी, तेजपत्र, पोयारा, खट्वाशी, चम्पककलिका, मदनक, रेणुका, पिडिङ्गफुल, स्वर्णमूल, एषा प्रत्येक पल ३ । गन्धोदकार्यं—तेजपत्र, पत्रक वाटियापत्र, वीरञ्च मूल, सुधा, वेरेलामूल एषा प्रति पल २५, कुष्ठ पल १२ तोला ४, पाकार्यं जल १०० शराव, शेष ५० शराव । अनेन गन्धोदकेन द्वितीयः पाकः । तृतीयपाके कल्कार्यं—नागकेशर, कुल, गुडत्वक्, कलम्बक, कुङ्कुम, श्वेतचन्दन, गाठियाना, लताकस्तूरी, लवङ्ग, अगुरु, कक्कोल, रसवास, जातीफल, एलाची, लवङ्गवाकल एषां प्रत्येक ३ पल, कस्तूरी पल ६, कर्पूर तोला १२ । चन्दनोदकार्यं—श्वेतचन्दन पल ५०, पाकार्यं जल शराव ५०, शेष शराव २५ । अथवा सुपिष्ट चन्दनं जले गीलयित्वा चन्दनोदक कार्यं, द्वितीयपाकोक्तगन्धोदकं शराव २५ । ततस्तृतीयपाकवेधायं कर्पूर तोला १२, कस्तूरी पल ६ एवं सिद्धे तैले कर्पूरादि पिष्टा तच्चूर्णसम्पत्तैलञ्च भाजने कृत्वा मिश्रणीयं, तदनु सिद्धीणसकल तैलेन सम्यक् मिश्रयित्वा शरावेण पिधाय स्थापनीयमिति वेधनविधिः ॥ गुणान् प्रसारणीनामिति पूर्वोक्तप्रसारणीतैलानां त्रै गुणास्तानेव बलौत्तमानि त्रिपलानि बहुलं नैवार्थः ॥ १०१ ॥

शुक्तकरणम्—

अत्र शुक्तविधिर्मण्डः प्रस्थः पञ्चादकोन्मितम् ।
काञ्जिकं कुड्वी दध्नी गुडप्रस्थोऽम्बमूलकात् ॥
पलान्यष्टौ शोधिताद्रात् पलषोडशकं तथा ।
कणाजीरकसिन्धूत्य-हरिद्रामरिचं पृथक् ॥
द्विपलं भाविते भाण्डे घृतेनाष्ट-दिनस्थितम् ।
सिद्धं भवति तच्छुक्तं यदावतार्यं गृह्यते ॥
तदा देयं चतुर्जातं पृथक्कर्षत्रयोन्मितम् ॥ १०२ ॥

गन्धद्रव्यशुद्धिः—

पञ्चपल्लवतोयेन गन्धानां क्षालनं तथा ।
शोधनञ्चापि मंस्कारो विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥
आम्रजम्बूकपित्यानां वीजपूरकविल्वयोः ।
गन्धकर्मणि सर्वत्र पत्राणि पञ्चपल्लवम् ॥ १०३ ॥

नखौशुद्धिः—

चण्डीगोमयतोयेन यदि वा तिन्तिडीजलैः ।

काञ्जिकशब्देनात्र शुक्तं शास्त्रमित्युक्तम्, अत्र यथा कर्तव्यं तदाह अत्र
त्यादि ।—मण्डस्य भक्तमण्डस्य प्रस्थः । कुड्वी दध्नी इति द्रवद्वौ गुण्याच्छरावहयम् ।
गुडस्य प्रस्थ इति षोडश पलानि । अम्बमूलकं काञ्जिकाधस्थितभक्तकिञ्चनभाग इति
व्यवहरन्ति, अन्ये तु काञ्जिकस्य मूलककन्दमाहुः । शोधिताद्रादिति त्वयङ्ङितार्द्र
कात् । भाविते भाण्डे घृतनेति घृतेन भाविते भाण्डे इत्यन्वयः । इदं सर्वं भाण्डे
कृत्वा अष्टदिनं यावत् स्थितं सत् शुक्तं सिद्धं भवति : अष्टदिनान्तरं यदा तैलं
उपयुज्यते तदा चतुर्जातं दत्त्वा तैलं देयम् । अन्ये तु प्रस्थं तण्डुलतोयत इत्यादि-
नैव शुक्तं कुर्वन्ति ॥ १०२ ॥

अदान्तरे गन्धद्रव्यशुद्ध्यर्थं प्रकरणमाह पञ्चपल्लवतोयेनेति ॥ १०३ ॥

नखौशुद्धिमाह चण्डीत्यादि ।—चण्डी महिषी, उक्तं हि “महिषी चीयते
चण्डी सौरभौच निगद्यते” इति । अस्या गोमयं मलमित्यर्थः । महिषीमलं सलि-

नखं संक्लाथयेदेभिरभावे सृग्मयेन तु ॥

पुनरुद्धृत्य प्रक्षाल्य भर्जयित्वा निषेचयेत् ।

गुडपथ्याम्बुना ह्येवं शुध्यते नात्र संशयः ॥ १०४ ॥

वचाशुद्धिः—गोमूत्रे चालम्बुषके पक्का पञ्चदलीदके ।

पुनः सुरभितोयेन वाष्पस्त्रेदेन स्त्रेदयेत् ।

गन्धोप्रा शुध्यते ह्येवं रजनौ च विशेषतः ॥ १०५ ॥

मुस्तकशुद्धिः—

मुस्तकान्तु मनाक्क्षुण्णं काञ्चिके त्रिदिनोषितम् ।

पञ्चपल्लवपानोयस्त्रिन्नमानपशोषितम् ॥

गुडाम्बुना सिन्धुमानं भर्जयेच्छुण्णयेत् ततः ।

आजशौभाञ्जनजलैर्भाजयेच्चेति शुध्यति ॥ १०६ ॥

शैलजशुद्धिः—

काञ्चिके कथितं शैलं शृङ्गा पथ्यागुडाम्बुना ।

खनालीया नष्टा उत्स्वेदनं कार्यमित्यर्थः, किन्तु गोमयेनाप्युत्स्वेद उक्तः ।
“गोविट् काञ्चिकचिञ्चाम्बुसुम्बिन्ना” इति तिलिङ्गोज्ज्वलैरिति तिलिङ्गीसलिलैः ।
स्नाते सृग्मयेनापि कृष्णशुक्तिकामिश्रितजलनेत्यर्थः । उक्तं हि “क्लाथयेत् वरज
कृष्णशुक्तिकामिश्रितजलं ।” समुद्रककटशुद्धिप्रकारोऽयं तस्मैवीकम् “अनेनैव प्रका
रेण शुद्धिमायाति ककटः” ॥ १०४ ॥

वचाशुद्धिमाह गोमूत्र इत्यादि ।—अलम्बुषक इति अलम्बुषासहितोदके,
अलम्बुषा च सुषुङ्गी । सुरभितोयं गन्धोदकम्, अनेन वाष्पस्त्रेदः कार्यः ।
गन्धोदकं स्थाल्यां निक्षिप्य तदुपरि सच्छिद्रं स्थाल्यनरं दत्त्वा शृङ्गा स्थालीद्वयाव
काशमालिप्य सच्छिद्रस्थालीमध्ये वचां निक्षिप्य ततः शरावेण पिधाय अधो ध्वाला
देया इति वाष्पस्त्रेदविधिः । गन्धोप्रा वचा । रजनौ च विशेषत इत्यनेन हरिद्रा
शुद्धिमपि वचाशुद्धिविधयेव कुर्यादिति बोधयति ॥ १०५ ॥

मुस्तकशुद्धिमाह मुस्तकमित्यादि ।—मनाक्क्षुण्णमिति दरदलितम् किञ्चित्पि
तम् अजस्रं जलं सूत्रम् ॥ १०६ ॥

मिच्छेदेवं पुनः पुष्पैर्विविधैरधिवासयेत् ॥ १०७ ॥

खट्वाशोशुद्धिः—

यथालाभमपामार्गस्तु ह्यादिचारलेपितम् ।
वाष्पस्वेदेन संस्विद्य पूतिं निर्लोमतां नयेत् ॥
दोलापक्वं पचेत् पश्चात् पञ्चपल्लववारिणि ।
खलः साधुमिवोत्पीद्य ततो निःस्नेहतां नयेत् ॥
आजशीभाञ्जनजलेर्भावयेच्च पुनः पुनः ।
शिशूमूले च केतक्याः पुष्पपत्रपुटे च तम् ।
पचेदेवं विशुद्धः सन् मृगनाभिसमो भवेत् ॥ १०८ ॥
तुरुष्कं मधुना भाव्यं काश्मीरञ्चापि सर्पिषा ।
रुधिरेणायसं प्राञ्जैर्गोमूत्रैर्ग्रन्थिपर्णकम् ॥
मधूदकेन मधुरीं पत्रकं तण्डुलाब्धुना ॥ १०९ ॥
ईषत्क्षारानुगन्धा तु दग्धा याति न भस्मताम् ।
पीता केतकगन्धाब्धा लघुस्निग्धा मृगोत्तमा ॥ ११० ॥
पक्वात् कपूरतः प्राङ्गुरपक्वं गुणवत्तरम् ।
तत्रापि स्यादयदद्भुतं स्फटिकाभं तदुत्तमम् ।
पक्कञ्च सदलं स्निग्धं हरितद्युति चोत्तमम् ॥ १११ ॥
भक्ते मनागपि न चेन्निपतन्ति ततः कणाः ।

शैलजशुद्धिमाह काश्चित् इत्यादि ।—शैलमिति शैलज काञ्चिके विपाच्य पञ्च-
भ्रवतीयेन चालनमित्युपदेशः ॥ १०७ ॥

खट्वाशोशुद्धिमाह यथालाभमित्यादि ।—दोलापक्वमिति खट्वाशीगृहक वस्त्रेण
मिश्रितं बद्धा पञ्चपल्लवकाथमध्ये दोलावल्ग्वमानां पचित, तत आकृष्य निष्पीड्य
निःस्नेहता नयेत्, तदनु शोभाञ्जनादि काथे बद्ध्वा भावयेत् । तदनुपिष्टशोभा-
ञ्जनमलकते पिष्टं तन्निधाय तदनु केतकीपुष्पपत्रैर्वर्धयित्वा कुशेन बद्धा पक्वं नालिण्य
पत्रपाकेन पचेत्, तदनु कात्यादिकुसुमैरधिवासयेदित्युपदेशः ॥ १०८ ॥

सिद्धकादिशुद्धिमाह तुरुष्कमित्यादि । तुरुष्कं सिद्धकम् । रुधिरैरेति कुह-

मृगोऽश्विपमं कुष्ठं चन्दनं रक्तपीतकम् ॥ ११२ ॥ ११३ ॥
 काकतुण्डाकृतिः स्निग्धो गुरुश्चैवोत्तमोऽगुरुः ॥ ११४ ॥
 स्निग्धाल्पकेशरन्त्वसं शालिजो वृत्तमांसलः ॥ ११५ ॥
 मुरा पीता वरा प्रोक्ता मांसी पिङ्गजटाकृतिः ॥ ११६ ॥
 रेणुका मुद्गसंस्थाना शस्तमानूपजं घनम् ॥ ११७ ॥
 जातीफलं सशब्दञ्च स्निग्धं गुरु च शस्यते ॥ ११८ ॥
 एला सूक्ष्मफला श्रेष्ठा प्रियङ्गुः श्यामपाण्डुरा ॥ ११९ ॥
 नखमश्वखुरं हस्तिकर्णश्चैव प्रशस्यते ॥ १२० ॥
 एतेषामपरेषाञ्च नवता प्रबलो गुणः ॥ १२१ ॥

महासुगन्धि-लज्ज्मीविलासतैले—

जिङ्गीचोरकदेवदारुसरलव्याघ्रोवचाचेलक-
 त्वक्पत्रेः सहगन्धपत्रकशटीपथ्याक्षधात्रोधनैः ।
 एतैः शोधितसंस्कृतैः पलयुगेत्याख्यातया संख्यया
 तैलप्रस्थमवस्थितैः स्थिरमतिः कल्के. पचेद्गन्धिकैः ॥

मांसोमुरामदनचम्पकसुन्दरीत्वग्-
 ग्रन्थप्रस्व, रुद्धरुवर्कैश्च पलैः सप्तकैः ।
 श्रोवासकुन्दुरुनखीनलिकामिमीनाम्
 प्रत्य कतः पलमुपाज्य पुनः पचेत्तु ॥

मन आयसमित्यगुरु भाव्यमिति सर्वत्र वाज्यम् । इदानीं गन्धद्रव्याणां प्रशस्तानां
 लक्षणमाह इषदित्यादि ।—इषट् चारुगन्धानुगता मृगो मृगसद । रक्तपीतक
 मिति किञ्चिद्रक्तपीतसारम् । असमिति कहुमम् । शालिज खट्वाश्री ॥ १०८—१२१ ॥

जिङ्गीत्यादि ।—जिङ्गी मच्छिष्टा, व्याघ्रो विह्वलेति ख्यात सुगन्धि द्रव्यम्, नखी
 त्यन्ध । चेलकत्वक् गुवाकत्वक्ष्य त्यक् पत्र तेजपत्रम्, गन्धपत्र वाटिशपत्रम् ।
 मलयुगन्तु प्रत्य कम् । गन्धिकैर्वर्तित गन्धविद्विगित्यर्थः । एते कल्के प्रथमं पाकः ।
 द्वितीयपाकार्थं कल्कमाह मांसीत्यादि ।—सुन्दरी प्रियङ्गु, त्वक् गुडत्वक्, शंख
 र्यादिपत्रम्, अम्बु बालकम्, रुक कुष्ठम्, नलिका नालुका, मिमि मधुरी

एलालवङ्गचलचन्दनजातिपूति-
 कक्कोलकागुरुलताघुसृणैः पलार्द्धैः ।
 कस्तूरिकाक्षसहितामलदीप्तिभुक्तैः
 पक्ता तु मन्दशिखिनैव महासुगन्धम् ॥
 पञ्चद्विकेन वार्द्धेन मदात् कर्पूरमिष्यते ॥
 कर्पूरमदयोरर्द्धं पत्रकल्कादिहेष्यते ॥
 पक्कपूतऽपुष्प एव सम्यक् पेषणवर्तितम् ।
 दीयते गन्धसृङ्गार्थं पत्रकल्कं तदुच्यते ॥
 प्रागुक्तो शुद्धिमंस्कारो गन्धानामिह तैः पुनः ।
 द्विगुणैर्लेह्योविलासः स्यादयं तैलसत्तमः ॥
 पञ्चपत्राम्बुना चाद्यो द्वितीयो गन्धवारिणा ।
 तृतीयोऽपि च तेनैव पाको वा धूपिताम्बुना ॥
 तैलयुग्ममिदं तूष्णं विकारान् वातसम्भवान् ।
 क्षपयेज्जनयेत् पुष्टिं कान्तिं मेधां धृतिं धियम् ॥ १२२ ॥
 इति वातव्याधिचिकित्सा ॥

गणमाहरीति लोके । एभिर्मांसोपसृतिभिरिष्यते द्वितीयः पाकः । तृतीयपाकार्थं
 कल्कमाह एतत्त्यादि । चल मल्लिक, चन्दन श्वेतचन्दनम्, जाति जातिफलम्,
 प्रति खडाशी लता लताकस्तूरी, घुसृणं कुङ्कुमम्, अक्षसहिता कर्षपरिमित-
 त्वय, अमलदीप चन्द्र तन्नासलात् कर्पूरमित्यर्थः । एभिस्त्वतीयः पाकः ।
 कर्पूरः कियन्मान याज्यमित्यत आह पञ्चत्यादि ।—मदात् निर्दिष्टकस्तूरिका कर्षात्,
 पञ्चधा विभक्तात् तत्रैका भागी रक्तिकादयाधिकमाषत्रय भवति, तथा मानेन
 कर्पूरस्य द्वौ भागौ याज्यावित्यर्थः । अतः कर्पूरस्य रक्तिकाचतृष्टयाधिको माषक-
 षट्क इति पण्डित्यर्थः । पचान्तरमाह, अर्द्धेन वेति कस्तूरौ कर्षापेक्षया चार्द्धेन, तेन
 कर्पूरस्याष्टौ माषका इत्यर्थः । ननु पत्रकल्के कियन्मानौ कर्पूरमदो देयावित्यत
 आह कर्पूरमदयोरित्यादि । इह तैलकल्के पत्रकल्कात् पत्रकल्कमानमपेक्ष्य
 कर्पूरमदयोरर्द्धमिह तैल कल्कत्वेन दृष्यते तेन तैलकल्करूपतया यावन्मानौ

अथ वातरक्तचिकित्सा ।

वाह्यं लेपाभ्यङ्गसेकोपानाहैर्वातशोणितम् ।
 विरेकास्थापनस्नेहपानैर्गम्भीरमाचरेत् ॥
 द्वायोर्मुञ्चेदसृक् शृङ्गसूच्यलावु जलौकसा ।
 देशाद्देशं व्रजेत् स्राव्यं शिराभिः प्रच्छुनेन वा ।
 अङ्गुलानौ च न स्राव्यं रूद्धे वातोत्तरे च यत् ॥ १ ॥
 अमृतानागरधन्याक-कर्षत्रयेण पाचनं सिद्धम् ।
 जयति सरक्तं वातं सामं कुष्ठान्यशेषाणि ॥ २ ॥

कर्पूरमदावुक्तौ पत्रकल्के तु तदपेक्षया द्विगुणौ कर्पूरमदौ देयाविति पत्रकल्क-
 मानमपि भङ्गाः कथितं भवति, तेन पत्रकल्के कस्तूर्याः कर्षद्वयम्, कर्पूर-
 तु अष्टरत्निकाधिका द्वादश माषकाः किंवा कर्ष इति । पत्रकल्क-
 शब्दस्यार्थमाह पत्रपत्र इत्यादि । पूर्वोक्तौ गन्धानां शुद्धिसंस्कारावद्यापि कार्याः
 तथा ते पूर्वोक्तमहासुगन्धितैलसाधनद्वये जिह्वादिभिर्द्विगुणैर्यदि तैलमन्त-
 साध्यते, तदा इदमेव तैल सन्धीविलाससज्जकञ्च भवतीत्याह प्रागुक्तविध्यादि-
 पाकार्थसुभयोरपि तैलयोः क्रमात् द्रवद्रव्यमाह पञ्चपत्रास्त्र नेत्यादि ।—आसपत्र-
 जम्बूपत्रं कपित्थपत्रं विल्वपत्रं वीजपूरकपत्रम्, एतत्सर्वमष्टगुणं जलं दत्त्वा चाङ्ग-
 नावशेषं पचेत् । गन्धवारिणां गन्धीदकेन तन्नीकमेव न धूपितास्त्रुनेति अगवादि-
 श्लेषितजर्लनेत्यर्थः ॥ १२२ ॥

इति वातव्याधिचिकित्साविहति ।

वातव्याधिविशेषत्वाद्वातरक्तचिकित्सामाह वाह्यमित्यादि ।—वाह्यमित्युक्ता-
 त्वस्यासाश्रयमित्यर्थः । गम्भीरन्तु मेदप्रभृतिघाताश्रयं तथा चोक्तं “त्वक्काष्ठ-
 श्वसुत्तानं गम्भीरन्तन्त्राश्रयम्” इति । इयोरिति चत्तानगम्भीरयोः । देशाद्देशं
 व्रजेदिति स्थानान्तरप्रसरणशीलम् अङ्गुलानाविति काश्चेत् ॥ १ ॥

अमृततेत्यादि ।—प्रत्यं कमीक कर्षं गृहीत्वा कर्षद्वयमित्यर्थः ॥ २ ॥

वस्त्रादन्यद्भवः काथः पीतो गुग्गुलुसंयुतः ।
 समोरणसमायुक्तं शोषितं सन्धसाधयेत् ॥ ३ ॥
 वासागुडूचीचतुरङ्गुलानामेरण्डतैलेन पिबेत् कषायम् ।
 क्रमेण सर्वाङ्गजमप्यशेषं जयेदसृग्वातभवं विकारम् ॥ ४ ॥
 लोढा मुखीतिकाचूर्णं मधुसर्पिःसमायुतम् ।
 द्विधाकाथं पिबन् हन्ति वातरक्तं सुदुस्तरम् ॥ ५ ॥
 तिस्रोऽथवा पञ्च गुडं न पथ्या ।
 जम्बूा पिबेच्छिन्नरुहाकषायम् ।
 तद्वातरक्तं शमयत्यदीर्घ-
 माजानुसन्धिन्नमपि ह्यवश्यम् ॥ ६ ॥
 घृतेन वातं सगुडा विबन्धम्
 पित्तं सिताब्जा मधुना कफञ्च ।
 वातासृगुग्रं रुवुतैलमिश्रा
 शुण्ठग्रामवातं शमयेद् गुडूची ॥ ७ ॥
 गुडूच्याः स्वरसं कल्कं चूर्णं वा काथमेव वा ।
 प्रभूतकालमासेव्य मुच्यते वातशोणितात् ॥ ८ ॥

वस्त्रादनीत्यादौ ।—पीतो गुग्गुलुसंयुत इति शोधनार्थं प्रायेण गुग्गुलीः कर्षः,
 कषाडं वा सशमनार्थं माषकचतुष्टयमिति ; एवं सर्वत्र ॥ ३ ॥

वासत्यादौ ।—चतुरङ्गुलं शोनालुफलम् । तन्वान्तरसंज्ञादेककाथा-
 ५ वया द्विगुणमेवेरण्डतैले प्रलेप्यमित्याहुः ॥ ४ ॥

लोढूत्यादौ ।—मुखीतिका मुखिरौति ख्याता ॥ ५ ॥

तिस्रोऽथवेति पुरुषमपेक्ष्य आकृतिमानात् तिस्रः पञ्च वा पथ्याः पिष्टा समगुडे न
 खादेत् ; तदनु गुडूच्याः कषायमनुपियम् ॥ ६ ॥

घृतेनेत्यादि ।—षड् योगाः ॥ ७ ॥

गुडूच्याः स्वरसेन काथेन चूर्णेन वा ॥ ८ ॥

दशमूलौघृतं क्षीरं सद्यःशूलनिवारणम् ।
 परिषेकोऽनिलप्राये तद्वत् कोष्णेन सर्पिषा ॥ ८ ॥
 पटोलकटुकाभीरुलिफलामृतसाधितम् ।
 क्वाथं पीत्वा जयेज्जन्तुः सदाहं वातशोणितम् ॥ १० ॥
 गोधूमचूर्णजपयो घृतञ्च सच्छागदुग्धो रुवुबीजकल्कः ।
 लेपे विधेयं शतधीतसर्पिः सेके पयश्चाविकमेव शस्तम् ॥ ११ ॥
 लेपः पिष्टास्तिलास्तद्वद्भृष्टाः पयसि निर्वृताः ॥ १२ ॥
 कटुकामृतयष्ट्याह्वशुण्ठोकल्कं समाक्षिकम् ।
 गोमूत्रपूतं जयति सकफं वातशोणितम् ॥ १३ ॥
 धात्रीहरिद्रामुस्तानां कषायं वा कफाधिके ।
 कोकिलाक्षामृताक्वाथं पिबेत् क्षणां कफाधिके ॥ १४ ॥
 पथ्यभोजी त्रिसप्ताहान्मुच्यते वातशोणितात् ।

दशमूलौघादौ ।—दशमूलौघृतं क्षीरं परिषेक इति याज्यम्, न तु पयसः
 शूल वातरक्तप्रदेशे व्यथा । तद्वदिति परिषेक ॥ ८ ॥

पटोलौघादौ ।—कटुका कटुरोहिणी . अभीरुः शतावरी , अमृतं गुडची ।
 कान्तसलातः ऋषः अयं योगः पित्तीतर ॥ १० ॥

गोधूमौघादि ।—गोधूमचूर्णं क्वाथदुग्धताभ्यां सन्ध्याय कोष्णे कृत्वा वातीतर
 लेपः , शीत रक्तोत्तरे । वन्दे तु अस्मिन् योगे घृतं न पठ्यते, तेन घृतं विशाध्य
 योगः । सघृतः पुनरयं चरके पठ्यते, यथा—“वाते सरक्तं सघृतं, प्रदेहो गोधूम
 चूर्णं क्वाथलोपयन्” इति । उभयमपि प्रमाणं स्मृतिर्द्वयवत् ॥ ११ ॥

लेप इत्यादौ ।—तिलान् दुग्धेन पिष्ट्वा ततो भृष्टा पुनर्दुग्धे निर्वापयेदित्यर्थः ।
 हृदवाग्भटसवादात् , किन्तु खीलकभृष्टतिलान् दुग्धे निर्वापितान् । तेनैव दुग्धेन
 पिष्ट्वा लेप इति व्यवहरन्ति ब्रह्माः । तद्वदित्यनेन पूर्वोक्तयोगफलमिति दिश्यते ॥ १२ ॥

कटुकेत्यादि ।—कटुका कटुरोहिणी । एषा चतुर्णां प्रत्येकं हिमाषक कल्को
 कृत्य चतुर्भाषकेषु मधुना गोमूत्रपलाहेन च पेष्यम् ॥ १३ ॥

कफरक्तप्रशमनं कच्छ्वीसर्पनाशनम् ॥
 वातरक्तप्रशमनं हृद्यं गुडघृतं स्मृतम् ॥ १५ ॥
 संसर्गेषु यथोद्रेकं मिश्रं वा प्रतिकारयेत् ॥ १६ ॥
 सर्वेषु सगुडां पथ्यां गुडचीक्वाथमेव वा ।
 पिप्पलोवर्द्धमानं वा शीलयेत् सुसमाहितः ॥ १७ ॥

गुडूचीतैलम्—

गुडूचीक्वाथकल्काभ्यां पचत् तेलं तिलस्य च ।
 पयसा च समं पक्त्वा मिषड्मन्दन वङ्गिना ॥
 हन्ति वातं तथा रक्तं कुष्ठं जयति दुस्तरम् ।
 त्वग्दोषं व्रणवीमर्पकण्डूदद्रुविनाशनम् ॥ १८ ॥

नवकार्षिकः—

त्रिफलानिखमन्त्रिष्ठा वचा कटुकरोहिणी ।
 वल्गुदानी दारुनिशा कषायो नवकार्षिकः ॥
 वातरक्तं तथा कुष्ठं पामानं रक्तमण्डलम् ।
 कुष्ठं कापालिकाकुष्ठं पानादेवजकर्षणम् ॥
 पञ्चरक्तिकमाषणं कार्श्योऽयं नवकार्षिकः ।
 किन्त्वेवं साधिते कार्यं योग्यं मात्रात्र दीयते ॥ १९ ॥

कोकिलान्त्यादौ ।—कोकिलान्तमल ग्राह्यम् । हृद्यं गुडघृतमिति आहारं
 विहाय गुडघृतमेव समभागिन साहस्यं कर्तव्यमित्याहुः । कच्छुः टण्डुलमेतत्
 ॥ १४ ॥ १५ ॥

संसर्गेष्विति । संसर्गेषु हन्तव्येषु यथोद्रेकमित्येकदोषोन्मेषे, मिश्रमिति सम-
 कृपिते ॥ १६—१८ ॥

नवकार्षिके दारुनिशा दारुचरित्रा । पञ्चरक्तिकमाषेण मानेन त्रिफलादीनां
 नव कर्षाण् गृहीत्वा षष्टगुणजलेन क्वाथः, किंवा व्यवहारिभिरिव नवकर्षैः क्वाथः
 कार्यः । परन्तु अत्र चाथीग्यमात्रापेक्षया अधिकं यद्भवति तत् त्याज्यम् ; एतदेवाह

गुडूचीघृतम्—

गुडूचीकायकल्काभ्यां सपयस्कं शृतं घृतम् ।
हन्ति वातं तथा रक्तकुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥ २० ॥

शतावरीघृतम्—

शतावरीकल्कगर्भं रसे तस्याश्चतुर्गुणे ।
क्षोरतुल्यं घृतं पक्वं वातशोणितनाशनम् ॥ २१ ॥

अमृताद्यं घृतम्—

अमृता कधुकं द्राक्षा त्रिफला नागरं बला ।
वासारग्वधवृक्षीर-देवदारुत्रिकण्टकम् ॥
कटुका सवरी कृष्णा काश्मर्यस्य फलानि च ।
रास्नाक्षुरकगन्धव-वृद्धदारुघनोत्पलैः ॥
कल्केरेभिः समैः कृत्वा सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ।
धात्रीरसं समं दत्त्वा वारिद्विगुणसंयुतम् ॥
सम्यक्सिद्धन्तु विज्ञाय भाज्यं पाने च शस्यते ।
बहुदोषान्वितं वात रक्तेन सह मूर्च्छितम् ।
उत्तानञ्चापि गम्भीरं त्रिकजङ्घोरुजानुजम् ।
क्रोष्टुशोषं महाशूले चामवातं सुदारुणं ॥
वातरोगोपमृष्टस्य वेदनाञ्चातिदुस्तराम् ।
मूत्रकृच्छ्रमुदावर्त्तं प्रमहं विषमज्वरम् ॥
एतान् सर्वान् निहन्त्याशु वातपित्तकफोद्भवान् ॥
सर्वकालोपयोगेन वर्णाशुबलवर्द्धनम् ।

पञ्चरक्तिकमाषेणेत्यादि । अष्टगुणजलदानार्थञ्च वन्दनं कर्षादौ तु पलं यावद्दद्यात्
परिभाषा लिखितैव ॥ १८ ॥

गडूचीघृते कायश्चतुर्गुणः, क्षीरान्नु सौहसममिति व्यवहरति ॥ २० ॥

एव शतावरीघृतम् ॥ २१ ॥

अग्निभ्यां निर्मितं श्रेष्ठं घृतमेतदनुत्तमम् ॥ २२ ॥

दशपाकबलातैलम्—

बलाकषायकल्काभ्यां तैलं क्षीरचतुर्गुणम् ।

दशपाकं भवेदेतद्वातासृग्वातपित्तजित् ॥

धन्यं पुंसवनञ्चैव नराणां शुक्रवर्धनम् ।

रतीयोनिविकारघ्नमेतद्वातविकारनुत् ॥ २३ ॥

गुडूच्यादितैलम्—

गुडूचीकाथदग्धाभ्यां तैलं द्वाक्षारसेन वा ।

सिद्धं मधुक्काशमर्थ्यरमेवा वातरक्तनुत् ॥ २४ ॥

अमृततैलादां ।—वरौ शतावरी तथा सह वर्त्तमानेति सत्रो । गन्धर्व एरण्डं
उत्पलं नीलीत्यनम् ॥ २२ ॥

दशपाकतन्नातेन अनाकाथयतुर्गुणं चतुर्गुणक्षीरसाहचर्यात् । तैलमिदं
यथोक्तमानेन द्रव्येण कल्केन च दशवारान् पाकय्यम् वय्योक्तषाद्यम् । अनेन पाकन
स हस्तयोऽप्यव नास्ति, क्षीरगतस्तन्न न्यूनभागपुरणम् । अयम् बहुपाकी
पदेशः प्रकृतिसमसमवेतव्याध्यभिप्रायणं ज्ञेयम् । तनान्यथापि प्रकृतिसमसम-
वेतव्याधौ तलादिष्वनुक्तोऽपि बहुधा पाकी वीर्योक्तषाद्यं युज्यते एव । विकृ-
तिविषमसमवेतं तु यथोद्दिष्टमेव काथं सयोगशक्तेरचित्यत्वात् । तस्मात्
विकृतिविषमसमवेतं व्याधिमहिम्ना व्याधिहरमेव भेषजं दीयते इति कृत्वा यथो-
द्दिष्टमेव काथ्यम्, प्रकृतिसमसमवेतं तु दीपलयादेव व्याधिलय इति दीपहरमेव
भेषजं दीयते इति, दीपप्रत्यनौकतया अनुक्तमपि क्रियते एव । न च दीपहरमेव
व्याधिहरमिति वाच्यम्, वातकारिणापि खट्विरेण वातिककुष्ठानुपशमप्रसङ्गात्,
खादरं हि वातजनकमपि कुष्ठहरत्वं प्रभावादातिकमपि कुष्ठमुपशमयति, न तु
वातम् । किञ्च यदि दीपहरमेव व्याधिहरमिति स्वीक्रियते तदा प्रतिव्याधौ बहु-
प्रयोगकथनमपि सुनीना व्यर्थं स्यात् । तत्तद्दीपप्रत्यनीकभेषजगणकथननैवान्यथा
सिद्धे । तस्माद्वाधिहरे सयोगस्य प्रधानत्वात् यथोक्तविध्यनुसरणमेव शरणम् । दीपहरे
तु वीर्योक्तषाद्यमुक्तोऽनुक्तौ यः बहुधा पाकाऽपि दीपप्रत्यनौकतया युक्त एवेत्याहुः ।
किञ्च बहुवित्तव्यथायाससाध्यत्वात् वैद्यैर्नायमनुगम्यते मन्या इति ॥ २३ ॥

गुडूचीत्यादि ।—गुडूचीत्यादि तैलत्रयमकटकम् ॥ २४ ॥

खुड्डकपद्मकतैलम्—

पद्मकोशैरयश्चाह्वरजनोक्ताथसाधितम् ।

स्यात् पिष्टैः सर्जमञ्जिष्ठावोराकाकोलिचन्दनैः ।

खुड्डकपद्मकमिदं तैलं वातास्रदोषनुत् ॥ २५ ॥

नागवलातैलम्—

शुद्धां पचेन्नागवलातुलान्तु विस्त्राय तैलाढकमत्र दद्यात् ।

अजापयस्तुल्यविमिश्रितन्तु नतस्य यष्टोमधुकस्य कल्कम् ॥

पृथक् पचेत् पञ्चपलं त्रिपक्वं तद्वातरक्तं शमयत्युदीर्णम् ।

वस्तिप्रदानादिह ममरात्वात् पीतं दशाह्वात् प्रकरोत्यरोगम् ।

तुलाद्रव्यं जलद्रोणो द्रोणे द्रव्यतुला मता ॥ २६ ॥

पिण्डतैलम्—

मधूच्छिष्टमञ्जिष्ठं समज्वरमशारिवम् ।

पिण्डतैलं तदभ्यङ्गाद्वातरक्तरुजापहम् ॥ २७ ॥

महापिण्डतैलम्—

शाखिवा सर्जमञ्जिष्ठा यष्टिसिक्थैः पयोर्जन्वितैः ।

खुड्डकपद्मकतैलं वोरा चोरकाकोलो । खुड्डकपद्मकं चतुर्पद्मम् ॥ २५ ॥

नागवलातैलं नागवला गोरक्षचाकुलियति स्याता । अजापयस्तुल्यं नतं तगरपादिका ॥ २६ ॥

मधूच्छिष्टादि ।—मधूच्छिष्टं मधुसिक्थकम्, सर्जरसो धूलकः ; शाखिशोणनन्तमुलम् । जलञ्चात्र चतुर्गुणम् । पिण्डतैलभाषया चात्र वस्त्रादिपृतमेवेतत् तल्लक्षणं कर्तव्यमित्याहुः । वेद्यान्तु पुत्रैव व्यवहरन्ति, किन्तु चरके समधूच्छिष्टादेः पूर्वम्, “आरनालादके तैलं पादसर्जरसं शतम् । प्रभुतं खञ्जितं तीक्ष्णं ज्वरदाहान्तिनं परम्” इत्युक्तम्, तेन आरनालादकसाध्यतैलं एव, सर्जरसव्याने मधूच्छिष्टदोषाप्रक्षेपादपि पिण्डतैलत्वमनीनाम्यते इति चक्रः । जतूकर्णेऽप्युक्तं “काञ्जिकं सर्जरमशतं खञ्जिवम् । बज्जना जलनं दाहहितं विकसान्तासिक्थकसर्जरसैर्युक्तं मथितं वा इति ॥ २७ ॥

तैलं पक्वं विमञ्जिष्ठैरुवोर्वा वातरक्तनुत् ॥ २८ ॥

कैशोरकी गुग्गुलुः—

वरमहिषलोचनोदर-सन्निभवर्णस्य गुग्गुलोः प्रस्थम् ।

प्रक्षिप्य तोयराशौ त्रिफलाञ्च यथोक्तपरिमाणम् ॥

द्वात्रिंशच्छिन्नरुहापलानि देयानि यत्नेन ।

विपचेत् तदप्रमत्तो दर्व्या मद्बुद्ध्यन् मुद्बुर्वावत् ॥

अद्वैतयितं तोयं जातं ज्वलनस्य सम्पर्कात् ।

श्रवतार्यं वस्त्रपूतं पुनरपि सम्पादयेत् पात्रे ॥

सान्द्रीभूते तस्मिन्नवतार्यं हिमोपलप्रस्थे ।

त्रिफलाचूर्णाद्विपलं त्रिकटोश्चूर्णं षड्जपरिमाणम् ॥

क्रिमिरिपुचूर्णाद्विपलं कर्षं कर्षं त्रिवृट्स्थोः ।

पलमेकञ्च गुडूच्या दत्त्वा संमूर्च्छ्य यत्नेन ॥

उपयुज्य चानुपानं यृषं तोयं सुगन्धिं सलिलेन ।

इच्छाहारविहारौ भेषजमुपयुज्य सर्वकालमिदम् ॥

तनुरोधि वातशोणितमेकजमथ इन्द्रजं चिरोत्थञ्च ।

जयति स्मृतं परिशुष्कं स्फुटितञ्चाजानुजञ्चापि ॥

व्रणकामकुष्ठगुल्मं श्वयथूदरपाण्डुमेहांश्च ।

अपरपिण्डतेलद्वयमाह शारिवेलादि ।—यष्टिर्यष्टिसधुकम् । पयस्यतृगुणत्वं इह
द्वान्तरामावात । विमञ्जिष्ठैरुवोर्वा तृतीयं पिण्डतेलम् । विमञ्जिष्ठैः मञ्जिष्ठा
रहिते शारिवादिभिः कण्ठे रुवोरिण्डस्य तैलं चतुर्गुणं पयसा सह पक्वं सत अपर
पिण्डतैलं भवतीत्यर्थः । विमञ्जिष्ठमिति पाठः क्रियाविशेषणम् ॥ २८ ॥

कैशोरगुग्गुलो वरमहिषलोचनोदरसन्निभवर्णस्येति लोहितवर्णस्येत्यर्थः, सप्त-
महिषलोचनोदरवर्णी हि चन्द्रित एव । त्रिफलाञ्च यथोक्तपरिमाणासिति
पत्रं क प्रस्थमानाम् । छिन्नरुहा गुडूचौ तस्या द्वाविंशत् पलानि । एव मिलित्वा
पक्वति पलानि काव्यानि । अत्र हि द्रवद्वैगुण्यात् उत्सर्गसिद्धं जलं दीयमानं
पक्वतिशरावपरिमितं भवति । पक्वतिशरावेष्टं षडादृका भवति । एतत् सर्वमभि

मन्दाम्निश्च बिबन्धं प्रमेहपीडकांश्च नाशयत्याशु ॥

सततं निषेद्यमाणः कालबशाहन्ति सर्वगदान् ।

अभिभूय जरादोषं याति हि कैशोरकं रूपम् ॥

प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थो जलं तत्र षडाढकम् ।

गुडवद्गुग्गुलोः पाकः सबन्धस्तु विशेषतः ॥ २८ ॥

अमृतागुग्गुलुः—

प्रस्थमेकं गुडूच्यास्तु अर्धप्रस्थञ्च गुग्गुलोः ।

प्रत्येकं त्रिफलायाश्च तत्रमात्रं विनिर्दिशेत् ॥

सर्वमेकत्र संक्षुध्य साधयेत् त्वर्मणेऽभसि ।

पादशेषं परिस्त्राव्य पुनरग्नावधिश्रयेत् ॥

तावत् पचेत् कषायं तं यावत् सान्द्रत्वमागतम् ।

आय वक्ष्यति प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थ इत्यादि ।—अन्ये त्वाहुः त्रिफलाश्च यथोक्तपरि
मात्रमिति मिलित्वा प्रस्थमाना समुदायप्रधानत्वात्, निर्देशस्य । तेन गुग्गुलुप्रस्थतोनि
काद्यानि मिलित्वा चतुःषष्टिपलानि भवन्ति, तत्र चोत्सर्गसिद्धं जलं चतुःषष्टिशराव
संभवं, चतुःषष्टिशरावेष्टं द्रोणी भवति ; तेन तीयराशिशब्दं नात्र द्रोण एव बाध्य इति ।
अत्र गुग्गुलुः पटकं बध्वा अपरे, कार्यं सह तीयराशौ कथनीयः । पश्चात्
गुग्गुलुं विहाय काथं त्यक्त्वा सिद्धे तदुष्णकाथं पुनस्तं गुग्गुलुं समिश्र
पाचनीयं यावत् घनोभवति, दर्वीप्रलेपेऽवतार्यं त्रिफलादिचूर्णे प्रक्षिपेदिति
अत्र तु गुग्गुलुं विहाय काथं कृत्वा पश्चात् सिद्धे कदुष्णकाथं गुग्गुलुं गीलयन्ति,
नत्र युक्तं, गुग्गुलोः काथत्वेनोक्तत्वात् । एवं वक्ष्यमाणामृताख्यगुग्गु
लावपि द्रष्टव्यम् । हिमोपलप्रस्थ इति हिमशिलावत् शीते । अत्र चैत्यमेव
शक्त्युत्कर्षं वचनादुद्गीयते । अन्यत्र तु कीष्णे एव चूर्णानां दानं दृश्यते । अत्र
त्रिफलाचूर्णार्द्धपलं मिलित्वैव युज्यते, मानप्रधानत्वात् निर्देशस्य ; प्रत्येकान्तु व्यव
हरन्ति । विकटोष्णं षड्चपरिमाणमिति मिलित्वा । क्रिमिरिपुर्विडङ्गः । षूय
तीयमित्यादौ वाशब्दो बोध्यः । कैशोरकं रूपमिति कैशोरो यौवनीमुखोऽथ
श्रावकः ॥ २८ ॥

अमृताख्यगुग्गुलौ तत्प्रमाणमिति प्रस्थाप्यम् । व्योषस्त्रार्द्धपलमिति मूलकं,

दन्तीयोषविडङ्गानि बुडूचीत्रिफलात्वचः ॥
 ततश्चार्द्धपलं पूतं गृह्णीयाच्च प्रति प्रति ।
 कर्षन्तु त्रिवृतायास्तु सर्वमेकत्र कारयेत् ॥
 तस्मिन् सुसिद्धं विज्ञाय कवोष्णे प्रक्षिपेद् बुधः ।
 ततश्चाग्निबलं ज्ञात्वा तस्य मात्रां प्रदापयेत् ॥
 वातरक्तं तथा कुष्ठं गुदजान्यग्निसादनम् ।
 दुष्टव्रणप्रमेहांश्च सामवातं भगन्दरम् ॥
 नाद्याव्यवातश्चयथून् सर्वानितान् व्यपोहति ।
 अश्विभ्यां निर्मितः पूर्वममृताख्यो हि गुग्गुलुः ।
 अर्द्धप्रस्थं त्रिफलायाः प्रत्यं कर्मिह गृह्यते ॥ ३० ॥

पुनर्नवागुग्गुलुः—

अमृतायाश्च द्विप्रस्थं प्रस्थमेकञ्च गुग्गुलोः ।
 प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थं वर्षाभृप्रस्थमेव च ॥
 सर्वमेतच्च संचुद्य काथयेन्नल्वणैश्चसि ।
 पुनः पचेत् पादशेष यावत् सान्द्रत्वमागतम् ॥
 दन्तीचित्रकमूलानां कणाविश्वफलत्रिकम् ।
 गुडुचीत्वग्विडङ्गानां प्रत्येकाङ्घ्रेपलोन्मितम् ॥
 त्रिवृताकर्षमेकन्तु सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
 सिद्धे चोष्णे क्षिपेत् तत्र अमृतागुग्गुलोः परम् ॥
 यथा चाग्निबलं खादेदम्हपित्ती विशेषतः ।
 वातरक्तं तथा कुष्ठं गुदजान्यग्निसादनम् ॥

विफलात्वच इति निरस्थित्रिफलायाः प्रत्येकमर्द्धपलम् । तत्प्रमाणमिति पदस्यार्थं
 मात्र अर्द्धप्रस्थं त्रिफलाया इत्यादि ॥ ३० ॥

पुनर्नवागुग्गुलौ त्वक् गुडत्वक् । अमृतागुग्गुलोः परमित्यनन्तरं मात्रामिति
 शेषः । तेनपरमित्यनन्तरममृतागुग्गुलीमात्रा यथावज्जिबलं खादीदित्यर्थः । अमृताख्य

दुष्टव्रणप्रमेहंश्च सामवातं भगन्दरम् ।
 नाद्याव्यवातं श्लेयथून् हन्यात् सर्वाभयानयम् ॥
 अश्विभ्यां निर्मितो ह्येषोऽमृताख्यो गुग्गुलुः पुरा ॥ ३१ ॥

योगमारासृतः—

शतावरी नागधला वृद्धदारकमुच्चटा ।
 पुनर्नवासृता कृष्णा वाजिगन्धा त्रिकण्टकम् ॥
 पृथग्दशपलान्येषां श्लक्ष्णचूर्णाणि कारयेत् ।
 तदर्द्धशर्करायुक्तं चूर्णं सम्मर्हयेद् बुधः ॥
 स्थापयेत् सदृढे भाण्डे मध्वर्द्धादिकसंयुतम् ।
 घृतप्रस्थेन चालोद्य त्रिसुगन्धिपलेन तु ॥
 तं स्वादिदृष्टचष्टात्मा यथावद्विबलं नरः ।
 वातरक्तं क्षयं कुष्ठं काश्यं पित्तास्रसम्भवम् ॥
 वातपित्तकफोत्थांश्च रोगानन्यांश्च तद्विधान् ।
 हत्वा करोति पुरुषं बलीपलितवर्जितम् ॥
 योगमारासृतं नाम लक्ष्मोकान्तिविवर्द्धनम् ॥ ३२ ॥
 दिवास्वप्नाग्निमन्तापं व्यायामं मैथुनं तथा ॥
 कटूणां गुर्वभिष्यन्दिलवणास्त्रानि वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

वृद्धङ्ग, डूचीतैलम्—

तुलां पचज्जलद्रोणे गुडूच्याः पादशेषितम् ।
 क्षीरद्रोणञ्च ताभ्यान्तु पचेत् तैलाढकं शनैः ॥
 कल्कैर्मधुकमज्जिष्ठा जीवनीयगणस्तथा ।
 कुष्ठैलागुरुसृङ्गोका मांसी व्याघ्रोनखं नखी ॥
 हरणु म्नाविणी व्योषं शताह्वा भृङ्गशरिवे ।

गुग्गुलुः पुरेति असृतनिर्मितत्वादसृताख्यः । यद्यप्यसृताधीगादसृताख्यगुग्गुलुस्तथापि
 पुनर्नवाधीगात् पुनर्नवागुग्गुलुरिति नामान्तरं, पूर्वोक्तासृताख्यगुग्गुलीव्यं तद्विधाने
 वा ॥ ३१ ॥

त्वक्पत्रे वचविक्रान्ता स्थिरा चामलकी तथा ॥
 नतं केशरञ्जीवेर-पद्मकोत्पलचन्दनैः ।
 सिद्धं कर्षसमैर्भागं पानाभ्यङ्गानुवासने ॥
 परं वातासृजान् हन्ति सर्वजान्तरस्थितान् ।
 धन्यं पुंसवनं स्त्रीणां गर्भदं वातपित्तनुत् ।
 खेदकण्डू रूजापामा-शिरःकम्पादितामयान् ।
 हन्याद्व्रणकृतान् दोषान् गुडूचीतैलमुत्तमम् ॥ ३४ ॥

इति वातरक्तचिकित्सा ॥

अथोरुस्तम्भ-चिकित्सा ।

श्लेष्मणः क्षपणं यत् स्यान्न च मारुतकोपनम् ।
 तत् सर्वं सर्वदा कार्यं मूरुस्तम्भस्य भेषजम् ॥ १ ॥
 न तस्य स्नेहनं कार्यं न वस्तिर्न विरेचनम् ।
 सर्वो रूक्षः क्रमः कार्यं स्तत्रादौ कफनाशनः ॥
 पश्चाद्वातविनाशाय कृत्स्नः कार्यः क्रियाक्रमः ॥ २ ॥
 शिलाजतुं गुग्गुलुं वा पिप्पलीमथ नागरम् ।

योगसारासूत्रे तदर्शकं रायुक्तमिति समुदितपूर्णांशमाना शर्करा । विमुगन्धि-
 बलनेति प्रत्येकम् ॥ ३२—३४ ॥

इति वातरक्तचिकित्साविहतिः ।

आवृतवातजन्यत्वमानान्वाहातरक्तान्तरमूरुस्तम्भचिकित्सायाह श्लेष्मण इत्यादि ।
 —एवंविधश्च भेषजमरिष्टादि ॥ १ ॥

ऊरुस्तम्भे स्नेहनादिनिषेधमाह न तस्मैत्यादि ।—स्नेहनमिति पानाभ्यङ्गाभ्यां ;
 किंवा स्नेहनमिति वस्तिकर्मविशेषणं, तेनानुवासनमित्यर्थः । विरेचनशब्दं नात्र
 वसनमपि बोध्यम्, ऊरुस्तम्भे वसनस्यापि निषिद्धत्वात् ॥ २ ॥

ऊरुस्तम्भे पिबेन्मूत्रं दशमूलीरसेन वा ॥ ३ ॥
 भस्मातकाश्रुताशुषठीदारुपथ्यापुनर्नवाः ।
 पञ्चमूलीहयोभिश्चा ऊरुस्तम्भनिवर्हणाः ॥
 पिप्पलीपिप्पली-मूलभस्मातकाश्च एव वा ।
 कल्को वा ममधु देय ऊरुस्तम्भनिवर्हणः ॥ ४ ॥
 त्रिफलाचव्यकटुकं ग्रन्थिकं मधुना लिहेत् ।
 ऊरुस्तम्भविनाशाय पुरं मूत्रेण वा पिबेत् ॥ ५ ॥
 लिङ्गाद्वा त्रिफलाचूर्णं क्षौद्रेण कटुकायुतम् ।
 सुखाब्धुना पिबेद्वापि चूर्णं षड्धरणं नरः ॥ ६ ॥
 पिप्पलीवर्द्धमानं वा माक्षिकेण गुडेन वा ।
 ऊरुस्तम्भे प्रशंसन्ति गण्डीरारिष्टमेव वा ॥ ७ ॥

शिलाजतुमित्यादि ।—शिलाजतु शोधितमेवोपयोज्यम् । प्रत्येक शिलाजला
 दोना गोमूत्रेण दशमूलीकाशेन वा पानम् ॥ ३ ॥

भस्मातकेत्यादि । भस्मातकादिभिर्दशमूलानैर्मिलित्वा काश इत्याहुः । पिप्प
 लीत्यादि ।—पिप्पल्यादीनां त्रयाणां काशो वा देयः ; पिप्पल्यादीनां कल्क इति
 चूर्णे मधुसहितं वा श्वलेहरूपतया देय, किंवा पिप्पल्यादीनां चूर्णे पानयोग्य मधु
 उत्त्वा पेयम् ॥ ४ ॥

त्रिफलंत्यादि ।—कटुक विकटुकम् । पुरं मूत्रेण पिबेदिति । यद्यप्ययं योग
 शिलाजतु गुग्गुलु वेत्यादिना पूर्वमेवोक्तस्तथापि सम्पूर्णस्त्रीकानुरोधात् पुनरप्यत्र
 लिखितः । कटुकायुतमिति विकटुकघृत कटुरोहिणीयुक्तं वा । षड्धरणं वात-
 व्याधौवृत्तम् । यद्यपि षड्धरणं पिबेदित्येतावतैव सुखाब्धुना इति लभ्यते, उष्णो
 दकमेव षड्धरणपानस्य पूर्वमुक्तत्वात्, तथाप्यनन्तरोक्तक्षौद्रेण पानाशङ्काभिरासाद्य
 मरुदक्तं भवति । पिप्पलीवर्द्धमानं वेति पिप्पलीवर्द्धमाननियमक्रमेण पिप्पली गृहीत्वा
 चणयित्वा मधुना गुडेन वा सहोपयुञ्जीत । गण्डीरारिष्टमेवेति गण्डीरः शमठः,
 मन्थ्यलजी यास्यः तीक्ष्णत्वात्, तस्यारिष्टं सन्धानं, तच्च गण्डीरश्चतुर्ष्व
 जलद्रोणेन पक्त्वा पादावशेषं तस्मिन् गुडतुलामवाप्य घातकौलीप्रलम्बे कुम्भे
 सन्धानीयम्, ईषदस्तं यदा भवति तदीपयोज्यम् । किंवा अरिष्टो निम्बः । शमठ
 निम्बयोश्चूर्णमनन्तरोक्तेन मधुना गुडेन वा सहोपयोज्यम् ॥ ५—७ ॥

चव्याभयाग्निदोरूपां समधुः स्यादूरुग्रहे ।
 कल्को दिहेच्च मूत्राब्धैः करञ्जफलसर्षपैः ॥ ८ ॥
 शौद्रसर्षपवल्गोकस्तिकासंयुतं भिषक् ।
 गाढमुत्सादनं कुर्यादूरुस्तम्भे सलेपनम् ॥ ९ ॥
 कफक्षयार्थं व्यायामेच्च नं शक्ये षु योजयेत् ।
 स्थानान्धाक्रामयेत् कल्मं प्रतिस्रोतो नदीं तरेत् ॥ १० ॥

अष्टकटुरं तैलम्—

पलाभ्यां पिप्पलीमूल-नागरादष्टकटुरः ।
 तैलप्रस्थः समो दध्ना मृध्नसूरुग्रहापहः ।
 अष्टकटुरतैलेऽस्त्रिंशैलं सार्धपमिष्यते ॥ ११ ॥

कुष्ठार्द्यं तैलम्—

कुष्ठश्रीवेष्टकोदीचं सरलं दारु केशरम् ।
 अजगन्धाश्चगन्धा च तैलं तैः सार्धपं पचेत् ।
 सशौद्रं मात्रया तस्मादूरुस्तम्भार्दितः पिबेत् ॥ १२ ॥

चव्येत्यादि ।—समधुः कल्मः पेय इति यीज्यम् । दिहेदित्यादि सर्षपेरित्यन्त
 एको योगः ॥ ८ ॥

उत्सादनमुद्धर्तनम् । स्थानानीत्युच्यते, स्थानानीतिपाठे स एवार्थः ।
 कल्ममिति प्रातः, नीरुजमित्यन्ते ॥ ९ ॥ १० ॥

अष्टकटुरतैले पलाभ्यामिति पिप्पलीमूलनागरादिति पिप्पलीमूलनागरयोः
 मिलित्वा पलद्वयं मानप्रधानत्वात् निर्देशश्च । चक्रोऽपि पिप्पल्यादिसमुदायात्
 पलाभ्यामित्याह । उद्धर्तित्वामपि पिप्पलीमूलनागरयोः प्रत्येकमेकपलमित्युक्तम् ;
 निचलत्वात् प्रत्येकं पलद्वयम्, अन्यथा कल्मस्यात्यन्तमल्पीयस्त्वं स्यादित्याह । अष्ट-
 कटुरमिति अष्टगुणं कटुरं सखे इदमित्युक्तं यव ॥ ११ ॥

कुष्ठेत्यादौ ।—चतुर्गुणजलेन पाकः । श्रीवेष्टकः नवनितम्बोऽपि, अजगन्धा चैव-
 यमानौ । सशौद्रमिति प्रक्षेपविषया ; असखे खेहविधिरवस्थाविशेषे बोध्यः,
 उक्तं हि चरके “कुष्ठाणां दातकीपञ्चेन्द्रिद्रागामार्तिपूर्वकः । खेहस्तेदकमस्रव

सैन्धवाद्यं हितं तैलं वर्षाभ्रमृतगुग्गुलुः ॥ १३ ॥

इतूरुस्तम्भ-चिकित्सा ॥

अथामवात-चिकित्सा ।

लङ्घनं स्वेदनं तिक्तं दीपनानि कटूनि च ।

विरेचनं स्नेहपानं वस्त्यस्याममारुते ॥

सैन्धवाद्येनानुवास्य क्षारवस्तिः प्रशस्यते ॥ १ ॥

आमवाते पञ्चकोलसिद्धं पानान्नमिष्यते ।

रूक्षः स्वेदः प्रकर्त्तव्यो बालुकापुटकेस्तथा ॥ २ ॥

शटी शुण्ठभया चोग्रा देवाङ्गातिविषामृता ।

कषायमामवातस्य पाचनं रूक्षभोजनम् ॥ ३ ॥

शटीविश्वौषधीकल्कं वर्षाभूकायसंयुतम् ।

कार्यो वातामयापहः ।” इति सैन्धवाद्यमित्यादौ ।—सैन्धवाद्यं तैलं वातव्याध-
उक्तम्, पुनर्नवागुग्गुलुस्तथागुग्गुलुश्च वातरक्ते चोक्तः ॥ १२ । १३ ॥

इतूरुस्तम्भचिकित्सा विवृतिः ॥

सामवातजन्यत्वं सामान्यादूरुस्थानन्तरमामवात-चिकित्सायाः लङ्घनमि-
त्यादि ।—विरेचनन्तु महेश्वरपत्रिकाया विशेषेणीकृतम्, उक्तं हि—“विषमैश्वर-
शुष्कीनामारुतलेन चूर्णितम् । पीत्वा विरेचयेज्जन्तुमामवातहरं परम् । सप्ताहं विष-
मूर्धं विषमूर्धनाथेन भावितम् । काञ्जिकेन तु तत् पीतं रेचनस्यामवातिनाम्” इति ।
तत् सर्वमत्र बोध्यम् । स्नेहपानमिति लङ्घनादिभिरामचये जाते तदनन्तरं रूक्ष-
वायोः प्रशमनार्थं स्नेहपानं किंवा स्नेहशब्देनात्र विरेचकतया परस्परतैलं
बोध्यम् । वस्त्य इति शीघ्रवस्त्यः । रूक्षः स्वेद इति रूक्षस्वेदः तन्मात्रोक्तः
यथा—“कापसास्थिकुल्लिकातिलयवेरेरुख्मूलातसी-वर्षाभूषणशिशुकाञ्जिकयुते-
रेकौकृतैर्वा पृथक् । स्वेदः स्यादथ कूर्परीदरशिरःसिकृपाधिपादाङ्गुलि-
यौवास्त्यकटीशुणो विजयते सामाः समस्ता रुजः” इति ॥ १—५ ॥

सप्तरात्रं पिबेज्जन्तुरामवातविनाशनम् ॥ ४ ॥

रास्त्रादशमूलकम्—

दशमूलामृतैरण्ड-रास्त्रानागरदारुभिः ।

काथो रुक्कतैलेन सामं हृन्थनिलं गुरुम् ॥ ५ ॥

दशमूलीकषायेण पिबेद्वा नागराश्रसा ।

कुक्षिवस्ति कटीशूले तैलमेरण्डसम्भवम् ॥ ६ ॥

रास्त्रापञ्चकम्—

रास्त्रां गुडूचीमेरण्डं देवदारु महीषधम् ।

पिबेत् सर्वाङ्गिके वाते सामे सन्ध्यस्थिमञ्जगे ॥ ७ ॥

रास्त्रासप्तकम्—

रास्त्रामृतारग्वधदेवदारु त्रिकण्टकैरण्डपुनर्नवानाम् ।

काथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं जङ्घोरुपृष्ठत्रिकपाश्वशूली ॥ ८ ॥

शुण्ठीगोक्षुरककाथः प्रातः प्रातर्निषेवितः ।

सामवाते कटीशूले पाचनो रुक्प्रणाशनः ॥ ९ ॥

आमवाते कणायुक्तं दशमूलीजलं पिबेत् ।

खादेद्वाप्यभयाविश्वं गुडूचीं नागरेण वा ॥ १० ॥

शटीत्यादौ ।—उया वचा ॥ ४ ॥

रास्त्रा दशमूलैत्यादौ रुक्कतैलेनेति शोधनार्थम् एरण्डतैलस्य कर्षः समधिको वा । शमनार्थं पुनः षडष्टौ माषका इति ॥ ५ । ६ ॥

रास्त्रापञ्चके पिबेदिति कायरूपतया । अत्र योगे तथा वक्ष्यमाण-रास्त्रासप्तकेऽपि यदि 'वरेकसिकीर्षितो भवति, तदा एरण्डतैलप्रलेप्यमिति वदन्ति ॥ ७ । ८ ॥

शुण्ठीगोक्षुरककाथ इत्यादि ।—अत्र शुण्ठा भागसेकम्, गोक्षुरस्य भागवयं गृह्णाति, कोष्ठभेदे कर्तव्यं व्यवहारमप्यत्र प्रचिपन्ति ॥ ९ ॥

अभयाविश्वमिति हरीतकीचूर्णं मा २, शुण्ठीचूर्णं मा २, पिष्टा खाद्यं तप्तजम्बू-शपेयम् । गुडूचीं नागरेण वा इति क्रायेण व्यवहारः । केचित्तु पिष्टा उणो-दकेन भक्षयन्ति ॥ १० ॥

एरण्डतैलसंयुक्तां हरीतकीं भक्षयेन्नरो विधिवत् ।
 आमामनिलार्तियुक्तो गृध्रसी-वृषादितो नित्यम् ॥ ११ ॥
 कर्षं नागरचूर्णस्य काष्ठीकेन पिबेत् सदा ।
 आमवातप्रशमनं कफवातहरं परम् ॥ १२ ॥
 पञ्चकीलकचूर्णञ्च पिबेदुष्णेन वारिणा ।
 मन्दान्निशूलगुल्माम-कफारोचकनाशनम् ॥ १३ ॥
 अमृतानागरगोक्षुरमुण्डितिकावरुणकैः कृतं चूर्णम् ।
 मस्वारनालपीतमामानिलनाशनं ख्यातम् ॥ १४ ॥

वैश्वानरं चूर्णम् —

माणिस्यस्य द्वौ भागौ यमान्यास्तद्वदेव तु ।
 भागास्त्रयोऽजमोदाया नागराङ्गापञ्चकम् ॥
 दश द्वौ च हरीतक्याः श्लक्ष्णचूर्णीकृताः शुभाः ।
 मस्वारनालतक्रोणं पर्पिषोष्णोदकेन वा ॥
 पीतं जयल्यामवातं गुल्मं हृद्वस्तिजान् गदान् ।
 प्लोहानं हन्ति शूलादीनानाहं गुदजानि च ॥
 विबन्धं जाठरान् रोगांस्तथा वै हस्तपादजान् ।
 वातानुलोमनमिदं चूर्णं वैश्वानरं स्मृतम् ॥ १५ ॥

एरण्डादि ।—हरीतकीचूर्णस्य एरण्डतैलनावर्तनम् ॥ ११ ॥

कर्षं नागरचूर्णस्य त्वादि ।—गुण्ठीचूर्णान्वरणयुक्तस्य काष्ठीकस्य भक्षणं सहीप-
 र्थागं प्रचरति ॥ १२ ॥

पञ्चकीलयादि ।—सप्तभागपञ्चकीलचूर्णं माषकाष्टकमुष्णजलेन पेयम् ॥ १३ ॥

अमृतान्यादि ।—वरुणं वरुणमुल्लभ ॥ १४ ॥

वैश्वानरचूर्णमाह माणिस्यस्येत्यादि ।—माणिस्यस्य सैन्धवम् । यमान्यास्तद्वदिति
 भागद्वयम् । भागास्त्रयोऽजमोदाया इति अजमोदा यमानौ, तेन पञ्चभागो यमाण्या
 एव, एके यमानौस्थाने व्यवहारं प्रैच्छन्ति, केचिद्वनयमानौत्वप्यस्य यमान्या भागद्वय

अलम्बुषाद्यं चूर्णम्—

क्षलम्बुषां गोक्षुरकं गुड्चीं वृद्धदारकम् ।
पिप्पलीं त्रिवृतां मुस्तं वरुणं सपुनर्नवम् ॥
त्रिफलां नागरक्षैव श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।
मस्वारनालतक्रेण पयोमांसरसेन वा ॥
आमवातं निहन्त्याशु श्वयथुं सन्धिसंस्थितम् ।
प्लीहगुल्मोदरानाह दुर्नामानि विनाशयेत् ॥
अम्बु कुरुते दीप्तं तेजोवृद्धिं बलं तथा ।
वातरोगान् जयत्येष सन्धिमज्जगतानपि ॥ १६ ॥

शतपुष्पाद्यं चूर्णम्—

शतपुष्पा विडङ्गश्च सैन्धवं मरिचं समम् ।
चूर्णमुष्णाम्बुना पीतमग्निसन्दीपनं परम् ॥ १७ ॥

हिङ्गाद्यं चूर्णम्—

हिङ्गु चव्यं विडं शुण्ठी कृष्णाजाजी सपौष्करम् ।
भागोत्तरमिदं चूर्णं पीतं वातामजिह्वेत् ॥ १८ ॥

योगराजगुग्गुलुः—

चित्रकं पिप्पलीमूलं यमानीं कारवीं तथा ।

प्रयच्छति, [अन्य त्वज्जमोदया वनयमानी गल्लन्ति, किन्त्वन्त,परिमार्जने यमान्यव
युक्ता । दश इति द्वादशभाग इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अलम्बुषामित्यादि ।- अलम्बुषा भृङ्गातका, वृद्धदारक वृद्धदारकमूलम्,
वरुण वरुणमूलम् ॥ १६ ॥

शतपुष्प त्यादि स्पष्टम् ॥ १७ ॥

हिङ्गुचव्यमित्यादी ।-कृष्णा पिप्पली । अजाजी सितजीरकमिति निबलः,
कृष्णाजाजी कृष्णजीरकमिति वृन्दटिप्पणी । भागोत्तरमिति यथोत्तर एकभागपरि-
हृत्म् । पीतमिति उष्णाम्बुना ॥ १८ ॥

विडङ्गान्यजमौदाश्च जीरकं सुरदारं च ॥
 चव्यैला सैन्धवं कुष्ठं राज्ञागोक्षुरधान्यकम् ।
 त्रिफलामुस्तकं व्योषं त्वग्नुशीरं यवाग्रजम् ॥
 तालीशपत्रं पत्रञ्च श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।
 यावन्त्येतानि चूर्णानि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुम् ॥
 सम्यद्दं सर्पिषा गाढं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ।
 ततो मात्रां प्रयुञ्जीत यथेष्टाहारवानपि ॥
 योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ।
 आमवाताख्यवातादीन् क्रिमिदुष्टव्रणानपि ॥
 प्लीहगुल्मोदरानाह-दुर्नामानि विनाशयेत् ॥
 अग्निञ्च कुरुते दीप्तं तेजोवृद्धिं बलं तथा ।
 वातरोगान् जयत्येष सन्धिमज्जगतानपि ॥ १६ ॥

सिंहनादगुग्गुलुः—

पलत्रयं कषायस्य त्रिफलायाः सुचूर्णितम् ।
 सौगन्धिकपलञ्चैकं कौशिकस्य पलं तथा ॥
 कुडवं चित्रतैलस्य सर्वमादाय यत्नतः ।
 पाचयेत् पाकविहैद्यः पात्रे लौहमये दृढे ॥
 हन्ति वातं तथा पित्तं श्लेष्माणं खल्वपङ्कताम् ।

योगराजगुग्गुली कारवी कृष्णजीरकम्, अजमौदा यमानौ, अन्तर्परिमाजं न
 ल्वात, एवमन्यवापि । सम्यद्दं सर्पिषा गाढमिति प्रथमं तावत् तत दत्त्वा कृष्णं
 गुग्गुलुं पेषणीयः, पश्चादन्यमन्य चूर्णं दत्त्वा पेषणीयः । सम्यक् चूर्णान्मलेन तं
 स्निग्धभाण्डे निधेयः । मर्दनार्थं घृतमानञ्चापि यावता चूर्णं मिलितं भवति, अन्तः
 तं गुग्गुलीरईमानमिच्छाहुः । ततो मात्रां प्रयुञ्जीत इति, षडष्टमाषकरूपम् ।
 उष्णान्धकाग्निकाद्यनुपेयमित्येव ॥ १६ ॥

पलत्रयमित्यादि ।—त्रिफलायाः कषायस्य पलत्रयं प्रत्येकम् । सुचूर्णितमिति
 सौगन्धिकपलमित्यनेन सम्बध्यते । सौगन्धिकमिति गन्धकम्, तच्च शीघ्रतया द्राघम् ।

श्वासं सुदुर्जयं हन्ति कासं पञ्चविधं तथा ॥
कुष्ठानि वातरक्तानि गुल्मशूलोदराणि च ।
आमवातं जयेदेतदपि वैद्यविवर्जितम् ॥
एतदभ्यासयोगेन जरापलितनाशनम् ।
सर्पिस्तैलरसोपेतमश्रीयाच्छालियष्टिकम् ॥
सिंहनाद इति ख्यातो रोगवारणदर्पहा ।
वह्निवृद्धिकरः पुंसां भाषितो दण्डपाणिना ॥ २० ॥

वह्निवृद्धिनादगुग्गुलीः—

पिण्डितां गुग्गुलोर्माणीं कटुतैलपलाष्टके ।
प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थौ सार्धद्रोणे जले पचेत् ॥
पादशेषे च पूतञ्च पुनरग्नावधिश्रयेत् ।
त्रिकटु त्रिफला मुस्तं विडङ्गामरदारु च ॥
गुडूच्यग्निवह्न्तीचवीशूरणमानकम् ।
पारदं गन्धकञ्चैव प्रत्येकं शक्तिसम्पितम् ॥
सहस्रकाकनफलं सिद्धे सञ्चूर्ण्य निक्षिपेत् ॥
ततो माषद्वयं जम्भा पिबेत् तप्तजलादिकम् ॥ २१ ॥

अलम्बुषाद्यं चूर्णम्—

अलम्बुषागोक्षुरक-त्रिफलानागराशृताः ।

कौशिकस्येति गुग्गुलीः । चिकटतैलमित्येरण्डतैलम्, कुडवमित्यष्टौ पलानि, 'अन्ये
तु तैलस्य षष्ठलत्वेन पाकी दुर्गहः स्यात्' इति कृत्वा अकृतवैगुण्यमेवात्र कुडवं
युज्जति । त्रिफला प्रत्येकं पल १, कर्ष २; काथर्षजल शराव ४. पल ४, शेष
३ १, पल १; शोधितगन्धकचूर्णं पल १, एरण्डतैल पल ८. एरण्डतैल दल्लौ
गन्धकचूर्णेन सह गुग्गुलीः पेषणीयः; तदनु त्रिफलारसेनालोच्य लौहपात्रे पक्तव्यम्,
मनाक् तैलनिःसरणे सति सस्यक् पाकी भवेत् । प्रथमतो माषद्वयं, अष्टौ माष-
कान् यावत् खाद्यम् ॥ २० । २१ ॥

अलम्बुषाद्यचूर्णे यथोक्तं भागवत् इति यदुक्तं परं तत्तदेकभागवद्विहितमित्यर्थः ।

यथोत्तरं भागवद्भाष्यामाचूर्णं तत्समम् ॥
 पिबेन्मस्तुसुरातक्र-काञ्चिकोष्णीदकेन वा ।
 पीतं जयत्नामवातं सशोथं वातशोणितम् ।
 त्रिकजानूहसन्धिस्थं ज्वरारोचकनाशनम् ॥
 पथ्याक्षधात्रास्त्रिफला भागवद्भाष्यं क्रमः ॥ २२ ॥
 पथ्याविश्वयमानीभिस्तुल्याभिचूर्णितं पिबेत् ।
 तक्रोष्णीदकेनापि अथवा काञ्चिकेन वा ।
 आमवातं निहन्त्याशु शोथं मन्दाम्बितामपि ॥ २३ ॥

वृहत्सैन्धवाद्यं तैलम्—

सैन्धवं त्रिफला रास्त्रा पिप्पली गजपिप्पली ।
 सर्जिका मरिचं कुष्ठं शुण्ठी सौवर्चलं विडम् ॥
 यमान्थी पुष्कराजाजी मधुकं शतपुष्पिका ।
 पलाङ्गिकैः पचेदेतैः प्रस्थमेरुण्डतैलतः ॥
 प्रस्थाब्धं शतपुष्पायाः प्रत्येकं मस्तुकाञ्चिके ।
 दद्याद् द्विगुणितं पानवस्त्रभ्यङ्गप्रयोजितम् ॥
 आमवातहरं श्रेष्ठं सर्ववातघ्नमग्निदम् ।
 कटीजानूहसन्धिस्थे पार्श्वे हृदयस्थे ।
 शस्तं वातान्द्रव्यौ च सैन्धवाद्यमिदं मृदम् ॥ २४ ॥

अजमोदाद्यवटकः—

अजमोदामरिचपिप्पलिविडङ्गसुरदारचित्रकशताङ्गाः ।

श्यामा वृद्धदारकः, तत्सममिति मिलितचूर्णसमम् । त्रिफलायां येन क्रमेण भागवद्भाष्यादि
 कुर्यात् तं क्रममात्रं पथ्याक्षधात्रा इत्यादि ।—अथमेव क्रमो वृद्धवैद्यव्यवहारसिद्धौ
 हन्तेनापि लिखितः ॥ २२ ॥

पथ्यं त्यादौ ।—चूर्णितमिति भावे क्तः, तेन पथ्यादिभिः कृतं चूर्णं पिबे-
 दित्यर्थः ॥ २१। २४ ॥

सैन्धवपिप्पलिमूलं भागा नवकस्य पलिकाः स्युः ॥
 शुण्ठी दशपलिका स्यात् पलानि तावन्ति वृद्धदारस्य ।
 पथ्यापञ्चपलानि सर्वमेकत्र कारयेच्चूर्णम् ॥
 समगुडवटकान् खादतच्चूर्णं वाप्युष्णवारिणा पिबतः ।
 नश्यन्त्यामानिलजाः सर्वरोगाः सुकष्टास्तु ॥
 विसूचिकाप्रतितूणीकृद्दोगाश्च गृध्रसी चोषा ।
 कटिष्वस्तिगुदस्फुटनश्चैवास्थिजङ्घयोस्तीव्रम् ॥
 श्वयथुस्तथाङ्गसन्धिषु ये चान्येऽप्यामवातसम्भूताः ।
 सर्वे प्रयान्ति नाशं तम इव सूर्यांशुविध्वस्तम् ॥ २५ ॥
 शुण्ठीघृतम्—नागरकाथकल्काभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 चतुर्गुणेन तेनाथ केवलेनोदकेन वा ॥
 वातश्चेत्प्रशमनमग्निसन्दीपनं परम् ।
 नागरं घृतमित्युक्तं कक्ष्यामशूलनाशनम् ॥ २६ ॥
 गुडूचोघृतम्—अमृतायाः कषायेण कल्केन च मर्द्दोषघात् ।
 मृदग्निना घृतं प्रस्थं वातरक्तहरं परम् ॥
 आमवाताब्जवातादीन् किमिदुष्टव्रणानपि ।
 अर्शंसि गुल्मांस्य तथा नाशयत्याशु योजितम् ॥ २७ ॥

अजमोदाद्यवटके अजमोदा यमानी । नवकस्येति उक्ताजमोदादि नवकस्य
 अथैक पलिका भागा इत्यर्थः । पलानि तावन्तीति दशपलानीत्यर्थः । समगुडवट
 आदिः समनैव गुडेन किञ्चिज्जलं दत्त्वा वज्रिसम्बन्धाद् द्रवीकृतेन वटकाः
 कायाः । अन्यथा वटकभावोऽस्य दुष्करः । चूर्णं वेति गुडूचीसं विना ॥ २५ ॥
 शुण्ठीघृते चतुर्गुणेन तेनेति नागरकाथेन , केवलीदकेन वेति काथस्थाने चतु-
 र्गुणं जलं दत्त्वेत्यर्थः ॥ २६ ॥
 अमृताया इत्यादी—कल्केन चेति पदं मर्द्दोषघादित्यनेन सम्बध्यते । आका-
 शं कुरुते ॥ २७ ॥

काञ्चिकषट्पलकं घृतम्—

हिङ्गुं त्रिकटुकं चव्यं माण्डिमन्थं तथैव च ।
 कल्कान् कृत्वा च पलिकान् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 आरनालादकं दत्त्वा तत्सर्पिर्जठरापहम् ।
 शूलं विबन्धमानाहमामवातं कटीग्रहम् ॥
 नाशयेद् ग्रहणोदोषं मन्दाग्नेर्दीपनं परम् ॥ २८ ॥
 पुष्ट्यर्थं पयसा साध्यं दध्ना विष्णूत्रसंग्रहे ।
 दीपनार्थं मतिमता मस्तुना च प्रकोर्तितम् ॥ २९ ॥
 शृण्णोघृतम्—सर्पिर्नागरकल्केन सौवीरकचतुर्गुणम् ।
 सिद्धमग्निकरं श्रेष्ठमामवातहरं परम् ॥ ३० ॥
 रसोनपिण्डम्—रसोनस्य पलशतं तिलस्य कुडवं तथा ।
 हिङ्गुं त्रिकटुकं क्षारी द्वौ पञ्चलवणानि च ॥
 शतपुष्पा तथा कुष्ठं पिप्पलीमूलचित्रकौ ।
 अजमोदा यमानी च धन्याकक्षापि बुद्धिमान् ॥
 प्रत्येकन्तु पलचैषां श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।
 घृतभाण्डे दृढे चैतत् स्थापयेद् दिनषोडशम् ॥
 प्रक्षिप्य तैलमाणीञ्च प्रस्थाप्य काञ्चिकस्य च ।
 खादेत् कर्षप्रमाणन्तु तोयं मद्यं पिबेदनु ॥
 आमवाते तथा वार्ते सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्रिते ।

काञ्चिकषट्पलके त्रिकटुकं प्रत्येकं पलिकम् । माण्डिमन्थं सैन्धवम् ॥ २८ ॥

पुष्ट्यर्थमित्यादि ।—उक्तमेतत् काञ्चिकषट्पलकं यदि पुष्ट्यर्थं क्रियते, तदा काञ्चिकस्थाने पयो दत्त्वा साध्यः, विष्णूत्रसंग्रहे कार्यं दध्ना साध्यः, दीपनार्थं यदि तदा मस्तुना साध्यमित्यर्थः ॥ २९ ॥

शृण्णोघृतं स्पष्टम् ॥ ३० ॥

रसोनपिण्डं निक्षली रसोनस्यापि पिण्डस्य एव तिलस्यापि । तैलस्य माषौ

अपस्मारोऽनले मन्दे कासे श्वासे गरेषु च ॥
सोन्मादघातभग्ने च शुले जन्तुषु शस्यते ॥ ३१ ॥

प्रसारणीसन्धानम्—

प्रसारण्यादकक्ताये प्रस्थो गुडरसोनयोः ।

पक्कः पञ्चोषणरजःपादः स्यादामवातहा ॥ ३२ ॥

रसोनसुरा—वल्कलायाः सुरायास्तु सुपक्तायाः शतं घटे ।

ततोऽर्धेन रसोनन्तु संशुद्धं कुट्टितं क्षिपेत् ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलमजाजीकुष्ठचित्रकम् ।

नागरं मरिचं चव्यं चूर्णितञ्चाक्षसम्भितम् ॥

सप्ताहात् परतः पेया वातरोगामनाशिनौ ।

क्रिमिकुष्ठलयाणाहगुल्मार्यः प्रीहमेहनुत् ।

अग्निसन्दोपनी चैव पाण्डुरोगविनाशिनौ ॥ ३३ ॥

श्रेण्डाकी—सिद्धार्थकखलीप्रस्थं सुधीतं निस्तुषं जले ।

मण्डप्रस्थं विनिक्षिप्य स्थापयेद्विसद्वयम् ॥

धान्यराशौ ततो दद्यात् सञ्चूर्णं पलिकानि च ।

नेनाष्टौ पलानि, इत्युक्त्याभावात् । प्रस्थाद्वैमिति षोडशपलानि जन्तुष्विति
तमिषु ॥ ३१ ॥

प्रसारण्यादकमित्यादौ ।—प्रसारण्या' क्ताये आढके षोडशशरावपरिमित इत्यर्थः ।
रसोनयोश्च मिलित्वा प्रस्थः । पक्क इति कालवशात् परिणतः सप्तातरस इत्यर्थः ।
तस्य सप्ताह एव वक्तव्यमात्रप्रयोगदर्शनात् । पञ्चोषणरज इति मिलितपञ्चकील
र्णं प्रस्थमपेक्ष्य पादिकं चतुः पलमित्यर्थः । गन्धभादालौ ६४, पाकाथं पानीय
राव ६४, श्रेष शराव १६, गुडपल ८, रसानपल ८; सन्धानवशात् परिणते
ति प्रचेपः, मिलितपञ्चकीलचूर्णं पल ४ । प्रसारणीसन्धानमेतत् ॥ ३२ ।

वल्कलायाः सुराया इति वल्कलोऽस्ति स्यातायाः सुरायाः । शतमिति पक्कशतं
ः घटमव्ये क्षिपेदित्यन्वयः । ततोऽर्धेन परिमित रसोनमिति पञ्चाशत्पलमित्यर्थः ।
इतिमिति त्वकशिरारहितम् ॥ ३३ ॥

सिद्धार्थकखलीप्रस्थमित्यादि ।—सर्वपञ्चार्थं चूर्णीकृत्य जलेनाक्षीयं क्षानयित्वा

अलम्बुषा गोक्षुरकं शतपुष्पीपुनर्नवे ॥
 प्रसारणी वरुणत्वक् शुण्ठी मदनमेव च ।
 सम्यक् पाकन्तु विज्ञाय सिद्धा तण्डुलमिश्रिता ॥
 भृङ्गा सर्षपतैलेन हृङ्गसैन्धवसंयुता ।
 भक्षिता लवणोपेता जयेदामं महारुजम् ।
 एकजं हन्धजं साध्यं सान्निपातिकमेव च ॥
 कव्यूरुवातमानाहजानुजं त्रिकमागतम् ।
 उदावर्त्तहरी पेया बलवर्णाग्निकारिणौ ॥ ३४ ॥

सिञ्जला—त्वगादिहीनाः संशुद्धाः प्रत्यग्राः शकुलादयः ।

श्लक्ष्णचूर्णीकृतं तेषां शीते पलशतत्रयम् ॥
 शतेन कटुतैलस्य व्योषरामठधान्यकैः ।
 क्रिमिघ्नदीप्यकनिशा-चविकाग्रन्यिकार्द्रकैः ॥
 जीरकहयवृश्चीरसुरसार्जकशिग्रुकैः ।
 दशमूलात्मगुप्ताभ्यां मार्कवैर्लवणैस्त्रिभिः ॥
 चूर्णितैः पलिकैः सार्द्धमारनालपरिप्लुतैः ।
 विन्यसेत् स्नेहपात्रे तु धान्यराशौ पुनर्न्यसेत् ॥

निस्तुषीकृत्य आतपे संशोष्य यावत् पल १६ मण्डशरावः ४ मिश्रयित्वा धान्यराशौ
 दिनत्रयं स्थाप्यम् । तत इति धान्यराशिराज्यालम्बुषादिवृक्षैः प्रत्येकं पलिक
 दद्यात् । ततोऽस्त्रलेन सम्यक् पाकं सम्यक् परिणतमिति विज्ञाय स्थापनीयम् ।
 ततः प्रत्येकं यावत् कर्ष २, तण्डुलचूर्णं पल १, पाकार्यं जल पल २ यथाशः षष्ठं
 मण्डोऽभसौत्युक्तैः भर्जनायं सर्षपतैलकर्ष १, हृङ्ग, रति ५, सैन्धव माषा २ ; ततः
 पुनरपि किञ्चिन्नवथ दत्त्वा भक्षणीयेति परिपाटी कथिता । सिद्धा तण्डुलमिश्रिता
 एषा शिञ्जली तण्डुलमिश्रिता सती सिद्धा काव्यां पेया कार्येत्यर्थः । अन्यं त
 पिष्टतण्डुलमिश्रणेन वटकः कार्य इत्याहुः । शिञ्जलीकृति सन्धानविशेषस्य सज्ञा
 तौरमुक्तिप्रसिद्धा ॥ ३४ ॥

सिञ्जलायां शीत इति शीतकाले । अजंकः सुरसश्च पक्षांसभेदः । आरनाल

संप्ररात्रात् समुद्धृत्य पानभक्षणभोजने ।
 सिध्नलियं प्रयोक्तव्या सामि वायौ विशेषतः॥
 भग्न्नग्नाक्षुप्तहताः कम्पिनः पीठसर्पिणः ।
 भृग्नसोमग्निसादृशं शूलगुल्मोदराणि च ॥
 बलीपलितखालित्यं हत्वा स्युरमलेन्द्रियाः ॥ ३५ ॥
 दधिमत्स्यगुडक्षीरपोतकीमाषपिष्टकम् ।
 वर्जयेदामवातात्तीं गुर्वभिष्यन्दकारि यत् ॥ ३६ ॥

इत्यामवातचिकित्सा ।

अथ शूलचिकित्सा ।

वमनं लङ्घनं स्वेदः पाचनं फलवर्त्तयः ।
 चारचूर्णानि गुड़िकाः शस्यन्ते शूलशान्तये ॥ १ ॥
 पुंसः शूलाभिपन्नस्य स्वेद एव सुखावहः ।
 पायसैः कृशरैः पिष्टैः स्निग्धैर्वापिशितोत्करैः ॥ २ ॥

परिभुत्तेरिति तावन्मानसाग्नात् यावता परिश्रवः सम्यक् भवति केहपावमिह
 कटुतेलपावमेव योगिकम् । भक्षणमिति चर्वणं, भोजनमन्नादिभोजनम् ॥ ३५ ॥

माषपिष्टकमिति माषकृतं पिष्टकं, किंवा माषकं पिष्टकञ्च । अभिष्यन्दकारि
 दोषघातुमलक्षेदकारि ॥ ३६ ॥

इत्यामवातचिकित्साविहितः ।

आमवातवत् शूलस्याप्यामजन्यत्वेन तदनन्तरं शूलचिकित्सायाः वमन-
 मित्यादि ।—शुश्रुतस्य । वमनमुत्क्रिष्टकफे, लङ्घनमामपाचनार्थं, स्वेदः पित्तं
 विहाय । चार इति चारवस्तिः चारप्रयोगी वा । चूर्णगुड़िके इहैव वक्ष्य-
 माणे पुंस इत्यत्र तस्येति पाठान्तरम् । कृशरस्तिलकः । पायसादिभिः पिष्टैः
 सम्यक् स्वेदी बोध्यः । पिशितेति भेकादिमांसैः ॥ १ ॥ २ ॥

वातशूलचिकित्सा ।

वातात्मकं हृन्मचिरेण शूलं स्नेहेन युक्तस्तु कुलत्थयूषः ।
 ससैन्धवो व्योषयुतः सलावः सहिष्णुसौवर्चलदाडिमाष्यः ॥३॥
 बलापुनर्नवैरण्डवृहतीद्वयगोक्षुरैः ।
 सहिष्णु लवणं पीतं सद्यो वातरुजापहम् ॥ ४ ॥
 शूलो निरञ्जकोष्ठोऽङ्गिरुणाभिखूर्णिताः पिबेत् ।
 हिङ्गुप्रतिविषाव्योषवचासौवर्चलाभयाः ॥ ५ ॥
 तुम्बुरूष्यभया हिङ्गु पौष्करं लवणत्रयम् ।
 पिबेद् यवाम्बुना वातशूलगुल्मापतन्त्रकी ॥ ६ ॥
 श्यामा विडं शिथुफलानि पथ्या विडङ्गकम्पिन्नकामश्चमूली ।
 कल्कं समं मद्ययुतञ्च पीत्वा शूलं निहन्त्यादनितात्मकम् ॥७॥
 यमानोहिङ्गुसिन्धुत्यक्षारसौवर्चलाभयाः ।
 सुरामण्डेन पातव्या वातशूलनिःसृदनाः ॥ ८ ॥

वातात्मकमिष्यादि ।—रू इति कुलत्थलावमांसयोर्मिलित्वा पर्णं, जलं ३॥५॥
 पलं, पलचतुष्टयस्थिते विमयं बल्ले च क्लानयित्वा हिङ्गुसहितेन घृतेन भर्जनीयं,
 तदनन्तरं सैन्धवादीनां चूर्णं मिलित्वा कर्षः प्रक्षेपः, पथ्यादाडिसवीजरसी
 योज्यः ॥ ३ ॥

बलिष्ठादियोगोऽयं क्वाथविधिना । हिङ्गु लवणञ्च प्रक्षेप्यम् । लवणमत्र सौव-
 र्चलं, वातशूलहरत्वादित्याहुः ॥ ४ ॥

निरञ्जकोष्ठ इति अमुक्ता इत्यर्थः । अन्ये तु अन्नम् अजीर्णाग्रं तच्छूयकोष्ठ
 इत्याहुः । प्रतिविषा अतिविषा ; तुम्बुरु खनामप्यातं, यवाम्बुनेति यवक्वाथिनः ।
 यवैरण्डाम्बुना पेयमिति तु पाठान्तरं, तेन द्वाभ्यामेव क्वाथः ॥ ५ ॥ ६ ॥

श्यामिष्यादि ।—श्यामा वृहदारकः ; कम्पिन्नकी गुच्छारीचनी, चञ्चमूली
 शलकी ; क्षारो यवक्षारः ॥ ७ ॥

यमानोऽप्यादौ ।—सुरामण्डेनेति सुराया उपरितनस्तद्वद्रवभागे च ; एवमन्य-
 चापि ॥ ८ ॥

विश्वमेरण्डजं मूलं काययित्वा जलं पिबेत् ।
 हिङ्गुसौवर्चलोपेतं सद्यः शूलनिवारणम् ॥ ८ ॥
 हिङ्गुपुष्करमूलाभ्यां हिङ्गुसौवर्चलेन वा ।
 विश्वमेरण्डयवकाथः सद्यः शूलनिवारणः ॥ १० ॥
 तदद्रुवयवकाथो हिङ्गुसौवर्चलान्वितः ॥ ११ ॥
 हिङ्गुमूलकृष्णालवणं यमानोच्चारामयासैन्धवतुल्यभागम् ।
 चूर्णं पिबेद्गारुणिमण्डमिश्रं शूले प्रवृद्धेऽनिलजे शिवाय ॥ १२ ॥

नारिकेलखण्डः—

सुपक्वनारिकेलस्य शस्यं पलचतुष्टयम् ।
 पिष्ट्वा घृतपले भृष्टा क्षिपेत् खण्डचतुःपलम् ॥
 नारिकेलस्य च प्रस्थे किञ्चिच्छस्यवतो जले ।
 धन्याकं पिप्पलीं मुस्तं द्विजीरं वंशलोचनाम् ॥
 शाणमानं चतुर्जातं चूर्णं शीते क्षिपेद् बुधः ।
 हृत्पित्तमरुचिं रक्तपित्तं क्षयं वमिम् ॥
 शूलञ्च पृष्ठशूलञ्च पित्तरुग्घ्नं रमायनम् ।
 विशेषाहलकद्वयं पुष्टिमोजस्करं स्मृतम् ॥ १३ ॥
 सौवर्चलाम्बिकाजजीमरिचैर्द्विगुणोत्तरैः ।
 मातुलुङ्गरसैः पिष्ट्वा गुडिकानिलशूलनुत् ॥ १४ ॥

विश्वमिव्यादि ।—एरण्डमूलस्य भागवयः शृण्वादेकी भाग इत्यर्थः ॥ ८ ॥

हिङ्गुपुष्करेत्यादि , हिङ्गुपुष्करमूलाभ्यां हिङ्गुसौवर्चलेन वेति उभयत्र सहायं
 स्तीया । तद्वदिति सद्यः शूलहर इत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

हिङ्गुमेत्यादि ।—पक्षोऽस्त्रवेतसः ; कृष्णा पिप्पली , लवणमिह सौवर्चलं
 विशेषतः शूलहरत्वात् । कश्चित् कृष्णामलकमिति पाठः स च निश्चलस्यासम्मतः ।
 निश्चलसु कृष्णामलकमित्यत्र कृष्णलवणमिति पठति, हारीतसंवादात् । कन्दोभङ्गी-
 ऽपि नाश्रयः, अनन्तत्वात् पथमार्गस्येति व्याचष्टे ॥ १२ ॥ १३ ॥

हिङ्गुम्लवेतसव्योष-यमानीलवणत्रिकैः ।

बीजपूररसोपेतैर्गुड़िका वातशूलनुत् ॥ १५ ॥

बीजपूरकमूलञ्च घृतेन सह पाययेत् ।

जयेद्वातभवं शूलं कर्षमेकं प्रमाणतः ॥ १६ ॥

बिल्वमूलतिलैरण्डं पिष्ट्वा चान्नतुषाभ्रसा ।

गुड़िकां भ्रामयेदुष्णां वातशूलविनाशिनीम् ॥ १७ ॥

तिलैश्च गुड़िकां कृत्वा भ्रामयेज्जठरोपरि ।

गुड़िका शमयत्येषा शूलञ्चैवातिदुःसहम् ॥ १८ ॥

नाभौलेपाज्जयेच्छूलं मदनः काञ्चिकान्वितः ।

जीवन्तीमूलकल्को वा सतैलः पार्श्वशूलनुत् ॥ १९ ॥

पित्तशूलचिकित्सा —

गुड़शालिर्यवाः क्षीरं सर्पिःपानं विरेचनम् ।

जाङ्गलानि च मांसानि भेषजं पित्तशूलिनाम् ॥ २० ॥

प्रेते तु शूले वमनं पयोऽम्बु रसेस्तथेक्षोः सपटोलनिम्बैः ।

शीतावगाह्याः पुलिनाः सवाताः कांस्यादिपात्राणि जलभूतानि

॥ २१ ॥

सौवर्चन्यादौ ।—अक्षिका तिलिङ्गी । द्विगुणोत्तरैरिति उत्तरीतरं द्विगुणैरित्यर्थः । एषा गुड़िका चतुर्माषकमिता उष्णादकानुपानेन भक्षणीया ; एवं वक्ष्यमाणा गुड़िकापि बीजपूरकैत्यादि केवल वातजे ॥ १४—१६ ॥

बिल्वमूलित्यादि ।—अन्नतुषाभ्रः अन्नकाञ्चिकम् ॥ १७ ॥

तिलैरिति पिष्टैः । गुड़िकेयं कीणा उदरे भ्रामयितव्या ॥ १८ ॥

जीवन्तीमूलकल्को नापि लेपः ॥ १९ ॥

सम्प्रति पित्तशूलचिकित्सासाह गुडेत्यादि ।—गुडोऽत्र पुरातनः उपहतमूलकत्रेयः, तस्य वातपित्तहरत्वेन यौगिकत्वात् । उक्तं हि सुश्रुते—“पित्तघ्नी मधुरः शुद्धो वातघ्नीऽसृक्प्रसादनः । पुराणश्चाधिकगुणः स्मृतः पथ्यतमो गुडः” ॥ २० ॥

प्रेते तु शूले वमनमित्यादि ।—पित्तजेऽपि वमनसामाश्रयस्थपित्तहरणार्थम् ।

विरेचनं पित्तहरश्च शूलं रसाश्च शस्ताः शशलावकानाम् ।
 सन्तर्पणं लाजमधूपपन्नं योगाः सुशीता मधुसंप्रयुक्ताः ॥ २२ ॥
 छर्द्यां जरे पित्तभवेऽपि शूले
 घोरे विदाहे त्वतितर्षिते च ।
 यवस्य पेयां मधुना विमिश्राम्
 पिबेत् सुशीतां मनुजः सुस्वार्थी ॥ २३ ॥
 धात्र्या रसं विदार्या वा त्रायन्ती गोस्तनाम्बु वा ।
 पिबेत् सशर्करं सद्यः पित्तशूलनिस्सूदनम् ॥ २४ ॥
 शतवरोरसं क्षौद्रयुतं प्रातः पिबेन्नरः ।
 दाहशूलोपशान्त्यर्थं सर्वपित्तामयापहम् ॥ २५ ॥
 वृहत्थी गोक्षुरैरण्डकुशकाशेक्षुरालिकाः ।
 पीताः पित्तभवं शूलं सद्यो हनुः सुदारुणम् ॥ २६ ॥
 शतावरीसयस्याह्व-वाय्यालकुशगोक्षुरैः ।
 शृतशीतं पिबेत् तोयं सक्षौद्रगुडशर्करम् ।
 पित्तासृग्दाहशूलघ्नं सद्यो दाहज्वरापहम् ॥ २७ ॥
 त्रिफलानिम्बयस्याह्व-कटुकारग्वधैः शृतम् ।

सपटीलनिम्बैरिति पटीलनिम्बकल्कयुतैः । मदनफलयोगमप्यत्र केचिदिच्छन्ति ॥ २१ ॥
 विरेचनं पित्तहरमिति पित्तहरमधुरगन्धीपहितम् । सन्तर्पणं लाजमधूपपन्न-
 मिति लाजशक्तुमधुभ्या निर्मितं सन्तर्पणम् । यवस्य पेयामिति यवस्य यवाशुम्
 ॥ २२ ॥ २३ ॥

धात्र्या रसमित्यादि योगवयम् । धात्र्यां खरसः, विदार्या अपि खरसः,
 वायन्तीगोस्तनयो क्वाथः, शर्करा सवलं प्रलेप्या ॥ २४ ॥

शतवरीरसमित्यादि स्पष्टम् ॥ २५ ॥

वृहत्थीवित्यादि ।—वृक्षुरालिका खागरभेदा ॥ २६ ॥

शतावरीत्यादौ ।—शृतशीतमिति शृतं शीतमेव व्यञ्जनादिभिः, न तु शीत-
 कषायम् ॥ २७ ॥

पाययेन्मधुसंमिश्रं दाहशूलोपशान्तये ॥ २८ ॥

तैलमेरण्डजं वापि मधुकक्कायसंयुतम् ।

शूलं पित्तोद्धवं हन्याद् गुल्मं पैत्तिकमेव च ॥ २९ ॥

त्रिफलारग्वधकायं सक्षौद्रं शर्करान्वितम् ।

पाययेद्रक्तपित्तघ्नं दाहशूलनिवारणम् ॥ ३० ॥

प्रलिङ्घ्यात् पित्तशूलघ्नं धात्रीचूर्णं समाचिकम् ॥ ३१ ॥

अपरनारिकेलखण्डः—

नारिकेलपलान्यष्टौ शर्कराप्रस्थसंयुतम् ।

तज्जलं पात्रमेकन्तु सर्पिः पञ्च पलानि च ॥

शुण्ठीचूर्णस्य कुडवं प्रस्थाङ्गं क्षीरमेव च ।

सर्वमेकोक्तं पात्रे शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥

तुणात्रिकटुकं मुस्तं चतुर्जातं सधान्यकम् ।

द्वे कणे कर्षयुग्मञ्च जीरकञ्च पृथक् पृथक् ॥

श्लक्ष्णचूर्णं विनिक्षिप्य स्थापयेद्वाजने मृदः ।

खादेत् प्रतिदिनं शाणं यथेष्टाहारवानपि ॥

सर्वदोषभवं शूलमामवातं विनाशयेत् ।

परिणामभवं शूलमम्लपित्तञ्च नाशयेत् ॥

बलपुष्टिकरञ्चैव वाजीकरणमुत्तमम् ।

रक्तपित्तहरं श्रेष्ठं कर्द्विहृद्रोगनाशनम् ।

अग्निसन्दीपनकरं सर्वरोगनिवर्हणम् ॥ ३२ ॥

कफशूलचिकित्सा—

श्लेष्माधिके कर्दनलङ्घनानि शिरोविरेकं मधुशीघ्रपानम् ।

त्रिफलत्यादौ ।—यथाह यष्टिमधुकः ; कटुका कटुरोहिणी । तैलमेरण्डज-

मिति तैलं प्रलेप्यम् । अन्य तु योगव्यमाहः । सन्धते एरण्डजं तैलमित्येकः,

मधुकक्कायसंयुतमेरण्डतैलमिति द्वितीयः ॥ २८ । २९ ॥

त्रिफलारग्वधकायमित्यादि स्पष्टम् ॥ ३०—३२ ॥

मधूनि गोधूमयवानरिष्टान् सेवेत रुक्षान् कटुकांश्च सर्वान् ॥ ३३ ॥
 पिप्पलीपिप्पलीमूलचञ्चचित्रकनागरैः ।
 यवागूर्दीपनीया स्याच्छूलघ्नी तोयसाधिता ॥ ३४ ॥
 लवणत्रयसंयुक्तं पञ्चकोलं सरामठम् ।
 सुखाणनाम्बुना पोतं कफशूलविनाशनम् ॥ ३५ ॥
 विस्वमूलमथैरुखं चित्रकं विश्वभेषजम् ।
 हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं सद्यः शूलनिवारणम् ॥ ३६ ॥
 सुस्त वचां तित्ताकरोहिणीञ्च तथाभयां निर्दहनीञ्च तुल्याम् ।
 पिबेत् गोमूत्रयुतां कफोत्थशूले तथामस्य च पाचनार्थम् ॥ ३७ ॥
 वचाष्टाग्न्यभयातित्ताचूर्णं गोमूत्रसंयुतम् ।
 सद्यारं वा पिबेत् काथं विस्वादेः कफशूलवान् ॥ ३८ ॥
 मातुलुङ्गरसो वापि शिशुकाथस्तथापरः ।
 सद्यारो मधुना पोतः पाञ्चद्विद्वस्तिशूलनुत् ॥ ३९ ॥
 आमशूले क्रिया कार्या कफशूलविनाशिनौ ।
 सेव्यमामहरं सर्वं यदग्निबलवर्द्धनम् ॥ ४० ॥

शुष्पाकक इत्यादि ।—मधुना कृतः शोधर्मधुशोधः । करिष्टानिति सन्धानविश्ले-
 षः ॥ ३३ ॥

पिप्पलीत्यादि स्पष्टम् ॥ ३४ ॥

लवणत्रययुतमिति लवणत्रयं सौवर्चलसैन्धवविष्टम् । समभागचूर्णादष्ट-
 ष्णमुष्णोदकपलेनालाभ्य पेयम् । चूर्णविषये योगोऽयम् ॥ ३५ ॥

विस्वमूलादिर्विश्वभेषजानां अयं योगः काथविधिना ॥ ३६ ॥

सुस्तमित्यादौ ।—निर्दहनी मूर्वा । सुस्तमित्यादौ निर्दहनी मूर्वासुस्तादि-
 ष्वन्यत्र एको योगः । सुस्तकादिकं पिष्ट्वा नीमूत्रेण पेयम् ॥ ३७ ॥

वचेत्यादौ ।—अग्निद्विकः । सद्यारमित्यादिस्तु द्वितीयो योगः । विस्वादे-
 मूलस्य काथं पिबेदिति ॥ ३८ ॥

मातुलुङ्गरस इति मातुलुङ्गमूलकाथः । दोषत्रयेऽपि मधुयवचारी प्रयेयौ ॥ ३९ ॥

हिङ्गादिः--सहिङ्गुतुम्बु कथ्योपयमानौ चित्रकाभयाः ।
 सचारलवणाचूर्णं पिबेत् प्रातः सुखाब्धं वा ।
 विष्णूत्रानिलशूलघ्नं पाचनं वक्त्रिदीपनम् ॥ ४१ ॥
 धात्रीलीहम्—षट्पलं शुद्धमण्डूरं यवस्य कुड्मं तथा ।
 पाकाय नीरप्रस्थाञ्च चतुर्भागावशेषितम् ॥
 शतमूलैरसस्याष्टावामलक्या रसस्तथा ।
 तथा दधिपयोभूमिकुम्भाण्डस्य चतुःपलम् ॥
 चतुःपलं शर्कराया घृतस्य च चतुःपलम् ।
 प्रक्षेपं जीरकं धान्यं त्रिजातं करिपिप्पलीम् ॥
 मुस्तं हरीतकीञ्चैव अम्रं लीहं कटुत्रयम् ।
 रेणुकं त्रिफलाञ्चैव तालीशं नागकेशरम् ॥
 प्रत्येकं कार्ष्णिकं चूर्णं पेषयित्वा विमिश्रयेत् ।
 भोजनादौ तथा मध्ये चान्ते चैव समाहितः ॥
 तोलैकं भक्षयेन्नित्यमनुपानं पयोऽथ वा ।
 शूलमष्टविधं हन्ति साध्यासाध्यमथापि वा ।
 वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ॥
 परिणामसमुत्थाञ्च अन्नद्रवसमुद्भवान् ।
 इन्द्रजान् पक्षिशूलाञ्च अन्नपित्तं सुदारुणम् ॥
 सर्वरोगहरं श्रेष्ठं धात्रीलीहमिदं स्मृतम् ॥ ४२ ॥
 चित्रकग्रन्थिकैरण्डशुण्ठीधान्यं जलैः शृतम् ।
 शूलानाहविवन्धेषु सहिङ्गुविडुसैन्धवम् ॥ ४३ ॥

शामशूल इत्यादौ शामहरं भूत्वा यदग्निवृद्धिकरं भवति पचकोलादि-
 सेव्यम्, न तु घृतादि ॥ ४० ॥

तुम्बुश्च वक्षिगुह्यविशेषः ॥ ४१ । ४२ ॥

चित्रकमित्यादौ—यन्तिकं पिप्पलीमूलम् । सहिङ्गुविडुसैन्धवमित्यत्र
 बिडुदाह्नमिति केचित् पठन्ति ॥ ४३ ॥

दीप्यकं सैन्धवं पथ्या नागरश्च चतुःपलम् ।
 भृशं शूलं जयत्याशु मन्दस्यान्नेश्च दीपनम् ॥ ४४ ॥
 समाचिकं वृहत्यादिं पिबेत् पित्तानिलात्मके ।
 व्यामिश्रं वा विधिं कुर्याच्छूले पित्तानिलात्मके ॥
 पित्तजे कफजे वापि या क्रिया कथिता पृथक् ।
 एकीकृत्य प्रयुञ्जीत तां क्रियां कफपित्तजे ॥ ४५ ॥
 पटोलत्रिफलारिष्टकाथं मधुशुतं पिबेत् ।
 पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहशूलोपशान्तये ॥ ४६ ॥
 रसोनं मद्यसंमिश्रं पिबेत् प्रातः प्रकाङ्क्षितः ।
 वातश्लेष्मभवं शूलं निहन्तुं वज्रिदीपनम् ॥ ४७ ॥
 हृदिखादिः—विश्वोरुवृकदशमूलयवाश्लसा तु
 द्विचारहिङ्गुलवणतयपुष्कराणाम् ।
 चूर्णं पिबेद् हृदयपार्श्वकटीग्रहाम-
 पकाशयांसभृशरुग्ज्वरगुल्मशूलौ ॥
 क्वाथेन चूर्णपानं यत् तत्र क्वाथप्रधानता ।

दीप्यकं यमानौ मन्दस्यातिमन्दस्य ॥ ४४ ॥
 समाचिकं वृहत्यादिमिति वृहत्या गोक्षरैरुष्येत्यादिना पूर्वमुक्तम्, अन्ये तु
 त्रिपातज्वरीकृतं वृहत्यादिकमाहुः । व्यवहारस्तु पूर्वेष्वेव । हृन्मज्जशूलचिकित्सा-
 त्वा व्यामिश्रमित्यादि ॥ ४५ ॥
 पटोलित्यादौ ।—अरिष्टो निम्बः ॥ ४६ ॥
 रसोनमित्यादि ।—निस्तुषपिष्टरसोन माषा ६, मद्य पल १ ॥ ४७ ॥
 विश्वोरुवृकित्यादि ।—अश्लेप्तेति क्वाथेन । अत्र हिङ्गुसौवर्षलमित्रादि-वक्ष्यमाणयोगे
 मुदितदशमूलयवयोर्हयोः प्रत्येकं तुल्यभागेन वृहत्या व्यवहारदर्शनादत्रापि तथैव
 त्रिमाह श्रीकण्ठः । तेन विश्वोरुवृकदशमूलानां मिलितानामेकी भागः, यवस्य
 अपरो भाग इति व्यवहारीऽपि इत्यमेव । द्विचारादयस्तु प्रक्षेपविषये प्रयोज्या,
 तु “पातव्यश्च चतुर्द्रवैः” इति परिभाषया पानविषये, एव वक्ष्यमाणेष्वपि ।

प्रवर्तते न तेनात्र चूर्णापेक्षी चतुर्द्रवः ॥ ४८ ॥

रुचकादिः—चूर्णं समं रुचकहिङ्गु, महीषधानाम्

शुण्डाब्जना कफसमीरणसम्भवासु ।

हृत्पार्श्वपृष्ठजठरार्तिविस्फुल्लिकासु

प्रेयं तथा यवरसेन तु विड्विबन्धे ॥

समं शुण्डाब्ज, नेत्येवं योजना क्रियते बुधैः ।

तेनाल्पमानमेवात्र हिङ्गु, सम्परिदीयते ॥ ४९ ॥

हिङ्गु, सौवर्चलं पथ्याविडसैन्धवतुम्बुरु ।

पौष्करञ्च पिबेच्चूर्णं दशमूलयवाश्वसा ॥

पार्श्वहृत्कटिपृष्ठांसशूले तन्द्रापतानके ।

शोथे श्लेष्मप्रसेके च कर्णरोगे च शस्यते ॥ ५० ॥

एरण्डसप्तकम्—एरण्डविष्वक्कृतीहयमातुलुङ्ग-

पाषाणभिन्निकटुमूलकृतः कषायः ।

सत्तारहिङ्गु, लवणोरुवुतैलमिश्रः

शोण्यं समेद्रहृदयस्तनुरुक्षु प्रेयः ॥ ५१ ॥

एतदेवाह—काथेन चूर्णपानं यदित्यादि । अस्यायं तु ज्वरातीसारचिकित्साया-
मवोक्तः ॥ ४८ ॥

चूर्णं सममित्यादि ।—रुचकं सौवर्चलम् । तीक्ष्णत्वेन शुण्डाः कर्षांस्त्याज्य-
वा काथः । प्रक्षेपः सौवर्चलं माषा १, शुण्डाचूर्णं माषा २, हिङ्गुरति ६ । एष
यवरसेनेति यवकाथेन । समं शुण्डाब्जनेति, समशब्दस्य तुल्यार्थत्वे हिङ्गुतीक्ष्ण-
रुचकमहीषसमानत्वेन बहुमानता स्यादिति सममिति पदं सङ्ग्राह्यं एवेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

हिङ्गु, सौवर्चलमित्यादौ ।—दशमूलयवाश्वसेति दशमूलयवयोर्द्वयोः काथनेत्याहः
तेन प्रथमं दशमूल १ माषा ० रति, यवतश्च १ कर्षः प्राकार्थं जलं शराव
१, शेषं पल २ । भेदे विवक्षिते हिङ्गुदौर्णां प्रक्षेपः ॥ ५० ॥

एरण्डेत्यादौ ।—मातुलुङ्गं मातुलुङ्गस्य मूलम्, पाषाणमित् पाषाणभेदौ ;
त्रिकण्टी गोलुरणस्य मूलम् । लवणमत्र सैन्धवम्, न तु सौवर्चलम्, सैन्धवकार-

हिङ्गु, त्रिकटुकं कुष्ठं यवक्षारोऽथ सैन्धवम् ।
 मातुलुङ्गरसोपैतं श्लेष्मशूलापहं रजः ॥ ५२ ॥
 दग्धमनिर्गतधूमं सृगशृङ्गं गोघृतेन सह पीतम् ।
 हृदयनितम्बजशूलं हरति शिखो दारुनिवहमिव ॥ ५३ ॥
 क्रिमिरिपुचूर्णं लौढं सहितं स्वरसेन वङ्गसेनस्य ।
 क्षपयत्यचिरान्नियतं लौहाजीर्णोद्भवं शूलम् ॥ ५४ ॥
 विदारोदाडिमरसः सव्योषलवणान्वितः ।
 क्षौद्रयुक्तो जयत्याशु शूलं दोषत्रयोद्भवम् ॥ ५५ ॥

एरण्डद्वादशकम्—

एरण्डफलमूलानि बृहतीद्वयगोक्षुरम् ।
 पर्णिन्यः सहदेवा च सिंहपुच्छौक्षुरालिका ॥
 तुल्यैरेतैः शृतं तोयं यवक्षारयुतं पिबेत् ।
 पृथग्दोषभवं शूलं हन्यात् सर्वभवं तथा ॥ ५६ ॥

युक्तं लैनैरण्डकस्येति नागार्जुनसंज्ञादात् । अयं दोग आसवाते चन्द्राटन
 लिखितः । अतस्तत्रापि युज्यते ॥ ५१ ॥

हिङ्गु, त्रिकटुकमित्यादौ ।—मातुलुङ्गरसो मातुलुङ्गमूलकायः । अन्यं तु मातु-
 लुङ्गफलरसमित्याहुः ॥ ५२ ॥

दग्धमित्यादि ।—सृगशृङ्गं हस्तिशृङ्गम् तच्च चूर्णक्रित्यान्तर्धूमं यथा स्यात्
 तथा दग्धमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

क्रिमिरिपुचूर्णमित्यादौ ।—स्वरसेनेति वङ्गसेनपत्रस्य वक्त्रपत्रस्य स्वरसेनेत्यर्थः
 ५४ ॥

विदारोत्थादि ।—विदारो पक्वदाडिमफलयोः स्वरसः, भूलिकुम्भाश्चरस
 क्रिदाडिमफलरसः प्रत्येकं कर्ष २ त्रिकटुसैन्धव प्रमा ११ मधु माषा ४ ॥ ५५ ॥

एरण्डद्वादशके ।—एरण्डस्य फल मूलम् । पर्णिन्यश्चतस्रः । सहदेवा दण्डो-
 भ्रलभेदः । सिंहपुच्छी पृथ्निपर्णीभेदः, सा च कलम्बुपत्रसदृशदोर्वपत्रा काटवा
 म्बुपुच्छीति ख्याता । इक्षुरालिका लटा वा नड इति नाम्ना ख्याता खगडी ।
 लैनसु इक्षुरालिकास्थाने इक्षुरक पठति । पत्रं सुशुतमवानुवादौ चन्द्राटोऽपि ॥ ५६ ॥

गोमूत्रशुद्धमण्डूरं त्रिफलाचूर्णसंयुतम् ।
 विलिङ्गन् मधुसर्पिर्भ्यां शूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ ५७ ॥
 शङ्खचूर्णं सलवणं सहिङ्गं व्योषसंयुतम् ।
 उष्णोदकेन तत् पीतं शूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ ५८ ॥
 तीक्ष्णायश्चूर्णसंयुक्तं त्रिफलाचूर्णमुत्तमम् ।
 प्रयोज्यं मधुसर्पिर्भ्यां सर्वशूलनिवारणम् ॥ ५९ ॥
 मूत्रान्तःपाचितां शुष्कां लौहचूर्णसमन्विताम् ।
 सगुडामभयामद्यात् सर्वशूलप्रशान्तये ॥ ६० ॥

दाधिकं घृतम्—

पिप्पली नागरं विल्वं कारवी चव्यचिचकम् ।
 हिङ्गुदाडिमवृक्षाम्बुवाचाम्बुवेतमम् ॥

गोमूत्रशुद्धमित्यादि ।—गोमूत्रे सप्तधा निर्वापणं न गृह्यं मण्डूरं मिलितत्रिफला
 चूर्णसम पञ्च षट्-सप्तमाषकाणामन्यतममानेनीपयोज्यम् ॥ ५७ ॥

शङ्खचूर्णमित्यादि ।—सनाग् दग्धस्य शङ्खस्य चूर्णं गृह्णन्ति । अस्य माषकैकं
 किञ्चिदधिकं वा, लवणव्यापय्याद्य मिलित्वा माषत्रयम्, हिङ्गुनी रक्तिद्वयं च व
 पित्रे दित्वाङ्कः । अन्यं तु भागादुक्ते सर्वमेव सममिति वदन्ति । श्लेष्मिन्तरेषु
 योग ॥ ५८ ॥

तीक्ष्णाय इत्यादि ।—सारितपटितत्रयलौहचूर्णं कर्ष १, माषा ८, त्रिफलाचूर्ण
 प्रत्येकं सा ८, मिलितचूर्णाच्च ग्राह्यं रति ४ । घृतसधुनो दत्त्वा लौहमुद्गरं सस्य
 भक्षणीयम् । मावादिविधिषु लोहान्तरवत् अन्ये तु त्रिफलाया एकभागसम लौह
 चूर्णमिति वदन्ति ॥ ५९ ॥

त्रिफलाकाशभाविता कोष्ठपक्विकया अथ भोगी यदि क्रियते तदा हितचतुर्माष
 कोपयोगः । मूत्रान्तःपाचितामिति गोमूत्रेणोतस्विन्नाम् । लौहचूर्णेन सहैव
 सब पाचिता मित्वन्ये शुष्कामित्यातपयीगात् । लौहचूर्णसमन्वितामिति लौहचूर्णं
 हरीतकीचूर्णसमम् । सगुडामिति चूर्णद्वयसमगुडाम् । अन्ये तु लौहचूर्णगुडहरी
 तकीना प्रत्येकं समानत्वमित्याङ्कः ॥ ६० ॥

दाधिकघृते विल्वं विल्वस्य मूलम्, कृष्णजवणम् सौवर्चलमेदः । उक्तं हि

वर्षाभूक्तणलवणमजाजी वीजपूरकम् ।
 दधि त्रिगुणितं सर्पिस्तत्सिद्धं दाधिकं घृतम् ॥
 गुल्मार्शः श्लीहहृत्पार्श्वशूलयोनिरुजापहम् ।
 दोषसंशमनं श्रेष्ठं दाधिकं परमं स्मृतम् ॥
 कम्बलावृतगात्रस्य प्राणायामं प्रकुर्वतः ।
 कटुतैलाक्तशक्तूनां धूपः शूलहरः परः ॥ ६२ ॥
 व्यायामं मैथुनं मद्यं लवणं कटु वैदलम् ।
 बेगरोधं शुचं क्रोधं वर्जयेच्छूलवान् नरः ॥ ६३ ॥

इति शूलचिकित्सा ।

अथ परिणामशूलचिकित्सा ।

वमनं तिक्तमधुरैर्विरेकश्चापि शस्यते ।
 वस्त्यश्च हिताः शूले परिणामसमुद्भवे ॥ १ ॥

न काललवणे गन्धे सोवर्चलगुणो हि स” इति । उच्चास्त्र महार्द्रकम्,
 कण्ठलवणं सौवर्चलविशेषं, वीजपूरकं वीजपूरकमूलम् । दध्ना त्रिगुणेनैव
 पाकः । स्वरसजीरमाङ्गल्यैरित्यादि परिभाषा वचनान्तु चतुर्गुणजलदानार्थ-
 मुक्तम्, किन्तु प्रायो न समाद्रियन्ते ॥ ६१ ॥

कम्बुन्यादि ।—प्राणायाममित्युक्तासरीधनम् कटुवैदलमित्यत्र शूलिवैदल-
 मिति पाठे शूलजन्यत्वेन इह शूलोति शूलिवैदलविशेषणम् ॥ ६२ । ६३ ॥

इति शूलचिकित्सा विवृतिः ।

शूलविशेषत्वात् परिणामशूलमाह वमनमित्यादि ।—चकारात्तद्वनमपि वीक्ष्यम् ।
 तथा बल्योऽपि माधुतैलिकादयोऽत्र क्रिया । उक्तं हि “लङ्घनं वमनं शूलं विरे-
 कयानुवासनम् । निरुद्धौ वाजिगन्धादिमाधुतैलिकवस्तयः” इति । माधुतैलिक-
 वस्त्यश्च माधुतैलग्रधाना, सुशुतीक्षाः । उक्तं हि “यस्मान्माधु च तैलश्च प्राधान्येन

विडङ्गादिमोदकः ।

विडङ्गतण्डुलव्योषं त्रिहृन्तीसचित्रकम् ।
 सर्वाण्येतानि संहृत्य श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥
 गुडं न मोदकं कृत्वा भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ।
 उष्णोदकानुपानन्तु दद्यादग्निविवर्द्धनम् ॥
 जयेत् त्रिदोषजं शूलं परिणामसमुद्भवम् ॥ २ ॥
 नागरगुडतिलकल्कं पयसा संसाध्य यः पुमानद्यात् ।
 उग्रं परिणामशूलं तस्यापैति सप्तरात्रेण ॥ ३ ॥
 शम्बूकजं भस्म पीतं जलेनोष्णेन तत्तृष्णात् ।
 पक्तिजं विनिहन्त्य तच्छूलं विष्णुरिवासुरान् ॥ ४ ॥
 अक्षधात्रभयाक्षणाचूर्णं मधुयुतं लिहेत् ।
 दध्नानूनसरेणाद्यात् सतीलयवशक्तुकान् ॥
 अचिरान्मुच्यते शूलान्नरोऽन्नपरिवर्त्तजात् ॥ ५ ॥
 तिलनागरपथ्यानां भागं शम्बूकभस्मनाम् ।
 द्विभागगुडसंयुक्तां गुडीं कृत्वाक्षभागिकाम् ॥
 शीताम्बुपानं पूर्वाह्ने भक्षयेत् क्षीरभोजनः ।

प्रदीयते । माधुतैलकमित्येव भिषग्भिर्वस्तिरुच्यते ।” ‘तवामाशयस्थे दीपे लङ्घन
 वमनं ; पच्यमानाशयस्थे तु विरेकनिरुहौ , पक्वाशयस्थे चानुवासनमिति ॥ १ ॥

विडङ्गत्यादि ।—विडङ्गतण्डुलं विडङ्गस्य निस्तुषसारभागः । मोदकत्वादत्र
 द्विगुणी गडः । नागरेत्यादि ।—नागरादिकल्कमुत्कारिकावत यवागृवद वा क्षीरण
 साधयित्वा भक्षयेत् । शृण्ठीचूर्णं कर्ष १, पुरातनगड कर्ष १, तिलचूर्णं पल १,
 गव्यदुग्ध शराव २ ॥ २ । ३ ॥

शम्बूकजमित्यादि ।—निर्मासस्वल्पशम्बूकभवं भस्मसाधकमेक इयं वा उष्णा
 म्बुना गोलयित्वा घृताभ्यक्तमुखकुहरेण पेयम् अयं यौगः कफे ॥ ४ ॥

अक्षेत्यादी ।—अनूनसरेणेति अक्षश्छिन्नतन्निग्धभागेनेत्यर्थः । अलूनसरेणेति
 पाठे स एवार्थः सतीलो वर्तुलकलायः । अन्नपरिवर्त्तोऽन्नपरिणामः ॥ ५ ॥

सायाङ्गे रसकं पीत्वा नरो मुच्येत दुर्जयात् ।
 परिणामसमुत्थाच्च शूलाच्चिरभवादपि ॥ ६ ॥
 शम्बूकं तूषणञ्चैव पञ्चैव लवणानि च ।
 समांशां गुडिकां कृत्वा कलम्बुकरसेनवा ॥
 प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेत् तु यथाबलम् ।
 शूलादिमुच्यते जन्तुः सहसा परिणामजात् ॥ ७ ॥
 यः पिवति सप्तरात्रं शक्तूनेकान् कलाययूषेण ।
 न जयति परिणामरुजं चिरञ्जामपि किमुत नूतनजाम् ॥ ८ ॥
 लोहचूर्णं वरायुक्तं विलोढं मधुसर्पिजा ।
 परिणामशूलं शमयेत् तन्मूलं वा प्रयोजितम् ॥ ९ ॥

तिलत्यादि ।—तिलादीनां शम्बूकभस्मान्नानां समभागः । मिलितचूर्णापेक्षया
 च गडस्य भागऽयम् । रसकमिति मासरसम् ॥ ६ ॥

शम्बूकमित्यादि ।—कलम्बुकरसेनेति वा शब्दः पूर्वयोगापेक्षया, शम्बूकादिचूर्णं
 कलम्बुकरसेनं संयोज्य चतुर्माषिका गुडिका काशाः । अथ केचिच्छम्बूकशब्देन
 शम्बूकभस्मं गृह्णन्ति, युक्तञ्चेति तथाच तन्वान्तरसंवादात् । ‘सपञ्चलवणं व्योषं
 चर्णं शम्बूकं भस्मभिः । गुडिकापक्तिशूलद्वौ कलम्बो मरसे कृता’ इति । शक्तूनेति
 यवशक्तून् । एकानिति केवलम् । कलाययूषं वत्तलकलाययूषः । अयं योगः
 पित्तकफघ्नं युक्तः ॥ ७ ॥ ८ ॥

लोहचूर्णमित्यादि ।—वरा विफला । लोहचूर्णस्यैको भागः ; विफलायाश्च
 प्रत्येकं लोहचूर्णसमभागलम् । तन्मूलं वेति लोहमूलं, एतदपि वरायुक्तमिति बोध्यम् ।
 लोहमूलस्य तु मिलितविफलात्तृतीयो भागः । मारितपटितलोहचूर्णं माषा ८ विफला-
 चूर्णं प्रत्येकं माषा ८ । अन्यं तु लोहचूर्णस्य सहावीर्यत्वात् व्याधिप्रत्य-
 गौकत्वाच्च प्राधान्यमिति कृत्वा मिलितविफलाचूर्णसमत्वमित्याहुः । तन्मते विफला-
 चूर्णं प्रमा ८, लोहचूर्णं कर्ष १. मा ८, मिलितचूर्णात् प्रथमतो रक्तिचतुष्टयं
 गृहीत्वा घृतमधुभ्यां समार्थं लेह्यम् । लोहान्तरवत् चौरं चतुःषष्टिगुणं षष्टिगुणं
 वानुपेयम् । दिनत्रयानन्तरं रक्तिद्वयेन वृद्धिर्माषिकद्वयं यावत् । सर्वमपरं लोहा-
 करवत् क्रिया । तथा शोधितमण्डूरं पल १, मिलितविफलाचूर्णं पल १, ततो
 मिलितचूर्णात् ८ माषा मधुष्टवाभ्यां लेह्यम् ॥ ९ ॥

कृष्णाभयालौहचूर्णं गुडेन सह भक्षयेत् ।
 पक्तिशूलं निहन्येतज्जठराग्निमन्दताम् ॥
 आमवातविकारांश्च स्थौल्यञ्चैवापकर्षति ॥ १० ॥
 पथ्यालोहरजः शुण्ठीचूर्णं माक्षिकमर्पिषा ।
 परिणामरुजं हन्ति वातपित्तकफाक्तिकाम् ॥ ११ ॥

सामुद्राद्यं चूर्णम्—

सामुद्रं सेन्धवं क्षारो रुचकं रौमकं विडम् ।
 दन्तो लौहरजः किट्टं त्रिवृच्छूरणकं समम् ॥
 दधिगोमूत्रपयसा मन्दपावकपाचितम् ।
 तद्यथाग्निवलं चूर्णं पिवेदुष्णं न वारिणा ।
 जोर्णं जीर्णं तु भुञ्जीत मामादि घृतमाधितम् ॥
 नाभिशूलं यकृच्छूलं गुल्मप्लीहकृतञ्च यत ।
 विद्रध्यष्टोलिकां हन्ति कफवातोद्भव तथा ॥
 शूलानामपि सर्वेषामौषध नास्ति तत्परम् ।
 परिणामसमुत्पत्त्य विशेषेणान्नाक्त मृतम् ॥ १२ ॥

सप्तामृत लोहम्—

नारिकेल सतोयञ्च लवणेन प्रप्रूरितम् ।

कृष्णेत्यादि ।—प्रत्येकं समभाग इति निश्चयः । अन्यं तु मिलितसंयोजनं
 लौहचूर्णमित्याहुः ॥ १० ॥

पथ्येत्यादि ।—अत्रापि हरीतकीशुण्ठीरौ मिलितवर्णनं समं लौहचूर्णं ग्राह्यम्
 प्रयोगश्च नवायमादिवादित्याहुः । निश्चलभु पथ्यादोला दद्यात्ता प्रत्येकं समभागता
 माह ॥ ११ ॥

सामुद्रमित्यादि,—सामुद्रं करकच, रुचकं सार्चल, रौमकं रुमानदीभः
 तदभावे साभ्ररिलवणम् । लौहरजः किट्टश्चातं भारितं पटितं लाहचूर्णम्
 किट्टश्च गोमूत्रशोधितमण्डूचूर्णम् । दधिगोमूत्रपयः इति दध्यादित्यर्थः मिश्रितं
 चतुर्गुणं मिलितचूर्णसमं वा, दत्त्वा सर्वमेव चूर्णमेकोऽङ्गुल्यं पक्त्वान्नं आचर्ष्यैभिर्वात
 व्यनहारस्तु दद्यादिना चतुर्गुणैर्नैव ॥ १२ ॥

विपक्वमग्निना सम्यक् परिणामजशूलनुत् ॥
 वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ॥ १३ ॥
 मधुकं त्रिफलाचूर्णमयोरजः समं लिहन् ।
 मधुमर्पिर्युतं सम्यग् गव्यं क्षीरं पिबेदमु ॥
 कृदिं सतिमिरां शूलमन्त्रपित्तं ज्वरं क्लमम् ।
 आनाहं मूत्रसङ्गञ्च शोथञ्चैव निहन्ति सः ॥ १४ ॥

गुडपिप्पलीष्टनम्—

मपिप्पलीगुडं सर्पिः पचेत् क्षीरचतुर्गुणे ।
 विनिहन्त्यन्त्रपित्तञ्च शूलञ्च परिणामजम् ॥ १५ ॥

पिप्पलीष्टनम्—

काथेन कल्केन च पिप्पलीनाम्
 सिद्धं घृतं माक्षिकसंप्रयुक्तम् ।
 क्षीरानुपानस्य निहन्त्यवश्यम्
 शूलं प्रहृदं परिणामसंज्ञम् ॥ १६ ॥

कोलादिमण्डूरम्—

कोलाग्रन्थिकशृङ्गवेरचपलाक्षारैः समं चूर्णितम्
 मण्डूरं सुरभोजलेऽष्टगुणिते पक्वाथ सान्द्रीकृतम् ।
 त खाददशनादिमध्यविरतौ प्रायेण दुग्धान्नभुग्-
 जंतुं वातकफामयान् परिणतौ शूलञ्च शूलानि च ॥ १७ ॥

नारिकेलमित्यादि ।—नारिकेलमिह सपक्वम् ॥ १३ ॥

मधुकमित्यादि ।—अयोरजः सममिति मिलितचूर्णसमं लीहरलः । अन्ये त्वेक-
 भागसमं लोहजञ्जः । व्यवहारस्तु पूर्वस्यैव ॥ १४ ॥

सपिप्पलीगुडमिति पिप्पलीगुडौ कल्कौ ॥ १५ ॥

काथनेत्यादौ ।—माक्षिकसंप्रयुक्तमिति सिद्धशीते मधु पादिकं प्रक्षेप्यम् ॥ १६ ॥

कोलेत्यादौ ।—कोला चवी ; चपला पिप्पली, क्षारी यवक्षारः । समं
 चूर्णितं मण्डूरमिति सर्वचूर्णसमं मण्डूरम् । सुरभोजले गीमूले । अष्टगुणित

भौमवटकमण्डूरम्—

कोलाग्रम्यिकसहितैर्विश्वोषधमागधीयवक्षारैः ।
 प्रस्थमयोरजसां पलिकांशैश्चूर्णितैर्मिश्रैः ॥
 अष्टगुणमूलयुक्तं क्रमपाकात् पिण्डतां नयेत् सर्वम् ।
 कोलप्रमाणवटिकास्तिस्रो भोज्यादिमध्यविरतौ च ॥
 रससर्पिर्युषपयोमांसैरश्वन् नरो निवारयति ।
 अन्नविवर्त्तनशूलं गुल्मं ह्रीहाग्निसादांश्च ॥ १८ ॥

क्षीरमण्डूरम्—

लोहकिट्टपलान्यष्टौ गोमूत्रार्द्धादृके पचेत् ।
 क्षीरप्रस्थेन तत् सिद्धं पक्तिशूलहरं नृणाम् ॥ १९ ॥

चविकाटिमण्डूरम्—

लोहकिट्टपलान्यष्टौ गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।
 चविकानागरक्षारपिप्पलीमूलपिप्पलीः ॥
 सञ्चूर्ण्य निक्षिपेत् तस्मिन् पलांशाः सान्द्रतां गते ।
 गुडिकाः कल्पयेत् तेन पक्तिशूलनिवारिणीः ॥ २० ॥
 मण्डूरं शोधितं पत्रां लोहजां वा गुडेन तु ।
 भक्षयेन्मृच्यते शूलात् परिणामसमुद्भवात् ॥ २१ ॥

इति मण्डूरपिण्डया । आसन्नपाके कोलादिचूर्णं प्रक्षेप्यम् । समुद्रितवर्णापेक्षयाष्ट
 गुण गोमूत्रमित्याहरन्त्ये । शूलार्मात् सान्निपातिक, शूलानि चेति वातकादीनि ॥ १७ ॥

भौमवटकमण्डूरे कोलप्रमाणा इति मिलित्वा अष्टमाषकमानाः । तेनाष्ट
 माषकैरेवेति तिस्रो वटिका कार्याः । व्यवहारस्तु द्विविचतुर्माषकैरेति ।
 अत्रापि मूलस्याष्टगुणत्वं पूर्ववत् । अन्नविवर्त्तनशूलं परिणामशूलम् ॥ १८ ॥

क्षीरमण्डूरं स्पष्टम् ॥ १९ ॥

लोहकिट्टेत्यादौ चविकास्थाने चपलापाठेऽपि चविकैवार्थः, हस्तिपिप्पलीत्यर्थः
 ॥ २० ॥

शतावरीमण्डूरम्—

संशोध्य चूर्णितं कृत्वा मण्डूरस्य पलाष्टकम् ।
शतावरीरसस्याष्टौ दध्नस्तु पयसस्तथा ॥
पलान्यादाय चत्वारि तथा गव्यस्य सर्पिषः ।
विपचेत् सर्वमैकध्यं यावत् पिण्डत्वमागतम् ॥
सिद्धन्तु भक्षयेन्मध्ये भोजनस्याग्रतोऽपि वा ।
वातात्मकं पित्तभवं शूलञ्च परिणामजम् ।
निहन्त्येव हि योगेऽयं मण्डूरस्य न संशयः ॥ २२ ॥

तारामण्डूरगुडः—

विडङ्गं चित्रकं चव्यं त्रिफलातूषणानि च
नवभागानि चैतानि लौहकिट्टसमानि च ॥
गोमूत्रं द्विगुणं दत्त्वा मूत्रार्द्धकगुडान्वितम् ।
शनैर्मृदग्निना पक्त्वा सुमिद्वं पिण्डतां गतम् ॥
स्निग्धं भाण्डे विनित्तिप्य भक्षयेत् कोलमात्रया ।
प्राङ्मध्यान्तक्रमेणैव भोजनस्य प्रयोजितः ॥
योगोऽयं शमयत्याशु पक्तिशूलं सुदारुणम् ।
कामलां पाण्डुरोगञ्च शोथं मन्दाग्नितामपि ॥
अग्नींति ग्रहणीदोषं क्रिमिगुल्मोदराणि च ।
नाशयेदन्तपित्तञ्च स्थौल्यञ्चैवापकर्षति ॥

मण्डूरमित्यादौ ।—लोहजा पक्वी वज्रपाण्ड्यादिजा सामान्यलोहजा वा पक्वी
पटादिशीघ्रिता ग्राह्या ॥ २१ ॥

शतावरीमण्डूरे । अग्रतोऽपि वेति वाशब्दः समुच्चये, तेन भोजनान्ते भोजनमध्यं
भोजनस्याग्रतश्च भक्षयेत् इति ॥ २२ ॥

तारामण्डूरे नवभागानि चैतानीति विडङ्गादीनां प्रत्येकमेकभागतया नव
भाग ग्राह्याः, हृदयवहारात्, ते चासन्नपक्वं प्रदृष्ट्या । लौहकिट्टसमानि इति
लोहकिट्टस्यापि नवभागत्वम् । गोमूत्रं द्विगुणमिति मिलितचर्णात् । अथ पलो

वर्जयेच्छुष्कशकानि विदाह्यन्तकटूनि च ।
पक्विशूलान्तको ह्येष गुडो मण्डूरसंघ्नकः ॥
शूलार्त्तानां कृपाहेतोस्तारया परिकीर्तितः ॥ २३ ॥

राममण्डूरम्—

वशिरं श्वेतवाय्नालं मधुपर्णी मयूरकम् ।
तण्डुलीयञ्च कर्षाहं दत्त्वाधयोर्धमेव च ॥
पाक्यं सुजीर्णमण्डूरं गोमूत्रेण दिनद्वयम् ।
अन्तर्वाष्पमदग्धञ्च तथा स्थाप्यं दिनत्रयम् ॥
विचूर्ण्य द्विगुणेनैव गुडेन सुविमर्हितम् ।
भोजनस्यादिमध्यान्ते भक्ष्यं कर्षं त्रिभागतः ॥
तक्रानुपानं वर्ज्यञ्च वार्ध्यं मन्त्रकमत्र तु ।
अस्त्रपित्ते च शूले च हितमेतद् यथाशृतम् ॥ २४ ॥

वृहच्छतावरीमण्डूरम्—

शतावरीरसप्रस्थे प्रस्थे च सुरभीजले ।
अजायाः पयसः प्रस्थे प्रस्थे धात्रीरसस्य च ।
लौहकिटपलान्यष्टौ शकगायाश्च षोडश ।
दत्त्वास्य कुड्वञ्चेव पचेन्मृदग्निना शनैः ॥
सिद्धशोते घटे नोते चूर्णानोमानि दापयेत् ।
विङ्गान्निफलाव्योषयमानोगजपिप्पली ॥
द्विजीरकघनानाञ्च श्लक्ष्णाण्यक्षसमानि च ।

अस्त्रागतमानत्वात् तथैव व्यवहारान्न है गण्यम् । सूत्रार्द्धिकगुडान्वितमिति सर्वे
चूर्णसमो गुड इत्यर्थः । कोलमात्रयति अष्टमाषकमानेन ॥ २३ ॥

वशिरमित्यादि—वशिरं सत्यावन्नं, मधुपर्णी गुडूची; मयूरकोऽपामार्गः ।
पाक्यं सुजीर्णमण्डूरमिति गोमूत्रेण दिनद्वयमिति गोमूत्रसम्यक्त्यं दत्त्वा दिनद्वय
पक्व्यं यथा मण्डूरं न दह्यते । गोमूत्रं एकदेव बहुतरं न देयं तथा सत्युपाय-
धारण्यं कर्तुमशक्यमिति । अवतार्य शरावेषं पिपाय दिनत्रयं स्थाप्यम्, तदनु प्रक्षाल्य

ह्लादेदग्निबलापेक्षी भोजनादौ विचक्षणः ॥
निहन्ति पक्तिशूलञ्च अम्लपित्तं सुदारुणम् ।
रक्तपित्तञ्च शूलञ्च पाण्डुरोगं हलीमकम् ॥ २५ ॥

रसमण्डुरम्—

कुडवं पथ्याचूर्णं द्विपलं गन्धाश्म लोहकिट्टञ्च ।
शुद्धरसस्यार्द्धपलं भृङ्गस्य रसञ्च केशराजस्य ॥
प्रस्थोन्मिषतश्च दत्त्वा लौहे पात्रे ऽथ दण्डमङ्गुष्ठम् ।
शुष्कं घृतमधुयुतं सृदितं स्थाप्यञ्च भाण्डे स्निग्धे ॥
उपयुक्तमेतदचिराद्ब्रिहन्ति कफपित्तजान् रोगान् ।
शूलं तथा म्लपित्तं ग्रहणीञ्च कामलामुग्राम् ॥ २६ ॥

त्रिफलालौहः—

अक्षामलकशिवानां स्वरसैश्च पक्कं सुलोहजचूर्णम् ।
सगुडं यद्युपभुङ्क्तं मुञ्चति त्रिदोषजं शूलम् ॥ २७ ॥

शोधयित्वा ग्राह्यम् । भक्ष्यं कर्षं त्रिभागत इति कर्षमेव भागवय कृत्वा खादयम् ,
व्यवहारस्तु मापकचतुष्टयम् । वार्त्तस्त्रकमिति वदरौतिन्निडीकादिकम् ।
रामकतलाद्राममण्डूरमेतत् २४ । २५ ॥

कुडवमित्यादौ ।—गन्धाश्म शोधितगन्धकचूर्णं द्विपलं तथा शोधितलोहमलञ्च
प्रत्येक द्विपलमित्यर्थः । रसगन्धकौ कज्जलीकृत्य हरीतकीमण्डूरचूर्णाभ्यां सह
मिश्रीकृत्य भृङ्गराजस्वरस केशराजस्वरसञ्च प्रत्येकं प्रस्थमानं दत्त्वा तावद्वर्षणीयं
ए'डपात्रे लौहदण्डे नेव यावच्चूर्णप्रायं भवति , अतः प्रथमतः रक्तिचतुष्टय
गृहीत्वा घृतमधुभ्यां सम्यग्य' लिह्यम्, क्षीरादिकमनुपेयम् । इत्यन्तरं रक्तिद्वयं कृत्वा
द्विभाषकद्वयं यावत् ॥ २६ ॥

अक्षामलकैत्यादौ ।—स्वरसैरिति मिलित्वा चतुर्गुणैः , प्रत्येकमित्यन्वे ।
व्यवहारस्तु पूर्वेष्वेव स्वरसाभावे काथः । सगुडमिति लौहरजः समगुडम् । पाकस्यास्य
मुद्रया । तदुक्तं—“गुडादिं त्रिविधेयव तत्र पाकस्य मुद्रया ।” लौहान्तरवहिविरच
॥ २७ ॥

लोहगुडिका ।

लोहस्य रजसो भागस्त्रिफलायास्त्रयस्तथा ।
 गुडस्याष्टौ तथा भागा गुडान्मत्रं चतुर्गुणम् ॥
 एतत् सर्वञ्च विपचेद्गुडपाकविधानवित् ।
 लिङ्गेच्च तद् यथाशक्ति क्षये शले च पाकजे ॥ २८ ॥

धात्रीलोहम्—

धात्रीचूर्णस्याष्टौ पलानि चत्वारि लोहचूर्णस्य ।
 यष्टीमधुकरजश्च द्विपलं दद्यादुपलेष्टम् ॥
 अमृताकाथेनैतच्चूर्णं भाव्यञ्च सप्ताहम् ।
 चण्डातपेषु शुष्कं भूयः पिष्ट्वा नवे घटे स्थाप्यम् ॥
 घृतमधुना सह युक्तं भुक्त्यादौ मध्यतोऽन्ते च ।
 चीनपि वागान् खादेत् पथ्यं दोषानुबन्धेन ॥
 भक्तस्यार्दो नाशयति व्याधीन् पित्तानिलाङ्गवान् ।
 मध्येऽन्नविष्टम्भं जयति नृणां विदह्यते नात्रम् ॥
 पानान्नकृतान् दोषान् भुक्त्यन्ते शीलित जयति ।
 एवं जोर्यति चान्ने शूलं नृणां सुकष्टमपि ॥
 हरति सहसा युक्तो योगश्चायं जरत्पित्तम् ।
 चक्षुष्यः पलितघ्नः कफपित्तसमुद्भयान् जयद्रोगान् ।
 प्रमादयत्यापि रक्तं पाण्डुत्वं कामनां जयति ॥ २९ ॥

लोहामृतम्—

तनूनि लोहपात्राणि तिलोत्सेधसमानि च ।

लोहस्येत्यादि ।—भाग इत्येकी भाग, विफलायास्त्रय इति मिलित्वा ।
 लिङ्गेच्च रक्तिचतुष्टयादिकर्मणेत्याहुः ॥ २८ ॥
 धात्रीत्यादि ।—अमृताकाथेनामलकीकाथेन । अन्ये लक्ष्मणा गडूचीमात्र ।
 व्यवहारान्तु पूर्वेष्वेव । जरत्पित्तसम्पित्तम् ॥ २९ ॥

कशिकामूलकल्केन संलिप्य सर्षपेण वा ॥
 विशोष्य सूर्यकिरणैः पुनरेवावलेपयेत् ।
 त्रिफलाया जले धातं वापयेच्च पुनः पुनः ॥
 ततः सञ्चूर्णितं कृत्वा कर्पटेन तु छानयेत् ।
 भक्षयेन्मधुसर्पिर्भ्यां यथाग्न्ये तत् प्रयोजयेत् ॥
 माषकं त्रिगुणं वाथ चतुर्गुणमथापि वा ।
 छागस्य पयसः कुर्यादनुपानमभावतः ॥
 गवां घृतेन दुग्धेन चतुःषष्टिगुणेन च ।
 पक्षिशूलं निहन्त्ये तस्मासेनैकेन निश्चितम् ।
 लोहामृतमिदं श्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥
 ककारपूर्वकं यच्च यश्चान्नं परिकीर्तितम् ।
 सेयं तन्न भवेदत्र मांसश्चानूपसम्भवम् ॥ ३० ॥

खण्डामलकी—

स्विन्नपीडितकुष्माण्डात् तुलाद्धं भृष्टमाज्यतः ।
 प्रस्थाद्धं खण्डतुल्यन्तु पचेदामलकीरसात् ॥
 प्रस्थे सुस्विन्नकुष्माण्डरसप्रस्थे विघट्टयन् ।
 द्रव्या पाकं गते तस्मिंश्चूर्णीकृत्य विनिक्षिपेत् ॥
 द्वे द्वे पले कणाजाजोशुण्ठीनां मरिचस्य च ।
 पलं तालीशधन्याकचातुर्जातकमुस्तकम् ।
 कर्षप्रमाणं प्रत्येकं प्रस्थाद्धं माक्षिकस्य च ॥

तनूनौत्वादि ।—कशिकामूलकल्केन श्वेतार्कमूलकल्केन, तथा इतसर्षपकल्केन वा पुन पुन परिलिप्य पुन पुन चातपे शशीष्य, ततो दग्ध्वा त्रिफलाकाथे निर्वापय तावत् काथ्य यावत् सर्वलोहस्य जारणम् भवेत् । ततः प्रक्षाल्य संशोष्य चूर्णीकृत्य रक्तिचतुष्टयादिक्रमेण नवायसादिवदस्योपयोगः । क्वचिच्च अत्र कशिकामूल-
 कल्केनेवत्य श्वेतसर्षपकल्केन परिलिप्य पुन.पुनरिति पाठान्तरम् ॥ ३० ॥

पक्तिशूलं निहन्त्ये तद्दोषत्रयभवञ्च यत् ।
 हृद्यस्त्रपित्तमूर्च्छाश्च कासश्चासावरोचकम् ॥
 हृच्छूलं रक्तपित्तञ्च पृष्ठशूलञ्च नाशयेत् ।
 रसायनमिदं श्रेष्ठं खण्डामलकसंज्ञितम् ॥ ३१ ॥

नारिकेलखण्डः—

कुडवमितमिह स्यान्नारिकेलं सुपिष्टम्
 पलपरिमितसर्पिःपाचितं खण्डतुल्यम् ।
 निजपयसि तदेतत् प्रस्थमात्रे विपक्वम्
 गुडवदथ सुशीते शाणभागान् क्षिपेच्च ।
 धन्याकपिप्पलिपयोदतुगाद्विजीरान्
 शाणं त्रिजातमिभकेशरबद्धिचूर्णम् ।
 हृद्यस्त्रपित्तमरुचिं क्षयकरूपितम्
 शूलं वमिं सकलपौरुषकारि हारि ॥ ३२ ॥

खण्डामलकां खण्डतुल्यमिति खण्डस्य पञ्चाशत्पलानि । मरिचस्य तु पक्व-
 मित्यन्वयः । तालीशादिकञ्च प्रत्येकं कर्षमानमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

कुडवमित्यादि ।—अथ केचिन्नारिकेलस्यार्द्रत्वे न हेगुण्यामिच्छन्ति । अतएवीक-
 “अष्टौ पलानि कुडवो नारिकेले तथैव च” इति । ये च न हेगुण्यामिच्छन्ति तेषा-
 मयमभिप्रायो नारिकेलस्याष्टपलत्वे खण्डस्याप्यष्टपलत्वं, खण्डतुल्यमिति वचनात् ।
 अतश्चात्र नारिकेलोदकप्रस्थस्य द्रवत्वे नोपादानात् पाकस्य हेगुण्यं प्रसज्येत, चतुर्गु-
 ण्यसूक्ष्मसिद्धः किञ्च तन्नान्तरे चातुर्गुण्यमप्युक्तं यथा—“कुडवं नारिकेलस्य श्लक्ष्णं
 दृशदि पेयितम् । शुद्धखण्डस्य कुडवं सर्वमेतच्चतुर्गुणं । आलीश नारिकेलस्य
 कले स्रग्मिना पचेत्” इति । अस्मिन् वचने शर्कराया अपि कुडवमुक्तम्, तदत्र
 न हेगुण्यं—“यास्यास्तत्त्वमिव न हिगुण्यता ये चित्तजाता घनाः” इत्युक्तेः । अत्र
 च खण्डतुल्यमिति पठ्यते । ततः नारिकेलस्य शस्यकुडवादहेगुण्येन परमनयी-
 नारिकेलखण्डयोः समता स्यात्, नान्यर्थात् । तेन हेगुण्याभावपक्ष एव साधोयान् ।
 नारिकेले तथैव चेति वाक्यं नादृश्यीयमार्पत्वे प्रमाणाभावादित्याहुः । तथा

कलायगुड़िका—

कैलायचूर्णभागौ द्वौ लौहचूर्णस्य चापरः ।
 कारवेक्षपलाशानां रसेनैव विमर्दितः ॥
 कर्षमात्रां ततश्चेकां गुड़िकां भक्षयेन्नरः ।
 मण्डानुपानाज्जयति जरत्पित्तं सुदुर्जयम् ॥ ३३ ॥
 लिङ्गाद्वा त्रैफलं चूर्णमयश्चूर्णसमन्वितम् ।
 यष्टिचूर्णेन वा युक्तं लिङ्गात् क्षौद्रेण तद्गदे ॥ ३७ ॥
 पित्तान्तं वमनं कृत्वा कफान्तश्च विरेचनम् ।
 अन्नद्रवे च तत्कार्यं जरत्पित्ते यदीरितम् ।
 आमपक्काशये शुद्धे गच्छेदन्नद्रवः शमम् ।
 माषेण्डरी सतुषिका खिन्ना सर्पिर्युता हिता ॥ ३५ ॥
 गोधूममण्डकं तत्र सर्पिषा गुडसंयुतम् ।
 ससितं शीतदुग्धेन मृदितं वा हितं मतम् ॥
 शालितण्डुलमण्डं वा कषौणं मिक्थवर्जितम् ।
 वाय्वं क्षौरेण संसिद्धं घृतपूरं सशर्करम् ॥ ३६ ॥

वशलोचना । नामकेशरसङ्घितं विजातं मिलित्वा शाण्डमात्रं पुनः शाण्डमित्युक्तेः ।

पौष्ट्यं युक्तम् । हारि मनीहारि ॥ ३२ ॥

कलायैत्यादि ।—कलायी वस्तुलकलायः । लौहचूर्णस्यापर इत्येको भागः ।
 पलाशानामिति पत्राभ्याम् । मण्डो यवमण्डः । जरत्पित्तमस्त्रपित्तम् ॥ ३३ ॥

लिङ्गादित्यादि ।—मिलितविफलाचूर्णस्य लौहचूर्णसमन्तम् । अन्धे तु वि-
 कलायाः प्रत्येकं लौहचूर्णसमोऽंश इत्याहुः । तद्गदे इति जरत्पित्ते ॥ ३४ ॥

पित्तान्तमित्यादौ ।—अन्नद्रव इति, “भुक्ते जीर्यति जीर्णे वा यश्चूलमुपजायते”
 इत्यादिभिरुक्तः शूलविशेषोऽन्नद्रवः । माषेण्डरी सतुषिकेति सतुषमाषज्ज्ञता माषेण्डरी
 माषपिष्टकविज्ञातिर्भक्ष्यविशेषः ॥ ३५ ॥

गोधूममण्डको गोधूमकृतो भक्ष्यविशेषः पश्चिमदेशे प्रसिद्धः । मृदितं वा हितं
 नवमिति, मृदितं संघावाकृतिलेङ्गः । वाय्वं यवमण्डम् । वाय्वमिदं मण्डमिति पाठो

शर्करां भक्षयित्वा वा क्षीरमुत्कथितं पिबेत् ।
 पटोलपत्रयूषेण खादेच्चणकशक्तुकान् ॥ ३७ ॥
 अन्नद्रवे जरत्पित्ते वङ्गिर्मन्दो भवेद् यतः ।
 तस्मादन्नान्नपानानि मात्राहोनानि कल्पयेत् ॥ ३८ ॥
 इति परिणामशूलचिकित्सा ।

अथोदावर्त्त-चिकित्सा ।

विहृतसुधापत्रतिलादिशाकग्रास्यौदकानृपरसैर्यवान्नम् ।
 अन्ये च सृष्टानिलमूत्रविड्भिरद्यात् प्रसन्नागुडश्रीधुपायी ॥ १ ॥
 आस्थापनं मारुतजे स्निग्धस्निन्नस्य शस्यते ।
 पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिकस्तु यः ॥ २ ॥

‘भालितशुलाकृतमण्ड इत्यर्थः । किन्तु यवस्य सर्वथा शूलघ्नत्वात् वाक्यमिति
 पाठ एव श्रेयान् । गोधूमचूर्णं कृतं भट्टो घृतपुरी मर्त्यविशेषः ॥ ३६ ॥

पटोलं त्यादौ ।—यूषी मुद्गादियोगात् किंवा काय ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

इति परिणामशूलचिकित्सा-विवृतिः ।

पवनविनाभावित्वाधम्यात् शूलानन्तरमुदावर्त्तः । उदावर्त्ते हि सर्वत्र शूलः ॥
 बह्वश्लेष्मावौ वायुः । यदुक्तं सुश्रुते—“सर्वेष्वेतेषु विधिवदुदावर्त्तेषु कृतं च ॥
 वायीः क्रिया विधातव्या स्वमार्गप्रतिप्रत्यये” इति । उदभूतेन वेगविधारणेनाहतस्य
 निरुद्धवायोर्वर्त्तो वर्त्तनमुदावर्त्तः इति निरुक्तिरस्य । विहृदित्यादि ।—विहृतसुधयोः
 पवम् आदिशब्दात् सप्तखादिपत्रपरिशुद्धः । अन्येरिति विष्णुवाद्यनुलोमनैः क्षीरा-
 दिभिः । प्रसन्ना मदिराविशेषः, गुडकृतश्रीधुगुडश्चीधुः ॥ १ ॥

आस्थापनमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । मारुतजे इति मारुतवेगविघातजे ; एवं
 पुरीषजे इत्यत्रापि व्याख्येयम् । विधिरानाहिक इति फलवर्च्यादिः ॥ २ ॥

चारवैतरणी वंस्ती युष्मगात् तत्र चिकित्सकः ॥ ३ ॥
 श्यामा दन्ती द्रवन्तीत्वक् महाश्यामा क्लृप्ती विवृत ।
 सप्तला शङ्खिनी श्वेता राजवृक्षः सतिस्त्वकः ॥
 कम्पिल्लकः करञ्जश्च स्वर्णक्षीरी त्वयं गणः ।
 सर्पिस्तैलरजःकाथ-कल्केष्वन्यतमेन च ॥
 उदावर्तदिरानाहविषगुल्मविनाशनः ॥ ४ ॥
 विवृतकुष्णाहरीतकी द्विचतुःपञ्चभागिकाः ।
 गुड़िका गुड़तुल्यास्ता विड्बिबन्धगदापहाः ॥ ५ ॥
 हरीतकी यवचार पीलुनो विवृता तथा ।
 घृतैश्चूर्णमिदं पेयमुदावर्तविनाशनम् ॥ ६ ॥
 हिङ्गुकुष्ठवचासर्जि विड्बिबन्धेति द्विरुत्तरम् ।
 पीतं मद्येन तच्चूर्णमुदावर्तविनाशनम् ॥ ७ ॥

नाराचचूर्णम्—

खण्डपलं विवृता मममुपकुल्याकर्षचूर्णितं श्लक्ष्णम् ।

आस्थापनं विवृणोति चारवैतरणावित्यादिना । श्यामेत्यादि ।—श्यामा श्याम-
 म्ना विवृत । द्रवन्ती मुषिकपद्मा दन्ती, अस्यास्त्वक् ; त्वगित्यत्र क्लृप्तिगति पाठे मीज-
 मदी वा, किन्तु सुश्रुते वाग्मटे च क्लृप्तीदय न पठ्यते । महाश्यामा बृहदारकः ।
 विवृदित्येषामुला विवृत । सप्तला चर्मकषा, नीलवृक्षेति । शङ्खिनी श्वेतवृक्षा ।
 शोणकलम्बीत्यन्ये श्वेता श्वेतापराजिता कटभी वा । राजवृक्षः शोणालुफलम् ।
 तिलकोऽव सावरलीधः । कम्पिल्लो गुण्डारीचनी । हेमक्षीरी कङ्गुष्ठ । अन्यत-
 मेनेति सर्पिरादिकल्पमध्यं चैकतमेन कल्पेन प्रयुक्त इति शेषः ॥ ३ । ४ ॥

विवृदित्यादौ ।—द्विचतुःपञ्चभागिका इति यथाक्रमम् । गुड़तुल्या इति समु-
 दितचूर्णगुल्मो गुड़भागः ॥ ५ ॥

हरीतकीत्यादौ ।—पीलुनीति सूत्रा, पीलुनी इति पाठान्तरे पीलु औत्तरा-
 पथिकफलम्, इदमेव युक्तं स्वसकत्वात् ॥ ६ ॥

हिङ्गुत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—सर्जिः सर्जिचारः । द्विरुत्तरमिति वक्षोत्तर-
 दिगुपम् ॥ ७ ॥

प्राग्भोजने च समधु विडालपदकं लिहेत् प्राशः ॥
 एतद् गाढपुरीषे पित्ते कफे च विनियोज्यम् ।
 सुखादुर्नृपयोग्योऽपं चूर्णो नाराचको नाम्ना ॥ ८ ॥
 रसोनं मद्यसन्निधं पिबेत् प्रातः प्रकाङ्क्षितम् ।
 गुल्मोदावर्त्तशूलघ्नं दीपनं बलवर्धनम् ॥ ९ ॥
 हिङ्गुमाक्षिकसिन्धूयैः पक्ता वृत्तिं सुनिर्मिताम् ।
 घृताभ्यक्तां गुदे दद्यादुदावर्त्तविनाशिनौम् ॥ १० ॥
 मदनं पिप्पली कुष्ठं वचा गौराक्ष सर्षपाः ।
 गुडक्षारसमायुक्ता फलवृत्तिः प्रशस्यते ॥ ११ ॥
 आगारधूमसिन्धूय-तैलयुक्तास्त्रमूलकम् ।
 क्षुण्णं निर्गुण्डपत्रं वा स्विन्ने पायी क्षिपेद्बुधः ॥ १२ ॥
 सौवर्चलाख्यां मदिरां मूत्रे त्वभिहते पिबेत् ।
 एलां वाप्यथ मद्येन क्षीरवारि पिबेच्च सः ॥ १३ ॥

नाराचचूर्णे विवस्त्रसममिति विवस्त्रार्णस्यापि पलम् । उपकुण्ठा पिप्पली ।
 प्राग्भोजन इति भोजनपरिणामे भोजनसन्निधाने वा ॥ ८ ॥

रसोनमित्यादि ।—यद्यप्ययं योग शूलाधिकारे पूर्वमुक्त एव तथाप्युदावर्त्तस्य
 विहितत्वात् पुनरप्ययं लिखित ॥ ९ ॥

हिङ्गु माक्षिकेत्यादि ।—हिङ्गु, माषा ४, सैन्धवाकर्ष १, मधु पल १, एव च
 हागदृष्टहोत्वा पक्ता च फलवृत्तिं कुर्यात् । हिङ्गुसैन्धवे समे वृत्तिकरणीयत
 मधु देयमित्यन्ये । गुडपाकवदस्य पाकः, तदवस्थायामेव वृत्तिः कर्त्तव्या । ततो घृते
 नाभ्यङ्ग्य गुदे क्षिपेत् ॥ १० ॥

मदनमित्यादी ।—गुडो मिलितचूर्णसमः । गुडश्च मनाकजलं दत्त्वा, पक्ता
 च वृत्तिं कुर्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

आगारधूमेत्यादि ।—आगारधूमोऽलम्बूमः, अस्रमूलकं काक्षिकमूलकं अङ्गुष्ठ-
 निभम अलम्बूमसैन्धवचूर्णतैले मच्चयित्वा स्विन्ने गुदे प्रक्षेप्यम् । निर्गुण्डौ सिन्धु-
 वारः । तत्पत्रमपि चूर्णीकृत्य आगारधूमादिमन्त्रितं स्विन्ने गुदे निक्षेप्यम् ॥ १२ ॥

सौवर्चलेत्यादि । सुशुतस्य । अत्र सिन्धूयगराद्यास्तु शाणिक्यं वेद्यमिति

दुःस्पर्शास्त्रसं वापि कषायं ककुभस्य वा ।
 एर्वाकवौजं तोयेन पिवेद्वा लवणीकृतम् ॥ १४ ॥
 पञ्चमूलौघृतं क्षीरं द्राक्षारसमथापि वा ।
 सर्वथैवोपयुञ्जीत मूत्रकृच्छाश्मरीविधिम् ॥ १५ ॥
 स्नेहस्वेदैरुदावर्तं जृम्भजं समुपाचरेत् ॥ १६ ॥
 अशुभोक्षोऽशुजे कार्यः स्वप्नो मद्यं प्रियाः कथाः ॥ १७ ॥
 क्षवजे क्षवपत्रेण घ्राणस्थेनानयेत् क्षवम् ।
 तथोज्ज्वलगोऽभ्यङ्गः स्वेदो धूमः सलावणः ॥
 हितं वातघ्नमाद्यञ्च घृतक्षौत्तरभक्तिकम् ॥ १८ ॥
 उद्गारजे क्रमोपेतं स्नेहिकं धूममाचरेत् ॥ १९ ॥
 कर्दशाघातं यथादोषं नस्यस्नेहादिभिर्जयेत् ।

पदेन संगृहीतत्वात् सौवर्चलस्य माषकचतुष्टयम् ; मदिरा चाहारद्रव्यत्वात् प्रचुरा
 शास्त्रा । व्यवहारस्तु मदिरापलद्वयेन । एला वाप्यथ मद्येनेति एलाचूर्णस्त्राष्टौ
 माषकाः ; मद्यस्य च पलद्वयमित्याहुः । क्षीरवारीति समक्षीरेण मिश्रितं वारी-
 त्वर्थः ॥ १२ ॥

दुःस्पर्शेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । दुःस्पर्शी दुर्बालभा ; दुःस्पर्शास्त्रसमिति पाठे
 दुःस्पर्शा कण्टकारीत्यन्ये । ककुभोऽर्जुनः । एर्वाकः दोषभवा कर्कटीति डल्लणः ।
 लवणीकृतमिति सैन्धवयोगादीषलवणीकृतमिति । एतच्च एर्वाकवौजमित्यनेनैव
 सम्बध्यते, न तु पूर्वेषु ॥ १४ ॥

पञ्चमूलौति ।—पञ्चमूली स्वल्पा, समानतन्त्रभीजनसंवादात् । यथा,—“लघुना
 पञ्चमूलेन शृतं क्षीरं पिवेद्भरः” इति । श्रीकण्ठदत्तस्तु त्वपञ्चमूलौत्याह । सर्व-
 णेयं कार्त्तुं क्षीरं ; सुश्रुतेऽपि निरवशेषित इत्युक्तम् ॥ १५ ॥

स्नेहेत्यादौ ।—जृम्भजमिति जृम्भावेगविघातजम् ; एवमुत्तरवापि । अशु-
 भोक्षोऽशुनिःसरणम्, तच्च तौष्णाज्जनादिविधिना । क्षवपत्रेणेति चाखिधापत्रेण ।
 उद्गर्जतुगोऽभ्यङ्ग इति उद्गर्जतु देशगतोऽभ्यङ्गः कार्यः । आद्यं भक्ष्यम् । क्रमोपेत-
 मिति स्नेहिकधूमपानोक्तक्रमयुक्तम् ॥ १६—१९ ॥

भुक्ता प्रच्छर्दनं धूमो लङ्घनं रक्तमोक्षणम् ।
 रुक्षाक्षपानं व्यायामो विरेकश्चात्र शस्यते ॥ २० ॥
 वस्तिशुद्धिकरावापं चतुर्गुणजलं पयः ।
 भावारिनाशात् कथितं पीतवन्तं प्रकामतः ॥
 रमयेयुः प्रिया नार्यः शुक्रोदावर्त्तिनं नरम् ।
 अवाभ्यङ्गावगाहाश्च मदिराश्चरणायुधाः ।
 शालिः पयोनिरुद्धाश्च हितं मैथुनमिव च ॥ २१ ॥
 क्षुद्धिघाते हितं स्निग्धमुष्णमल्पञ्च भोजनम् ॥ २२ ॥
 तृष्णाघाते पिबेन्न्यत्रं यवागूं वापि शीतलाम् ॥ २३ ॥
 रसेनाद्यात् सुविश्रान्तः श्रमश्वासातुरो नरः ॥ २४ ॥
 निद्राघाते पिबेत् क्षीरं स्वप्नः संवाहनानि च ॥ २५ ॥
 इत्युदावर्त्तचिकित्सा ।

कर्वाघातमित्यादि—सुश्रुतस्य कर्वाघातमिति कर्वा वैगविघातजं रोगं कुरु
 — विसर्पादिकम्, कार्यकारणयोगभेदोपचारातः एव क्षुद्धिघात इत्यादिपि
 व्याख्येयम् । यथादोषमिति यस्त्वानुदूषको दाषच्छर्दिघातजरोमे जातस्तद्विष
 रीतैर्नस्यादिभिर्जयेदित्यर्थः ॥ २० ॥

वस्तिशुद्धिकरावापमित्यादि—वस्तिशुद्धिकराणीह तृणपञ्चसूलवीरतरादीनि,
 आवाप इति क्षीरसाधनार्थं कल्कं स यव तप्तया । रमयेयुः मैथुने योजयेयुः ।
 अवगाहो नातपितृहरद्रव्यकाय कोणे बोध्यः । चरणायुधा, कुकुटा, । निरुद्धाश्च ति
 निरुद्ध उत्तरवर्त्तिर्वस्येति चकारात् ॥ २१—२३ ॥

सुविश्रान्त इति विरतक्रियः । निद्राघात इत्यादि ।—क्षीरमिह माद्विषं, निद्रा
 करत्वादित्याहुः । अन्ये तु प्रधानकल्पनया गोक्षीरम्, अतएव तन्नामर—“निद्रा
 घाते पिबेत् क्षीरं गो, सुप्यादय व नरः” इति ॥ २४ ॥ २५ ॥

इत्युदावर्त्तचिकित्साविहितः ।

अथानाहचिकित्सा ।

उदावर्तक्रियानाहं सामे लङ्घनपाचनम् ॥ १ ॥

हृत्तरा हिङ्गु वचा सकुष्ठा सुवर्चिका चेति विडङ्गपूर्णम् ।

।खासु नानाहविस्त्रिकार्तिहृद्रोगगुल्मोर्द्ध समीरणघ्नम् ॥ २ ॥

।वाभयाचित्रकयावशूकान् सपिप्पलीकातिविषान् सकुष्ठान् ।

।णासु नानाहविमूढवातान् पीत्वा जयेदाशु हितौदनाशौ ॥ ३ ॥

त्रिवृद्धरीतकौश्यामाः स्रुहीचौरिण भावयेत् ।

वटिका मूत्रपोतास्ताः श्रेष्ठाश्चानाहभेदिकाः ॥ ४ ॥

।लघु मूलञ्च विरचनोक्तं हिङ्गुर्कमूलं दशमूलमग्रम् ।

।कचित्कौ चैव पुनर्नवा च तुल्यानि सर्वलवणानि पञ्च ॥

।हैः समूत्रैः सह जजराणि शरावसन्धौ विपचेत् सुलिप्ते ।

।कं सुपिष्टं लवणं तदन्नैः पानेस्तथानाहहृजाघ्नमग्रम् ॥ ५ ॥

राठधूमविडव्योषगुडमूत्रैर्विपाचिता ।

गुदेऽङ्गुष्ठसमा वर्त्तिर्विधेयानाहशूलनुत् ॥ ६ ॥

वर्त्तिस्त्रिकटुकसैन्धवमर्षपट्टहधूमकुष्ठमदनफलेः ।

आनाहचिकित्सामाह उदावर्तक्रियादि ।—विरचनरा इत्यादि ।—यथोत्तरं हिङ्गुणा
अर्थः । सुखासु नेत्यनन्तरं पोतमिति श्रवणः ॥ १—३ ॥

विहृदियादि ।—त्रिवृत्तित्येवमूला विवत्, श्यामा श्याममूला विवत् । वटि
पि माषकद्वयं व्यवहृता । योगोऽयमतिरुक्तीष्टे ॥ ४ ॥

फलक्षेप्यादौ ।—विरचनोक्तमिति दोषञ्चोचितौघेष्वमार्गतण्डुलीये वा विरेचन
ज्ये वा विरेचनकर्म्मणि यदुक्तम् । हिङ्गुस्थाने हिंस्रंति पाठान्तरम् । शराव-
न्भाविति अन्तःस्थमेवजस्थालीशरावसन्ध्यावित्यर्थः । विपचेदिति दृष्टेत् । पक्व-
मिति दग्धम् । अग्रमिति श्रेष्ठम् ॥ ५ ॥

राठेत्यादि ।—राठी मदनफलं ; धूमी गृहधूमः अलस्यूस इति यावत् ।
पिपता गुडेन सूत्रेण च पाकाद्वर्त्तिं कर्त्तुं शक्यते तावदुभयं देयमिति ॥ ६ ॥

मधुनि गुडं वा पक्का पायूरिता चाङ्गुष्ठपरिमाणं ॥
वर्त्तिरियं दृष्टफला शनैः शनैः प्रणिहिता घृताभ्यक्ता ।
आनाहोदोवर्त्तप्रशमनी जठरगुल्मविनाशिनी ॥ ७ ॥

शुष्कमूलकाद्यं घृतम्—

मूलकं शुष्कमाद्रं च वर्षाभूमूलपञ्चकम् ।
आरेवतफलञ्चापि पिष्ट्वा तेन पचेद् घृतम् ।
तत् पीयमानं शमयेदुदावर्त्तमसंशयम् ॥ ८ ॥

स्थिराद्यं घृतम्—

स्थिरादिवर्गस्य पुनर्भवायाः
सम्पाकपूतीककरञ्जयीश्व ।
सिद्धः कषायो द्विपलाशिकानाम्
प्रस्थो घृतात् स्यात् प्रतिरुद्धवाते ॥ ९ ॥

इत्यानाहचिकित्सा ।

वर्त्तिरित्यादि ।—मिलित्वा त्रिकटुादीनां कर्ष १, मधुपत्र १, गुडकर्ष १ इत्येके । युक्त्या त्रिकटुकादिकं गृहीत्वा वर्त्तितं कर्तव्यत्वात् । गुडं वेति वाग्भट्टोऽपि पूर्वयोगापेक्षया समुच्चये वा द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥

मूलकमित्यादि ।—सुग्रहस्य । शुष्कमिति मूलकावर्णशेषम् । आद्रं कमित्याद्रं कम् । उल्लेखस्तु शुष्कमिति मूलकाद्रं योर्वर्णशेषमाह । मूलपञ्चकमिति विलादि पञ्चमूलं, कफवातक्षतविबन्धहन्त्वादिति जेज्जङ्गः ; स्वल्पपञ्चमूलमिति भागुमती आरेवतफलं स्वर्णालु फलम् । अकल्कमिदं घृतम् ॥ ८ ॥

स्थिरादौत्यादि ।—स्थिरादिवर्गस्य शालपण्यादिपञ्चमूलस्य । सम्पाकः शोषा फलम् । दिवचनबलात् पूतिकेति करञ्जफलविशेषणं, तेन खाटाकरञ्ज इत्यर्थः ॥ ९ ॥

इत्यानाहचिकित्साविधितिः ।

अथ गुल्मचिकित्सा ।

क्षुद्रं दीपनं स्निग्धमुष्णं वातानुलोमनम् ।
 हृंहणं यङ्गवेत् सर्वं तद्धितं सर्वगुल्मिनाम् ॥ १ ॥
 स्निग्धस्य भिषजा स्वेदः कर्तव्यो गुल्मशान्तये ।
 स्रोतसां मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुख्यम् ।
 भित्त्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥ २ ॥
 कुम्भोपिण्डेष्टकास्वेदान् कारयेत् कुशलो भिषक् ।
 उपनाहाश्च कर्तव्याः सुखोष्णाः शाल्वणादयः ॥ ३ ॥
 स्थानावसेको रक्तस्य बाहुमध्यं शिराव्यधः ।
 स्वेदोऽनुलोमनश्चैव प्रशस्तं सर्वगुल्मिनाम् ॥ ४ ॥
 पेया वातहरैः सिद्धा कोलत्या धन्वजा रमाः ।
 खडाः सपञ्चमूलाश्च गुल्मिनां भोजने हिताः ॥ ५ ॥

वातगुल्मचिकित्सा—

मातुलुङ्गरसो हिङ्गु दाडिमं दिङ्गसैन्धवम् ।

गुल्मेऽप्यानाहो भवतीत्यानाहानन्तरं गुल्मः ॥ १ ॥ २ ॥

कुम्भीत्यादि ।—सुश्रुतस्य । वातहरकायादिभिः पूर्णाभिः अन्तर्वाण्याभिः कुम्भीभिः
 षष्ठीभिः स्वेदनं ; तथा उत्स्त्रिन्नाषादिपिण्डकेवलबद्धैः स्वेदः पिण्डस्वेदः ,
 उक्त्या च तमया वातहरकायमित्तया स्वेदः षट्कास्वेदः । शाल्वणादय इत्यादि-
 स्वेदं वेश्वरादिपरिचरः ॥ ३ ॥

स्थानावसेको रक्तस्येति ।—स्थिरगुल्मे गुल्मस्थानाद्रक्तावसेकः । बाहुमध्यं
 शिराव्यध इति बाहुमध्यं सन्धेरधस्तात् खल्वशिरावेध्या, न तु मध्या न वा बृहती,
 सा मर्मतात् । शिराव्यधश्च यस्मिन् पार्श्वे गुल्मस्तथास्येवाहौ । अथच विधि-
 चिकित्साया गुल्मन्याप्रशमने स्वेदादिना च शीणितदुष्टौ सत्यां बोध्यः । स्वेद
 षादिकक्षाईं प्रयत्नं सम्पूर्णं श्लोकानुरोधोक्तम् ॥ ४ ॥

वाहारविधिमाह पेय्यादि ।—वातहरैर्दशमूलादिभिः । पञ्चमूलैश्च विल्लादि
 वगुल्लैः, उष्णवीजैस्तथा विशेषेण वातहरत्वात् ॥ ५ ॥

सुरामण्डेन पातव्यं वातगुल्मरूपापहम् ॥ ६ ॥
 नागरार्क्षपलं पिष्टं हं पले लुप्तितस्य च ।
 तिलस्यैकं गुडपलं क्षीरेणोष्णेन पाययेत् ।
 वातगुल्ममूदावत्तं योनिशूलञ्च नाशयेत् ॥ ७ ॥
 पिबेदेरण्डतैलं वा वारुणीमण्डमिश्रितम् ।
 तदेव तैलं पयसा वातगुल्मी पिबेन्नरः ॥ ८ ॥
 साधयेच्छुष्कशुद्धस्य रसोनस्य चतुःपलम् ।
 क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरशेषञ्च पाययेत् ॥
 वातगुल्ममूदावत्तं गृध्रमौ विषमज्वरम् ।
 हृद्रोगं विद्रधिं शोषं नाशयत्याशु तत् पयः ॥
 एवन्तु माधिते क्षीरे स्तोकमप्यत्र दीयते ॥ ९ ॥

मातुलङ्गित्वादि ।—मातुलङ्गरसादिकं प्रक्षिप्य सुरामण्डं पेयम् । सुरामण्डं
 श्राहारद्रव्यतया प्रभूती यावत्, न तु तृणाक्षतयुग्मं, एवमन्यत्रापि सुरया भयं
 पाने श्रेयम् ॥ ६ ॥

नागरेत्यादौ ।—लुप्तितस्येति निम्नोक्ततस्येति । अथ च भृगिमान्नीषधीपयोरी
 व्याधिमहिम्नैव भवतीति ज्ञेयम् । वाग्भटे पुनरेतदहंमाननाय योग्यं पठ्यते ।
 यथा —“शुण्डा कष गडस्य न भ्रातानं कृणातिन्नात पलम् । खादेन्नैकं सञ्च
 कीणक्षीरान् याजयेत् वातहृद्रोगगल्माशयोनिशूलशकदयश्चान्” इति । अन्यं तु
 नागरार्क्षपलमिति पुरुषस्य बलाबलं बुद्ध्या, ह्योनपुरुषे तु द्वितीयभागेन कथय
 मिच्छाद् ॥ ७ ॥

पिबेदित्यादि ।—योगहयम् । पर्यायेण कफानुवन्धवायौ, द्वितीयास्तु पित्तानुगं ।
 उक्तं हि चरके—“पूर्वं कफानुवन्धं च हितं पित्तानुगे परम्” इति, पूर्वमिति
 वारुणीमण्डमुक्तमेरण्डतैलम्, परमिति पयः सम्भूतमरण्डतैलम् ॥ ८ ॥

साधयेदित्यादि ।—निम्नवतया शुद्धं पूर्णवीर्यतया च शुष्कं इत्यर्थः । क्षीरो
 दकेऽष्टगुणित इति क्षीरोदकयोश्च समासकरणान्मिलित्वैवाष्टगुणत्वं ज्ञेयम्, भाग
 युक्तं च समभागत्वमिति । तेन रसोनचतुःपलापेक्षया क्षीरनीरयोः प्रत्येकं चा
 गुण्यान्मिलित्वा द्वाविंशत्यलानि स्युः । अनयोश्च द्रवत्वेऽपि न हैगुण्यम्, रसो

सर्जिकाकुष्ठसहितः चारः केतकीजोऽपि वा ।

तैलेन पीतः शमयेद्गुल्मं पवनसम्भवम् ॥ १० ॥

वातगुल्मे कफे हृष्टे वान्तिखूर्णादिरिष्यते ॥ ११ ॥

पित्तगुल्मचिकित्सा ।

पित्ते तु रेचनं स्निग्धं रक्ते रक्तस्य मोक्षणम् ।

स्निग्धोष्णे नोटिते गुल्मे पेतिके संसनं हितम् ॥ १२ ॥

रुक्षोष्णे न तु सम्भूते सर्पिः प्रशमनं परम् ।

काकील्यादिमहातिक्तवासाद्यैः पित्तगुल्मिनम् ।

स्नेहितं संमयेत् पश्चाद् योजयेद्दस्तिकर्मणा ॥ १३ ॥

पक्षाघाते स्निग्धोष्णत्वविधानात् । जलक्षयादवशिष्टं क्षीरम् । यद्यपि षोडशपलत्वे न बहु भवति तथापि दीप्ताग्नी महाकाया इत्यादि वचनाद्गुल्मस्य बहुमात्राभिहितं तथा षोडशपलक्षीरपानमपि न दोषावहमिति ; किंवा अन्य पश्चात्तभयात् स्त्रीक पेयम्, अत एवीकम् एवन्तु साधितं इत्यादिना । दुग्धरसीनयोश्चात्र न योगविरुद्धत्वमाशङ्कनीयम्, व्याधिप्रभावान्महर्षिवचनाच्चैत्यर्थः ॥ ९ ॥

सर्जिकत्यादि ।—सुश्रुतस्य । सर्जिकाया माषकद्वयम्, एव कृष्टस्यापि, केतकौ चारो यवचारः । अथ सर्जिकाकुष्ठसहितो यवचारस्तैलेनैको योगः । केतकौ जोऽपि वेत्यत्र चार इति सम्बध्यते, नैन केतकीजोऽपि चारस्तैलेनैव द्वितीयो योगः । गौडास्तु सर्जिकाकुष्ठसहितं केतकीजचारस्तैलेनैकमेव योगमाहुः । तैलेनेति तिलतैलेन । अन्ये तु यौगिकत्वादेरगुलितमाहुः ॥ १० ॥

अवस्थाया क्रियासूत्रमाह वातगुल्म इत्यादि ।—गुल्मे यद्यपि ‘न वामयेत्’ ‘आदिवचनात्’ ‘वमनं निषिद्धं’ तथाप्यवस्थाविशेषेऽप्यपवादरूपतया तत्र दृश्यते । चूर्णादीन्वादिशब्दात् फलवन्ति गुडिकादयश्च । स्निग्धं विरेचनमित्येवमगुलितैलादिना ॥ ११ । १२ ॥

रुक्षोष्णे न तु सम्भूत इत्यापि पेतिक इति शेषः । काकील्यादिमहातिक्तवासाद्यैरिक्वन्नारं हृतैरिति शेषः । काकील्यादिगणकायकम्कसाधितं अतः काकील्यादिघृतम्, महातिक्तघृतं कुष्ठोक्तम्, वासाद्यघृतं रक्तपित्तोक्तम् । स संयेदिति विरचयेत् । वस्तिकर्मणेत्यनुवासन-निरुद्धाभ्याम् ॥ १३ ॥

स्निग्धोष्णजे पित्तगुल्मे काम्पिक्ले मधुना लिहेत् ।
 रेचनार्थं रसं वापि द्राक्षायाः सगुडं पिबेत् ॥ १४ ॥
 दाहशूलानिलक्षोभस्वप्ननाशाश्चिच्चरैः ।
 विदह्यमानं जानीयाद् गुल्मं तमुपनाहयेत् ॥ १५ ॥
 पक्वे तु व्रणवत् कार्यं व्यधशोधनरोपणम् ।
 स्वयमूर्ध्वमधो वापि स चोद्दोषः प्रपद्यते ॥
 हादशाहमुपेक्षेत रक्षन्नन्यानुपद्रवान् ।
 परन्तु शोधनं सर्पिः शुद्धे समधु तित्ताकम् ॥ १६ ॥

स्निग्धोष्णज इत्यादौ ।—काम्पिक्लं गुण्डारीचनी । विदह्यमानमिति पच्यमानम् । उपनाहयेदिति व्रणशीथोक्तपाचनपिण्डैः प्रलेपयेत् । ननु सुश्रुते गुल्मस्य पाक्षी निषिद्धः यथा “स यस्मादात्मनि अयं गच्छत्यप्स्विष बुहुदुः” अन्तःसरति यस्माच्च न पाकमुपयात्यतः ।” इति । आत्मनीति स्वावयवे गुल्मारम्भकदीपकम्, न तु मासरक्तादौ । अयमिति वृद्धिम् । अप्स्विष बुहुदु इति यथा जलावरुहो वायुरेव जले बुहुदुरूपो भवति, तथा कफपित्ताभ्यामवरुहो वायुरेव कुण्डलीभतो गुल्म इत्यर्थः । अन्तःसरति यस्माच्च इत्यनेनापि रक्तादिरहितकोष्ठविवरमावाशयत्वमस्य दर्शितम् । एतेन दीपमावाशयिषि गुल्मे मासशोणितयोः पाकाशयरीभावादप्राकित्वमुक्तम् । तत्राहः, गुल्मो यद्यपि दीपमावाशय एव, तथापि यदा कारकवशादाशयं मासादिकमासाद्य कृतवास्तुपरिग्रही भवति वातोपशमनार्थं कृतस्य दादिभिर्वा दृष्टं रक्तं सहकारि लभते, तदा गुल्मस्यापि पाकः । कथं प्रलेपणीयः ? केवलं चरके गुल्म इत्युच्यते सुश्रुते तु विद्वधिसंज्ञयेति संज्ञामात्रे विवादः । अकृतवास्तुपरिग्रहस्तु दीपमावाशयत्वाच्च पच्यत्व इति चरकेऽप्यनुमत एवेति । अन्ये च अपाकार्यमुक्तहेतुव्यस्य वातिक एव संज्ञितत्वादातिक एव गुल्मो न पच्यते अस्थिरत्वादात्मभावाच्च अन्ये तु पठन्ति भेदः पुनरयं विद्वधिगुल्मयोः ; विद्वधिराचर कालपाकश्चिरपाकश्च गुल्म इति । अतएव भाषवकरोऽप्याह “प्रायो न पच्यते अल्पा वातजस्तु विशेषतः । रक्तपित्तादिबहुत्वात् पच्यतेऽन्यो यद्वक्ष्ये” इति । स्वयमूर्ध्वादि स्वयमेवान्तिभिर्ने सति दीपः पूयरूप ऊर्ध्वस्थो वा गच्छति, तदा हादशाहमुपेक्षेत, न शोधनरोपणादिकं कुर्यात् । उपद्रवान् ऊवरादीन् । उपद्रवेष्वपी ऊवरादिभ्यस्तुरं रक्षन्प्रित्यर्थः । परन्तु शोधनं सर्पिरिति हादशाहात् परं शोधनं

रोहिणी कटुका निम्बं मधुकं विफलात्वचः ।
 कर्षाशास्त्रायमाणा च पटोलचिह्वापले ॥
 द्विपलञ्च मसूराणां साध्यमष्टगुणे जले ।
 घृताच्छेषं घृतसमं सर्पिषश्च चतुःपलम् ॥
 पिबेत् संमूर्च्छितं तेन गुल्मः शाम्यति पित्तिकः ।
 ज्वरस्तृणा च शूलञ्च भ्रमो मूर्च्छाऽरतिस्तथा ॥ १७ ॥
 दौषाम्नयो महाकायाः स्नेहसात्म्यामहाबलाः ।
 गुल्मिनः सर्पदष्टाश्च विसर्पोपहताश्च ये ।
 ज्येष्ठां मात्रां पिबेयुस्ते प्लान्यष्टौ विशेषतः ॥ १८ ॥

कफगुल्मचिकित्सा ।

लङ्घनोक्ते खने स्वेदे कृतेऽग्नौ सम्प्रधुक्षति ।
 घृतं सत्तारकटुकं पातय्य कफगुल्मिना ॥
 मन्दोऽग्निर्वेदना मन्दा गुरुस्तिमितकोष्ठता ।
 सोत्क्रेशा चारुचिर्यस्य स गुल्मी वमनोपगः ॥ १९ ॥
 मन्देऽग्नावनिले मूढे ज्ञात्वा सद्येहमाश्रयम् ।

द्व्यसाधितं घृतं पेयम् । शूलं समधुतितकमिति शूलं सति तित्तद्रव्यसाधितं घृतं
 मधु मधुसहितं देयं रोपणार्थमिति शेषः ॥ १४—१६ ॥

रोहिणीत्यादि ।—रोहिणी कटुकेति कटुरोहिणौ । विफलात्वच इति निर्गस्थ
 विफलाः । एतं त्रायमाणानां प्रत्येकं कर्षाशा । पटोलचिह्वापले इति द्विवच
 नात् प्रत्येकं पलमेकम् । अष्टगुणे इति घृतादष्टगुण इति योग्यम्, घृतं चतुःपल-
 मेवाकम् । तेन घृतेन सम्मूर्च्छितमेकीकृतम्, एतेन काथघृताभ्यां मिलित्वाष्टौ
 पलानि । इयञ्च मात्रा व्याधिमहिम्ना न दोषावहेत्येतदेवाह दौषाग्रय इत्यादि
 ॥ १७ । १८ ॥

सहनेत्यादौ ।—घृतं सत्तारकटुकमिति यवत्तारकटुकस्यसाधितमित्यर्थः ।
 वमनोपग इति वमनेनोपगम्यते उपचर्यते यः स वमनोपगः । पूर्वं वातिक
 गुल्म एवावस्थायां वमनमुक्तम्, इह तु कफगुल्म इत्येवेति न दोषावहेत्यर्थः ॥ १९ ॥

गुडिकाचूर्णनिर्व्यूहाः प्रयोज्याः कफगुल्मिणाम् ।
 चारारिष्टगणेष्वपि दाहः शेषे विधीयते ॥ २० ॥
 पञ्चमूलौघृतं तोयं पुराणं वारुणीरसम् ।
 कफगुल्मी पिबेत् काले जीर्णं माध्वीकमेव वा ॥ २१ ॥
 तिलैरण्डातसौवीजसर्वपैः परिलिप्य च ।
 श्लेष्मगुल्ममयःपात्रैः सुखोष्णैः स्वेदयेद्विषक् ॥ २२ ॥
 यमानौचूर्णितं तक्रं विडेन लवणीकृतम् ।
 पिबेत् सन्दीपनं वातमूत्रवर्ज्यं तुलोमनम् ॥ २३ ॥
 व्यामिश्रदोषे व्यामिश्रः सर्व एव क्रियाक्रमः ।
 सन्निपातोद्भवे गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ।
 यथोक्तेन सदा कुर्याद् भिषक् तत्र समाहितः ॥ २४ ॥
 वचाविडामयाशुण्ठीहिङ्गु कुष्ठान्निदीप्यकाः ।
 द्वित्रिषट्चतुरेकाष्टसप्तपञ्चाशिकाः क्रमात् ॥
 चणं मद्यादिभिः पीतं गुल्मानाहोदरापहम् ।

मृद इत्याहते । गुडिकादय इहैव हिङ्गुादिप्रभृतयो वक्तव्याः । चारारिष्टगण इति प्रतिसारणीयचारस्यानुश्रुततया शब्धतन्त्र एव तदभिधानं ज्ञेयम् । पानौघ चाराद्यावापि यद्वक्ष्यध्यायीकानुसर्त्तव्याः । अरिष्टाश्रक यद्वक्ष्यशैथिलिस्त्रितीका ज्ञेयाः । उक्तं हि—“यत्र एव यद्वक्ष्यदीपे चारास्ते कफगुल्मिणाम् । अरिष्टयोगा सिद्धाश्च यद्वक्ष्यशैथिलिस्त्रितीका इति । दाहस्तु शरलोह्यादिभिः । उक्तं हि—“तस्य दाहोद्भवे रक्ते शरलोह्यादिमिहित” इति । दाहः शेष इति दाहस्य दाहणत्वात् क्रियान्तरासिद्धौ शेष एव कर्त्तव्यता युक्ता ॥ २० ॥

पञ्चमूलौघादि ।—पञ्चमूली मङ्गली कफप्रत्यनीकत्वात् । माध्वीकं मधु ॥ २१ ॥

स्वेदमाह तिलैत्यादि । गुल्मासयमिति गुल्मस्थानम् । त्रिदोषघ्नो विधिरिति वाताद्युक्तयोगा एव एकौलव्यं योज्याः, प्रकृतिसमसमवेतत्वान्, विज्ञानिविषयसमवेतत्वं तु अरकैःसाध्यतोक्तेः ॥ २२—२४ ॥

शूलार्शःश्वासकासघ्नं यद्वर्णदीपनं परम् ॥ २५ ॥

यमानीहिङ्गुसिन्धुत्यचारसौवर्चलाभयाः ।

सुरामण्डेन पातव्या गुल्मशूलनिस्सृदनाः ॥ २६ ॥

हिङ्गुवायं चूर्णम्—

हिङ्गु त्रिकटुकं पाठां ह्रवुषामभयां शटीम् ।

अजमोदाजगन्धे च तिलिङ्गीकान्तवेतसौ ॥

दाडिमं पौष्करं धान्मुमजाजीं चित्रकं वचाम् ।

द्वौ चारौ लवणे द्वे च चव्यञ्चैकत्र चूर्णयेत् ॥

चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमन्नपानेष्वनत्ययम् ।

प्राग्भुक्तमथवा पेयं मद्येनोष्णोदकेन वा ॥

पार्श्वहृदस्तिशूलेषु गुल्मे वातकफात्मके ।

आनाहे मूत्रकृच्छ्रे च गुदयोनिरुजासु च ॥

ग्रहण्यर्शोविकारे च प्लीङ्गि पाण्डुभयेऽरुचौ ।

उरोविबन्धे हिक्कायां कासे श्वासे गलग्रहे ॥

भावितं मातुलुङ्गस्य चूर्णमेतद्रसेन वा ।

बहुशो गुडिकाः कार्य्याः कर्मकाः स्युस्ततोऽधिकम् ॥ २७ ॥

पूतौकपत्रगजचिर्भिटिचव्यवङ्गि-

व्योषश्च संस्तरचितं लवणोपधानम् ।

वचेत्यादौ ।—अभया हरीतकी, अग्निधितक ; दीप्यकी यमानी । आदि-
श्टादुष्णोदकादीनां ग्रहणम् ॥ २५ ॥

यमानीत्यादौ ।—चारौ यवचारः । यमीऽयमुष्णास्त्रिणा प्रचरति ॥ २६ ॥

हिङ्गुादिचूर्णे अजमोदा यमानी ; अजगन्धा चेतयमानी, तिलिङ्गीक महा-
टंक, द्वौ चारौ यवचारसर्जिकाचारौ, लवणे द्वे सैम्बव सौवर्चने । प्राग्भुक्त-
मात भोजनस्य प्राक् परिणामि, भोजनाव्यवहितपूर्वकालि वा । प्रकारान्तरमाह
भावितमित्यादि । बहुश इति सप्ताह सप्ताहं भावनाविधिरित्युक्तात्वात् । मातु-
लुङ्गरसेन समदिनान्यामपे भाव्यं, तदनु चाष्टमाषकमिता वटिका कार्य्या । एका
खादित्वा तप्तजलाद्यनुपेयमिति । कर्मकाः कर्मकारकाः ॥ २७ ॥

दग्धा विचूर्ण्य दधिमस्तुयुतं प्रयोज्यम्

गुल्मोदरश्चयथुपाण्डुगदोद्भवेषु ॥ २८ ॥

*हिङ्गुपुष्करमूलानि तुम्बुरुणि हरीतकीम् ।

श्यामा विडं सैन्धवञ्च यवक्षारं महीषधम् ॥

यवकाथोदकेनैतद् घृतभृष्टन्तु पाययेत् ।

तेनास्य भिद्यते गुल्मः सशूलः सपरिग्रहः ॥ २९ ॥

वचाद्यं चूर्णम्—

वचाहरीतकीहिङ्गुसैन्धवं साम्लवेतसम् ।

यवक्षारं यमानीञ्च पिबेदुष्णेन वारिणा ॥

एतद्धि गुल्मनिचयं सशूलं सपरिग्रहम् ।

भिनत्ति सप्तरात्रेण वक्त्रेर्द्धं हिं करोति च ॥ ३० ॥

पूतीकपत्रेत्यादि । वाग्भटस्य—पूतीकी लाटाकरञ्ज , गजचिभिटी गोक्षु
कर्कटी , वङ्गाश्वक , सस्त्रचितमिति सस्त्ररूपतया विहितम् । लवणोपधान
सैन्धवगन्धम् । सैन्धवञ्च पूतीकपत्रादिकसमं ग्राह्यम् । सौशुतपत्रलवणविधौ टीक
कृद्धिरेव व्याख्यातत्वात् । पूतीकपत्रादिसस्त्रे सैन्धव दत्त्वा तदुपरि पुनः पूतीक
पत्रादिकं विभज्य चान्दर्धम् दग्धव्यम् ॥ २८ ॥

हिङ्गुत्यादौ ।—तुम्बुरु स्वनामख्यात , श्यामा विडम् । हिङ्गुप्रभृतीनां चूर्णं
प्रभूतं कृत्वा श्याय , ततो योग्या माता गृहीत्वा यवकाथेन प्राबधित्वा घृते परिभज्य
पाययदित्यर्थः । यवकाथोदकं यवकाथेनीर्णादकेनेत्यर्थः । अस्मिन् प्रयोगे हि
वेद्यप्रसारके उष्णीदकसेरण्डतेलञ्चाधिकं पठितं , तद्वद्व्या, —“उष्णीदकेन पातव्य
मेतत् सरुवैलकम्” इति । अन्ये तु उदकशब्दाऽयं द्रव्यवचनं , तत्र यवकाथरूपं
द्रव्यं व्याहृतम् । यवकाथोदकेनेति पाठान्तरमसङ्गतम् , बहुवाग्भटे यवकाथस्थीकृतान्
मिद्यते विलीयते , न तु पक्वं मन् भेदं गच्छति । सपरिग्रह इति वास्तुपरिग्रह
सहितं संपदव इति वा ॥ २९ ॥

वचेत्यादि ।—हारीतस्य ।—इमं योगं भोजनादिमध्यावसानेष्वपि कारयन्तौ
ति निश्चयः । तत्र, हारीते हि—“शास्यते योगराजेन विः प्रयुक्तेन योगतः” इत्ये
वीक्ष्यम् , न तु भोजनादिमध्यावसानेष्वपीति ॥ ३० ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचिकित्साजिसेन्धवैः ।

युक्ता पीता सुरा हन्ति गुल्ममाशु सुदुस्तरम् ॥ ३१ ॥

नादेयीकुटजार्कशिग्रुवृद्धतौस्त्रिग्विष्वभक्तातक-

व्याघ्रोकिंशुकपारिभद्रकजटामामार्गनीपाग्निकान् ।

वासामुष्ककपाटलाः सलवणा दग्ध्वा जले पाचितम्

हिङ्गुादि प्रतिवापमेतदुदितं गुल्मोदराष्ठौलिषु ॥ ३२ ॥

हिङ्गूग्रगन्धाविडशुगठाजजीहरीतकीपुष्करमूलकुष्ठम् ।

भागोत्तरं चूर्णितमेतदिष्टं गुल्मोदराजौर्णविस्चिकासु ॥ ३३ ॥

त्रिफलाकाञ्चनक्षीरीसप्तलानीलिनौवचा ।

त्रायन्तोह्वुषातिक्तात्रिवृत्सैन्धवपिप्पलीः ॥

पिबेद्विचूर्णं मूत्रोष्णवारिमांसरसादिभिः ।

पिप्पलीत्यादि ।—अथ योगी वातश्चेष्मणि ज्ञेय ॥ ३१ ॥

नादेयीत्यादि ।—नादेयी भूमिजम्बुका, व्याघ्रो कण्टकारी, किशुक पलाश, पारिभद्रकजटा पारिभद्रमूलम्, अग्रिश्चिन्तक । सलवणा ससैन्धवा नवणा ज्योतिष्मतीत्येके । नादेयीप्रभृतौन् दग्ध्वा चार काय्य । अस्याढक पलशन् वा पानीयचारविधिना चतुर्गुण षडगुणेन वा उदकेन पक्ता चतुर्भागावशेषे कल्क मपनीय, एकविंशतिवारान् परिखाव्य स्थापयत । अस्य कर्षमद्वयं वा हिङ्गुादि चूर्णे पादिक दत्त्वा मासष्टतक्षीराणामन्यतमेषु प्रक्षिप्य पिबेत्, मांसरसादिभिश्च भोक्तव्यमोजोरचणायम् । अन्ये त्वाह एकदा विपाच्य स्थापित क्षीरीदकऽम्बुत्वादिदाष शङ्का स्यात्, अत ऊत क्षाराद्यग्रे बलाद्यपक्षया पलादिपरिमित क्षार गृहीत्वा प्रत्यङ्ग-भ्रमन्तीककायविधिना क्षारादक काय्यासात् । हिङ्गुादिप्रतिवापमिति हिङ्गुादे पादिकस्य प्रतिवापं प्रक्षेपी यव तत तथा । एतदिति कायचारजलम् । यस्य तन्मसाय प्रयोगस्तर्वाङ्गहिङ्गुाद्यपरिज्ञानात् बल्यमाणहिङ्गुादिरनन्तरपठितत्वात् सशङ्कारस्याभिन्नती लक्ष्यते ॥ ३२ ॥

हिङ्गुादी ।—उग्रगन्धा वचा । भागोत्तरमिति उत्तरीत्तरमेकभागद्वयम् । उष्णाम्बुनास्य पानमुपदिशन्ति ॥ ३३ ॥

सर्वगुल्मोदरह्रीहकुष्ठार्शःशोथपौडितः ॥ ३४ ॥

काङ्कायनगुडिका—

शटीं पुष्करमूलञ्च दन्तीं चित्रकमादकीम् ।
 शृङ्गवेरं वचाञ्चैव पलिकानि समाहरेत् ॥
 त्रिवृतायाः पलञ्चैव कुर्यात् त्रीणि च हिङ्गुनः ।
 यवक्षारपले द्वे च द्वे पले चाम्बवेतसात् ॥
 यमान्यजाजीमरिचं धन्याकञ्चेति कार्षिकम् ।
 उपकुञ्जजमोदाभ्यां तथा चाष्टमिकामपि ॥
 मातुलुङ्गरसेनैव गुडिकाः कारयेद्विषक् ।
 तामामेकां पिवेद् द्वे वा तिस्रो वापि सुखाम्बुना ॥
 अम्लैश्च मद्यैर्युषैश्च घृतेन पयसाथवा ।
 एषा काङ्कायनेनोक्ता गुडिका गुल्मनाशिनी ॥
 अर्शोहृद्रोगशमनौ क्रिमीणाञ्च विनाशिनी ।
 गोमूत्रयुक्ता शमयेत् कफगुल्मं चिरोत्थितम् ॥
 क्षीरेण पित्तगुल्मञ्च मद्यैरम्लैश्च वातिकम् ।
 त्रिफलारसमूत्रैश्च नियच्छेत् सान्निपातिकम् ।
 रक्तगुल्मे च नारीणामुष्ट्रोक्षीरेण पाययेत् ॥ ३५ ॥

हवुषाद्यं घृतम्—

हवुषाव्योषपृथ्वीकाचव्यचित्रकसैन्धवैः ।
 साजाजोपिप्पलीमूलदीप्यकैर्विपचेद्घृतम् ॥
 सकोलमूलकरसं सक्षीरं दधि दाडिमम् ।

त्रिफलित्यादौ ।—काञ्चनदीप्या अभावात् कङ्कुमाह । समला चर्मकपा .
 नीलिनी नीलवङ्गा । विरेकार्योऽयं योगः ॥ ३४ ॥

शटीमित्यादौ ।—यमान्यादीनां प्रत्येकं कर्षः । उपकुञ्जी क्षणजीरकम्, अज
 मोदा यमानौ, अनयो. प्रत्येकम् अष्टमिकामर्षपलमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

तत परं वातगुल्मघ्नं शूलानाहविबन्धनुत् ॥
 योन्यर्शोयहृणोदीष-स्नासकासाहचिज्वरान् ।
 पार्श्वं हृदिस्तिशूलञ्च घृतमेतद्व्यपोहति ॥ ३६ ॥

पञ्चपलकं घृतम्—

पिप्पल्याः पितुरध्यर्धे दाडिमाद् द्विपलं पलम् ।
 धान्यात् पञ्च घृताच्छृणुः कर्षः क्षीरं चतुर्गुणम् ॥
 सिद्धमेतैर्घृतं सद्यो वातगुल्मं चिकित्सति ।
 योनिशूलं शिरःशूलमर्शांसि विषमज्वरान् ॥ ३७ ॥

त्रायणाद्यं घृतम्—

त्रायणत्रिफलाधान्य-विडङ्गचव्यचित्रकैः ।
 कल्कीकृतैर्घृतं सिद्धं सक्षीरं वातगुल्मनुत् ॥ ३८ ॥

त्रायमाणायं घृतम्—

जले दशगुणे साध्यं त्रायमाणाचतुःपलम् ।
 पञ्चभागस्थितं पूतं कल्कैः संयोज्य कार्षिकैः ॥
 रोहिणोक्तकामुस्त-त्रायमाणादुरालभाः ।
 कल्कैस्त्वामलकीबीराजोवन्तीचन्दनोत्पलैः ॥

उडुपत्यादि ।—हृदुषा खनामस्थिता ; पृथुका कृणजीरकम्, हिङ्गुपत्रिके-
 ण्ये, दीप्यकी यमानी । सकीलमूलकरसमिति कील शुष्कवदर तस्य काथ,
 मलकस्यापि शुष्कस्य काथः ; न पुनर्नवद्रव्यस्य खरसः, तस्य तु गुल्मं निषिद्धत्वात् ।
 दाडिमस्याप्यत्र खरसः, द्रवसाहचर्यात् । विश्वामित्रेणापि दाडिमरस एवोक्त
 एव पञ्चामर्द्रवेः प्रथं क क हसमैः पाकः ॥ ३६ ॥

पिप्पल्या इत्यादि ।—पितुरध्यर्ध इति साधैकर्षः । पलं धान्यादिति योज्यम्
 पञ्च घृतादिति पञ्च पलानीत्यर्थः । क्षीरं चतुर्गुणमिति घृतपञ्चपलापेक्षया विभक्तिः
 पलानि क्षीरस्येत्यर्थः ॥ ३७ ॥

त्रायणादिघृते सक्षीरमिति चतुर्गुणक्षीरसहितं, द्रवान्तरभावात् ॥ ३८ ॥

जल इत्यादी ।—पञ्चभागस्थितमिति पञ्चभागवशिष्टं, तेन काथस्याष्टौ पलानी-
 यथः । कल्कैरित्यत्र व्यवहितैरप्यामलक्यादभिः सम्मध्यते ; न क्षेवलमेतैः कल्कैः ।

रसस्यामलकौणाच्च क्षीरस्य च घृतस्य च ।
 पलानि पृथगष्टाष्टौ दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत् ॥
 पित्तगुल्मं रक्तपित्तं विसर्पं पैत्तिकं ज्वरम् ।
 हृद्रोगं कामलां कुष्ठं हन्यादेतदघृतोत्तमम् ॥
 पलोक्तेखागते माने न ह्येगुण्यमिहेष्यते ।
 चत्वारिंशत्पलं तेन तोयं दशगुणं भवेत् ॥ ३८ ॥

द्राक्षाद्यं घृतम्—

द्राक्षामधुकर्जूरं विदारीं सशतावरीम् ।
 परूषकाणि त्रिफलां साधयेत् पलसन्निताम् ॥
 जलाढके पादशेषे रसमामलकस्य च ।
 घृतमिक्षुरसं क्षीरमभयाकल्कपादिकम् ॥
 साधयेत् तदघृतं मिहं शर्कराक्षौद्रपादिकम् ।
 प्रयोगात् पित्तगुल्मघ्नं सर्वपित्तविकारनुत् ।
 माहचर्यादिह पृथग्घृतादेः कायतुल्यता ॥ ४० ॥

क्षीरषट्पलकं घृतम्—

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्तकनागरैः ।
 पलिकैः सयवक्षारैः सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 क्षीरप्रस्थेन तत् सर्पिर्हन्ति गुल्मं कफात्मकम् ।
 ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं ग्रीहकासज्वरापहम् ॥ ४१ ॥

कटुरीहिण्यादयश्च कम्का इति योजना । कल्का इति क्षौद्रपादपूरणार्थमिति
 हरिचन्द्रः । क्षीरा क्षीरकाकोली । पलोक्तेखागतमानत्वादित्थं न ह्येगुण्यमित्यादि ।
 पलानौल्यादि ॥ ३८ ॥

द्राक्षेत्यादौ ।—मधुकं यष्टिमधु । शर्कराक्षौद्रपादिकमिति मिलित्वा । च
 कायशेषस्य प्रस्थमानस्य साहचर्याददृष्टतादीनामपि प्रस्थमानत्वमित्याह साहचर्यादि
 व्यादि ॥ ४० ॥

धात्रीषट्पलकं घृतम्—

धात्रीफलानां खरसैः षडङ्गं विपचेदघृतम् ।

शर्करासैन्धवोपेतं तद्धितं सर्वगुल्मिनाम् ॥ ४२ ॥

भार्गीषट्पलकं घृतम्—

षड्भिः पलैर्मगधजाफलमूलचव्य-

विश्वौषधञ्चलनयावककल्कपक्कम् ।

प्रस्थं घृतस्य दशमूल्युरुवूकभार्गी

काथेऽप्यथो पयसि दध्नि च षट्पलाख्यम् ॥

गुल्मोदरारुचिभगन्दरमग्निमाद-

कासज्वरक्षयशिरोग्रहणीविकारान् ।

मद्यः शमं नयति ये च कफानिलोत्था

भार्ग्याख्यषट्पलमिदं प्रवदन्ति वैद्याः ॥ ४३ ॥

धौरषट्पलके घृते धौरप्रस्थेनैव केवलेन घृतसमेन पाक इति ब्रुवते ; अन्ये तु -
विगुणं जलं ददति ; तन्न, सर्वथा द्रवावृत्तौ हि जलं द्रवं भवतीत्याह चक्रः ॥ ४२ ॥

धात्रीत्यादि ।—सुश्रुतस्य । धात्रीफलखरससप्तगुणः । षडङ्गमिति यवधार-
सहितपञ्चकोलकल्कितं प्रत्येकं पलिकम् । उक्तं हि—“पञ्चकोलैर्घृतं धौरे
प्रत्येकं पलिकैः पचेत् । धौरे धात्रीरसे वापि सितासैन्धवयोजितम् ॥” शर्करा
सैन्धवोपेतमिति शर्करासैन्धवयोर्मिश्रित्वा पादिकयोः प्रक्षेपः । अत्रापि शर्करा
रादवयवसैन्धवस्यैकपाद इति वदन्ति ॥ ४२ ॥

षडभिः पलैरित्यादि ।—मगधजा पिप्पली, तस्याः, फलं मूलश्च ; च्वलन
यवकः, यावकी यवधारः । यावजेति पाठे स एवार्थः । अथ धौरं खं हसम,
‘द्रवान्तरेण योगे हि धौरं खं हसमं भवेत्’ इत्युक्तेः । दधिक्वाथौ तु मिलित्वा
पक्वमाह तन्निगुणौ । अतः चतुर्गुणः पाकः, एकेनापि चातुर्गुण्यं वाप्यामपि चातुर्गुण्यं
विभिरपि चातुर्गुण्यं चतुर्भिः समामेति वचनात् । अन्ये तु काथी दिगुणः, धौरं
दधि च प्रत्येकं खं हसममित्याहुः । मिश्रित्वं काथसप्तगुणः, दधि च चतुर्गुणः
धौरं खं हसममिति नवगुणः पाक इत्याह । अन्ये तु दधिक्वाथौ मिलित्वा चतु-
र्गुणौ, धौरं खं हसममिति पञ्चगुणः पाक इत्याह ॥ ४३ ॥

भस्मातकं घृतम्—

भस्मातकानां द्विपलं पञ्चमूलं पलोन्नितम् ।
 साध्यं विदारौगन्धाव्यमापोष्य सलिलाढके ॥
 प्रादावशेषे पूते च पिप्पलीं नागरं वचाम् ।
 बिडङ्गं सैन्धवं हिङ्गु यावशूकं विडं शटीम् ॥
 चित्रकं मधुकं रास्नां पिष्ट्वा कर्षसमान् भिषक् ।
 प्रस्थञ्च पयसो दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 एतद्भस्मातकं नाम कफगुल्महरं परम् ।
 ग्रीहपाण्डुमयश्वासग्रहणौकासगुल्मनुत् ॥ ४४ ॥

रसोनाद्यं घृतम्—

रसोनस्वरसे सर्पिः पञ्चमूलरसान्वितम् ।
 सुरारनालदध्यस्त्रमूलकस्वरसैः सह ॥
 व्योषदाडिमवृक्षान्नयमानीचव्यसैन्धवैः ।
 हिङ्गु स्त्रवेतसाजजीदीप्यकेश पलांशिकैः ॥
 सिद्धं गुल्मग्रहण्यर्थः श्वासोन्मादक्षयज्वरान् ।
 कासापस्मारमन्दाग्निप्लीहशूलानिलान् जयेत् ॥ ४५ ॥

दन्तोहरौतकी—

जलद्रोणे विपक्तव्या विंशतिः पञ्च चाभयाः ।
 दन्त्याः पलानि तावन्ति चित्रकस्य तथैव च ॥
 तेनाष्टभागशेषेण पचेद्दन्तौसमं गुडम् ।

भस्मातकघृतं द्विगुणद्रव्यैव पक्तव्यं, निर्दिष्टे तद्वदेव हि इति वचनात् । पञ्चमूलं सैन्धवं, तद्वैव विदारौगन्धाव्यं प्रत्येकं पलोन्नितम् । भस्मातकं नामैतन्नस्य सर्पिरिति शेषः ; चरके तु एतद्भस्मातकघृतं कफगुल्महरं परमिष्ये व पाठः ॥ ४४ ॥

रसोन्नयादौ ।—पञ्चमूलं महत् पञ्चमूलं वातकफहरत्वात्, तस्य रसः काय । रसोनस्वरसादीनां षष्ठांशं हसमत्वम् । दीप्यकं खेदयमानौ ॥ ४५ ॥

जलद्रोण इत्यादौ ।—विंशतिः पञ्च चाभया इत्याकृतिमानात् । हरोतकौ

ताद्याभयास्त्रिद्वचूर्णात् तैलाद्यापि चतुःपलम् ॥
 पलमेकं कणाग्रण्डोः सिद्धे लेहे च शीतले ।
 क्षौद्रं तैलसमं दत्त्वा चातुर्जातपलं तथा ॥
 ततो लेहपलं लोढ्वा जग्ध्वा चैकां हरीतकीम् ।
 सुखं विरिच्यते स्निग्धो दोषप्रस्थमनामयः ॥
 प्रोहश्चयथुगुल्मार्शो-हृत्पाण्डु ग्रहणीगदाः ।
 शाम्यन्त्युत्क्ले श्विषम-ज्वरकुष्ठान्यरोचकाः ॥ ४६ ॥

हृत्पारादरिष्टः —

हृत्पारमुरुवृक्च वर्षाह्वं वृहतीहयम् ।
 चित्रकञ्च जलद्रोणे पचेत् पादावशेषितम् ॥
 मागधोचित्रकक्षौद्र-लिप्तकुम्भे निधापयेत् ।
 मधुनः प्रस्थमावाप्य पथ्याचूर्णाहंसंयुतम् ॥
 व्यधोषितं दशाहञ्च जीर्णभक्तः पिवेन्नरः ।
 अरिष्टोऽयं जयेद्गुल्ममविपाकं सुदुस्तरम् ॥ ४७ ॥

फलानि कर्पटे पीडली षड्वा अग्न्यहरीतकीवत् कथनीयानि । तैलाङ्कुडवमिति
 मा च पलचतुष्टयमित्यर्थः । तैलमृतस्त्रिद्वहरीतकीभर्जनार्थं, न तु त्रिद्वचूर्णपरि-
 भजनार्थं, भर्जनं विरचनशक्त्यपकर्षप्रसङ्गात् । पलमेकं कणाग्रण्डोर्मिलित्वा ;
 एव चातुर्जातपलमपि । प्रस्थमत्र दोषस्य साहचर्योदशपलमानम् । उक्तं हि
 भोज - वमने च विरके च तथा शीतलोचने । साहचर्योदशपलं प्रस्थमाह-
 संनौषिण ” इति ॥ ४६ ॥

हृत्पारमित्यादि ।—हृत्पारः श्वेतपुनर्नवा । हृत्पारादोना मिलित्वा पलशतम्,
 “श्रीर्णं द्रव्यतुला मता” इति वचनात् ; अन्ये त्वाटकमाहुः । मागधी पिप्पली ।
 मधुनः प्रस्थमिति शरावचतुष्टयम् । पथ्याचूर्णाहंसंयुतमिति हरीतकीचूर्णप्रस्थाहंसष्टो-
 मलानि, तेन संयुतम् । व्यधोषितं तुषधान्यराशिमध्ये स्थितम् । जीर्णभक्तः परि-
 णतारः, लघुकोष्ठ इत्यर्थः । अस्य पलमर्धपलं वा मातृरूपदीज्यम् ॥ ४७ ॥

रौधिरस्य च गुल्मस्य गर्भकाले व्यतिक्रमे ।
 स्निग्धस्निग्धशरीरायै दद्यात् स्निग्धं विरेचनम् ॥ ४८ ॥
 शताह्वाचिरविल्लत्वग्दार्ढ्यभार्गीकणोद्भवः ।
 कल्कः पीतो हरेद्गुल्मं तिलकाद्येन रक्तजम् ४९ ॥
 तिलकाथो गुडव्योष-हिङ्गुभार्गीयुतो भवेत् ।
 पानं रक्तभवे गुल्मे नष्टे पुष्पे च योषिताम् ॥ ५० ॥
 सक्षारं ब्रूषणं मद्यं प्रपिवेदसगुल्मिनौ ।
 पलाशक्षारतोयेन मिङ्गं सर्पिः पिबेच्च सा ॥ ५१ ॥

रौधिरस्येत्यादौ ।—गर्भकालव्यतिक्रम इति उचितगर्भकालस्य दशमासस्य
 कालस्य व्यतिक्रमः । अयञ्च समयनियमो रक्तगुल्मस्याषघातसमयप्रदर्शनार्थमयः ।
 ज्वरे सप्तदिवसात् परतः पाचनवत् । न तु गर्भकालशङ्कानिरासार्थम्, दशमासात्
 क्रमेणापि गर्भावस्थादर्शनात् । उक्तं हि—“तं स्त्री प्रसूते सुचिरं गभं पष्टां वद
 वर्षगणैरपि स्यात्” इति । तथा पिण्डितस्यन्दनस्य गर्भलक्षणात् विरुद्धलक्षणम् ।
 “यः स्यन्दते पिण्डित एव नाङ्गः” इति । एतेन दशमासादवगमि शीघ्रितगुल्म
 भारणं भवत्येव । तस्माद् व्याघ्रिमहिम्ना अस्य दशमासातिक्रमे सत्येव सुखचिकि
 त्स्यत्वप्रदर्शनार्थमिदमुक्तम् । अर्वाक् चिकित्सायान्न शीघ्रितातिस्तुतौ गर्भाशयस्य
 घातादिकं स्यादिति ॥ ४८ ॥

शताह्वेत्यादि ।—शताह्वादिकणान्तानां प्रक्षेपः । चिः विल्लत्वक् लाटाकर
 त्वक् । तिलकाद्येनेति तिलफलकाद्येनेत्यर्थः, एवमुत्तरयोगेऽपि तिलफलस्य
 काथ । केचित्तु तिलनालकाथकतचारोदकेनापि व्यवहरन्ति । रक्तजमित्यादि
 रक्तजम् ॥ ४९ ॥

तिलकाथ इत्यादौ ।—गुडादयः प्रक्षेप्याः । नष्टे पुष्पे इत्यदृष्टार्थः ॥ ५० ॥

सक्षारेत्यादौ ।—क्षारो घण्टापाकृत्यादिकृतः, अन्ये तु यवक्षार इत्यादि
 पलाशक्षारतोयेनित्यादि ।—अकल्कमिदं घृतम् । पलाशभस्मादकसुहादके
 मयीव्याघ्री साधनीयम् । तवाच्छपिच्छिल्यादिलक्षणेदये तृतीयभागेऽवशिष्टे हि
 समवारान् परिखाय क्षारोदकं घृतासतुर्गुणं ग्राह्यम्, तेन घृतस्य पाक इति चक्र

उष्णैर्वा भेदयेद्भिन्ने विधिरासृग्दरो हितः ।
 न प्रभिद्येत यद्येवं दद्याद्योनिविशोधनम् ॥
 क्षारिण युक्तं पल्लं सुधाक्षीरेण वा पुनः ।
 रुधिरैः प्रवृत्ते तु रक्तपित्तहरी क्रिया ॥ ५२ ॥
 भस्मातकात् कल्ककषायपक्वं सर्पिः पिबेच्छर्करया विमिश्रम् ।
 तद्रक्तगुल्मं विनिहन्ति पीतं बलाशगुल्मं मधुना समेतम् ॥ ५३ ॥
 बह्व्रं मूलकं मत्स्यान् शुष्कशाकानि वैदलम् ।
 न खादेच्चालुकं गुल्मो मधुराणि फलानि च ॥ ५४ ॥
 इति गुल्मचिकित्सा ।

अथ तू पानीयचारविधाना स्वावितचारान्व ना प्रतपाकमुपदिशन्ति आत्तिकः पुन-
 ः नशचारतीयनेत्यनेन स्नेहपाकीकविधिना पलाशचारकायकरणासत्याह ॥ ५१ ॥
 उष्णवेति । उष्णैरित्युष्णवीर्यं सुरासोवीरादिभिः । भिन्न इति भेदः स
 रक्तः । योनिविशोधनमिति वतिरुपतया योनिविवेचनमित्यर्थः । चारणेत्यादि
 नाशक्षारिण सह पल्लं तिलचणं किञ्चिज्जलं दत्त्वा वृत्तिं विधाय योन्मन्त्रे
 श्यात् । अथवा पलाशादिचारतिलचर्णं सौजक्षोरिण मिश्रणीयम्, तेन मुच्यवन्त्रं
 रनायत्वा वृत्तिं काय्याः सा च योन्मन्त्रे दद्यात् । रुधिर इत्यादि स्पष्टम् ॥ ५२ ॥
 भस्मातकादित्यादि ।—अत्र पादिकशर्कराप्रक्षेपः, एव सर्व्वपि 'कल्कवन्मध-
 शर्करा' इत्युक्ते । बलाशः कफः । कफगुल्मे शकशस्थाने मधु देयमित्यर्थः ॥ ५३ ॥
 बह्व्रमित्यादि ।—मुच्यतस्य । बह्व्रं शुष्कभामम् । मूलकमाद्रं म, शुष्कमूलकस्य
 वातहरत्वेन पथ्यत्वाच्च निषिद्धम् । एतच्च हरितवर्णोपलक्षणं गुल्मं हरितवर्णस्याप्य
 भवत्वात् । वैदलं मुद्गादि, चालुकं पिण्डालुकम् । मधुराणि फलानि क्षीरं
 शर्कराफलानि, चारपाणौ न्यसीधादिफलवर्जनस्थीकृत्वात् । चकारान् हरितकौवर्गोप-
 लक्षणम्, गुल्मे हरितकौवर्गस्याप्यहितत्वात् ॥ ५४ ॥

इति गुल्म-चिकित्सा-विवृतिः ।

अथ हृद्रोग-चिकित्सा ।

वातोपसृष्टे हृदये वामयेत् स्निग्धमातुरम् ।
 द्विपञ्चमूलीकाद्येन सस्नेहलवणेन च ॥ १ ॥
 पिप्पलीलावचाहिङ्गु यवक्षारोऽथ सैन्धवम् ।
 सौवर्चलमथो शुण्ठी अजमोदा च चूर्णितम् ॥
 फलधान्यान्म-कौलथ-दधिमद्यासवादिभिः ।
 पाययेच्छुद्धदेहञ्च स्नेहेनान्यतमेन वा ॥ २ ॥
 नागरं वा पिवेदुष्णं कषायञ्चाग्निवर्द्धनम् ।
 कामश्वासानिलहरं शूलहृद्रोगनाशनम् ॥ ३ ॥
 श्रीपर्णीमधुकक्षोद-सितागुडजलैर्वमेत् ।
 पित्तोपसृष्टे हृदये सेवेत मधुरैः शृतम् ॥
 घृतं कषायांश्चोद्दिष्टान् पित्तज्वरविनाशनान् ॥ ४ ॥

गलस्य हृदय स्थानमुक्तम्, अतः स्थानसाध्यात् तदनन्तरं हृद्रोग उक्तः ।
 वातोपसृष्टे इत्यादि । सुश्रुतस्य । अत्रानुक्तमपि मदनफलादिचूर्णैर्धौप्यम्, नमन
 योग्यत्वात् । वातजोऽपि वसनावधानं हृदयस्य कफस्थानत्वात्, उक्तं 'ह
 'स्थानिस्थानगतं दोषं स्थानिवत् समुपाचरेत्' इति । एव पित्तज वसन
 योग्यम् । चरके हृद्रोगिणी यद्यप्यवस्था उक्तान्थापि कफोतकेश बलीयसि सव
 वसन् ज्ञेयम् । पिप्पलीत्यादन्यतमेन वेत्यन्तं सुश्रुतस्य । फलान् मातुलङ्ग दासि-
 फलादि हृदयत्वात् तस्य रसो याञ्च पानीपयोगित्वात् । वाते धान्यान् कार्जकम्
 कौलथ कुलथयूष । स्नेहेनान्यतमेन वेति घृतादीनामन्यतमेन फलधान्यास्वाद
 द्रवोपदर्शनं साध्यापेक्षम् ॥ १ । २ ॥

नागरमित्यादि ।—नागरं नागरकृतकषायं पिवेत् । वाशब्दं पूर्वश्रीमा
 पक्षेन ॥ ३ ॥

पित्तकचिकित्सामाह श्रीपर्णीत्यादि ।—सुश्रुतस्य । श्रीपर्णी गाभारौ तस्या
 फलमव देयम् । जलं श्रीपर्णीमधुकक्षीरेव तथीरेव योग्यत्वात् जलमन्नाहृतकाथ । अत्र
 चौद्रसितागुडान् प्रचिष्य पित्तजे वमेत् । किंवा जलस्य श्रीपर्णादिभिः पञ्चभिः सन्ध

श्रीताः प्रदेहाः परिषेचनानि
तथा विरेको हृदि पित्तदुष्टे ।
द्राक्षासिताक्षौद्रपरूषकैः स्वात्
शुद्धे च पित्तापहमन्नपानम् ॥
पिष्टा पिबेद्वापि सिताजलेन
यथ्याह्वयं तिक्तकरोहिणीञ्च ॥ ५ ॥
अर्जुनस्य त्वचा सिद्धं क्षीरं योज्यं हृदामये ।
सितया पञ्चमूल्या वा बलया मधुकेन वा ॥ ६ ॥
घृतेन दुग्धेन गुडाम्भसा वा पिबन्ति चूर्णं ककुभत्वचो ये ।
हृद्रोगजौर्णज्वररक्तपित्तं हृत्वा भवेयुश्चिरजीविनस्ते ॥ ७ ॥
वचा-निम्बकषायाभ्यां वान्तं हृदि कफोत्थिते ।
वातहृद्रोगहृच्चूर्णं पिप्पल्यादि च योजयेत् ॥ ८ ॥

आत पञ्च योगा भवौ । अवाप्यनुक्तमपि मदनफलादि पूर्ववद् बोध्यम् । उल्लेखः
सितागुडजलेरित्यत्र सितोत्पलजलेरिति पठित्वा उत्पलं कुष्ठमिति व्याचष्ट ।
मधुरं अत घृतमिति काकाव्यादिगणकायकल्कसाधितं घृतम् ॥ ४ ॥

श्रीता इत्यादौ ।—द्राक्षादिभिर्गुणैर्मन्नपानं मण्डूपादिपानवमनविरेचनशुद्धे
कार्यमित्यर्थः इति केचित् । अन्ये तु—“पित्ते द्राक्षेक्षानिर्याससिताक्षौद्रपरूषकैः ।
शुको विरेको हृद्यः स्यात्” इति तन्मानन्ददर्शनात् द्राक्षादिभिर्गुणैर्विरेक
इत्याहः । सिताजलेनेति शर्करामिश्रितजलेनेत्यर्थः । सिता जलेनेति पाठोऽपि
भवः । उक्तं हि वाग्भटे “यटीमधुककल्कञ्च पिबेत् ससितमम्भसा” इति ॥ ५ ॥

अर्जुनस्येत्यादि ।—क्षीरपरिभाषया अर्जुनत्वगादिभिः प्रत्येकं साधितं सितया
सह पथमिति सत्वारी योगाः । केचित्तु केवल वारिसाधितक्षीरे सिताप्रक्षेपादिति
पञ्च योगानाहः । पञ्चमूली चात्र स्वल्पा । एते च योगा वातपित्ते र्ज्ञेयाः ॥ ६ । ७ ॥

वचेत्यादि ।—सूक्ष्म तस्य । वचाकषायेण निम्बकषायेण वा वमनम् ; किंवा
वचाकल्को निम्बस्य कषायः, ताभ्यां मिलित्वा वमनम् । हृदौति हृद्रोगे । तात्पर्यात्
मन्वा. क्रीडन्तीतिवत् । वातहृद्रोगहृच्चूर्णं पिप्पल्यादि चेति । अन्वे वातहृद्रोगे

त्रिदोषजं लङ्घनमादितः स्यादन्नञ्च सर्वेषु हितं विधेयम् ।
 ह्रीनाधिमध्यत्वमवेक्ष्य चैव कार्यं त्रयाणामपि कर्म शस्तम् ॥ ९ ॥
 चूर्णं पुष्करजं लिङ्गान्माक्षिकेण समायुतम् ।
 हृच्छूलश्वासकासघ्नं क्षयहिकानिवारणम् ॥ १० ॥
 तैलाज्यगुडविपक्वं चूर्णं गोधूमं पार्थजं वापि ।
 पिबति पयोऽनु च स भवेज्जितसकलहृदामयः पुरुषः ॥ ११ ॥
 गोधूमककुभचूर्णं क्वागपयो गव्यसर्पिषा विपक्वम् ।
 मधुशर्करासमेतं शमयति हृद्रोगमुद्धतं पुंसाम् ॥ १२ ॥
 मूलं नागबलायास्तु चूर्णं दुग्धेन पाययेत् ।

पिप्पल्यादिना यच्चूर्णमुक्तं तत् प्राययेदित्यर्थं वागभटेऽप्युक्तम् । कफोद्धवे वस
 स्विन्नं पिचुमर्दवचाश्रसा । कलत्रं धन्वीत्य रसतीक्ष्णसद्ययवाशन । पिबेन्नश्च वच
 हिङ्गुलवणदयनागरान्, सेलाग्रसानौककणा यवत्तारान् सुखाम्बुना । फलधान्या
 कौलत्र्ययुषमृवासवैस्तथा ।” इति । वातहृन्नाश्च पिप्पल्यादिकं तथा पिप्पल्यादिना
 प्राययेदित्याहुरन्ये ॥ ८ ॥

त्रिदोषज इत्यादि ।—लङ्घनविधानं हृदयस्य कफस्थानतया । त्रिदोषजऽपि
 कफ एवादा लङ्घनं जय इति मत्वा कृतम् । त्रिदोषजं लङ्घनं दोषतय
 चिकित्साभूतमाह ह्रीनाधोत्यादि ।—अधिशब्दोऽधिकवाची, अधिकत्वमित्यर्थः
 दोषाणां ह्रीनत्वादिकं प्रतीत्य यत् कर्मशस्त्रमधिकदोषहन्तया तत् कार्यमिति
 वाक्यार्थः ॥ ९ ॥

चूर्णमित्यादि न्यष्टम् ॥ १० ॥

तैलाज्येत्यादि ।—तैलाज्यगुडान् मिलित्वा पादिकान् दत्त्वा गोधूमपार्थजं
 स्त्रीकमात्रेण तीयनोक्तावदिपाच्य भक्ष्यम् । किंवा गोधूमपार्थजचूर्णसमो गुडः,
 तैलाज्ये तु सस्काराः स्त्रीकमात्रे देये । पार्थोऽर्जुनवृक्षः । वाशब्दः पूर्ववृत्तान्
 पेक्षया ॥ ११ ॥

गोधूमेत्यादि ।—ककुभोऽर्जुनः । अत्रापि योगे सर्पिर्मधुशर्करायां पूर्ववत्स्थानं
 ह्रीत्वा क्वागचौरिणीत्यादिवाक्त्वं क मधुपरं सिद्धमेतं देयम् ॥ १२ ॥

हृद्रोगश्वासकासघ्नं ककुभस्य च वल्कलम् ।
 रसायनं परं बल्यं वातजिन्मासयोजितम् ।
 संवत्सरप्रयोगेण जीवेद्वर्षशतं ध्रुवम् ॥ १३ ॥
 हिङ्गुग्रन्थाविउविश्वकृष्णा-कुष्ठाभयाचित्रकयावशूकम् ।
 पिबेच्च मौवर्चलपुष्कराब्जं यवाभमा शूलहृदामयघ्नम् ॥ १४ ॥
 दशमूलिकषायन्तु लवणक्षारसंयुतम् ।
 श्वासं कासञ्च हृद्रोगं गुल्मं शूलञ्च नाशयेत् ॥ १५ ॥
 पाठां वचां यवक्षारमभयां सान्निवेतसाम् ।
 दुर्गलभां चित्रकञ्च तूषणञ्च फलत्रयम् ॥
 शर्तौ पुष्करमूलञ्च तिलिङ्गीकं सदाङ्गिमम् ।
 मातुलुङ्गस्य मूलानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥
 सुखादकेन मय्य वा म्लुतान्येतानि पाययेत् ।
 अर्गः शूलञ्च हृद्रोगं गुल्मञ्चाशु व्यपोहति ॥ १६ ॥
 पुटदग्धमश्मपिष्टं हरिणविषाणन्तु सर्पिषा पिबतः ।
 हृत्पुष्टगूलमुपशममुपयात्यचिरेण कष्टमपि ॥ १७ ॥
 क्रिमिहृद्रोगिणं स्निग्धं भोजयेत् पिशितौदनम् ।
 दध्ना च पललोपेतं त्र्यहं पश्चाद्विरेचयेत् ॥

मूलं नामबलायुषा इति, मूलं चूर्णमिति चूर्णरूपं मूलमित्यर्थः । ककुभस्य
 मूलमिति ककुभस्य त्वक्चूर्णमपि दुग्धेन पेयम् । योगद्वयमेतत् ॥ १३ ॥

हिङ्गुत्यादि ।—पुष्करस्याभावात् कुष्ठस्यैव भागद्वयम् । हिङ्गुदिपुष्करान्तानां
 यवकाथे प्रलिप्य पिबेत् ॥ १४—१६ ॥

पुटेत्यादि ।—हरिणशृङ्गं कशेरु सवेद्यं सदा प्रलिप्य च गोमयाग्नौ निर्धूमाङ्गारे
 वा दग्ध्वा शिलापिष्टं घृतेन पेयमित्यर्थः ॥ १७ ॥

क्रिमौत्यादि ।—अतः परमित्यन्तं सुशुतस्य ।—पिशितप्रधानमौदनं पिशितौदनम्,
 अथ दध्ना पललेन च संयुक्तं त्र्यहं भोजयेत् । पललं तिलचूर्णम् । एतच्च पिशितौदन-

सुगन्धिभिः सलवणैर्योगैः साजाजिशर्करैः ।

विडङ्गगाढं धान्यान्नां पाययेद्वितमुत्तमम् ॥ १८ ॥

क्रिमिजं च पिबेन्मूलं विडङ्गामयसंयुतम् ।

हृदि स्थिताः पतन्त्येवमधस्तात् क्रिमयो नृणाम् ।

यवान्नं वितरेच्छास्त्रे सविडङ्गमतः परम् ॥ १९ ॥

वक्त्रभट्टतम्—

मुख्यं शतार्धं च हरीतकीनां सौवर्चलस्यापि पलद्वयम् ।

पक्वं घृतं वक्त्रभकेति नाम्ना हृच्छासमूलोदरमारुतघ्नम् ॥ २० ॥

खदं द्रव्यं घृतम्—

खदं द्रोणैरमच्छिष्टाबलाकाश्मर्यैकतृणम् ।

दर्भमूलं पृथक्पर्णी पलाशर्षभकौ स्थिरा ॥

जीजनं क्रिमिष्यामुत्कृष्टार्थम् । पश्चादिति क्रियुत्कृष्टानन्तरं विरेचयत् । केचन विरेचयेदित्याह सुगन्धिभिरित्यादि ।—योगैरिति विरेचनयोगैः । कौटुम्भः सुगन्धिभिः १—चातुर्जातकयोगैरिति जेषः । सौगन्ध्यकरणञ्च वान्तिशब्दानिरासायम् । वमनञ्च क्रिमिहृद्रोगे निषिद्धम्, क्रिमिजर्जरितहृदयत्वात् । तथा वमनेन क्रिमिभिश्चिरोगर्तरिन्द्रियोपघातभयाच्चति । सलवणैरित्यत्र सपललेरिति पठित्वा सघट्ट तिलचूर्णैरिति व्याख्यानयन्ति केचित् । पीतविरेकस्यानुपानमाह विडङ्गगाढमित्यादि ।—विडङ्गगाढं विडङ्गचूर्णोत्कटम्, धान्यान्नामिति काञ्चिकम् । विडङ्गगाढं रिति पाठे योगैरित्यस्य विशेषणम् ॥ १८ ॥

विरेचनयोगान्तरमाह क्रिमिजे चेत्यादि ।—विडङ्गकुष्ठचूर्णं प्रक्षिप्य गोमूत्रं वा विरेकार्थं पिबेत् । अद्यप्ययं योगः सुश्रुते नास्ति तथापि तन्मान्तरौघ एवायं विरेचनप्रसावे संशङ्कारेण लिखितः । विरेचनानन्तरमग्निसन्मुख्यार्थं परिशुद्धिर्नामि विनाशार्थश्चाग्नसंस्कारमाह यवान्नमित्यादि ।—यवान्नमिति यवपेयादिकम् । स विडङ्गमिति षडङ्गविधिना विडङ्गकषायसाधितम् । अतः परमिति विरेकानन्तरमित्यर्थः ॥ १९ ॥

वक्त्रभट्टते—मुख्यमिति श्रेष्ठम् । हरीतकी सौवर्चलञ्च कल्कः, घृतस्य प्रसृज्जलं च पाकः ॥ २० ॥

पलिकान् साधयेत्तेषां रसे क्षीरे चतुर्गुणे ।
 कल्कैः स्वगुप्तर्षभकमेदाजीवन्तिजीवकैः ॥
 शतावृत्यृद्धिमृद्दीकाशर्कराश्रावणोविमैः ।
 प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातपित्तहृद्रोगशूलनुत् ॥
 मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःश्वासकामक्षयापहः ।
 धनुःस्त्रीमद्यभाराध्वखिन्नानां बलमांसदः ॥ २१ ॥

बलाद्यं घृतम्—

घृतं बलानागवलार्जुनाम्बुसिद्धं सयष्टीमधुपादकल्कम् ।
 हृद्रोगशूलक्षतरक्तपित्तं कासानिलासृक् शमयत्युदीर्णम् ॥ २२ ॥

अर्जुनघृतम्—

प्राथम्यं कल्कस्वरसेन पक्वं शस्तं घृतं सर्वहृदामयेषु ॥ २३ ॥

इति हृद्रोगचिकित्सा ।

अद द्वाद्यं — पलाशः किंशुकः, तस्य मूलम् । अन्यं तु पलाशः शटीमाह । एत-
 म्मिश्रं कादशपलं कार्यं ऽष्टगुणं जलमेकादशशरावं दत्त्वा काथः कार्यः । पाद-
 शपय पादीनशरावचयम्, ततश्चतुर्गुणं चौरमेकादशशरावरूपमिति किञ्चिद्गुणचत-
 रं पाकः । अन्यं तु एकादशपलं काथ्य एवादकं जलं दत्त्वा पादशेषथ प्रस्थ-
 मलाह । अतश्चतुर्गुणं चौरमादकं एव पञ्चगुणः पाक इति । व्यवहारीऽप्येत्य-
 मव । श्रावणी सुष्ठितिका । विमं मृणालम् ॥ २१ ॥

प्रतिमत्वादी । — बलाघृते । — नागबला गौरचतस्रं ला अस्य काथः ॥ २२ ॥

अर्जुनघृतं स्पष्टम् ॥ २३ ॥

इति हृद्रोगचिकित्साविहतिः ।

अथ मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा ।

वातमूत्रकृच्छ्रे—

अभ्यञ्जनस्नेहनिरुहर्वास्तस्त्रे दोषनाहोत्तरवस्तिसेकान् ।
 स्थिरादिभिर्वातहरेष्व मिडान् दद्याद्रसांश्चानिलमूत्रकृच्छ्रे ॥१॥
 असृतानागरं धात्रोवाजिगन्धात्रिकण्टकान् ।
 प्रपिबेद्वातरोगार्तः सशली मूत्रकृच्छ्रवान् ॥ २ ॥
 पित्तमूत्रकृच्छ्रे—सेकावगाहाः शिशिराः प्रदेहा
 यैश्चो विधिर्वस्तिपयोविकाराः ।
 द्राक्षाविदारौक्षुरसेधृतेश्च
 कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु कार्य्याः ॥ ३ ॥
 कुशः काशः शरो दर्भ इक्षुश्चेति तृणोद्भवम् ।
 पित्तकृच्छ्रहरं पञ्चमूलं वस्तिविशोधनम् ।
 एतत्सिद्धं पयः पीतं मेढ्रगं हन्ति शोणितम् ॥ ४ ॥
 शतावरोकाशकुशाश्वदं द्राविदारिशालीक्षुकशेरुकाणाम् ।
 काथं सुसिद्धं मधुशर्कराक्तं पिबन् जयेत् पित्तिकमूत्रकृच्छ्रम् ॥५॥
 हरोतकोगोक्षुरराजवृक्षपाप्राणभिद्धन्वयवासकानाम् ।
 काथं पिबेन्मात्तिकसम्प्रयुक्तं कृच्छ्रे मदाहे मरुजं विबन्धे ॥६॥

सप्तोत्तरे मर्मशते वीर्यं सर्माणि शरीरद्वयवस्तयं प्रधानानि । ततो हृद्ग
 चिकित्सामभिधाय वस्तिरोगचिकित्सायाह अभ्यञ्जनेत्यादि । —स्थिरादिभिर्वाति
 शालपण्यादिभिः पञ्चमूलं । वातहरेरिति वातहरत्वं नोक्तैः ॥ १ ॥

असृत्यादि ।—योगोऽयं कार्यम् ॥ २ ॥

यैश्चो विधिरिति सशर्करं मस्यमित्यादि वागभट्टस्य अशीतौयोक्त । द्राक्षा
 विदारौक्षुरसैधृतैश्चेति सहायं तृतीया ॥ ३ ॥

कुश इत्यादौ ।—तृणोद्भव पञ्चमूलमिति योज्यम् दर्भं क्षुल्लयामूषम ॥ ४ ॥

शतावरोल्यादौ ।—शालीति शालिधान्यमूलम् ॥ ५ ॥

हरोतकौल्यादौ ।—राजवृक्षं शीथालुफलम् धन्वयवासकी दुरालभा ॥ ६ ॥

गुडेनामलकं हृष्यं शमघ्नं तर्पणं परम् ।

पित्ताग्निदाहशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ॥ ७ ॥

एवार्कबीजं मधुकञ्च दार्वीम्

पैत्तेऽपिबेत् तण्डुलधावनेन ।

दार्वीं तथैवामलकीरसेन

समाक्षिकां पैत्तिकमूत्रकृच्छ्रे ॥ ८ ॥

कफमूत्रकृच्छ्रे-

क्षारोष्णतीक्ष्णोष्णमन्त्रपानं स्वेदो यवान्नं वमनं निरूहाः ।

तक्रं स तित्तीषधसिद्धनैलाद्यभ्यङ्गपानं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ ९ ॥

मूत्रेण सुरया वापि कदलीस्वरसेन वा ।

कफकृच्छ्रविनाशाय श्लक्ष्णं पिष्ट्वा त्रुटिं पिबेत् ॥ १० ॥

तक्रेण युक्तं शितिमारकस्य बीजं पिबेत् कृच्छ्रविनाशहेतोः

पिबेत् तथा तण्डुलधावनेन प्रवालचूर्णं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ ११ ॥

श्वदंष्ट्रा विश्वतोयं वा कफकृच्छ्रविनाशनम् ॥ १२ ॥

सर्वं त्रिदोषप्रभवे तु वायोः

स्थानानुपूर्व्यां प्रसमीक्ष्य कार्यम् ।

गुडेनेति गुडामलकफलं तुल्यमाने ॥ ७ ॥

एवार्क कर्कटौ । समार्चकामित्यस्य दार्वीमित्यनेनैव सम्बन्धः न तु पुत्रेण ॥ ८ ॥

चारंत्यादि ।—कफकृच्छ्रमेषजं क्षारादिभिर्युक्तमन्त्रपानम् । ऊषणं त्रिकटुक-
मिति चक्रं, अतएव औषधमिति पाठोऽगच्छ एव, वाग्भटेऽपि “कफजं वमनस्वदे-
तौल्योष्णकटुबीजनम्” इत्युक्तत्वात् ॥ ९ ॥

मूत्रेणेत्यादौ ।—त्रुटिः सूक्ष्मला वाग्भटमवादात् । “पिबेन्मूत्रेण सूक्ष्मला
धात्रीफलरसेन वा” इति । अन्यं तु एलामावमाड । कदलीस्वरसेनेति
कदलीमूलस्वरसेन च ॥ १० ॥

तक्रं णेत्यादौ ।—शितिमारः शालिन्ध्रः ; प्रबालो विट्पुत्रः ॥ ११ ॥ १२ ॥

समकुपितदोषवशाज्जम्बूकृच्छ्रचिकित्सायां सर्वमित्यादि ।—वातजादिभ्यः

त्रिभ्योऽधिके प्राग्बमनं कफे स्यात्

पित्ते विरेकः पवने तु वस्तिः ॥ १३ ॥

बृहतीधावनीपाठा-यष्टीमधु कलिङ्गकाः ।

पाचनीयो बृहत्यादिः कृच्छ्रदोषत्रयापहः ॥ १४ ॥

तथाभिघातजे कुर्यात् सद्योब्रणचिकित्सितम् ।

मूत्रकृच्छ्रे सदा चास्य कार्या वातहरी क्रिया ॥ १५ ॥

खदचूर्णक्रियाभ्यङ्गवस्तयः स्युः पुरीषजे ।

काथं गोक्षुरबीजस्य यवक्षारयुतं पिबेत् ।

मूत्रकृच्छ्रं शक्लज्जञ्च पीतः शीघ्रं विनाशयेत् ॥ १६ ॥

क्रिया हिता त्वश्मरिशर्करायाम्

या मूत्रकृच्छ्रे कफमारुतोत्थे ॥ १७ ॥

मेघं शुक्रविबन्धोत्थे शिलाजतु समाक्षिकम् ।

वृथैव हि तधातोश्च विधेयाः प्रमदोत्तमाः ॥ १८ ॥

• कृच्छ्रं निर्दिष्टं भेषजं सर्वं समविदोषजं मूत्रकृच्छ्रं निर्मितं काव्यम् । तच्च वृद्धं स्थानानुपूर्व्या कर्तव्यं न तु विदोषजज्वर इव कफस्थानानुपूर्व्या । समविदोषजाश्च मूत्रकृच्छ्रस्य वातस्थानमवलेन वायोरिव प्रथमं चिकित्सा कार्या, चिकित्सा-
र्हति भावः । विषमसन्निपातकृच्छ्रचिकित्सां मातुं विभ्य इत्यादि । त्रिभ्योऽधिके इति
तावत् कफे पित्ते वाते इत्येते क्रमेण मुख्यं भवति । अत्र मूत्रकृच्छ्रानारम्भकमाशय-
न्तरस्य कथमप्यपेक्ष्य मूत्रकृच्छ्रारम्भककफभागस्याधिक्यमस्तीति कृत्वा त्रिभ्योऽधिकं
दत्तं कृतम् । एवं पित्तपवनयोरपीति पित्तपवनान्तरापेक्षया आधिक्यं व्याख्यायमानं
अन्ये विभ्य इति क्वान्दस्तात षष्ठ्यर्थं पञ्चमीत्याह । तत्र त्रयाणां मध्य इत्यर्थः । १०
बृहतीपाठौ । — धावनी कण्टकारौ । कृच्छ्रदोषत्रयापह इति कृच्छ्रज-
दोषत्रयापह इत्यर्थः ॥ १४ ॥

वातहरी क्रियति आनाहोक्ता क्रिया । खं देव्यादौ । — चूर्णक्रियेति कुलवर्ति-
क्रिया विरेचनट्यचूर्णं दत्त्वा गुदे नलिकया फोक्करणम् ॥ १५ । १६ ॥

अश्मरीशर्कराजमूत्रकृच्छ्रचिकित्सां मातुं क्रिया हितेत्यादि । — अश्मरीशर्कराभ्यां
मिति चरके पीठ ॥ १७ । १८ ॥

एलाहिङ्गयुतं घोरं सर्पिर्मिश्रं पिबेन्नरः ।

मूत्रदोषविशुद्ध्यर्थं शुक्रदोषहरश्च तत् ॥ १८ ॥

मूत्रकृच्छ्रे विहितन्तु पेत्ते तत् कारयेच्छोणितमूत्रकृच्छ्रे ॥ १९ ॥

त्रिकण्टकारग्वधदर्भकाशदुरालभापर्वतभेदपथ्याः ।

निप्लन्ति पीता मधुनाश्मरोश्च सम्प्राप्तस्योरपि मूत्रकृच्छ्रम् ॥ २० ॥

कषायोऽतिबलामूल-साधितोऽशेषकृच्छ्रजित् ॥ २२ ॥

एलाश्मभेदकशिलाजतुपिप्पलीनाम्

चूर्णानि तण्डुलजलेर्लुलितानि पीत्वा ।

यदा गुडेन सहितान्यवलिङ्घ्य सम्यक्

आसन्नस्यतुरपि जीवति मूत्रकृच्छ्रो ॥ २३ ॥

अयोरजः श्लेष्मपिष्टं मधुना सह योजितम् ।

मूत्रकृच्छ्रं निहन्त्याशु त्रिभिर्लेहैर्न संशयः ॥

सितातुल्यो यवचारः सर्वकृच्छ्रविनाशनः ।

निदिग्धिकारसो वापि सचौद्रः कृच्छ्रनाशनः ॥ २४ ॥

शतावरीष्टतचौते—

शतावरीकाशकुशश्वदंष्ट्रा-विदारिकेक्षामलकेषु सिद्धम् ।

सर्पिः पयो वासितया विमिश्रं कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु योज्यम् ॥ २५ ॥

एल्यादौ ।—एलाहिङ्गं नो प्रविष्य ससर्पिः घोरं पिबेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

विकण्टकेत्यादौ ।—पर्वतभेदः पाषाणभेदः । एषा कषाये मधु प्रक्षेप्यम् ॥ २१ ॥

कषाय इत्यादौ ।—अतिबला श्वेतबला ॥ २२ ॥

एलादिचूर्णानि तण्डुलजलेन पातयानि, किंवा गुडेन लेखनीति ॥ २३ ॥

अथ इत्यादि ।—भारितपुटितवलादिष्वौहचूर्णं रति ५ मधुमात्रेण लौहपात्रे मर्दयित्वा लेख्यं रक्तिकादिक्लमेण माषकद्वयपथ्येनम् । त्रिभिर्लेहैरिति दिनत्रये-
वत्यर्थः । निदिग्धिकारस इति कण्टकारीस्वरसः । उक्तं हिवाग्भटे—“स्वरसं कण्ट-
काया वा पाययेन्माषिकान्वितम्” इति ॥ २४ ॥

शतावरीत्यादौ ।—ष्टतसाधनपथे शतावरीत्यादीनां कल्कः जलस्य चतुर्गुणम्
शर्करा तु प्रक्षेप्या ॥ २५ ॥

त्रिकण्टकाद्यं दृतम्—

त्रिकण्टकैरण्डकुशाद्यभीरु-कर्कारकेतुस्त्रसेन सिद्धम् ।
सर्पिर्गुडाईशयुतं प्रपेयं कृच्छ्राभ्रमरीमूत्रविघातहेतोः ॥२६॥

सुकुमारकुमारकदृतम्—

पुनर्नवामूलतुला दशमूलं शतावरी ।
बला तुरगगन्धा च दणमूलं त्रिकण्टकम् ॥
विदारिगन्धा नागाह्वा गुडूच्यतिबला तथा ।
पृथग्दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ।
तेन पादावशेषेण दृतस्यार्द्धादकं पचेत् ॥
मधुकं शृङ्गबेरञ्च द्राक्षासैन्धवपिप्पलीः ।
द्विपलिकाः पृथग्दद्याद्यमान्धाः कुडवं तथा ॥
त्रिंशद्गुडपलान्यत्र तैलस्यैरण्डजस्य च ।
प्रस्थं दत्त्वा समालीढ्य सम्यङ्मृद्वग्निना पचेत् ॥
एतदीश्वरपुत्राणां प्राग्भोजनमनिन्दितम् ।
राज्ञां राजसमानाञ्च बहुस्त्रीपतयश्च ये ॥
मूत्रकृच्छ्रे कटीस्तम्भे तथा गाढपुरौषणाम् ।
मेद्ववङ्गणशूले च योनिशूले प्रशस्यते ॥

त्रिकण्टकैत्यादौ ।—कुशादि दणपञ्चमूलम्, अभीरुः शतावरी, कर्कारकं कुपाण्डुमेदः कुपाण्डुकातिः उत्कलदेशे प्रसिद्धः । त्रिकण्टकादीनां सबेवा स्वरं नन्दभावे कषाय । गुडाईशयुतमिति दृतापेक्षया अर्द्धांशो गुड इति षोडश इत्यर्थः । गुडश्च प्रक्षेप्यः । अन्ये तु गुडं दत्त्वेव पाक इत्याहुः ॥ २६ ॥

पुनर्नवेत्यादौ ।—दशमूलस्य मिलित्वा दश पलानि दणमूलं दणपञ्चमूलं एतदपि मिलित्वा दशपलमानम् । विदारिगन्धा शालपर्णी । नागाह्वा नागबल गोरक्षतुला इत्यर्थः । अतिबला अतिबला । द्रोण इति द्रव्यतुलादये प्रथमं द्राव्य इत्यर्थः । द्विपलिका इति पलद्वयमाणाः । गुडमेरण्डतैलञ्च दत्त्वेव पाक

क्षयीक्षानाञ्च गुल्मानां वातशोथितकाञ्च ये ।
 अथ रसायनं शीतं सुकुमारकुमारकम् ।
 पुनर्नवाशते द्रोणी देयोऽन्येषु तथाऽपरः ॥ २७ ॥
 इति मूत्रकृच्छ्र-चिकित्सा ।

अथ मूत्राघात-चिकित्सा ।

मूत्राघातान् यथादोषं मूत्रकृच्छ्रं हरैर्जयेत् ।
 वस्तिमुत्तरवस्तिञ्च दद्यात् स्निग्धं विरेचनम् ॥
 कल्कमेवावृजानामक्षमात्रं ससैन्धवम् ।
 धान्यान्लयुक्तं पीत्वैव मूत्राघाताद्विमुच्यते ॥ १ ॥
 पाटल्या यावशूकाञ्च पारिभद्रात् तिलादपि ।
 चारोदकेन मदिरां त्वगेलोषणसंयुताम् ।
 पिबेद्गुडोपदंशान् वा लिङ्घ्यादेतान् पृथक् पृथक् ॥ २ ॥

देयोऽन्येषु तथापर इति अन्येषु दशमूलादिष्वपरद्रोष इत्यर्थः । सुकुमार इति सुकु-
 माराः सुस्निग्धः, कुमारः शिशवः, एतदुभयोर्हितत्वात् सुकुमारकुमारकसंज्ञा ॥ २७ ॥
 इति मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा-विहतिः ॥

मूत्रगतविकारसाधन्यादनन्तरं मूत्राघातचिकित्सारम्भः ।—मूत्राघातो विबन्धः
 मूत्राघातः । मूत्राघातमूत्रकृच्छ्रयोश्चायं मीदः ;—मूत्रकृच्छ्रे कृच्छ्रत्वमधिकमौषधिवन्धः,
 मूत्राघाते तु विबन्धो महान् कृच्छ्रत्वमल्पमिति । कृच्छ्रमित्यादि ।—सुश्रुतस्य ।
 एवाकर्षणकर्मणीति उल्लेखः । ध्यान्यान् काञ्चिकम् ॥ १ ॥

पाटल्या इत्यादि ।—सुश्रुतस्य । तिलादिति तिलनालात् । इहापि वक्तव्य-
 मात्रं पृथक् पृथगिति सन्ध्यानीयम्, तेन पृथक् पाटल्यादीनां चारोदकीदकेन समा-
 रोदरां त्वगेलोषणं प्रविष्टं पिबेत् । कषणं मरिचम् । अन्येषु पाटलीयावशूकयो-
 र्भिल्लिहा चारः । केवलस्यैव चारोदकत्वात् ; अतएव वाग्भटे आयुर्वेदसारे च

त्रिफलाकल्कसंयुक्तं लवणं वापि पाययेत् ।

निदिग्धिकायाः स्वरसं पिबेद्वा तान्तवस्तुतम् ॥ ३ ॥

जले कुङ्कुमकल्कं वा सञ्जीवमुषितं निशि ।

सतैलं पाटलाभक्ष्यं चारवद्वा परिस्तुतम् ॥ ४ ॥

“पाटलीयावशूकाभ्यामिति मिलित्वा पठ्यते” इत्याहुः । अक्षयदत्तस्यैव वाग्भट्टीकायां व्याख्यातवान् । कार्तिकस्तु मदिरामित्यस्य स्थाने मतिमानिति पाठः स्वीकृत्य चूर्णकमिति चाध्याहृत्य एवं व्याचष्टे,—पाटल्यादीनां चूर्णं खारीदकेन सुष्ककचारवारिणा पिबेदिति । यदाह विश्वामित्रः, “पाटलिः पारिमद्रादवा तिलादवापि यवागृजात् । कश्चैलात्तन् गुतं चूर्णं सुष्ककचारवारिणा । पिबेद् गुडेन मिश्रं वा लिङ्गान् स्रवविघातजित् ।” इति एतत् संवादात् । अत्र ऊषणं पिपली । गुडोपदेशान् वा लिङ्गादेतानिति एतान् पृथक् पृथक् पाटल्यादिचारान् गुडोपदेशान् गुडमिश्रान् वा लिङ्गात् । उल्लेखस्तु मतिमानित्यत्र मदिरामिति पाठः तथा गुडेन मिश्रानित्यत्र गुडोपदेशानिति पाठश्चानार्थमाह ॥ २ ॥

त्रिफलित्यादि ।—सुश्रुतस्य । अत्रापि पानं खारीदकेनेत्यनुवर्त्तयति कार्तिकः । अन्ये तु “अभयामलकाद्याणां कल्कं वदरसम्भितम् । अभ्यसा लवणीपेतं पिबेन्मूत्ररुजापहम्” इति वचनं मूत्ररुजप्रतिषेधे सुश्रुतेनोक्तम् । अतस्तद्दर्शनादवाप्यत्र सैव पानम्, तथा मिलित्वाष्टमाषकं मानञ्चेत्याहः । त्रिफलाकल्कं माषा ६, सैन्धव-माषा २ । द्वितीययोगे तान्तवस्तुतमिति वस्त्रगालितम् । मधुयोगादप्यत्र योगः पेयः । यदाह वाग्भट्टः—“स्वरसं कण्टकायां वा पाययन्माच्छिकान्वितम्” इति ॥ ३ ॥

जल इत्यादि ।—सुश्रुतस्य । अत्र कुङ्कुमकल्कं शीतकषायविधिना जले पर्युषितं प्रातर्वस्त्रक्षुतं सञ्जीवं पिबेत् । “पिबन् कुङ्कुमकर्षं वा मधूदकसमाश्रुतम् । रात्रिपर्युषितं प्रातस्तथा सुखमवाप्नुयात्” इति पाठान्तरं सुश्रुतटीकाकृतः धर्मेन्द्रः व्याख्यानयति च,—“कुङ्कुमकर्षं मधूदकाभ्यामाश्राव्य रात्रौ स्याप्यं ततः प्रातर्व्यम्” इति । सतैलमित्यादि द्वितीयो योगः सुश्रुतस्यैव । वाज्रवट्ः पूर्वयोगापेक्षया चारवद्वा परिस्तुतमिति, परिस्तुतं पाटलाभक्ष्यं किं विशिष्टं चारवत् खवच्छरयुक्तं पिबेदिति केचिद् व्याचक्षते । अन्ये तु चारवत् पानीयचारमिव सतततलः परिस्तुत

सुरां सोवर्चलवतीं मूत्राघातौ पिबेन्नरः ।
 दाडिमास्त्रयुतं सुख्यमेलावौजं सनागरम् ।
 पौत्वा सुरां सलवणां मूत्राघाताद्विमुच्यते ॥ ५ ॥
 पिबेच्छिलाजतु काथे गणे वीरतरादिके ।
 रसं दुरालभाया वा कषायं वासकस्य वा ॥ ६ ॥
 त्रिकण्टकैरण्डशतावरौभिः सिद्धं पयो वा लघ्नपञ्चमूलैः ।
 गुडप्रगाढं सघृतं पयो वा रोगेषु कृच्छादिषु शस्यते तत् ॥ ७ ॥
 नलकुशकाशेक्षुशिफां कथितां प्रातः सुशीतलां ससिताम् ।
 पिबतः प्रयाति नियतं मूत्रग्रह इतुग्वाच कचः ॥ ८ ॥

पाटलाभस्य तेन सहितं पिबेदित्याहुः । युक्तञ्चितत्, यदाह वाग्भटः—“सतैलं पाटलान्तरं समकृत्योऽथवा सुतम्” इति । सुश्रुतेऽपि मूत्रकृच्छप्रतिषेधे—“पलाश-
 चारमाह्व सप्तकत्वः परिश्रुतम्” पिबेन्मूर्जविकारघ्नं सष्टष्टं तैलमावया ।” इति
 पण्डिते तैलस्य मावया लोकोक्तेर्लनेत्यर्थः । इति । यथाभावां खादेद् बुभुक्षित इति ॥४॥

सुरामित्यादि ।—सुश्रुतस्य । पिबेन्नर इत्यन्त एक एवायं योगः । वाग्भटे-
 ऽपि “सौवर्चलाद्या मदिरां पिबेन्मूत्रकृच्छादपह्नाम्” इत्येवोक्तम् । दाडिमैत्यादि नाग-
 रान्तो तृतीयो योगः । दाडिमास्त्रयुतमित्ति दाडिमरसयुतम् । रसाभावे तु काथः ।
 सुख्यमेलावौजश्चित्रशयणम् । पौत्वा सुरां सलवणामिति तृतीयो योगः ।
 सलवणामिति समेत्येवम् । वस्तुतस्तु दाडिमास्त्रयुता सुख्यमेलाजोरकनागरैरित्य-
 नेन सुरामिति सम्बध्यते । “पौत्वा सुरां सलवणाम्” इत्येव पाठः सुश्रुते पठ्यते
 टीकाकारैश्च व्याख्यातः । तस्मात् दाडिमास्त्रादि सलवणमित्यन्त एक एवायं योगी
 युक्तः । दाडिमास्त्रामिति दाडिमयोगादस्त्राम् । सुख्या सुरामिति पैष्टिकीम् ॥ ५ ॥

पिबेदित्यादी ।—वीरतरादिगणकाथे शिलाजतु प्रक्षिप्य पिबेदित्यर्थः । अत्र
 व्याधौ शिलाजतुर्नोऽत्यन्तयोगिकत्वेन दुरालभाकाथे वासककाथेऽपि शिलाजतु
 प्रक्षिपन्ति ॥ ६ ॥

त्रिकण्टकेत्यादि ।—योगवचम् । गुडप्रगाढमिति पूर्वोक्तं योगद्वयेन सम्बध्यते ।
 त्रिकण्टकादिसिद्धं वा लघ्नपञ्चमूलसिद्धं वा पयो गुडप्रगाढं इति । सघृतं पय
 इति तृतीयो योगः ॥ ७ ॥

नलकुशदी ।—शिफा मूलम्, तच्च नलादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते । कचः इह-

गोधावल्या मूलं कथितं घृततैलगोरसैर्मिश्रम् ।
 पीतं निरुद्धमधिराग्निरिति मूत्रस्य सङ्घातम् ॥ ८ ॥
 जलेन खदिरवीजं मूत्राघाताशमरोद्धरम् ।
 मूलं रुद्रजटायाश्च तक्रपीतं तदर्धकृत् ॥ १० ॥
 मूत्रे विबन्धे कर्पूर-चूर्णं लिङ्गे प्रवेशयेत् ॥ ११ ॥
 शृतशीतपयोऽन्नाग्नी चन्दनं तण्डुलाख्यम् ।
 पिबेत् सशर्करं श्रेष्ठमुष्णवाते सशोणिते ॥
 शीतोऽवगाहः श्वावस्तेरुष्णवातनिवारणः ।
 कुष्माण्डकरसस्यापि पीतः सत्तारशर्करः ॥ १२ ॥
 स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोणितं यस्य सिध्यते ।
 मैथुनोपरमस्यास्य वृंहणीयो हितो विधिः ॥ १३ ॥
 खगुप्ताफलमृद्धीकाक्षणेक्षुरसितारजः ।
 समांशमर्द्धभागानि क्षीरक्षौद्रघृतानि च ॥

स्मृतः पुनः । गोधावली गोहालिषा इति ख्याता । गोरसोऽयं तक्रम् ॥ ८ । २ ॥

जलेनेत्यादौ ।—खदिरवीजमशोकवीजमित्याहुः ॥ १० ॥

मूत्र इत्यादौ ।—लिङ्ग इति लिङ्गरस्यु श्लक्ष्णदूर्वाकाष्ठादिना च कर्पूररज
 प्रक्षेपः । एवं स्त्रीयोगावपि, लिङ्गवचनस्य सामान्यवचनत्वात् । श्रुतेत्यादौ ।—शुद्ध
 चन्दनमिति योज्यम्, तेन श्रुतचन्दनमित्यर्थः । शृतशीतपयसा अन्नभीजनशीलः । अ
 वस्ते रिति वस्तिभाषपर्यन्तम् । कुष्माण्डरसः कुष्माण्डमज्जिकास्वरसः ॥ ११ ॥

मूत्रदोषप्रसङ्गेन मूत्रसार्गप्रवृत्तस्य रक्तस्यापि विधानमुपदिशन्नाह स्त्रीणां
 मित्यादि ।—सुश्रुतस्य । सुश्रुतेऽसु यस्य कार्तिककुण्डो न पठति, शुक्रचय
 सिङ्गे नैवोक्तत्वात् । जेष्ठाहस्त प्रकरणान्तरत्वात् शिष्यद्वितैषितया पठति
 ॥ १२ ॥ १३ ॥

खगुप्तेत्यादौ ।—खगुप्ताफलं शुक्रशिखीवीजम् । मृद्धीका द्राक्षा । कृष्णा पिप्पली,
 न तु कथ्येति इक्षुरकविशेषम्, सुश्रुते पिप्पलीपाठात् । इक्षुरकः कीकिषाच,
 जल्ल बीजम् । क्षिता शर्करा । रजसूर्णम् । अर्द्धभागानि क्षीरक्षौद्रघृतानि चेति

सर्वं सन्ध्यामभ्यासमार्गं क्षौद्रा पयः पिबेत् ।
इति शुक्राशयोल्यांश्च दोषान् बन्ध्यासुतप्रदम् ॥ १४ ॥

चित्रकाद्यं घृतम्—

चित्रकं शारिवा चैव बला कालानुशारिवा ।
द्राक्षाविशालापिप्पल्यस्तथा चित्रफला भवेत् ॥
तथैव मधुर्कं दद्याद् दद्यादामलकानि च ।
घृतादृकं पचेद्देभिः कल्कै रक्षसमन्वितैः ॥
क्षौरद्रोणे जलद्रोणे तत् सिद्धमवतारयेत् ।
शीतं परिक्षुतञ्चैव शर्कराप्रस्थसंयुतम् ॥
तुगाक्षीर्याश्च तत् सर्वं मतिमान् प्रतिमिश्रयेत् ।
ततो मितं पिबेत् काले यथा दोषं यथाबलम् ॥
वातरिताः पित्तरिताः स्नेहरेताश्च यो भवेत् ।
रक्तरिता ग्रन्थिरेताः पिबेदिच्छन्नरोगिताम् ॥
जीवनीयञ्च वृष्यञ्च सर्पिरेतश्चाङ्गाणम् ।
प्रजाहितञ्च धन्यञ्च सर्वरोगापहं शिवम् ॥
सर्पिरेतत् प्रयुञ्जाना स्त्री गर्भं लभतेऽचिरात् ।
असृग्दोषान् जयेच्चापि योनिदोषाश्च संहतान् ।
मूत्रदोषेषु सर्वेषु कुर्यादेतच्चिकित्सितम् ॥ १५ ॥

इति मूत्राघातचिकित्सा ।

समुदितचूर्णात् क्षौरादीनि प्रत्येकमहभागानि । सुश्रुते पुनरयं योगोऽन्वया
पठ्यते,—“क्षौद्राहभागः कर्तव्यो भागः स्यात् क्षौरसर्पिषोः । शर्करायाश्च चूर्णानि
द्राक्षाचूर्णञ्च तन्मसम् । स्वयगुप्ताफलञ्चैव तथैवेक्षुरकस्य च । पिप्पलीना तथा
चूर्णमहभागं प्रदापयत् तदैकध्वं समानीय खलनाभिप्रमथ्य च । तस्य माञ्चितस्य
चूर्णं लिङ्गात् क्षौरं ततः पिबेत् ।” इति ॥ १४ ॥

चित्रकमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । कालानुशारिवा तमरपादिका । विशाला
गौरचकर्कटी । विशालंति पाठे काष्ठपाटला, व्यवहारस्तु विशाखैव । चित्रफला

अथाश्मरी-चिकित्सा ।

वरुणस्य त्वचं श्रेष्ठां शुण्ठीगोक्षुरसंयुताम् ।
 यवचारगुडं दत्त्वा क्वाथयित्वा पिबेहिताम् ।
 अश्मरीं वातजां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १ ॥

वीरतरादिगणः—

वीरतरः सहचरी दर्भो वृक्षादनो नलः ।
 गुन्द्राकाशकुशावभ्रमभेदमोरटुट्टुकाः ॥
 कुरूण्टका च वशिरो वसुकः साग्निमन्थकः ॥
 इन्दीवरौ श्वदंष्ट्रा च तथा कपोतवक्रकः ॥
 वीरतरादिरित्येष गणो वातविकारनुत् ।
 अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजापहः ॥ २ ॥

शीङ्गुष्माककर्कटीभेदः । तुगाक्षीर्या इत्येत प्रस्थसयुतामित्येतत् समासप्रविष्टमप्याकृष्य
 सत्स्वननौयम् । कालं ज्ञेयान्नलक्षणम् । यथादीष यथानलमिति मिलितदेहाग्नि
 बलानुरूपम् सुश्रुतं एतद् घृतात् पूर्वमतिबलनाम घृतं क्रमम् । तेन सर्पिरतन्महा
 बलमित्यपि घृतस्यास्य नामति टीकाऽतः ॥ १५ ॥

इति मृगवाचार्चचिकित्साविवर्तिः ।

मूत्रविरोधित्वसामान्यादश्मरीचिकित्सितमुच्यते वरुणस्येत्यादि ।—श्रेष्ठामिति
 कौटायनपद्धताम् । यवचारगुडौ प्रलेप्यौ ॥ १ ॥

वीरतर इत्यादौ ।—वीरतरः शरः, सहचरी भिष्यदीदध पोतनीलपुष्पभदात,
 दर्भ उलुयावण, वृक्षादनी वन्दाकः, गुन्द्रा गुलुवः, मोरटमिचुमूल, टुट्टुक
 श्लोणाकः, कुरूण्टका श्रीहस्तिनी, ब्रह्मदत्तस्तु कृष्णसूक्ष्मफला मलकमञ्जरी
 दक्षिणदेशं सितचराख्येत्याह । इन्दीवरः चुम्भाकः । वशिरो सूर्यावर्तभेदः,
 वसुको वसुहटः ; कपोतवक्रकः कडर इति ख्यातः, स च शिरीषसदृशः खलपत्र,
 खलपत्रविटपः । गणलादनेन सर्वकल्पना ॥ २ ॥

शुण्ठीन्निमन्यपाषाणयिषुवरुणगोक्षुरैः ।
अभयारम्भधफलैः काथं कुर्याद्विचक्षणः ॥
रामठक्षारलवणचूर्णं दत्त्वा पिबेन्नरः ।
अश्मरीमूत्रकृच्छ्रं पाचनं दीपनं परम् ।
इत्यात् कोष्ठाश्रितं वातं कव्यरुमुदमेद्वगम् ॥ ३ ॥

पाषाणभेदाद्यं घृतम् —

पाषाणभेदो वसुको वशिरोऽश्मन्तकन्तथा ।
शतावरी श्वदंष्ट्रा च वृहती कण्टकारिका ॥
कपोतवक्त्रात्त गलकाञ्चनोशीरगुल्मकाः ।
वृक्षादनीभङ्गकश्च वरुणः शाकजं फलम् ॥
यवाः कुलत्याः कोलानि कतकस्य फलानि च ।
ऊषकादिप्रतीवापमेषां काथं शृतं घृतम् ॥
भिनन्ति वातसम्भूतामश्मरीं क्षिप्रमेव तु ।
क्षारान् यवागूः पेयानि कषायाणि पयांसि च ।
भोजनानि च कुर्वीत वर्गोऽस्मिन् वातनाशने ॥ ४ ॥

शुण्ठीत्यादी ।— पाषाण पाषाणभेदौ ॥ ३ ॥

पाषाणभेद इत्यादि ।— सुश्रुतस्य । अश्मन्तकोऽस्मलोत्क कोविदारसदृशपत्र ।
पार्श्वगल आगडा इति ख्यातः । शीगल इत्यस्य काञ्चनो जलजी विटपशीरित
ते । गुल्मको गुल्मच । भङ्गकः श्लेष्माकशक कर्कशमल्लपृष्ठादर
प्र प्रायो मरुदंष्ट्र भवति तस्य फलम् । कतक तीक्ष्णसादनफल प्रायो
मेषे भवति । ऊषकादिप्रतिवापमिति ऊषकादिरयं वक्ष्यमाणस्तत्कल्पाः । एषा-
मिति पाषाणभेदादीनाम् । घृतसाधनौषधवर्गेण क्षारादयोऽपि साध्या इत्यादि
हिरानिति पानीयक्षारान् । यदि चूर्णरूपः क्षारः पीयते, तदा वास्तिश्लेष्मनटवन्
क्षारदिना । क्षारीदकपानपक्षे तु क्षारस्य कर्षव्य कर्षव्य वा षड्गुणेन जलन बलञ्च
विनाश शृतं पेयम् । पेयानीति यूषरसादीनि, पेयाश्चेति पाठेऽपि यूषादीनि-
विः । यूषांशेऽपि पाठान्तरम् । पेयाश्चेति तु पाठः सुश्रुतपुस्तकेषु न दृश्यते, तदो-

ऊषकादिः—

ऊषकं सैन्धवं हिङ्गु काशीशङ्खगुल्फं ।
शिलाजतु तुल्यकश्च ऊषकादिश्चाहृतः ॥
ऊषकादिः कफं हन्ति गणो मेदोविशोधनः ।
अश्वरीशर्करामूत्रशूलघ्नः कफगुल्फनुत् ॥ ५ ॥

कुशाद्यं घृतम्—

कुशः काशः शरो गुल्फ उत्करो मोरटोऽश्वमभित् ।
दर्भो विदारो वाराही शालिमूलं त्रिकण्टकः ॥
भङ्गुकः पाटली पाठा पत्तुरोऽथ कुरुण्टकः ।
पुनर्नवे शिरोषश्च कथितास्तेषु साधितम् ॥
घृतं शिलाह्वमधुक्वौजैरिन्द्रीवरस्य च ।
तपुषैर्षारुकादौनां वीजैश्चावापितं शृतम् ॥
भिनन्ति पित्तसम्भूतामश्वरीं क्षिप्रमेव च ।

काङ्कहिच न व्याख्यातः । भोजनानीति विनेपौभक्तपलेष्टानि , यवाग्वाश् प्रथमशः
दान विशेषेण सूत्रप्रवर्तकतया प्राधान्यव्यापनार्थम् । वर्गेऽस्मिन् वातनाशन इति
प्राधान्यभेदादिकतकान्तकाव्यस्य द्रव्यवर्गे । ऊषकादिकन्तु प्रतीवापद्रव्य कफ
हरमिति शक्तिविशेषसाधनार्थं संयोज्यमानं शारादिष्वेव प्रत्येपविधया दृश्यमिच्छा ।
अवमर्थो इन्द्रेणाप्यक्तः यथा,—“कुप्यान् शारादिकं ताप्यै क्षिप्नु चपमवापक’
इति । क्षेपमिति प्रत्येपम् , अवापकेरिति अवापकरूपे, कल्कद्रव्येतित्यर्थं , कन्दोभङ्गा
गुरोधाह्वस्त्वम् । एव वर्गेऽस्मिन् पित्तनाशन इत्यादावपि व्याख्येयम् ॥ ४ ॥

ऊषकादिवर्गेमाह ऊषकमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । ऊषकं शारमृत्तिका
तद्वत् खवचमित्यन्ते । काशीशङ्खमिति शतुकाशीशं पुष्पकाशीशश्च , तवाद्य भक्त
सदृश किञ्चिदक्षं खवसरसश्च, द्वितीयन्वीक्यतीतं कषायरसम् तुल्यत्वं तुतिया इति
प्रसिद्धम् ॥ ५ ॥

कुश इत्यादौ ।—सुश्रुतस्य मोरट इक्षुमूलं ; गुष्म गुल्फः , दर्भ उलुवा
वाराही वापहीकन्दः, तदभावे चर्मकारालुक, भङ्गुकः श्लोनाकः ; पत्तुरः शालिषः ।

क्षारान् यवागूः पेयाश्च कषायाणि पयांसि च ।
भोजनानि प्रकुर्वीत वर्गेऽस्मिन् पित्तनाशने ॥ ६ ॥

वरुणाद्यं दृतम्—

मणे वरुणकादौ च गुग्गुल्वेलाहरेणुभिः ।
कुष्ठमुस्ताह्वमरिचचित्रकैः ससुराह्वयैः ॥
एतैः सिद्धमज्जासर्पिरूषकादिगणेन च ।
भिनत्ति कफसम्भूतामश्वरीं क्षिप्रमेव तु ।
क्षारान् यवागूः पेयाश्च कषायाणि पयांसि च ।
भोजनानि प्रकुर्वीत वर्गेऽस्मिन् कफनाशने ॥ ७ ॥

वरुणादिगणः—

वरुणोऽत्तंगलः शिशुतर्कारीमधुशिशुकाः ।
मेषशृङ्गोकरञ्जौ च विम्बग्निमन्यमोरटाः ॥
शैरीयौ वशिरो दर्भो वरी वसुकचित्रकौ ।
विष्वक्षेवाजशृङ्गौ च वृहतीहयमेव च ॥

पुनर्नवं पुनर्नवाद्यम् । एषां सर्वेषां कायः, शिलाह्वदीना कल्कः । शिलाह्व-
मधुकवौजैरित्यत्र वौजपदं समासप्रविष्टमपि इन्द्रीवरस्यत्यनेन सह सम्बन्धनीयं, न
तु वौजो वौजकः पीतशालः, वाग्भटसंवादात् । यथा,—पिष्टेन ब्रपुषादीना वौजे
नेन्द्रीवरस्य च । मधुकेन शिलाजेन तत् पिप्पाश्वरिनाशनम्” इति । इन्द्रीवरस्य
पुष्पाकः । एतेन “मधुकः कृतकस्त्वत्वाद्वौजो वौजक उच्यते” इत्यपि हन्द्वाचन-
मनोपःपन्नमेव । अस्यार्थः—इत्थमधुकशब्देन यष्टिमधुकमेवोच्यते, न तु मधुक-
तव, तस्य वौजेनाव्यवहारात् वौजो वौजक इति । आवापितं कल्कितम् ॥ ६ ॥

मण इत्यादि ।—सुश्रुतस्य । अत्र वरुणादिगणेन कायः, शेषेषु च कल्कः, उष-
कादिगणेन कल्करूपेण सिद्धमिच्छार्थः । अज्जासर्पिरित्यत्र वाग्भटे तु दृतमित्येवो-
क्तम् ॥ ७ ॥

यथा “भिनत्ति कफजामाद्यं सन्निवृत्तं दृतमश्वरीम्” इति । वरुणादिगणे अश्व-
गणः सुगणः ह्रीगण इत्यन्ये अलुं न इति तु भाट्टमतौ । तर्कारी जयन्ती, जम्बूलः ;

वरुणादिगणो ज्येष्ठ कफमेदीनिवारणः ।
 विनिहन्ति शिरःशूलं गुल्माद्यन्तरविद्रवोन् ॥ ८ ॥
 वरुणत्वक्कषायस्तु पीतस्तु गुड़संयुतः ।
 अश्मरीं पातयत्याशु वस्तिशूलविनाशनः ॥ ९ ॥
 यवक्षारं गुड़ोपेतं पिबेत् पुष्पफलोद्भवम् ।
 रसं मूलविवन्धनं शर्कराश्मरिनाशनम् ॥ १० ॥
 पिबेद्वरुणमूलत्वक् काथं तत् कल्कसंयुतम् ।
 काथश्च शिग्रुमूलोत्थः कदुष्णोऽश्मरिनाशनः ॥ ११ ॥
 नागरवरुणगोक्षुरपाषाणभेदकपोतवक्त्रजः काथः ।
 गुड़यावशूकमिश्रः पीतो हन्त्यश्मरीमुग्राम् ॥ १२ ॥
 वरुणत्वक्शिलाभेदश्शण्ठीगोक्षुरकैः कृतः ।
 कषायः क्षारसंयुक्तः शर्कराञ्च भिनक्ष्यपि ॥ १३ ॥
 श्वदंष्ट्रे रण्डपट्टाणि नागरं वरुणत्वचम् ।
 एतत् काथवरं प्रातः पिबेदश्मरिभेदनम् ॥ १४ ॥
 मूलं श्वदंष्ट्रे क्षुरकोरुवृकात्
 क्षीरेण पिष्टं हृत्तीक्ष्णयाञ्च ।
 आलोक्ष्य दध्ना मधुरेण पेयम्
 दिनानि सप्ताश्मरिभेदनार्थम् ॥ १५ ॥

मधुशिशुः रक्तशोभाञ्जनः ; करञ्जी करञ्ज लाटाकरञ्जौ , विष्णो तेलाकुचा , मोक्ष
 इक्षुमूलम् , अहीलपुष्पमिति भानुमती , हस्तिकर्णपलाश इत्यन्यं । शैलीयो पीत
 नीलपुष्पभिच्छीदयं , दर्भः कुशः उलूया , बरी अतावरी ; वसुकी वसुहृद् इति
 स्त्रात , अनशङ्की आवर्त्तलिका ॥ ८ ॥ ९ ॥

पुष्पफलोद्भव रसमिति पुराणकुम्भाख्यरसम् ॥ १० ॥

पिबेदिव्यादि ।—पिबेदश्मरीभेदनमित्यन्तं स्पष्टम् ॥ ११—१४ ॥

मूलमित्यादि हृत्तीक्ष्णयाञ्च एकी योगः । इक्षुरजः कीकिलाञ्चः । एवं निबिडा
 नाशकवपुष्टं दुग्धं न पिशा अनक्षदध्ना पेयम् ॥ १५ ॥

पक्षेष्वाकुरमः चारः सितायुक्तोऽश्वमेधः ।
पाषाणरोगपीडां सौमर्षलयुक्ता सुरा जयति †
तद्वत्तदुदुग्धयुक्ता विरात्रं तिलनालभूतिश्च ॥ १६ ॥

एलादिः—

एलोपकुल्यामधुकाश्मभेदकौन्तीश्वदंष्ट्रावृषकोरुवृकैः ।
क्वाथं पिबेदश्मजतुप्रगाढं सशर्करं चाश्वमेधमूत्रकृच्छ्रे ॥ १७ ॥
त्रिकण्टकस्य बीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतम् ।
अविक्षीरेण सप्ताहं पिबेदश्मरिनाशनम् ॥ १८ ॥
शुक्राश्मर्यान्तु सामान्यो विधिरश्मरिनाशनः ॥ १९ ॥

पाषाणभेदाद्यं चूर्णं घृतञ्च—

पाषाणभेदो वृषकः श्वदंष्ट्रा पाठाभयाव्योषशटीनिकुम्भाः ।
हिंसाखराश्वामितमारकाणामेवार्ककाञ्च त्रपुषाञ्च बीजम् ॥
उपकुञ्चिकाहिङ्गं मवेतसास्त्रं स्याद् द्वे वृहत्या हवुषा वचा च ।
चूर्णं पिबेदश्मरिभेदि पक्वं सर्पिश्च गोमूत्रचतुर्गुणं तैः ॥ २० ॥

कुलत्याद्यं घृतम्—

कुलत्यसिन्धूत्यविडङ्गसारं सशर्करं शीतलिधावशूकम् ।
बीजानि कुष्माण्डकगोक्षुराभ्यां घृतं पचेन्ना वरुणस्य तोये ॥

पक्षेत्यादौ ।—इच्छाकुलितकालावृत्तस्या मञ्जिकास्वरसः । पाषाणरोगोऽश्वमेधः ।

तिलनालभूतिस्तिलनालचारः ॥ १६ ॥

एलेत्यादौ ।—उपकुल्या पिप्पली । अत्र शीघ्रतश्लाजतुनी माषकवयं चतु-
ष्टयं वा प्रचेयमित्याहुः ॥ १७ ॥

शुक्राश्मर्यान्तु सामान्यो विधिरिति अश्वमेधमावसाधरणविधिः ॥ १८ ॥ १९ ॥

पाषाणभेद इत्यादौ ।—निकुम्भा दन्ती ; खराश्वा अजमोदा ; सितमारकः
शालिङ्गः ; उपकुञ्चिका कृष्णजीरकम् । चूर्णं पिबेदिति विश्वामित्राभिधानाज्जली
नैव । तैः पाषाणभेदादिभिरिव कल्करूपैः पक्वं सर्पिश्च पयमित्यन्वयः ॥ २० ॥

कुलत्यघृते शीतली । गोमूत्रोपङ्गः ; तथाच रत्नकोषे “शीतली शीतकुम्भी च

दुःसाध्यसर्वाश्मरिमूत्रकृच्छ्रं मूत्राभिघातश्च समूत्रबन्धम् ।
एतानि सर्वाणि निहन्ति शीघ्रं प्ररुद्धहृत्तानिव वज्रपातः ॥ २१ ॥

शरादिपञ्चमूलादि घृतम्—

शरादिपञ्चमूला वा कषायेण पचेद्घृतम् ।
प्रस्थं गोक्षुरकत्वेन सिद्धमद्यात् शशर्करम् ॥
अश्मरीमूत्रकृच्छ्रं रेतोमार्गरुजापहम् ॥ २२ ॥

वरुणघृतम्—

वरुणस्य तुलां क्षुणां जलद्रोणे विपाचयेत् ।
पादशेषं परिस्नाव्य घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
वरुणं कदली विल्वं हृणजं पञ्चमूलकम् ।
अमृता चाश्मजं देयं वीजञ्च त्रपुषोद्भवम् ॥
शतपर्वा तिलक्षारं पलाशक्षारमेव च ।
यूथिकायाश्च मूलानि कार्षिकाणि समावपेत् ॥
अस्य मात्रां पिबेज्जन्तुर्देशकालाद्यपेक्षया ।
जीर्णे तस्मिन् पिबेत् पूर्वं गुडं जीर्णन्तु मस्तुना ।
अश्मरीं शर्कराञ्चैव मूत्रकृच्छ्रञ्च नाशयेत् ॥ २३ ॥

यकप्या जलीहवा । कालानुशरिवा तस्या प्ररोत्ते नतवद्गुणै ।' इति । अत्र
व श्रोतलीयावयक श्रियतिश्रवचार, स तु स्फटिकसैन्यवसङ्गाश् इत्याह अत्र
हारम् पूर्वेष्वेव । शर्करापि कल्करूपा ॥ २१ ॥

शरादिपञ्चमूलमित्यत्र शरादौति विशेषणात् अरकोक्तं टक्षपञ्चमूलं याज्ञ
वल्का,—“शरेक्षुदर्भकाशानां शालीना मूलमेव च” इति । अत्र शर्करा प्रथमा
कशब्दं पूर्वयोगापेक्षया ॥ २२ ॥

वरुणादिघृते ।— कदल्या फलमाम मूल वा अश्मजं शिलाजतु, त्रपु
सायाम्बुफलम्, शतपर्वा वशस्तस्य नेली मूल वा । तस्मिन्निति घृते, पूर्वमिति
सौजनात् पूर्वम् ॥ २३ ॥

वीरतराद्यं तैलम्—

ब्रध्नाधिकारे यत् तैलं सैन्धवादयं प्रकीर्तितम् ।
 तत् तैलं द्विगुणं क्षीरं पचेत् वीरतरादिना ॥
 क्वाथेन पूर्वकल्केन साधितम् भिषग्वरैः ।
 एतत् तैलवरं श्रेष्ठममरीणां विनाशनम् ॥
 मूत्राघाते मूत्रकृच्छ्रे पिच्छिते मथितेऽपि वा ।
 अन्ने अमाभिपन्ने च सर्वथैव प्रशस्यते ॥ २४ ॥

वरुणाद्यं तैलम्—

त्वक्पत्रपुष्पमूलस्य वरुणात् सञ्चिकण्टकात् ।
 कषायेण पचेत् तैलं वस्तिनास्थापनेन च ।
 शर्कराशमरिशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ॥ २५ ॥
 शल्यवित् तामशाम्बन्तीं प्रत्याख्याय समुद्धरेत् ॥ २६ ॥
 पायुक्षिप्ताङ्गुलिभ्याम् गुदमेद्धान्तरीकृताम् ।
 मेवन्त्याः सव्यपार्श्वे च यवमात्रं विमुच्य तु ।
 व्रणं कृत्वाशमरीमात्रं कर्षेत् तां शस्त्रकर्मवित् ॥

ब्रध्नाधिकार इत्यादि ।—तत् तैलमिति ब्रध्नाधिकारीकृतिविधिना सिद्धं तैलं
 अत्रापि द्विगुणं क्षीरं दत्त्वा वीरतरादिक्वाथेन चतुर्गुणेन द्विगुणेन वा, पूर्वकल्के
 नेति सैन्धवादिकल्केन पचेत् । अन्ने तु केवलं तैलमेव द्विगुणक्षीरादिना पचेदिति
 नर-सि, सत्तु न व्यवहारसिद्धम् । यद्यपि सैन्धवादितैले तिलतैलमेरुतैलक्षीरं
 तथाप्यत्र उत्तरवत्यादौ तिलतैलस्यैव सूक्ष्मक्षीतोऽनुसारित्वेन यौगिकत्वादयश्च-
 मित्याहुः । पिच्छित इत्यागन्तुकव्रणविशेषे ; मथित इति चूर्णिताख्य भग्न ॥ २४ ॥

त्वक्पत्रेत्यादि ।—क्वाथार्थं वरुणस्य यथाख्यं त्वक्पत्रमूलपुष्पं पत्र ३२,
 वीरतर पत्र ३२, पाप ३६४, शेष ३१६ । अकल्कमिदं तैलम् ॥ २५ । २६ ॥

सव्यपार्श्व इति वामपार्श्वं । निःशेषममरीं कुर्यादिति सशेषायां पुनरप्यमरी-
 र्हादिसंभवात् । वक्षौ रक्तच निर्हरेदिति वस्तिगतरक्तमित्यर्थः । तथा सति

भिक्षोऽपि वस्त्रो त्वन्नानान्दुःखः स्वादश्मरीं विना ।
 निःशेषामश्मरीं कुर्यात् वस्त्रो रक्तञ्च निर्हरत् ।
 हृताश्मरीकमुष्णाम्, गाह्येभोजयेच्च तम् ।
 गुडं मूत्रविशुद्ध्यर्थं मध्वाज्याक्तं व्रणं ततः ॥
 दद्यात् साज्यां चरहं पेयां साधितां मूत्रशोधिभिः ।
 आदशाहं ततो दद्यान् पयसा हृदुभोजनम् ॥
 स्वेदयेद्यवमध्वाक्तं कषायैः क्षालयेद्व्रणम् ॥
 प्रपीण्डरोकमस्त्रिहायष्टीलोघैश्च लेपयेत् ॥
 एतैश्च सनिशैः सिद्धं घृतमभ्यक्षने हितम् ।
 अप्रशान्तं तु सप्ताहाद् व्रणे दाहोऽपि चेत्थते ।
 दैवान्नाडे तु या लग्ना तां विषाद्यापकर्षयेत् ॥ २७ ॥

इत्यश्मरीचिकित्सा ।

वस्त्रिरसृजा न प्रपूर्यत इति भावः । हृताश्मरीमित्यादौ गुड भोजयेदित्यन्वयः
 मूत्रशोधिभिरिति तृणपत्रमूलादिभिः । तत इति चरहादृष्टम्, आदशाहं दशाहं
 पयन्तम् । पयसा दुग्धेन हृदु भोजनं कीमलं भक्तं दद्यात् ; तथा स्वेदयत्
 आदशाहमित्यनेन दशाहाभ्यन्तर एव स्वेदोऽप्युक्तः, उक्तं हि 'दशरात्रं नमः
 प्रसन्नं स्वेदयत्' इति । स च स्वेद एव स्वद रक्तपित्तानुगतत्वाद्धार्येति मयः
 दासः । भोजोऽप्युक्तम् "स्वेदस्वेदं विधिज्ञस्तु कुर्याद् वातरुजापहम्" इति यत्र
 मध्वाज्यामिति हृदुभोजनमित्यस्य विशेषणम्, यवकृतमन्यप्रधानं मधुप्रधानं
 च त्वर्थः । कषायैः क्षालयेद्व्रणमिति दशाहादृष्टमेव क्षीरित्वाकषायैः, क्षालनं
 बोध्यं भोजसंवादात् । सनिशैरित्यनेन घृतसाधनद्रव्यं सम्बध्यत, न तु लेपः
 सुयुतसंवादात् ॥ २७ ॥

इत्यश्मरीचिकित्साविहतिः ॥

अथ प्रमेहचिकित्सा ।

कुशावलेहः—

वीरणश्च कुशः काशः कृष्णेषुः खागडस्तथा ।
 एषां दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
 अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।
 खण्डप्रस्थं समालोद्य लेहवत् साधु साधयेत् ॥
 भवतार्थं ततः पञ्चाङ्गूर्णनीमानि दापयेत् ।
 मधुकं कर्कटौवीजं कर्कारुं त्रपुषं तथा ॥
 शुभामलकपत्राणि एलात्वङ्नागकेशरम् ।
 वरुणामृतप्रियङ्गूणां प्रत्येकञ्चाक्षसम्मितम् ॥
 प्रमेहात् विंशतिञ्चैव मूत्राघातं तथाश्मरीम् ।
 वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ।
 हृन्मूत्रोचकमेवोषं तुष्टिपुष्टिकरस्तथा ॥ १ ॥
 श्यामाककोद्रवोद्दालगोधूमचणकादृकी ।
 कुलत्थाश्च हृिता भोज्ये पुराणा मेहिनां सदा ।
 जाङ्गलं तिक्तशकानि यवाक्षश्च अमो मधु ॥ २ ॥
 पारिजातजयानिम्बवङ्किगायत्रीणां पृथक् ।
 पाठायाः सागुरोः पीताह्वयस्य शारदस्य च ॥
 जलेक्षुमद्यसिकताशनेर्लवणपिष्टकान् ।
 सान्द्रमेहान् क्रमाद् भ्रन्ति चाष्टौ क्वाथाः समाप्तिकाः ॥ ३ ॥

अश्वत्थमन्तरं वृक्षविकृतिसाम्यात् प्रमेहप्रतिकारं च्यते श्यामाकेत्यादि ।—
 उद्दालो वनकीद्रवः, आदृकी तुवरी ; यवान्नमिति यवशक्नादिकम् । पारिजात-
 त्यादि । पारिजातः पारिभद्रः ; जया जयन्ती ; वङ्किश्विकः ; गायत्री खदिरः ;
 पाठायाः सागुरोरित्येकः क्वाथः । पीताह्वयं हरिद्राह्वयम् । अयममेकः । शारदः

दूर्वाकशेरुतूतीककुम्भीकप्लवधैवलम् ।

जलेन कथितं पीतं शुक्रमेहहरं परम् ॥

त्रिफलारग्वधद्राक्षाकषायो मधुसंयुतः ।

पीतो निहन्ति फेनाख्यं प्रमेहं नियतं नृणाम् ॥ ४ ॥

लोध्रामयाकटफलमुस्तकानां विडङ्गपाठार्जुनधन्वनानाम् ।

कदम्बशालार्जुनदीप्यकानां विडङ्गधात्रीबहुशल्यकानाम् ।

चत्वार एते मधुना कषायाः कफप्रमेहेषु निषेवणीयाः ॥ ५ ॥

अश्वत्थाच्चतुरङ्गुलाग्रयोधादेः फलदयात् ।

सजिङ्गीरक्तसाराच्च काथाः पञ्च समाक्षिकाः ॥

नीलहारिद्रशुक्ताख्यक्षारमञ्जिष्ठाकाष्ठयान् ।

महान् हन्युः क्रमादेते सत्त्वौघो रक्तमेहजित् ।

काथः खर्जूरकाष्ठमर्थ्यतिन्दुकास्थ्यमृताकृतः ॥ ६ ॥

लोघ्राजुनोशीरकुचन्दनाना-

मरिष्टसेव्यामलकाभयानाम् ।

सप्तपथः । पारिभट्टं त्यादयोऽष्टौ काथाः जलाद्यष्टौ महान् क्रमादन्नतीत्यन्वयः ॥ १—३ ॥

दूर्वेत्यादौ ।—पूतिकः करञ्जः तस्य त्वक् । कुम्भीकः पात्रा , प्लवः कैवर्त्तः सुलकम् । योगेऽत्र मधु प्रक्षिपन्ति वृद्धा मृशु तसवादात् । त्रिफलेत्यादि स्पष्टम् । लोघ्रं न्यादि । योगद्वयं वाग्भटस्य, कदम्बत्यादि योगद्वयं चरकस्य, चक्रेण प्रति सक्तव्यं लिखितम् । धन्वनो धामनो , दीप्यको यमनो ; शल्यकः खदिरः , बहुशल्य इति खदिरसंज्ञा उक्तं हि “बहुशल्यश्च बहुश्लोको याज्ञिकः कुष्ठनाशनः” इति । तैनेकदेशोऽपि सज्जनं गमयति यथा भीमो भीमसेनः । उक्तं हि चरके “दार्वीं विडङ्गं खदिरौ धवश्च” इति । वाग्भटोऽप्युक्तं—“गायत्रीदार्वीं क्रिमिजिह्वानाम्” इति । अन्ये तु शल्यकं मदनफलमाहुः ॥ ४ ॥ ५ ॥

पिप्पलेहस्य याप्यत्वेन यापनार्थं चिकित्सासाह अश्वत्थादित्यादि ।—नीलादिषु पञ्चसु मेहेषु क्रमण एते पञ्च योगा बोध्याः । अत्र अश्वत्थाकाथेनैको योगः, चतु रङ्गुलादिति द्वितीयः, न्ययोर्धोडुस्वराश्रत्यप्लवमधुकककुभजम्बूद्वयपियालमधुक-

धार्त्रार्जुनारिष्टकवस्त्रकानाम्
नीलोत्पलानां तिनिशार्जुनानाम् ॥
चत्वार एते विहिताः कषायाः
पित्तप्रमेहे मधुसम्प्रयुक्ताः ॥ ७ ॥

द्वित्रावह्निकषायेण पाठाकुटजरामठम् ।
तिक्तां कुष्ठञ्च सञ्चूर्ण्य सर्पिर्महे पिबेन्नरः ॥ ८ ॥
कदरखदिरपूगकाथं क्षौद्राह्वये पिबेत् ॥ ९ ॥
अग्निमन्यकषायन्तु वसामेहे प्रयोजयेत् ॥ १० ॥
पाठाशिरोषट्स्पर्शमूर्वाकिंशुकतिन्दुकम् ।
कपित्थानां भिषक् काथं हस्तिर्महे प्रयोजयेत् ॥ ११ ॥
म्लिङ्गसप्तच्छदशालजानि वेभीतरौहीतककौटजानि ।

रीतिणीतजुलकदम्बवदरतिन्दुकशङ्खकीलीप्रभत्नातकपलाशनन्दीवृक्षाश्चेति अव 'प्रज' पाकडि । ककुभोऽर्जुन । नन्दीवृक्षो गन्धसुण्ड । अन्य तु न्ययोधादिशब्देन प्रचलत्कलनाहुः । फलचयादिति चतुश । सजिङ्गीरक्तसागादिति ।—जिङ्गी मल्लिष्टा । रक्तर्षी रक्तचन्दनम् । अयन्तु पञ्चम । हन्युरिति यापययुषि न्यथे । किंवा अक्तदष्टमंसि पित्तजानामपि साध्यत्वं साध्यान्तु मेदी यदि न प्रदुष्टम् इति चरकवचनात् । शुक्ताख्यमेहीऽस्त्रमेह । सुश्रुते कालमेहस्थाने अस्त्रमेहः पच्यते । उक्त हि सुश्रुत निदानस्थाने “अस्त्ररसगन्धमस्त्रमही” इति । तथा च चिकित्सास्थाने “अस्त्रमेहिने न्ययोध्यादिकषाय वा पाययेत्” इति । रक्तमेह चिकित्सासाह सर्चाद्र इत्यादिना कृत इत्यन्तन । अव खर्जूरकाश्मर्थी फल , तिन्दुकस्य च फलास्थि । अमृता गडूची । सुश्रुतेऽपि “शोणितमेहिने गुडूची तिन्दुकास्थिकाश्मथ्यखर्जूरकषायं मधुमधुरम् पाययेत्” इति । लोभ्रेत्यादौ ।—कुचन्दन रक्तचन्दनं ; अरिष्टो निम्ब ; सैन्धुशरीर , नीलोत्पलानामित्यत्र नीलोत्पलैला इति पाठान्तरं, किन्त्वार्थं न दृष्टं ; तिनिश आङ्गकः ॥ ६ ॥ ७ ॥

इदानीमसाध्येष्वपि नातिकर्महंष यापनार्थं योगानाह क्तिन्नेत्यादि ।—वर्क शिवकः । पाठा टकुष्ठान्तां चूर्णं गुडूचीचिवककषाये प्रलिप्य पिबेत् । कदरो विट्खदिरः ; खदिरस्तु तदितरः ; पूगं यूगफलम् । पाठित्यादौ ।—तिन्दुक-

कपित्थपुष्पाणि च चूर्णितानि क्षौद्रेण लिङ्गात् कफपित्तमेहौ

॥ १२ ॥

सर्वमेहहरो धात्रा रसः क्षौद्रनिशायुतः ।

कषायस्त्रिफलादारुमुस्तकैरथवा कृतः ॥ १३ ॥

फलत्रिकं दारुनिशां विशालां सुस्तक्ष निःकाथ्य निशांशकल्कम् ।

पिबेत् कषायं मधुसम्पयुक्तं सर्वप्रमेहेषु समुत्थितेषु ॥ १४ ॥

कटुहृटेरीमधुकत्रिफलाचितकैः समैः ।

सिद्धः कषायः पातव्यः प्रमेहाणां विनाशनः ॥ १५ ॥

त्रिफलादारुदार्यब्जकाथः क्षौद्रेण मेहहा ॥ १६ ॥

कुटजाशनदार्यब्जफलत्रयकृतोऽथवा ॥ १७ ॥

कपित्थयोः फल, तिन्दुकश्च केन्दुफलम् । पाठादिकपित्थान्तमेकमेव पदम् । वातमेहेष्वसाध्येष्वपि चिकित्साविधानमिदं मेहानां चिरानुबन्धिनेन किञ्चिद्विशेषलाभेन यापनार्थम् । सञ्चुतऽप्युक्तम् “अत ऊर्ध्वमसाध्येष्वपि योगान् यापनार्थं वक्ष्यामः” इति । कम्पिलेत्यादौ ।— चूर्णनीतिं विश्लेष्यपदं द्रष्टव्यम् एव वैभिनकेत्यादावपीति केचित् । अन्ये तु कपित्थपुष्पाणि चेति चकारात् । कम्पिलेत्यादीनामपि कुसुममेव ब्राह्मणित्याहुः । युक्तश्चेत्तत् । उक्तं हि वाग्भटे “शालसपाहकम्पिलवृक्षकाचकपित्थजम् । रोहितकं च कुसुम मधुनाऽद्यात् सञ्चु कर्म” इति एवं उक्तं वाग्भटेऽपि शाळादीनामिति कुसुममित्येवोक्तम् । कफपित्तमेहौ । कफमेहौ पित्तमेहौ चेत्यर्थः ॥ ८—१२ ॥

ति १—

सर्वमेहेत्यादि । अयं योगो बालिवैरेकादिशुद्धे ज्ञेयः सञ्चुतसंवादात् । धात्रा रसः खरसः, खरस एव व्यवहारात् न तु काथ इत्याहुः । कषाय इत्यादि द्वितीययोमेऽपि क्षौद्रनिशायुत इति सम्बन्धनीयम् ॥ १३ ॥

फलत्रिकमित्यादौ ।—दारुनिशा दारुहरिद्रा ; विशाला गोरक्षकर्कटी । निशांशकल्कमिति ।—निशाभागकल्कं तत्सङ्गितमेव त्रिफलादिद्रव्यं निःकाथ्य कषायं पिबेदित्येके । अन्ये तु अशशब्दोऽर्जामिधायी, तेन फलविकादीनां समुदितानामेको भागः, निशायाचापरी भागः, एतद्भागद्वयं निःकाथ्य कषायं पिबेदित्यर्थः । अपरे तु निशाया अंशचतुर्थी भागः समुदितकाष्ठापेक्षया, स एव कल्कः, प्रक्षेपरूप-

त्रिफलाक्षौहशिलाजतुपथ्याचूर्णञ्च लीढमेकैकम् ।
मधुनामरास्वरस इव सर्वान् मेहान् निवारयति ॥ १८ ॥
शालमुष्कककम्पिङ्गकल्कमक्षसमं पिबेत् ।
धात्रीरसेन सक्षौद्रं सर्वमेहहरं परम् ॥ १९ ॥

न्यग्रोधोद्यं चूर्णम्—

न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थशोणाकारग्वेधाशनम् ।
आम्रजम्बूकपित्तञ्च पिपासं ककुभं धवम् ॥
मधूको मधुकं लोध्रं वरुणः पारिभद्रकम् ।
पटीलं मेषशृङ्गौ च दन्तौ चित्रकमाढकी ॥
करञ्जत्रिफलाशक्रभस्मातकफलानि च ।
एतानि समभागानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।
न्यग्रोधाद्यमिदं चूर्णं मधुना सह लेहयेत् ।
फलत्रयरसञ्चानुपिबेन्मूत्रं विशुध्यति ॥
एतेन विंशतिर्मेहा मूत्रकृच्छ्राणि यानि च ।
प्रशमं यान्ति योगेन पिडका न च जायते ।
न्यग्रोधाद्यमिदन्त्वत्र चाम्रजम्बूस्थि गृह्यते ॥ २० ॥

यत्र तस्येति व्याचक्षते । व्यवहारस्त्वेनैव । कटुङ्गटेरी दारुहरिटा ।
आशनेत्यादावपि चौद्रेणेत्यनुवर्तते । अशनः पीतशालः । दार्वी दारुहरिटा ।
दी मुक्तकम् । निशलस्तु अष्टस्थाने अग्रीति पठति । व्यवहारस्तु मुक्तकं
॥ १४-१७ ॥

विफलत्वादि ।—समुदितत्रिफलयैवैकी योगः, तेन चत्वारो योगाः । अमरा
गुडची, अथच पञ्चमी योगः । लीहञ्च मारितपुटितवज्रादिलोहचूर्णम् । शाल-
त्यादी ।—शालस्य सारः । मुष्ककी घण्टापाशलो तस्या मूलम् । कम्पिङ्गस्य
त्वक् ॥ १८ ॥ १९ ॥

न्यग्रोधादिचूर्णं ।—न्यग्रोधी वटः ; अम्रजः पीतशालः । आम्रजम्बूकपित्तञ्चेति
आम्रजम्बू फलास्थि कपित्थस्य तु फलमित्याहुः । ककुभोऽजुनः । धवः खदान-

त्रिकण्डकाद्यं घृतं तैलं यमकञ्च ।

त्रिकण्डकाश्मन्तकसोमवल्कै-

र्भस्त्राशुकेः सातिविषैः सलोघ्रैः ।

वचापटोलार्जुननिम्बमुल्ली-

र्हरिद्रवा दीप्यकपञ्चकैश्च ॥

मस्त्रिष्ठपाठागुरुचन्दनैश्च

सर्वैः समस्तैः कफवातजेषु ।

मेहेषु तैलं विपचेद् घृतन्तु

पित्तेषु मिश्रं त्रिषु लक्ष्णेषु ॥ २१ ॥

कफमेहहरकाथमिहं सर्पिः कफे हितम् ।

पित्तमेहघ्ननिर्व्यूहसिहं पित्ते हितं घृतम् ॥ २२ ॥

धान्वन्तरं घृतम्—

दशमूलं करञ्जी द्वी देवदारु हरीतकी ।

वर्षाभूर्वरुणो दन्तौ चित्रकं सपुनर्नवम् ॥

सुधानीपकदम्बाश्च बिल्बभस्त्रातकानि च ।

शटीपुष्करमूलञ्च पिप्पलीमूलमेव च ॥

ख्यातः । मशूकी मधूकसारः । आदकी तुवरी । करञ्जस्य फलम् । शशं
कटजं ॥ २० ॥

त्रिकण्डकेत्यादौ ।—अशस्तकी मातुषाक इति ख्यातः । सोमवल्कः खदिर
न तु कटफलं जतूकर्णमवादात् । सर्वैरित्युक्ते, पृथगपि सर्वैः खेहसाधनं स्यादत
आह समस्तैरिति मिलितैरित्यर्थः, यथालाभपरिहारार्थमिति वा । कफजेषु वात
जेषु च मेहेषु तैलम्, पित्तकेषु घृतम्, मिश्रं त्रिषु लक्ष्णेष्विति दोषत्रयलक्षणप्राद
भावे सति मिश्रं तैलघृतयमकं पचेदित्यर्थः । विदोषजत्वञ्च कफपित्तमेहेष्वेवानु-
बन्धानुबन्धकतं मन्यव्यम् । किंवा सर्वेषामेव मेहानां विदोषजत्वाद्भूतदोषार्श-
भावे, कदाचिद्वततीति श्रेयम् ॥ २१ ॥

कफमेहत्यादौ काथनिर्व्यूह इति पटोपादानादकल्कत्वं बोध्यम् । दशमूलत्यादौ—
करञ्जयोः फलं न तु मूलम्, फलस्यैव मेहहरत्वात् यदुक्तम्—“करञ्जकिंशुकारिष्ट-

पृथग्दशपलान् भागान् तद्वस्तीयार्मणे पचेत् ।
यवकोलकुलत्यानां प्रस्थं प्रस्थञ्च दापयेत् ॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
निचुलं त्रिफला भार्गी रोहिषं गजपिप्पली ॥
शृङ्गवेरं विडङ्गानि वचा कम्पिल्लकं तथा ।
गर्भेणानेन तस्मिन् पाययेत्तु यथाबलम् ॥
एतद्धान्वन्तरं नाम विख्यातं सर्पिरुत्तमम् ।
कुष्ठं गुल्मप्रमेहांश्च श्वयशुं वातशोणितम् ॥
प्लोहोदरं तथार्शांसि विद्रधिं पिङ्काश्च याः ।
अपस्मारं तथोन्मादं सर्पिरेतन्नियच्छति ॥
पृथक् तोयार्मणे तत्र पचेत् द्रव्याच्छतं शतम् ।
शतत्रयाधिके तोयमुत्सर्गक्रमतो मतम् ॥ २३ ॥

दाडिमाद्यं घृतम्—

दाडिमस्य फलप्रस्थं यवप्रस्थौ तथैव च ।
कुलत्यकुडवञ्चापि क्वाथयित्वा यथाविधि ॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
चतुःषष्टिपलं क्षीरं क्षीरतुल्यं वरीरसम् ॥
दत्त्वा सृङ्गिना कल्कैरक्षमात्रायुतैः सह ।
द्राक्षाखर्जूरकाकोलीदन्तीदाडिमजीरकैः ॥

फलं जलप्रमेहनुत्” इति । सुधा स हि तस्या मूलम्, तन्नालरे मूलपाठात् । नीप-
कदम्बो स्तल्पवृक्षकदम्बौ, किंवा कदम्बी मूलकदम्बः स चालम्बः, तन्नालरे मूलि-
कदम्बपाठात् ; नीपस्थाने क्वापि निम्बः पठ्यते । पृथग्दशपलान् भागानिति दश-
मूलमपि प्रत्येक दशपलम्, तत्र प्रतिशतं तोयार्मणदानम् । शतत्रयाधिके द्रव्ये
पनसर्गसिद्धमष्टमुण्यमेव जलं देयम् । एतदेव वक्ष्यति “पृथक् तोयार्मणे” इत्यर्थात् ।
वर्मणो द्रोणः, वृक्षत्वाद् “पाठान्तरे मतं तीक्ष्णं क्वाथादष्टमुण्यत्विह” इति । अस्यार्थः

तथा मेदामहामेदात्रिफलादारुणिकैः ।
 विशालारजनोदारुहरिद्राविकषामयैः ॥
 क्रिमिघ्नभूमिकुष्माण्डभ्यामैलाभिर्भिषग्वरः ।
 पानं भोज्यं प्रदातव्यं सर्वर्तुषु च मात्रया ॥
 प्रमेहान् विंशतिचैव मूत्राघातांस्तथाग्रमरौम् ।
 कृच्छ्रं सुदारुणञ्चैव हन्यादेतद्रमायनम् ॥
 शूलमष्टविधं हन्ति ज्वरमष्टविधं तथा ।
 कामला पाण्डुरोगांश्च हलौमकमथारुचिम् ॥
 श्लापदञ्च विशेषेण घृतेनानेन नश्यति ।
 इदमायुष्यमाजस्र्यं सर्वरोगहरं परम् ।
 द्राडिमाद्यमिदं नाम अश्विभ्यां निर्मितं महत् ॥ २४ ॥

तृषणादिगुडिका—

त्रिकटुत्रिफलाचूर्णं तुल्यगुग्गुलुना युतम् ।
 गोक्षुरकायसंयुक्तं गुडिकां कारयेद्विषक् ॥
 देशकालबलापेक्षी भक्षयेच्चानुलोमिकीम् ।
 न चात्र परिहारोऽस्ति कर्म कुर्याद् यथोपितम् ॥
 प्रमेहान् मूत्राघातांश्च वातरोगोदरं जयेत् ॥ २५ ॥

एतदेव छत तन्त्रान्तरेऽन्यथा पठ्यते तत्र च काषायमष्टगुणलीयमुक्तम्, तत्रप्रामा-
 न्यादिह्रस्वपठ्यं तोयं देयम् । तन्त्रान्तर्गतपाठान्तरं यथा “दशमूलं हरोतकं
 देवदारुं करञ्जद्वयं वर्षाभुवयं दन्ती भूमिकदम्बं भस्मातकं पक्ष्ममूलार्कमूलं कौ-
 मूलं वरुणमूलं पिप्पलीमूलमिति ग्रन्थे कं दशपलान्मितानि । खवकीलकुलत्प्रस्थं
 इयं चाष्टगुणेऽश्वसि पादशेषं कषायसंवतारयेत्” इत्यादि । अनेनशब्दस्यैव भ्र-
 जलोपलक्षणं इति उन्वत्स्याशयः । व्यवहारस्त्वधुना चक्रमतेनैव । निचुल इत्यनेन
 रोहिषं गन्धद्वयम् ॥ २२-२४ ॥

त्रिकटुत्रिफलाद्यादि ।—त्रिकटुत्रिफलाचूर्णेन तुल्यं गुग्गुलुं किं विशिष्टम्—
 युक्तं मिश्रितम्, पुनः कौटशम्—गोक्षुरकायेन सम्यग्युतं भावितम्, एषं कूलं

शिलाजतुप्रयोगः—

शालसारादितोयेन भावितं यच्छिलाजतु ।
 पिबेत् तेनैव संशुद्धदेहः पिष्टं यथाबलम् ॥
 जाङ्गलानां रसैः सार्द्धं तस्मिन् जीर्णं च भोजनम् ।
 कुर्यादेवं तुलां यावदुपयुञ्जीत मानवः ॥
 मधुमेहं विहायासौ शर्करामश्मरीं तथा ।
 वर्षवर्णबलोपेतः शतं जीवत्यनामयः ॥ २६ ॥
 मार्त्तिकं धातुमप्येवं युञ्ज्यादस्याप्ययं गुणः ॥ २७ ॥
 शालसारादिवर्गस्य काथे तु घनतां गते ॥
 दन्तीलोध्रशिवाकान्तलीहताम्ररजः क्षिपेत् ।
 घनीभूतमदग्धञ्च प्राश्य मेहान् व्यपोहति ॥
 व्यायामजातमखिलं भजन् मेहान् व्यपोहति ॥ २८ ॥
 पादत्रच्छ्वरहितो भिक्षाशी मुनिवद्यतः ।

१. का कारयेदित्यर्थः । मिलितविकटचूर्णं पल १, मिलितचिफलाचूर्णं पल १,
 २. न पल २, चूर्णयुक्तगन्धान् भावनार्थं गोक्षुरं पल ४, काथाश्च जलं श ४, एवं
 ५-१० भातपे भावयेत्, तदनु षडष्टमाषकमिता वटिका काय्याः ॥ २५ ॥

शालसारादितोयेनेत्यादि । शालसारादि सौशुती गणः तस्य तीर्थ काथ ।
 तद्वधान "तुल्यं गिरजेन जले चतुर्गणे भावनौषधे काथ्यम्" इत्यादि रसायन-
 श्रव्यमाषविधिना ज्ञेयम् । तेनैवेति शालसारादितोयेनैव पिबेत् । संशुद्धदेह
 गत वसनादिना । पिष्टमिति चर्षितम् । तुला यावदुपयुञ्जीतति प्रतिदिनसह
 ॥५॥ दमावया तावानुपयोगोऽस्य यत्प्रता तुला न पृथ्यते न तु पिप्पलीवईमानवत् ।
 ॥३८॥ विहायति उत्पन्नभाव मधुमेहं जित्वा इत्यर्थः । चिरजस्य असाध्यत्वात्
 कदा महाप्रभावत्वात् । योगोऽयमसाध्यमपि मधुमेहं साधयति । उक्तविधि
 श्वमचिकऽप्यतिदिशति मार्त्तिकं धातुमप्येवमिति । शालसारादिवर्गस्येत्यादि । —
 शालसारादिगणस्य चतुर्थभागावशिष्टं काथे पुनः पाकादनीभूतं दन्त्यादौना मिलि-
 ताना चूर्णे पादिकं प्रवेष्ट्यं कूटजन्विहवत् । शिवा हरीतकी । कान्ति । —
 ॥२८॥ तपुटितकान्तलीहदिचूर्णम्, अस्य सर्वं विधिर्लोहान्तरवत् । व्यायामजनित

योजनानां शतं गच्छेदधिकं वा निरन्तरम् ॥
 मेहान् जेतुं वने वापि नौवारामलकाशनः ॥ २८ ॥
 शराविकाद्याः पिङ्गकाः साधयेच्छोथवद्भिषक् ।
 पक्काश्चिकित्सद् व्रणवत् तासां पाने प्रशस्यते ।
 काथं वनस्पतर्वास्त्रं मूत्रञ्च व्रणशोधनम् ।
 एलादिकेन कुर्वीत, तेलञ्च व्रणरोपणम् ॥
 आरग्वधादिना कुर्यात् काथमुद्धर्तनानि च ।
 शालसारादिकञ्च भोज्यादिञ्च कणादिना ॥ ३० ॥
 सौवीरकं सुरां शुक्लं तेलं क्षीरं घृतं गुडम् ।
 अस्त्रेक्षुरमपिष्ठान्नानूपमांसानि वर्जयेत् ॥ ३१ ॥
 प्रमेहिणां यदा भूवमनाविलमपिच्छिलम् ।
 विशदं कटुं तिक्तञ्च तदारोग्यं प्रचक्षते ॥ ३२ ॥
 इति प्रमेहचिकित्सा ।

मिति मत्तयुद्धादिजनितम् । नौवारत्य, पलच्छणम्, तन श्यामाकादिकमपि वेत्त
 यदाह मथुत — “महावने वा श्यामाक-नौवारामलक कपित्थ-तिन्दुकाश्मन्तकप-
 मलाहारो मृगं, सह वसेत्” इति ॥ २८ २९ ॥

प्रमेहपिङ्गकाचिकित्सासाह शराविकाद्या इत्यादि ।—शोथवदिति व्रणशोधन
 वनस्पतेरिति वटादेः, वास्त मत्र छागमवम् । एलादिकेत्यादि ।—एलादिगण
 मंशुत, “कल्ककाथावनिर्देश गणास्तस्मात् समावपेत्” इति वचनात् एला-
 गणस्य काथः कल्कश्च । अन्ये तु एलादिगणस्य कल्को जलञ्च चतुर्गुणमित्याह
 आरग्वधादिरपि सौशुतो गणः । काथमिति पानार्थं परिक्षायेच्च । भोज्यादि
 मित्यादि शब्दात् पानमपि बोध्यम् । कणादिनेति पिप्पल्यादिगणेन सौशुतेन
 निदानपरिवर्जनसाह सौवीरकमित्यादि ॥ ३०-३२ ॥

इति प्रमेह प्रमेहपिङ्गका चिकित्सा-विवृतिः ।

अथ स्थौल्यचिकित्सा ।

अमचिन्ताश्चवायाध्वक्षीद्रजागरश्चप्रियः ।
 हन्त्यवश्यमतिस्थौल्यं यवश्यामाकभोजनः ॥
 अस्वप्नश्च व्यवायश्च व्यायामं चिन्तनानि च ।
 स्थौल्यमिच्छन् परित्यक्तं क्रमिणातिप्रवर्जयेत् ॥ १ ॥
 प्रातर्मधुयुतं वारि सेवितं स्थौल्यनाशनम् ।
 उष्णमद्वस्य मण्डश्च पिबन् कृशतनुर्भवित् ॥ २ ॥
 मध्वज्जोरकव्योषहिङ्गमौवर्चलानलाः ।
 मस्तुना शक्तवः पीता भेटोन्ना वङ्गिदीपनाः ॥ ३ ॥

विडङ्गाद्यं चूर्णम्—

विडङ्गनागरक्षारकाललोहरजोमधु ।
 यवामलकचूर्णन्तु प्रयोगः स्थौल्यनाशनः ॥ ४ ॥

विडङ्गाद्यं लौहम्—

विडङ्गत्रिफलामुस्तैः कणानागरकेण च ।
 विल्वचन्दनक्रीवरपाठोशीरं तथा बला ॥
 एषां मर्धसमं लौहं जलेन वटिकां कुरु ।
 घृतयोगेन कर्तव्या माषैका वटिका शुभा ॥
 अनुपानं प्रयोक्तव्यं लौहस्याष्टगुणं पयः ।
 सर्वमेहहरं बल्यं कान्त्यायुर्वलवर्धनम् ॥

प्रमेहवत स्थौल्यस्यापि व्यायामसाध्यत्वात् तथा दुष्टमेदीजन्यत्वाच्च प्रमेहानन्तरं
 स्थौल्यचिकित्सासाह अनेत्यादि । मधुयुतं वारीति अत्र सञ्चारत्वेन कर्षणत्वात्
 काप जलमेव योगिकमिति उक्ताः । सचव्येत्यादौ—अनलशिखक । शक्तव
 इह वल्यमाणव्योषादिशक्तुप्रयोगन्यायात् सर्ववृणात् घोटशुक्लाः । अनेन एक
 वार भोजनमाहाररूपत्वादित्याहुः । विडङ्गत्यादौ—क्षारी यवक्षार, काललोही
 वज्रादिः, अस्य चूर्णं मारणपुटननिषण्णं यावत् । अत्र सर्वचूर्णानामेव समभाग

अग्निसन्दीपनकरं वाजीकरणमुत्तमम् ।
 सोमरोगं निहन्त्याश्च भास्करस्तिमिरं यथा ।
 विडङ्गाद्यमिदं लौहं सर्वरोगनिमूदनम् ॥ ५ ॥

व्योषाद्यशक्तुप्रयोगः—

व्योषं विडङ्गशिशूणि त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।
 वृहत्थी द्वे हरिद्रं च पाठामतिविषां स्थिराम् ॥
 हिङ्गुकेवुकमूलानि यमानौधान्यचित्रकम् ।
 सौवर्चलमजाजीञ्च हवुषाञ्चेति चूर्णयेत् ॥
 चूर्णतैलघृतक्षौद्रभागाः स्युर्मानतः समाः ।
 शक्तूनां षोडशगुणो भागः सन्तर्पणं पिबेत् ॥
 प्रयोगात् तस्य शाम्यन्ति रोगाः सन्तर्पणोत्थिताः ।
 प्रमेहा मूढवाताश्च कुष्ठान्यर्शामि कामलाः ।
 ब्रौह्मपाण्डुामयः शोथो मूत्रकृच्छ्रमरोचकः ।
 हृद्रोगो राजयक्ष्मा च कासश्वासौ गलग्रहः ॥
 क्रिमयो ग्रहणीदोषाः श्वेत्यै स्थौल्यमतौव च ।
 नराणां दीप्यते चाग्निः स्मृतिर्बुद्धिश्च वर्धते ॥ ६ ॥
 वदरौप्यकल्केन पेया काष्ठीकसाधिता ।
 स्थौल्यनुत् स्यात् साग्निमन्यरसं वापि शिलाजतु ॥ ७ ॥

याहयन्ति, किन्तु लौहस्य महावीर्यत्वेन प्राधान्यादितरमित्तचूर्णसमत्वम् नात्र
 स्वाधिको भागः, सधुना चावावर्त्तय इत्यप्याहुः । व्योषमित्यादौ ।—तेनघृतकादृश
 प्रत्येकं मिलितचूर्णसमत्वम्, शक्तूनाञ्च षोडशगुणो भागः समुदितचूर्णापनयः
 सन्तर्पणमिति जलालोडितशक्तुस्वरूपतया । तेन सन्तर्पणसंज्ञस्याप्यसन्तर्पणं
 न या । मात्रा चास्य आहारद्रव्यप्रधानत्वाद् भूयसी । मूढवातो वाताग्रति
 श्वेत्यै श्वेतत्वम् । श्वेत्यमिति पाठे न तावभासता, सः च कफकृता ॥ १—६

वदरौप्यादि ।—वदरौप्यपले पिष्टा काष्ठीकद्रवेण पेया साध्या । साध्या
 न्येत्यादि ।—द्वितीयो योगः । रसः काषः । शिलाजतु प्रवेष्टव्यम् । अमरः

अमृताद्यगुग्गुलुः—

अमृतावृटिवेखवत्सकं कलिङ्गपथ्यामलकानि गुग्गुलुः ।
क्रमवृद्धमिदं मधुप्लुतं पिङ्का स्थौल्यभगन्दरं जयेत् ॥ ८ ॥

नवकगुग्गुलुः—

व्योषाग्नित्रिफलामुस्तविडङ्गैर्गुग्गुलुं समम् ।
खादन् सर्वान् जयेद्दशाधीन् मेदःश्लेष्मासवातजान् ॥ ९ ॥

लौह्रसायनम्—

गुग्गुलुस्तालमूलो च त्रिफला खदिरं वृषम् ।
त्रिवृतालम्बुषा सुक् च निर्गुण्डी चित्रकं शटी ॥
एषां दशपलान् भागांस्तोये पञ्चादके पचत् ।
पादशेषं ततः कृत्वा कषायमवतारयेत् ॥
पलं द्वादशकं देयं तीक्ष्णलौहं सूचूर्णितम् ।
पुराणसर्पिषः प्रस्थं शर्कराष्टपलोन्मितम् ॥
पचेत् ताम्रमये पात्रे सुशोते चावतारिते ।
प्रस्थाद्दं मात्तिकं देयं शिलाजतुपलद्वयम् ॥
एलात्वचाः पलद्विंश विडङ्गानि पलत्रयम् ।
मरिचञ्चाञ्जनं कृष्णं द्विपलं त्रिफलान्वितम् ॥
पलद्वयन्तु काशीश श्लक्ष्णचूर्णकृतं बुधैः ।

शटी ।—वृटिं सूक्ष्मां, वक्रां विडङ्गं, कलिङ्ग इन्द्रियवत्, केचिच्छन्दोभङ्गभियां
कालपाठं कुर्वन्ति, तन्मतं कलिर्विभोक्तं, किन्तु महेश्वरपत्रिकायामपि इन्द्रियवत् एव
याख्यातं । तस्मादनन्तत्वाच्छन्दोमायायामत्र छन्दोभङ्गदोषो नाशदनीयः । क्रम-
वृद्धमिति अमृताया एका भागः, द्वौ वृटिर्विद्वत् । मधुना आलीढं पेयम् ॥ ७ । ८ ॥

व्योषत्वादौ ।—अग्निशुद्धक ॥ ९ ॥

गुग्गुलुरित्यादि । अत्र पिण्डितस्य गुग्गुलोः शोधितस्य च कायकरषसमय
एव कायमध्ये प्रक्षेपः । अलम्बुषा सुखिरी । पुराण सर्पिर्दशवर्षस्थितम्, यदु-
क्तम्, “उद्यगन्ध” पुराणं न्याद दशवर्षस्थितं घृतम् । लाचारसन्निभं शीतं

चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥
 ततः संशुद्धदेहस्तु भक्षयेदक्षमात्रकम् ।
 अनुपानं पिबेत् क्षीरं जाङ्गलानां रसं तथा ।
 वातश्लेष्महरं श्रेष्ठं कुष्ठमेहोदरापहम् ।
 कामलां पाण्डुरोगञ्च श्वयथुं सभगन्दरम् ॥
 मूर्च्छामोहविषोन्मादगराणि विविधानि च ।
 स्थूलानां कर्षणं श्रेष्ठं मेदुरे परमौषधम् ॥
 कर्षयेच्चातिमात्रेण कुक्षिं पातालसन्निभम् ।
 बल्यं रसायनं मेध्यं वाजीकरणमुत्तमम् ॥
 श्लोकरं पुत्रजननं बलीपलितनाशनम् ।
 नाश्रीयात् कदलीं कन्दं काष्ठीकं करमर्दकम् ।
 करीरं कारवेल्लञ्च षट्ककाराणि वर्जयेत् ॥ १० ॥

त्रिफलाद्यं तैलम्—

त्रिफलातिविषामूर्वात्रिवृच्चित्रकवामकैः ।
 निम्बारग्वधषड्ग्रन्थासप्तपर्णनिशाद्वयैः ॥
 गुडूचीन्द्रसुराक्षणाकुष्ठमर्षपनागरैः ।
 तैलमेभिः समं पक्वं सुरसादिरसाम्लतम् ॥
 पानाभ्यञ्जनगण्डूषनस्यवस्तिषु योजितम् ।
 स्थूलतालस्यकण्डूदीन् जयेत् कफकृतान् गदान् ॥ ११ ॥

प्रपराणमत परम्” इति । एलावचामिलिता पलाईम, सरिचादीनां त्रिफला-
 नाना प्रत्येक पलद्वयम्, अञ्जन रसाञ्जनम्, शिलाजतुपलत्रयञ्च शोधित भा-
 तञ्च याच्यम् । एषा चूर्णानां पाण्डिसङ्गत्वसाक्षीणदशायां प्रक्षेप, मधुनस्तु दिना-
 न्तरे । मधुन प्रस्थाई षोडशपलानि । खण्डखाद्यलोहवदस्य पाकः । लौह-
 वदस्य मर्दनादिक्रिया बीज्या ॥ १० ॥

त्रिफलाद्यतैले इन्द्रसुरा गोरचकर्कटी निर्गुल्ली वा । सुरसादिरसाम्लतमि-
 त्तुम्बुतोक्तसुरसादिगणस्य क्वाथश्चतुर्गुणः ॥ ११ ॥

श्रीरोषलामञ्जकहेमलोभ्रे स्वग्दोषसंखेदहरः प्रघर्षः ।
 पत्रांश्च लोहाभयचन्दनानि शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रदेहः ॥ १२ ॥
 वासादलरसो लेपाच्छङ्खचूर्णेन संयुतः ।
 विल्वपत्ररसो वापि गात्रदौर्गन्ध्यनाशनः ॥ १३ ॥
 हरीतकीलोभ्रमरिष्टपत्रम्
 चूतत्वचो दाडिमवल्कलञ्च ।
 एषोऽङ्गरागः कथितोऽङ्गनानाम्
 जङ्घाकषायश्च नराधिपाणाम् ॥ १४ ॥
 गोमूत्रपिष्टं विनिहन्ति कुष्ठम्
 वर्णोज्ज्वलं गोपयसा च युक्तम् ।
 कक्षादिदौर्गन्ध्यहरं पयोभिः
 शस्तं वशीकृद्रजनीदयेन ॥ १५ ॥
 चिञ्चापत्रस्वरसस्त्रक्षितं कक्षादियोजितं जयति ।
 पुटदग्धहरिद्रोदत्तनमचिराद्देहदौर्गन्ध्यम् ॥ १६ ॥

मर्दादौषजस्ययोः स्वेददौर्गन्ध्ययोगिक्रियामाह, शिरोषत्वादिति ।—लामञ्जक-
 मुशीरम्, ह्रम नागकेशरचूर्णम्, पत्र तंजपत्र तमालपत्रमित्यन्य, अम्बु, बालकम्,
 न ह्रमगुरु, चन्दन च तचन्दनम् । शङ्खचूर्णेन संयुत इति दग्धशङ्खचूर्णेन मिश्रित ।
 पत्र विल्वपत्ररसोऽपि ॥ १२ । १३ ॥

हरीतकीलोभादा ।—मरिष्टपत्र निम्बपत्र, दाडिमवल्कल त्र्यम्बक फलस्य वा,
 अङ्गरागो वर्णप्रसादः । जङ्घाकषाय इति गजवाजिवाहनेन विवर्णयोर्जङ्घयोर्वन्ध
 प्रसादनाथ कषायो विलपनम् । यदुक्तं, मदिनोकरकोष “कषायो रसमन्दं च
 ‘न्यासी च विलपनं’ इति ॥ १४ ॥

गोमूत्रपिष्टमित्यादि ।—योगान्तरम् । वर्णोज्ज्वलं हरितालं गन्धक इत्यम्बे ।
 हरितालं गोमूत्रपिष्टं सत कुष्ठं निहन्ति । गोपयसा युक्तमिति पिष्टं तदेव दौर्गन्ध्य
 हर, तथा रजनीदयेन सहितं तदेव हरितालं पयसा चौरिषं पिष्टा तिलकदानेन
 वशीकरणं भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

दलजललघुमलयाभयविलेपनं हरति देहदौर्गन्ध्यम् ।
 विमलारनालसहितं पीतमिबालम्बुषाचूर्णम् ॥
 हस्तपादसुतौ योज्यं गुग्गुलुं पञ्चतित्तकम् ।
 अथवा पञ्चतित्ताख्यं घृतं खादेदतन्द्रितः ॥ १७ ॥
 इति स्थौल्यचिकित्सा ।

अथोदर-चिकित्सा ।

उदरं दोषमम्पूर्णं कुक्षौ मन्दो यतोऽनलः ।
 तस्माद्वाज्यानि योज्यानि दोषनानि लघूनि च ॥ १ ॥
 रक्तशालोन् यवान् मुद्गान् जाङ्गलांश्च मृगान् द्विजान् ।
 पयाम्भूतामवारिष्टमधु शोधु तथा पिबेत् ॥ २ ॥
 वातोदरं बलवतः पूर्वं स्नेहैरुपाचरेत् ।
 स्निग्धाय स्वेदिताङ्गाय दद्यात् स्नेहविरचनम् ॥
 हृतं दोषे परिस्नानं वेष्टयेद्वाससोदरम् ।
 तथाभ्यानवकाशत्वाद्वायुनाभ्यापयेत् पुनः ॥ ३ ॥
 दोषातिमात्रोपचयात् स्नातामार्गविरोधनात् ।

चित्रं त्यादि ।—चिक्षापचत्वरसमादां सञ्चय कक्षयोऽभ्युदयनन्तरं पुटदग्धर्हादि
 पिष्टा उदरार्तनं कार्याभिव्यथ । दलत्यादि । दलं तजपत्र , जलं बालक , नम
 अगुरु , मलयज श्वेतचन्दन , अभयसुशोर , अलम्बुषा सुखिहरो ॥ १६ ॥ १७ ।

इति स्थौल्यधिकारः ।

उदरोर्दोषसाधन्यात् स्थौल्यानन्तरमुदरचिकित्सायाः उदर इत्यादि । उदर
 इति उदररोगः । वातोदरमित्यादि ननु “विवर्जयेत् स्नेहपानमजीर्णं चोदरं
 ज्वरौ” इति वचनान्न स्नेहपानं निषिद्धं, तथा “नीदरी नातिसारी च” इत्यादिना
 च स्नेहादिपि निषिद्धं, तत् कथमत्र स्नेहस्नेदीपदेश उच्यते । स्वतन्त्रयोर्निषेधात्

सम्भवत्युदरं तस्मान्नित्यमेनं विरेचयेत् ॥
 विरिक्तो च यथादोषहरैः पेया शृता हिता ॥ ३ ॥
 वातोदरी पिबेत् तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ।
 शर्करामरिचोपेतं खादु पित्तोदरी पिबेत् ॥ ५ ॥
 यमानीसैन्धवाज्जौघ्योषयुक्तं कफोदरी ।
 पिबेन्मधुयुतं तक्रं व्यक्ताङ्गं नातिपेलवम् ॥ ६ ॥
 मधुतैलवचाशुण्ठोशताङ्गाकुष्ठसैन्धवैः ।
 युक्तं घ्नोहोदरी जातं सव्योषन्तु दकोदरी ॥
 बद्धोदरी तु हवषा दीप्यकाज्जिसैन्धवैः ।
 पिबेच्छिद्रोदरी तक्रं पिप्पलीक्षीद्रमंयुतम् ॥
 तृषणक्षारलवणैर्युक्तन्तु निचयोदरी ॥ ७ ॥
 गौरवारोचकात्तानां समष्ट्याम्यतिसारिणाम् ।
 तक्रं वातकफात्तानाममृतत्वाय कल्पते ॥ ८ ॥
 वातोदरं पयोऽभ्यासो निरूहो दाशमूलिकः ।

अथ न तु शीघ्रनाङ्गमत्यो, अन्यथा दोषहरणस्य दुष्करत्वात् । परिष्कारानामात-
 म्यम् । तदर्थं वस्त्रवष्टनेन । उदरं पुन पुन शीघ्रनायोपपत्तिमाह दाषाति
 मावेत्यादि । स्त्रीतीमार्गं स्त्रीतीमस्त्र, मार्गशब्दोऽत्र मुखरूपमार्गवाची । यथा-
 द'पहर'रिति ।—यस्मिन्नुदरे यो दोष उद्भूतस्तत्र तद्दोषप्रत्यनौकदंशमूल्या
 'दाभि ॥ १—५ ॥

यमानोत्यादि नातिपेलवमित्यन्तेनैकी योग, नातिपेलव नाति रन् । अन्य
 य कफोदरोत्यन्त एकी योग एवेत्याह । तत्र, "यमानीसैन्धवाज्ज'सव्योषे
 कफोदर' इति वाग्भटविरोधात् । मधुतैलव्यादी जातमिति च्छेद, सजातदोष
 भवमित्यर्थ । सव्योषन्तु दकोदरीति । दकोदरी तु सव्योष तक्रं पिबेदित्यर्थ ।
 दीप्यक यमानी । निचयोदरी सन्निपातोदरो । गौरवत्यादी—असंस्कृतस्य केवल
 तत्कस्याय गुण इति ज्ञेयम् ॥ ६—८ ॥

वातोदर इत्यादि ।—पयोऽभ्यास इति क्रमेश, वलार्थः ; बलजननानन्तरं पयो

सोदावर्त्तं वातघ्नान्मृतेरण्डानुवासनः ॥ ९ ॥

सामुद्राद्यं चूर्णम्—

सामुद्रसौकर्षलमैन्धवानि चारं यमानीमजमोदकञ्च ।

सपिप्पलीचित्रकमृद्वेरं हिङ्गुं विडञ्चेति समानि कुर्यात् ॥

ध्वानि चूर्णानि हृतप्रुतानि भुञ्जीत पूर्वं कवलं प्रशस्तम् ।

वातोदरं गुल्ममजोर्णभुक्तं वायुप्रकोपं ग्रहणीञ्च दुष्टम् ।

अग्नीसि दुष्टानि च पाण्डुरोगं भगन्दरञ्चेति निहन्ति सद्यः ॥१०॥

पित्तोदरेषु बलिनं पूर्वमेव विरेचयेत् ।

अनुवास्याबलं क्षीरवस्तिशुद्धं विरेचयेत् ॥

पयसा सत्तिवृत्कल्केनोरुदूकशृतेन वा ॥

सातलात्रायमाणाभ्यां शृतेनारग्वर्धनं वा ॥ ११ ॥

निर्वर्त्तसोद्यमः । निरुद्धो दाशमूलिक इति दशमूलकायिन निरुक्तं काये इत्यर्थः ।

किंवा “विपक्षमलस्य रसोऽस्त्रयुक्त सक्तागमासस्य स पूर्वकल्कः । विर्द्धं ह्युक्तं

भवती निरुद्धं सर्वानिलव्याधहरं प्रटिष्ठ” इति । अथञ्च तौष्ण्यविरेचनद्रव्ययुक्तं

काये, चक्रप्रामाण्यात् । सोदावर्त्तं वातोदर इत्यन्वयः । वातघ्नान्मृतेरण्डान्

वासन इति वातघ्नद्रव्यैस्तथा अस्त्रय काञ्जिकादिभिः शृतसरण्डमित्येवमन्तमन

वासनस्य वस्तु स तथा इति । अनुवासनस्य स्त्री हृत्पत्न्यात् परस्वपदेनैवण्डितल

मुच्यते ॥ ९ ॥

सामुद्राद्यादि—यवानां जारो यवचारः । अस्य हिङ्गुष्टकवदुपयोगः । चूर्णः

भौत्यनन्तरं सम्मिश्रयात् शेषः ॥ १० ॥

पित्तोदरं त्वित्यादि—क्षीरप्रधानो बलिः क्षीरवस्तिः । अत्र बलिनं पुरुष

पूर्वमिति अनुवासनसकृत्त्वं विरेचयेत् । अनुवासनव्यतिरिक्तम् स्त्री ह कफय

एव । अतएवोक्तं वागभटे—“बलिनं स्वादसिद्धेन पित्तं सक्तेन सर्पिषा । श्यामा

विमण्डलीविफलाविपक्वेन विरेचयेत्” इति । अवलं पुनरादौ अनुवास्या ततः क्षीर

वस्तिशुद्धं विरेचयेत् । विरेकोऽवाग्निबलजननानन्तरमेव कार्यः । उक्तं “५

वागभटे—“दुर्बले तनुवास्यादौ शोभयेत् क्षीरवस्तिभिः । जानि चाग्निबले स्थि

भूयो भूयो विरेचयेत्” इति । केन विरेचयेदित्याह पयसेत्यादि । अत्र तु उरुवकस्य